

А. ШОМАҚСУДОВ, И. РАСУЛОВ,
Р. ҚЎНҒУРОВ, Ҳ. РУСТАМОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ СТИЛИСТИКАСИ

Университетлар ва педагогика инсти-
тутларининг филология факультет-
лари учун қўлланма

ЎзССР Маориф министрлиги тасдиқлаган

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1983

Тақризчилар:

филология фанлари доктори, профессор
ШАВКАТ РАҲМАТУЛЛАЕВ ва
филология фанлари кандидати, доцент
ҚАРШИБОЙ САМАДОВ

Махсус редактор

филология фанлари доктори, профессор
ИРИСТОЙ ҚУЧҚОРТОВЕВ

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

А. О.— Абдулла Орипов.	О. Ё.— Одил Ёқубов.
А. Р.— Адҳам Раҳмат.	П. Т.— Парда Турсун.
Ас. М.— Асқад Мухтор.	П. Қ.— Пиримқул Қодиров.
А. Қ.— Абдулла Қаҳҳор.	Р. Ф.— Раҳмат Файзий.
А. Қод.— Абдулла Қодирий.	С. Абд.— Собир Абдулла.
Б. К.— Берди Кербобоев.	С. Акб.— Султон Акбарий.
В. З.— Воҳид Зоҳидов.	С. А.— Саид Аҳмад.
В. С.— Восит Саъдулла.	«С. Ўзб.»— «Совет Ўзбекистони»
Е. Ш.— Ёқубжон Шукуров.	газетаси.
«Ёш л.»— «Ёш ленинчи» газетаси.	У.— Уйғун.
Ж. А.— Жонрид Абдуллахонов.	Ш. Р.— Шароф Рашидов.
Ж. Ж.— Жуманнёз Жабборов.	Ч. А.— Чингиз Айтматов.
Й. Ш.— Йўлдош Шамшаров.	Я.— Қомил Яшин.
И. Р.— Иброҳим Раҳим.	У. У.— Ҳулмас Умарбеков.
М.— Мирмуҳсин.	У. Ҳ.— Ҳаткир Ҳошимов.
М. Ш.— Мақсуд Шайхзода.	Ҳ. О.— Ҳамид Олимжон.
Н.— Алишер Навоий.	Ҳ. Ғ.— Ҳамид Ғулوم.
О.— Ойбек.	Ҳ. Ҳ.— Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий.

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1983.

Ш 4602010000—171
353 (04) 83 154—83

СУЗ БОШИ

Ўзбек адабий тилининг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейинги тараққиёти унинг функционал доирасининг кенгайиб бориши билан характерланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ёзилган лекция ва докладни ўқиган ёки эшитган киши унинг қайси соҳага оид эканлигини осонлик билан пайқай олади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида илмий, бадиий, публицистик, расмий, сўзлашув каби нутқ стиллари лексик, морфологик, синтактик ва бошқа белгилари билан ўзаро фарқланади.

Ўзбек тилшунослигида функционал услубларни ўрганиш, тилнинг стилистик ресурсларини белгилаш бўйича айрим тадқиқотлар олиб борилди. Бунинг натижаси ўлароқ илмий асарлар ва мақолалар майдонга келди. Шулар асосида ўзбек тили стилистикаси мустақил фан сифатида шакллана борди.

Стилистика бизнинг билимимизни тилнинг функционал аспекти ва нутқ услубларининг лингвистик, экстралингвистик проблемалари, уларнинг ўзаро муносабати ҳақидаги билимлар билан бойилади.

Стилистика соф амалий аҳамиятга ҳам эга: стилистикани ўрганиш, унинг принцип ва нормаларини билиш нутқ маданиятини оширишда муҳим омилдир. Шунга кўра, стилистика жамиятнинг лингвостилистик маданиятини оширишга хизмат қилади, тил фактларига баҳо беришга ўргатади, мазмун ва алоқа ситуациясига мос тил воситаларини танлаш кўникмаларини яратишга кўмаклашади.

Стилистика тил воситаларининг экспрессивлик белгиси, уларнинг нутқ услубларига хосланиш даражасини ўрганиши, лексика, фразеология, морфология, синтаксиснинг синонимик вариантларини аниқлашига кўра миллий нутқ маданиятининг назарий асосини ташкил қилади. Умуман, стилистика нутқ маданиятининг кўпгина мураккаб ва турли-туман масалаларини ҳал қилишнинг илмий асосидир. Нутқ маданияти аҳамиятининг оша бориши стилистиканинг назарий ва амалий проблемаларини мукамал ўрганишни тақозо этади. Педагогика ўқув юртларининг филология ва университетларнинг журналистика факультетлари ўқув планига стилистика фанининг киритилиши ҳам шу факторлар билан изоҳланади. Аммо стилистиканинг умумий назарий масалаларининг етарли ишлан-

маганлиги, бу ҳақда махсус дарслик ёки қўлланма яратилмаганлиги бу фанни ўқитишга салбий таъсир кўрсатиб келяпти. «Ўзбек тили стилистикаси» шу зарурият туфайли яратилди.

Тилшуносликда тил ва нутқнинг фарқланиши стилистиканинг мустақил фан сифатида шаклланишига олиб келди. В. Гумбольдт, И. А. Бодуэн де Куртенэ, Г. О. Винокур, Л. П. Якубинский, В. В. Виноградов, Н. Ю. Шведова, чех тилшунослиги мактабининг вакиллари ва бошқа тилшунос олимлар нутқни ўрганиш масаласига катта эътибор бердилар. Адабий тилни ўрганиш, унинг нормаларини белгилаш зарурияти туфайли нутқнинг социал аспектига сўнгги вақтларда катта эътибор берилди бошлади. Бу соҳада, айниқса, рус ва чех тилшунослигида муҳим ишлар қилинди.

«Тил,— деб ёзади Г. О. Винокур,— фақат амалий қўлланишидагина тилдир»¹. Бундай қараш структуралистларнинг ҳам диққатини торта бошлади. Рус, чех, инглиз, немис ва бошқа тилларда нутқни ўрганиш кенг тус олди. Шу асосда лингвистик стилистика шаклланди ва у кейинги йилларда бўлиб ўтган катта-катта илмий анжуманларнинг йўналишини белгилади. Стилистиканинг предмети, методлари, асосий категориялари, нутқ стилларининг классификацияси, экстралингвистик ва лингвистик факторлар, уларнинг ўзаро муносабати каби қатор масалаларга аниқлик киритила бошланди. Функционал ва структурал лингвистика, улар ўртасидаги муносабат, стилистиканинг лингвистик фанлар доирасида тутган ўрни, унинг умумий тенденцияси каби масалаларга ҳам эътибор берилди бошланди. Илмий тадқиқотлар илгари асосан бадиий адабиёт материаллари асосида олиб борилган, ҳатто дарслик ва қўлланмалар учун ҳам фақат бадиий асарлар материал сифатида хизмат қилган бўлса, кейинги йилларда лингвистик тадқиқотлар учун нутқ услубларининг барчаси объект қилиб олина бошланди.

Нутқни фақат тилшунослик ўрганмайди. У психологиянинг ҳам текшириш объектидир. Нутқ процесси, яъни гапириш, эшитиш, тилни билиш жараёнлари ва бунинг психо-физиологик асослари, нутқни қабул қилиш, тушуниш шароитлари, нутқнинг айрим ўзига хос кўринишлари, ички нутқ, кишининг индивидуал тараққиётида, айниқса унинг ёшлигида нутқнинг шаклланиши бориши каби масалалар психолог томонидан ўрганилади. Бу масалаларнинг айримлари тилшунослари ҳам қизиқтирса-да, лекин улар учун тилнинг қўлланишини ва тараққиётини ўрганиш муҳимдир. Тилшунослик тилнинг иш кўриши қонуниятларини, нутқ структурасини ўрганади. Нутқ структураси тил структурасига қараганда экстралингвистик факторлар билан кўпроқ боғлиқ бўлади. Тил структурасини борлиқ билан маълум даражада боғланмаган ҳолда ҳам ўрганиш мумкин. Нутқ структурасини эса бу тарзда ўрганиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам лингвистик ва экстралингвистик факторларнинг ўзаро ҳаракати стилистиканинг марказий проблемаларидан ҳисобланади.

¹ Г. О. Винокур. Избранные работы по русскому языку, М., 1957, 221-бет.

Экстралингвистик факторлар ҳам аниқ лингвистик мақсад учун хизмат қилади. Шуларни ҳисобга олиб, қўлланманинг «Стилистиканинг умумий масалалари» бўлимида ҳар бир нутқ услубини характерлашдан олдин унинг экстралингвистик белгилари баён қилинди.

Стилистика функционал стилистика, практик стилистика ва нутқ маданиятини ўзида бирлаштиради. Функционал стилистика нутқшуносликнинг асосий соҳаси бўлиб, тил бирликларининг қўлланиш соҳаларини, бу процесснинг умумий қонуниятларини, стилистик норма ва функционал стилларнинг стилистик — нутқий структурасини текширади. Нутқ нормаси, унинг «тўғрилиги» проблемалари мустақил соҳа сифатида шаклланиб бораётган нутқ маданиятининг, нутқ санъати, фикрнинг нозик оттенкалари ва мазмун, уларни ифода қилувчи воситалардан ўринли фойдаланиш масалалари практик стилистиканинг ўрганиш объектидир.

Нутқ услублари турли адабиётларда турлича классификация қилинади.

Ушбу қўлланмада нутқ услубларининг 5 тури, яъни илмий, бадиий, публицистик, расмий, сўзлашув услубларининг стилистик белгилари ҳақида фикр юритилди.

Лексик ва грамматик бирликларга функционал ёндашиш йўлларида бири грамматик маънолардан уларни ифода қилиш усулларига ўтишдир. Бунда синонимия муҳим роль ўйнайди. Синонимик вариантларни алоқа соҳасига қараб тўғри танлаш нутқ маданияти учун ниҳоятда зарур. Шу туфайли қўлланмада синонимия масалаларига катта ўрин берилди.

Стилистика соҳасида фақат кейинги йиллардагина махсус асарлар юзага кела бошлади. Уларнинг аксариятида бадиий услуб лексикаси ҳақида фикр юритилди. Ўзбек тилига оид илмий асарларда у ёки бу тил бирлигининг айрим стилистик хусусиятлари ҳақида эса баъзи маълумотлар берилган, холос. Айниқса грамматик стилистика бўйича ҳали махсус асарлар деярли яратилгани йўқ. Буларнинг ҳаммаси қўлланманинг яратилишида маълум қийинчиликлар туғдирди. Қўлланмани ёзишда М. В. Ломоносов, А. А. Потенбя, А. М. Пешковский, Г. О. Винокур, Б. Томашевский, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов, А. И. Ефимов, А. Н. Гвоздев, Р. А. Будагов, М. Н. Қожина, Д. Э. Розенталь каби йирик олимларнинг асарлари асос қилиб олинди, ўзбек ва бошқа туркий тиллар стилистикасига оид адабиётлардан фойдаланилди. Қўлланма масалалар авторларнинг шахсий кузатишлари асосида ёритилди.

Қўлланманинг «Сўз боши», «Синтактик стилистика», «Синтактик фигуралар» бўлимлари И. Расулов, «Стилистиканинг умумий масалалари», «Лексик стилистика» бўлимлари А. Шом ақсудов, «Морфологик стилистика», «Троплар» — Р. Қўнғуров ва «Қўшма гап стилистикаси» — Ҳ. Рустамовлар томонидан ёзилди.

СТИЛИСТИКАНИНГ УМУМИЙ МАСАЛАЛАРИ

1-§. СТИЛИСТИКА ВА УНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Тадқиқотчилар стилистиканинг ўрғаниш объекти тил стиллари¹, лексик, грамматик синонимия ҳамда тил воситаларининг маъно ва қўлланиш имкониятларини текшириш деб билсалар ҳам, лекин буларни ёритишда, классификация қилишда, тил воситаларининг стилистик ва эмоционал-экспрессив буёқларини тушунишда бир-бирларидан фарқ қиладилар.

Академик В. В. Виноградов стилистика баҳсида бир-бири билан узвий алоқадор, лекин вазифалари турлича бўлган учта текшириш аспектини фарқлаш зарур, деб уқтиради. У стилистикани уч қисмга ажратади: 1) тилнинг функционал стилларини ўрганувчи стилистика (структурная стилистика); 2) турли жанрларнинг семантик ва экспрессив-стилистик характерларини ҳамда оғзаки ва ёзма нутқ орасидаги фарқни текширувчи нутқ стилистикаси (стилистика речи); 3) адабий йўналишлар, бадий асар ҳамда ёзувчи услубини тадқиқ этувчи бадий адабиёт стилистикаси².

Кўринадики, стилистика ҳар бири ўз муайян стилистик белгисифатларига эга бўлган стилларни ўрғанади. Масалан, функционал стилистика илмий, расмий, публицистик, бадий стилларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ифода воситаларини текширади.

Миллий тил стилистикасининг мундарижаси бирмунча кенг бўлиб, у тилнинг барча стилистик системасини текширади. Бу стилистик система стиллардан ташқари, тилнинг ёзма ва оғзаки формаларини, адабий ва сўзлашув нутқ кўринишларини ҳам ўз ичига олади. Шундай қилиб, стилистика тил бирликларидан қайси бири у ёки бу стилда, ёзма ё оғзаки нутқда кўпроқ ишлатилади, деган масала билан ҳам шуғулланади. Бундан ташқари, стилистикага фикр ва мақсадни ифодалашда тил воситаларининг тўғри танлангани ёки танланмаганлигини аниқлаш ҳамда шу тил воситаларини

¹ Қадимги греклар мум суртилган тахтачага суякдан қилинган учли таёқча билан хат ёзар эдилар. Бу таёқчани *stylos* деб атаганлар. *Стиль* сўзи ҳам мана шу юнонча *stylos* сўзидан олинган.

² Қаранг: Виноградов В. В. *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика*, М., 1963, 593-бет.

мақсадга мувофиқ танлаш ва ишлатиш йўллари белгилаш вазифалари юклатилади. Стилистиканинг вазифасини бу тарзда шарҳлаш унинг мундарижасини яна ҳам кенгайтиради. Стилистикада синонимия масалаларини ўрганиш ҳам марказий ўринни эгаллайди. Аммо тилдаги синонимиянинг умумий қонуниятларини ўрганиш стилистиканинг объектига кирмайди. Стилистикада синонимик муносабатларнинг барча кўринишлари: сўзларнинг стилистик сифатлари, синтактик конструкцияларнинг қўлланиш хусусиятлари ўрганилади.

Стилистик белги-сифатлар тил бирликларининг барчасида мавжуддир. Фонетик, морфологик, синтактик ва лексик бирликлар стилистиканинг ҳам предмети ҳисобланади.

Фонетика ва стилистика. Фонетика нутқ органларининг товуш ҳосил қилиш пайтидаги ҳаракати ва ҳолати — артикуляцияни, товуш ўзгариши қонуниятларини, унинг интонацияси каби масалаларни текширади. Фонетик стилистика эса товушларнинг бир-бирига боғланишининг экспрессив-стилистик имкониятларини, хуллас, нутқ товушларининг тилнинг таъсирчан воситаси бўлиб хизмат қила олиш усуллари ва қонуниятларини ўрганади.

Фонетик стилистика нутқнинг таъсирчанлигини ошириш воситаси сифатида нутқ товушларининг стилистик имкониятларидан фойдаланиш усуллари билан қизиқади. Нутқда товуш ва оҳангдан фойдаланиш, таъсирчанликни кучайтириш турлари хилма-хилдир. Нутқни эмоционал ва ифодали қилишда аллитерация, ассонанс ва товуш такрорлашнинг ранг-баранг кўринишлари муҳим роль ўйнайди. Нарса ва жониворларнинг товушларига тақлид қилиш ҳодисасидан ҳам стилистикада фикрни бўрттириб ифодалаш ва унга экспрессив тус бериш учун кенг фойдаланилади. Нутқни хушоҳанг қилишнинг бундай усуллари проза асарларида, мақол ва маталларда, ҳатто халқ эртаклари ва дostonларининг насрий йўл билан ёзилган ўринларида ҳам учратиш мумкин. Унли ва ундosh товушларнинг фонетик жиҳатдан уйғунлашиб, такрорланиб келиши нутқни оҳангли ва таъсирли қилади, тил фактини эсда сақлаб қолишни осонлаштиради. Нутқни оҳангдор қилишнинг хилма-хил шакл ва усуллари ўз табиати ва моҳияти билан асосан шеърини нутққа хосдир. Поэтик нутқ оҳанг жиҳатидан маълум тартибга солинган, ҳис-туйғу ифодаси сифатида вужудга келган ҳаяжонли ритмик нутқдир. Поэзияда нутқни оҳанг жиҳатидан маълум тартибга солувчи воситаларни (масалан, ритм, қофия, радиф, бандларни) кенг қўллаш характерлидир. Шунинг учун шеър тузилиши фонетик стилистиканинг махсус соҳаси сифатида алоҳида ажралиб туради.

Лексикология ва стилистика. Лексикология тилнинг луғат составини, унинг тарихий қатламлари, бойиб бориши ва тараққиёт йўллари, сўзни, унинг маъносини, қўлланишини ва шу каби масалаларни ўрганади. Лексик стилистика ҳам луғат составини ўрганади, лекин уни сўз ишлатиш, сўздан фойдаланиш қонуниятлари томонидан текширади. Лексик стилистика сўз ёки сўз бирикмаларининг экспрессив томонини ўрганади. Демак, бир хил тил ҳодиса-

си лексикологик ва стилистик таҳлилда турлича ёритилади. Бу нарса лексикология билан стилистиканинг лексик ҳодисаларга ёндашишдаги принципиал фарқини кўрсатади. Масалан, лексикология нутқнинг тугал фикр англатадиган бўлагин — гапда ишлатилган сўзнинг лексик маъносининг юзага чиқишида контекстнинг ролини белгилайди; стилистика эса сўзнинг контекстда бажараётган коммуникатив-экспрессив вазифаси нуқтаи назардан ёки сўзнинг эмоционал бўёғини, унинг ишлатилиш шароитига боғлиқлигини жиҳатидан текширади.

Лексикология учун сўзларнинг этимологиясини белгилаш жуда муҳим. Стилистика учун эса сўзларнинг этимологиясини унинг муайян контекстда ёки нутқ ситуациясида ҳосил қилувчи стилистик эффектнинг сабаби ва моҳиятини очишга кўмаклашган вақтдагина аҳамият касб этади. Масалан, тилимизга рус тилидан кириб келган *станция*, *номер* каби сўзлар ўзига хос стилистик эффект тугдириши ҳам мумкин. Бу сўзларнинг ҳар бири ўз ишлатилиш доирасида стилистик нуқтаи назардан бетарафдир. Лекин улар тилимиздаги бошқа сўзлар билан ўзаро маълум маъно муносабатига киришиш тугайли муайян стилистик эффект касб этади. Чунинчи, *станция* сўзи *йўқ* ва *ишламоқ* сўзлари билан бирикиб, стилистик бўёқли *стансаси йўқ*, *стансанг ишлайдими* ибораларини ҳосил қилади. Сўзлашув стилига хос маъно оттенкасига эга бўлган бу ибораларнинг биринчиси «енгилтак, бебурд, тутуриқсиз, бетайин (одам)» маъносини билдирса, иккинчиси «калланг, миянг ишлайдими» маъносида қўлланади. Шунингдек, рус тилидан ўзбек тилига шакли ўзгариб кирган *кампирак* (*конфорка*) сўзи ҳам *учирмоқ* сўзи билан ўзаро маълум семантик муносабат ҳосил этиши натижасида *кампирагини учирмоқ* ибораси юзага келган. Муайян контекст ёки нутқ ситуациясида ҳосил бўлувчи бундай стилистик бўёқлар аниқланаётганда сўзнинг бошқа тилдан кириб келганлигини ҳисобга олиш ўринлидир.

Лексикология сўз маъноси кўчишининг турли типларини (масалан, метафора ёки метонимияни) ҳам текширади. Лекин лексикология бу ҳодисаларни тил системасида мустаҳкамланиб, қатъийлашиб қолганлигини жиҳатидан текширади. Стилистика эса сўз маъноси кўчишининг турли типларининг эмоционал-экспрессив мақсадга қаратилган томонини ўрганади. Стилистика умумтил практикасида мустаҳкамланиб қолган фигурал (мажозий) маъноларгагина эмас, индивидуал семантик неологизмларга ҳам алоҳида аҳамият беради. Индивидуал семантик неологизмларни ўрганиш стилистиканинг асосий вазифалари қаторига киради.

Грамматика ва стилистика. Грамматиканинг гапда сўзларнинг ўзгариши ва бирикиши, сўз шакллари ва гап қурилиши каби ҳодисалар ҳақида умумий қоидаларни белгилаб бериши назарда тутилса, унинг стилистика билан ҳам алоқадор экани аниқ тасаввур қилинади. Стилистика биринчи гапда фикрни равшан ва аниқ бера олиш учун грамматика белгилаб берган умумий қоидалардан қайси бирини қандай ҳолатда қўллаш мақсадга мувофиқ бўлишини белгилаб беради. Гапда фикрни тушунарли ифодалаш учун фақат

грамматика қоидаларига рия қилишнинг ўзигина кифоя қилмайди, гапни стилистик тўғри туза билиш ҳам керак. Қуйидаги мисолларга эътибор қилинг: *Сессияда иштирок этган район партия комитетининг секретари сессия охирида сўз олиб сўзлади, ...бу нуқсонларни тугатиш учун зарур ёрдам кўрсатишлари зарур. (Газетадан.)* Бу гаплар грамматик жиҳатдан тўғри тузилган бўлса ҳам, сессия, сўз, зарур сўзларининг ўринсиз такрорланиши стилистик нуқсон саналади.

Кўринадики, грамматик ҳодисалар стилистиканинг ҳам таҳлил қилиш объектидир. Лекин бундай таҳлилнинг усул ва мақсадлари грамматика ва стилистикада бир хил эмас. Морфологияда сўз тузилиши, сўз формасининг ясалиши, грамматик маъно ифодаловчи морфологик воситалар ўрганилади. Стилистикада эса фақат фикрнинг у ёки бу эмоционал-экспрессив оттенкасини ифодалашга хизмат қиладиган морфологик формалар текширилади.

Синтаксис гапда сўзларнинг бириктиш йўлларини, сўзларнинг гаплардаги ўзаро алоқасини, гапнинг структурасини, типларини, гап бўлақларини текширади. Лекин гапда ифодаланадиган фикр у ёки бу синтактик конструкцияларни қандай қўллашга, муносабатларни ифодалашнинг у ёки бу усулларини ишлатишга қараб турлича оттенка олиши мумкин. Стилистикада бир хил маъно, бир хил фикрни ифодаловчи параллел воситалар ўрганилади. Стилистика гап бўлақларининг маънодошлиги, гапларнинг фикрдошлигини текшираётганда синтактик синонимия ҳодисаларини бир-бирига қиёслаш, таққослаш принципи асосида иш тутади, улардан ҳар бирининг фикр ифодалашдаги экспрессив маъно тафовутларини аниқлайди.

Хуллас, стилистика грамматик ҳодисаларни фикрга турлича бўёқ ва стилистик оҳанг берувчи экспрессив воситалар сифатида изоҳлайди, тушунтиради.

2-§. СТИЛЬ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

«Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир». (В. И. Ленин.) Бинобарин, кишилар ўртасидаги алоқа-аралашув процессини уюштирувчи ижтимоий ҳодиса бўлган тилнинг роли ниҳоятда каттадир.

Кишилар ҳар қандай шароитда ва фаолиятнинг барча соҳаларида алоқа қилиш жараёнида тилдаги лексик, фразеологик, грамматик ва фонетик воситаларни танлаш ва ишлатишда бир-бирларидан маълум даражада фарқ қиладилар. Умумхалқ тили доирасида тил воситаларининг бундай танлаб олиниши нутқнинг хилма-хил кўринишларининг пайдо бўлишига олиб келади. Нутқнинг бу хилма-хил кўринишлари нутқ стиллари деб юритилади.

Нутқ стиллари — ифода воситалари системасининг муайян алоқа доирасида мақсадга мувофиқ танлаш натижасида тарихан ташкил топган нутқ кўринишларидир.

Алоқа мақсади ва доирасининг тил воситаларини танлашга таъ-

сирини расмий ҳамда хусусий хатлардан келтирилган қуйидаги қисқа кўчирмалар — парчалар қиёсида ҳам кўриш мумкин:

24.X.1919 йил

*Уртоқ В. В. Воровскийга
Давлат нашриётига*

«III Интернационал. 1919 йил 6—7 март» номли брошюрани... кўриб чиқ-
қач, брошюра бундай чиқарилганлиги учун қаттиқ *ҳайфсан* эълон қиламан ва
Давлат нашриёти коллегиясининг бутун аъзолари менинг шу хатимни ўқиб чи-
қишларини ҳамда бундай бемазагарчиликнинг такрорланмаслигини таъминлай-
диган жиддий тадбирлар ишлаб чиқишларини талаб қиламан. <...>

Қуйидагилар менга билдирилсин:

2а) Қанча нусха босилган?

2б) Қанча нусха тарқатилган?

3) Тузукроқ қилиб қайтадан нашр этилсин. *Корректураси менга
кўрсатилсин.*

4) Шундай бир қонда ўрнатилсинки, чиқариладиган *ҳар бир* нарса учун
маълум шахс жавобгар бўлсин...

5) Ишни тартибга солиш учун бошқа тадбирлар ишлаб чиқилсин ва белги-
ланган тадбирлар менга юборилсин.

Халқ Комиссарлари Советининг Раиси

В. Ульянов (Ленин)¹

Ассалом, Элнуржон ака!

Минг-юз минг қатла шукур: хатингиз, хушxabарингиз келди. Бахтимизга
ҳамиша саломат бўлинг. Аямлар айтишларича (ташвишланманг, сўхатлари ой-
дек), бутингиз орасидан шамол ўтиб юрса бас эмни. Гапга шаҳар берасиз.
Лекин, Элнуржон ака, мени шунангиз иноқулай аҳволга қўйишнингиз инсофдан
эмас. Аямлар ҳадеб мактубингизни тўласича ўқиб беришимни қнстайдилар.
Қани айтинг-чи, ҳалиги шўхлик аралаш эркаликларни, «ёмон йигит» эканингизга
икрорлигингизни қай юз билан ўқиб берай у кишига? Энди билсам сизда ҳам
айёрлик миққолидан анчагина бор экан шекилли... (*Сарвар Азимов.*)

Бу икки хат ўзининг тузилиши, синтактик қурилиши, сўз тан-
лаш ва ишлатиш ва бошқа лексик, грамматик хусусиятларига кў-
ра бир-бирдан кескин фарқ қилади. Биринчи хатда расмий ёзиш-
маларга хос сўз ва иборалар ишлатилган. Иккинчи хат эса икки
севишган ёрдан бирининг жавоб мактуби бўлиб, унда сўз танлаш-
да ва грамматик қурилишда жонли сўзлашув нутқига хос эркин-
лик сезилиб туради, эмоционал-экспрессив бўёқли сўзлар текст
мазмунига самимийлик руҳини киритади.

Бу икки хат мисолида яна шуларни таъкидлаш мумкинки, ки-
шилар тилдан у ёки бу алоқа доирасида фойдаланишда таркибий
қисмлари бир-бирлари билан узвий боғланган ва бир бутунликни
ташқил қиладиган ифода воситаларининг тузилишига онгли ра-
вишда риоя қилишга мажбур бўладилар.

Нутқ қилиларининг ҳар бири алоҳида ягона бир системани таш-
қил қилади. Нутқ стилининг бир-бирига боғлиқ элементлар систе-
масини ташқил қилиши алоқа-аралашув қуроли бўлган тилнинг
ижтимоий табнатида келиб чиқади. Тўғри, тилнинг фонетик тузи-
лиши, грамматик қурилиши ва луғат составининг ҳар бири ҳам

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 51-том, 78—79-бетлар.

алоҳида бир системани, тилнинг ўзи эса яхлит ҳолда бутун бир системани ташкил этади. Тилнинг функционал стиллари мана шу лексик, грамматик ва фонетик системаларга хос барча воситаларнинг маълум коммуникатив мақсадга кўра уюштирилуви туфайли бунёдга келади. У фақат муайян ҳодисалар состави билангина эмас, балки уларнинг боғланиши, алоқаси ва муносабатлари билан ҳам характерланади. Демак, нутқ стиллари тилнинг вазифаси — функцияси билан бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам улар **функционал стиллар** деб юртилади.

Функционал стилнинг умумхалқ тили хазинасидан танлаб олган воситалари аynи шу стиль системасини ташкил қилади. Тилдаги бу стилистик ҳодисалар тарқоқ характерда бўлмай, балки коммуникатив вазифаси ва умумий стилистик бўёғи билан ўзаро алоқадор элементлар системасини ташкил этади.

Демак, тилнинг стилистик системасини таърифлашда тил биликларидаги функционал-стилистик бўёқ муҳим белги сифатида асосга олиниши керак. Экспрессив-стилистик бўёқ эса, асосан, сўзларнинг ўзаро семантик муносабати туфайли содир бўлади. Буни, айниқса, бир синонимик қатордаги сўзларни таққослаганда яққол кўриш мумкин. Масалан, *жилмаймоқ*, *илжаймоқ*, *иржаймоқ*, *тиржаймоқ*, *ишшаймоқ*, *иршаймоқ* каби бир синонимик қатордаги сўзлар ўз стилистик бўёғига кўра фарқлидир. *Жилмаймоқ* ва *илжаймоқ* сўзлари стилистик бўёғи жиҳатидан нейтрал ҳисобланади. *Иржаймоқ*, *тиржаймоқ*, *ишшаймоқ*, *иршаймоқ* сўзлари салбий оттенкага эга. Бу салбий оттенка *иржаймоқ* сўзига нисбатан *тиржаймоқ* сўзида, *тиржаймоқ* сўзига нисбатан *ишшаймоқ* сўзида, *ишшаймоқ* сўзида нисбатан *иршаймоқ* сўзида кучлироқ.

Баъзан яқка ҳолда олинган сўз ва грамматик қурилиш стилистик бўёғининг қайси стилга мансублигини аниқлаш ҳам қийин бўлади. Сўз ва грамматик қурилишнинг стилистик бўёғи фақат маълум нутқ текстида бошқа элементлар билан бўлган муносабат ва боғланишда шаклланади. Бундай стилистик бўёқ нутқ ситуациясида реаллашади. Масалан, *тулки* сўзи ёввойи ҳайвонларнинг бир турига нисбатан ишлатилса, стилистик бўёғи нейтрал бўлади; одамга қарата «қув, айёр» маъносида қўлланса, бу сўз муайян стилистик бўёқ касб этади.

Адабий тилнинг стилистик системаси жаргон, маҳаллий диалект ва шунинг каби тилдаги бошқа ҳодисалар билан ҳам маълум муносабатда бўлади. Масалан, умумхалқ тилига жаргонлар, кўпинча, оддий сўзлашув стили орқали кириб келади. Бадний нутқ стилида эса баъзи персонажларнинг тилини индивидуаллаштириш учун улардан қисман фойдаланилади.

Диалектал сўзлар ҳам адабий тил стиллари системаси билан асосан оддий сўзлашув ва баъзан бадний нутқ стили орқали муносабатда бўлади. Диалектал сўзлар ўз системаси доирасида, одатда, махсус стилистик бўёққа эга бўлмайди. Аммо диалектизмлар адабий тилнинг муайян функционал стили доирасига ўтиши билан ўша стилга мос ва мувофиқ келадиган стилистик ва эмоционал бўёқ олиши, масалан, оддий сўзлашув стилига ёки поэтик

стилга хос бўёқ касб этиши ҳам мумкин. Оддий сўзлашув стилининг кўпгина хусусиятлари келиб чиқишига кўра диалектларга бориб тақалади. Луғатларда *алпоз*, *манот* («сўм»), *ялпизламоқ* каби сўзларнинг бир йўла шевага ҳамда сўзлашув тилига ондлик («обл. разг.»—областное-разговорное слово) белгилари билан берилиши ҳам бежиз эмас¹.

Шуни ҳам айтиш керакки, нутқ стиллари системасини ташкил қилувчи воситаларнинг бир-бири билан ўзаро боғлиқлиги айти шу нутқ стилининг асосий функциясида келиб чиқади. Масалан, илмий стилининг асосий функцияси — табиёт ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини, у ёки бу фикрнинг логик исботини аниқ таърифлаш ва изоҳлашдан иборат. Илмий стилининг мантиқий характери унинг лексик-фразеологик ва грамматик хусусиятларида ўз ифодасини топади. Бу стилда нарса ва ҳодисаларни аниқ белгиловчи ва тўғри маънода ишлатилувчи терминлогик характердаги сўз, иборалар кўпчиликни ташкил қилади.

Нутқ стили системасини ташкил қилувчи элементларнинг баъзилари бошқа бир стиль таркибида ҳам учраши мумкин. Лекин бу элементлар таркибий қисмларининг йиғиндисини айти бир стилга мансубликни кўрсатади. Масалан, илмий терминлар расмий, публицистик ва сўзлашув каби турли стилларда ишлатилиши мумкин, лекин уларнинг стилистик жиҳатдан бир хил бўлган лексик, грамматик ва фонетик ҳодисалар билан боғланиб, бир бутун стилини ҳосил қилиши фақат илмий стиль таркибидагина рўёбга чиқади.

Демак, ҳар бир нутқ стили ўзининг барча элементлари билан ягона ва алоҳида мақсад учун бўйсунган муайян тил воситалари комплексига эга. Шунга кўра, нутқ стили — ифода воситаларининг мақсадга мувофиқ уюшган системасидан иборат дейиш мумкин.

Нутқ стиллари тил тараққиётининг маълум даврида аста-секин шаклланади ва ўзгаришларга учрайди. Масалан, XX аср бошида ҳозирги Ўзбекистон территориясида нашриёт ва вақтли матбуот ишлари доирасининг кенгайиб бориши билан боғлиқ ҳолда ўзбек тилида публицистика стили юзага келди. Ўзбек адабий тилидаги бу янги стилининг лексик, фразеологик ва грамматик воситалари ривожини рус газета ва публицистик стилининг баракали таъсири-сиз тасаввур қилиш қийин. Чунончи, 1903 — 1917 йиллардаги ўзбек адабий тили лексикасини махсус текширган профессор А. К. Боровковнинг кўрсатишича, бу давр вақтли матбуотида, айниқса сиёсий лексика ва фразеологиянинг ривожланишида рус тилининг таъсири жуда катта бўлди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг эса бадий стиль бойиди ва тараққий қилди. Публицистик стиль шаклланди, умумхалқ тили заминиде расмий, илмий сингари янги нутқ стиллари вужудга келди.

Нутқ стили тушунчаси — оғзаки ва ёзма нутқ формалари билан узвий боғлиқ. Бир нутқ стили алоқа формаларининг ҳар иккала-

¹ Қаранг: «Ўзбекско-русский словарь», М., 1959, 32, 249, 572-бет.

сида ҳам ишлатилиши мумкин. Масалан, илмий стиль алоқанинг ёзма формасида ҳам (илмий китоблар, мақола, дарслик), оғзаки формасида ҳам (лекция, доклад ва бошқалар) учрайди. Сўзлашув стили, одатда, кишиларнинг ўзаро оғзаки фикр алмашув муносабатларида ишлатилса ҳам, аммо ундан ёзма нутқ алоқаларида, масалан, хат, кундалик, эсдалик кабиларда ҳам фойдаланилади. Шунинг ҳам айтиш керакки, нутқ стиллари алоқа формаларининг ифода воситаларини танлашга бўлган маълум таъсирини инкор қилмагани ҳолда, ҳамма вақт ўзларининг асосий белги-хусусиятларини сақлайди. Масалан, ёзма алоқа формасида сўзларни эътибор билан танлаш ва нутқни грамматик жиҳатдан аниқ шакллантириш туфайли фикрни яна ҳам равшан ва тушунарли ифода-лашга эришилади.

Тилда турли нутқ стилларининг мавжудлиги умумхалқ тили бирлигини инкор этмайди. Ҳар қандай сўз қайси стилда қўлланилмасин, у умумхалқ тили луғатига мансуб бўлади. У ёки бу нутқ стилида ишлатиладиган ҳар қандай грамматик конструкция тил грамматик системасининг таркибий қисми ҳисобланади. Шу тилда сўзлашувчилар вазият ва алоқа характерида қараб тилда мавжуд бўлган нутқ стилларининг бирортасидан фойдаланади. Барча нутқ стиллари шу тил эгасининг умумбойлиги саналади. Масалан, расмий ишлар доирасида сўзлаётган ёки ёзаётган киши расмий стиль нормаларига риоя қилишга ҳаракат қилади; илмий фаолиятда эса илмий стиль нормаларига риоя қилишга интилади.

Нутқ стиллари ўзларига хос белги ва фарқлардан қатъи назар, адабий тил нормалари асосида умумийликка эга. Адабий норма тилнинг товуш системасини, грамматик қурилиши ҳамда унинг луғат составидаги энг типик ҳаётий ва зарурий элементларни танлаб олиш асосида ташкил топади. У тилнинг энг юксак, ишланган, силлиқлашган формасидир. Адабий нормалар фақат ёзма адабий тил учунгина тааллуқли бўлмай, у оғзаки адабий тил учун ҳам зарурий ҳолатдир. Шунинг учун адабий тилнинг оғзаки формасида (доклад ва лекциялар, радио ва телевидениедаги чиқишлар, жонли суҳбатлар) ҳам адабий нормага бўйсунилади, унинг қонун-қоидаларига риоя қилинади.

Функционал стиллар нутқ кўринишларининг асосий функцияларига (алоқа-аралашув; таъсир этиш воситаси бўлишига) мувофиқ қисмларга бўлинишидир. Шунга кўра адабий тилнинг қуйидаги функционал стиллари ажратилади: 1) сўзлашув стили; 2) расмий стиль; 3) илмий стиль; 4) публицистик стиль; 5) бадний стиль,

Тилнинг бу функционал стиллари инсон фаолиятининг у ёки бу соҳасига мос келувчи умумхалқ адабий тилининг турли хил кўринишларидир. Функционал стилларни номлаш ва аташ ҳам уларнинг қандай алоқа доирасида ишлатилганлигига қараб белгиланади. Чунки бир хил нарса ва ҳодисалар ҳақидаги фикрлар турли хил стилларда бирдек баён қилинмайди.

3- §. СЎЗЛАШУВ СТИЛИ

Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув стили икки асосий турга ажратилади: адабий сўзлашув стили ва оддий сўзлашув стили.

Адабий сўзлашув стили тилнинг адабий нормаларига мос, тартибга солинган ва ишланган бўлиши билан характерланади. Унинг тили содда: жаргон ва шева элементларидан холидир. Адабий сўзлашув стили ўз адабий тилини билган кишилар учун таниш ва маълум бўлган асосий стиль ҳисобланади. Тилнинг адабий сўзлашув стили кундалик алоқа-аралашув учун хизмат қилади: мактабларда ва ўқув юртларида ўқитиш ишлари шу стилда олиб борилди, ундан бадиий адабиётда жуда кенг фойдаланилади. Қисқаси, адабий сўзлашув стили умумхалқ адабий тилнинг энг кенг ва универсал туридир.

Оддий сўзлашув стили учун эса бетакаллуфлик билан эркин муомала — алоқа қилиш характерли хусусиятдир. Унда сўзлашув нутқиغا хос эмоционаллик яққол сезилиб туради. Бу ҳол, айниқса, унинг синтактик қурилишида, луғат бойлигидан сўз танлашида яққол кўринади. Оддий сўзлашув стили таркибига содда тилга хос элементларни, яъни у ёки бу даражада тилнинг адабий нормаларига мос келмайдиган фонетик, грамматик ва лексик-фразеологик ҳодисаларни киритиш мумкин.

Сўзлашув стилининг бу икки тури ўзининг бир қатор грамматик, лексик-фразеологик ва фонетик хусусиятларига эга.

Сўзлашув стилининг фонетик хусусиятлари. Сўзлашув стилида, бир томондан, умуадабий тилга хос, иккинчи томондан, оғзаки нутққа хос талаффуз хусусиятларини кўриш мумкин.

Нутқнинг характер ва хусусиятларига кўра талаффуз нормаларини икки типга ажратиш мумкин. Биринчи тип талаффуз нормаси лекторлар, актёрлар, дикторлар, нотиқлар нутқи учун характерли бўлиб, адабий тил нормаларига риоя қилишни талаб этади, унда ҳар бир сўз аниқ, дона-дона талаффуз қилиниши шарт.

Талаффузнинг иккинчи тип нормаси эса, асосан, сўзлашувда, оғзаки нутқда учрайди. Сўзлашув стилида умумистеъмолдаги адабий-нейтрал сўзларни талаффуз қилишда бирмунча эркинлик сезилиб туради. Сўзлашув стилига мансуб сўзлар кўпинча амалдаги адабий-норматив шакллардан фарқланувчи ёки унга қарама-қарши келувчи фонетик белгиларга эга. Бунинг қуйидаги кўринишлари мавжуд.

1. Сўз таркибидаги товушларнинг ўрин алмашилиши: *қийғир, налат, шапра, ўрпимоқ* сўзлари талаффузга кўра жонли сўзлашувга хос бўлиб, уларнинг адабий талаффуз формаси *қирғий, лаънат, шарпа, ўпирмоқдир*.

2. Сўз таркибидаги товушларнинг тушиб қолиши: *қуфламоқ* (қулфламоқ), *ташамоқ* (ташламоқ), *кўкартмоқ* (кўкартирмоқ), *барикарам* (баргикарам).

3. Бирор товушнинг орттирилиши: *чечмоқ* (ечмоқ), *қамчин* (қамчи), *корчаллон* (корчалон), *янгитдан* (янгидан).

4. Товуш алмашиниши: *бўқоқ* (буқоқ), *мўнчоқ* (мунчоқ), *кўмирчақ* (кемирчақ), *кўйнак* (кўйлак), *таннов* (тарнов), *қамиш* (қамиш), *нусқа* (нусха), *қалмоқ* (қармоқ), *қимилламоқ* (қимирламоқ), *тиқиллатмоқ* (тиқирлатмоқ), *бойламоқ* (боғламоқ), *махтамоқ* (мақтамоқ) ва бошқалар.

5. Аффикслар қўшилиши натижасида ўзак-негизларда ҳосил бўладиган қисқартмалар: *олти* (олипти), *келти* (келибди), *олкелти* (олиб келибди).

Талаффузнинг бу усулига хос кўринишларидан бадний адабиётда оғзаки нутқни акс эттирувчи ўринларда, асар қаҳрамонлари нутқида фойдаланилади.

Сўзлашув стилининг лексик-фразеологик хусусиятлари. Сўзлашув стилида ишлатиладиган луғатнинг асосий қисмини актив лексик қатлам ташкил қилади. Шунингдек, адабий-нейтрал луғатнинг катта бир қисми кундалик ҳаётдаги нарса ва ҳодисаларни ифодалашга оид бўлиб, улар ҳам асосан, сўзлашув стилида ишлатилади. Масалан: *нон, ош, туз, ер, осмон, қуёш, юлдуз, киши, бола, эр, хотин, ўртоқ, оёқ, қўл, кўз, ота, она, китаб, қалам, халқ, олмоқ, келмоқ, ухламоқ, сен, биз, у, бу* ва бошқалар. Сўзлашув стилидан кишилар фақат кундалик турмуш муомаласидагина эмас, балки хилма-хил шароитларда — уйда, кўчада ва иш жойларида ҳам фойдаланадилар. Шунинг учун сўзлашув стилида кундалик турмушга оид луғатдан ташқари, сиёсат, санъат, маданият, спорт ва сўзловчининг касб-ҳунарига мансуб хилма-хил нарса ва ҳодисаларни ифодаловчи умумидабий лексика кўплаб ишлатилади.

Сўзлашув стилининг асосини ташкил этувчи умумидабий лексика «махсуслик» хусусиятига эга бўлмай, балки ҳар қандай нутқ стилида ҳам, турли хил фаолият доирасида ва ижтимоий муҳитда ишлатилиши жиҳатдан стилистик нейтрал ҳисобланади. *Сўзлашув стилини асосан сўзлашув бўёғига эга бўлган лексика характерлайди.* Стилистик бўёқли сўзлашув элементларига оддий сўзлашув ҳамда содда тилга оид лексика киради. Оддий сўзлашув лексикасига, юқорида айтиб ўтилганидек, адабий тил нормаларига мос келувчи сўзлашув стилининг оддий сўзлашув турида кўпроқ ишлатиладиган сўзлар киради. Содда тилга эса адабий нормага у ёки бу даражада мос келмайдиган лексика киради. Сўзлашув стили салбий ва ижобий муносабатни ифодаловчи экспрессив лексикага жуда бой. Масалан, *бола, фарзанд, жужуқ, чурвақа* сўзлари ўзаро маълум семантик муносабатда бўлиб, асосан бир маънони англатади. Булардан *бола* сўзи бетараф, у барча нутқ стилларида кенг қўлланади. *Фарзанд* сўзи кўпроқ китобий стилга хос. *Жужуқ* эса жонли сўзлашувга хос бўлиб, унда эркалаш-суйиш оттенкаси бор. *Чурвақа* сўзида эса стилистик бўёқ жуда аниқ сезилади ва бу сўзда умуман менсимай қараш маъноси мавжуд.

Сўзлашув стилида тасвирий сўзлардан ясалган феъллар ҳам кўп ишлатилади. Масалан: *акилламоқ, бобилламоқ, валдирамоқ, дўнғилламоқ, минғилламоқ, пўкилламоқ, пўнғилламоқ, тўнғилламоқ, тинғилламоқ* каби. Камситиш, менсимаслик, умуман бетакаллуф муомалада ишлатиладиган бундай бирликлар товуш ва образ

билан боғлиқ бўлган ҳаракатни ифодалайди ҳамда шу ҳаракатнинг бевосита атамаси бўлади.

Сўзлашув стилида кенг тарқалган ҳодисалардан яна бири от туркумидаги сўзларни қисқартириб ишлатишдир. Масалан, қуйидаги қисқартмалар жонли тилимизда кенг ишлатилади: *мил-мил* (миллион-миллион), *кило* (килограмм), *гидро* (гидростанция), *фото* (фотография), *метро* (метрополитен), *автомат* (автомат телефон), *линейка* («пионер линейкаси» маъносида), *такси* (таксомотор, яъни киракаш автомобиль), *маршрутка* (маршрутли такси — белгиланган маршрутга қадар борадиган автомобиль).

Маълумки, сўзнинг ички формаси, ҳодисаларга ном беришга асос бўлган муҳим белгиси маълум даражада аён бўлиб туради. Сўзда ички форманинг аён бўлиб туриши ундаги баҳо маъноси ва экспрессивликни ҳам кучайтириши мумкин. Сўзлашув стилидаги кўпгина ясама сўзларда мана шу ички формага эга бўлиш сақланган. Масалан, *кеккаймажон* сингари отларнинг ҳосил бўлишида *кеккаймоқ* феълининг, *япасқи* сифатининг ясалишида *япалоқ* сўзининг белгилари назарга олинган.

Оддий сўзлашув нутқида умумистеъмолдаги кўпгина адабий-нейтрал сўзлар кўчма маънода ҳам қўлланади. Оддий сўзлашув нутқида хос маъно касб этган бундай сўзлар адабий тилдаги маъно хусусиятларига нисбатан алоҳида образлиликка ва экспрессив бўёққа эга эканликлари билан ажралиб туради.

Адабий тилда *искович* из ва ҳидни искаб топадиган ит, кучук маъносини билдирса, сўзлашув нутқида эса кўчма маънода нафрат, жирканч оттенкаларига эга бўлган «изкувар, айғоқчи, шпион» маъносини англатади: *Қамбар чўлоқдек искович етти иқлимда бормикин?* (О.)

Феълларнинг кўпчилиги полисемантикдир. Чунончи, *тузламоқ* сўзи адабий тилдаги (русча «солить, засоливать») маъносидан ташқари, сўзлашув тилида «панд бермоқ, алдамоқ, қўлга туширмоқ» маъносида ҳам қўлланади. Адабий тилда *қуламоқ* феъли тўғри ва кўчган маънода асосан «йиқилмоқ», «қулаб (ағанаб) тушмоқ», «бузилиб кетмоқ» маъноларида ишлатилади. Сўзлашув тилида эса «ўлмоқ, жон бермоқ» маъноларида ҳам қўлланади: *Чол қуламай турибди. Қулаган кун... меросимни даъво қиламан.* (О.) *Қ и ё с л а н г : и м т и ҳ о н д а н й и қ и л д и ё к и қ у л а д и .*

Шунингдек, *чўзмоқ* феъли адабий тилдаги (русча «расстягивать, вытягивать, протягивать, удлинять, тянуть») маъноларидан ташқари, сўзлашув тилида «қайтармоқ, қайтариб бермоқ» маъноларига ҳам эга. Масалан: *«Пулни чўз, жаннатнинг калитини қўлингга тутқазаман».* (О.)

Оддий-сўзлашув стилига хос оттенкага эга бўлиш хусусиятини бирон касб-ҳунар билан боғлиқ бўлган сўзларда ҳам ва бошқа тиллардан ўзлаштирилган баъзи сўзлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, *андаваламоқ* феъли иш қуроли *андава* воситасида «сувамоқ» маъносидан ташқари, сўзлашув нутқида кўчма маънода «бирон камчиликни бекитмоқ», «бўяб кетмоқ», «хаспўшламоқ» маъноларини ҳам ифода қилади. Касб-ҳунарга оид *шиббаламоқ* феъ-

ли эса кўчма маънода «адабинни бермоқ», «таъзирини бермоқ», «койимоқ» маъноларида ишлатилади. Худди шунингдек, таркибида русча *солдат*, *счёт* сўзлари бўлган *хонасаллот*, *хомчўт* лексемалари ҳам оддий сўзлашув стилига мансублигига кўра фарқланади. *Хонасаллот* сўзи «уй-жойи ва оиласидан ажралган, хонавайрон бўлган» маъносидан ташқари, сўзлашув тилида сўкиш ва койишни ифодалайдиган «малъун, лаънати, шум, бадбахт» маъносида ишлатилади. *Хомчўт* кўчма маънода «тахминий, дастлабки ҳисоб»ни англатади.

Сўзлашув тили ҳам ўз тараққиётининг ҳар бир босқичида янги сўз ва иборалар ҳисобига бойиб боради. Чунончи, XIX асрнинг иккинчи ярмида ушбу маънода бошлаб то революцияга қадар оддий сўзлашув нутқида ўз маъноси ва ясаилишига кўра жуда хилма-хил кўпгина янги сўзлар пайдо бўлди. Буларнинг баъзилари ўзбек тилида аввалдан мавжуд бўлган сўзлар воситасида ясалган, баъзилари рус тилидан кирган бўлиб, талаффузи ва ёзилиши жонли сўзлашув нутқида мослаштирилган сўзлардир. Масалан: *патта*, *чипта* (йўл билети — масалан, «темир йўл билети» маъносида), *чиптачи* (темир йўл кассири), *пўрим* (олифта, олифта кийинишлик), *сим қоқмоқ* (телеграф орқали хабар қилмоқ), *шайтон арава* (велосипед), *сўлкавой* (бир сўмлик — пул, танга), *пудратчи* (подрядчик), *кўнка* («конка» — от қўшиб юритилган шаҳар транспорти) *извош*, *извошик* (икки ёки тўрт филдиракли енгил арава, киракаш арава), *извошчи* (извош ҳайдовчи), *закалат* («задаток» — бай пули), *закун* (закон), *закунчи* (адвокат, юрист), *закун сўқмоқ* («закон» — қонуларни билишлиги билан мақтанмоқ, рўкач қилмоқ).

Тил тараққиётининг революциядан олдинги даври нуқтаи назаридан неологизм деб баҳоланган сўзларнинг кўпчилиги ҳозир архаизмга айланган. Улардан фақат ўтмиш воқелигини тасвирлашда стилистик мақсад учун фойдаланилади. Бундай сўзларнинг ҳозир актив сўзга айланганлари ҳам бор. Бунда уларнинг лексик маъно ҳажми кенгайди. Масалан, *пудратчи* сўзи ҳозир одатдаги сўз сифатида «байлаб (баҳолаб) иш олувчи қурилиш ташкилоти, бошқармаси» маъносида, шунингдек, «уйқуни пудратга олганми» каби кўчма маънода ишлатилади.

Сўзлашув стилидаги эмоционал-экспрессив лексика ўз маъносига кўра нутқ стилларининг барчасида ишлатиладиган адабий-нейтрал лексика билан ўзаро муносабатда, боғлашишда бўлади. Бир предмет ва ҳодиса кўпинча ўзаро маънодош сўзлар, лексик синонимик воситалар ёрдамида ифодаланади. Сўзлашув стилида нарса ва ҳодисани унинг турли хил қўшимча семантик ва эмоционал-экспрессив оттенкалари билан ифодаловчи лексик воситалар жуда кенг қўлланади. Қўшимча эмоционал-экспрессив оғтенкага эга бўлган синоним сўзларни кўплаб ишлатиш асосан оддий сўзлашув стили учун хос хусусиятдир. Масалан, *хунук* сўзи маъноси билан бирлашувчи *бадбашара*, *бадбуруш*, *бадқовоқ*, *тасқара*, *тавия*, *тараққос* синонимик қаторда сўнгги икки сўз, асосан оддий сўзлашув стилига хос. *Соқов* сўзи атрофида уюшган *тилсиз*, *гунг*, *гунгалак* сўзларидан сўнггиси сўзлашув тилига мансуб. *Бечора*,

шўрлик, бояқиш сўзлари ҳам нутқда ишлатилиши жиҳатидан ўзаро фарқ қилади. Булардан *бояқиш* сўзи кўпроқ сўзлашув стилига хос. «Бирор иш-ҳаракатни ўрнига қўймоқ», «қойил қилиб бажармоқ» маъноси билан бирлашган *боплаго, дўндирмоқ, ўринлатмоқ* феъллари, асосан, оддий сўзлашув стилида ишлатилиши билан фарқланади. *Қотирмоқ, ўхшатмоқ* феъллари эса ўзларининг кўчган маъноларида оддий сўзлашув стилига хос маъно касб этади.

Синонимик муносабат сўзлардагина эмас, фразеологик бирикмаларда ҳам мавжуд. Лекин фразеологик синонимлар нутқ кўринишларига хосланганлиги жиҳатдан у қадар кўп ва ранг-баранг эмас, улар асосан сўзлашув нутқида ва қисман бошқа нутқ кўринишларига хос¹. Масалан (олдинги қатор иборалар умумнутққа хос, кейингилари сўзлашув нутқида хос иборалар; уларнинг чегараси тире билан ажратилган): *«лом-мим» демаслик — чурқ этмаслик; мияси ғовлаб кетди — калласи ғовлаб кетди; таъби хира — таъби номозшом; дунёдан ўтмоқ — жон бермоқ.*

Сўзлашув стилининг грамматик хусусиятлари. Сўзлашув стилининг ишлатилиш шароитлари, интонация ва имо-ишора сингари воситалардан фойдаланиш ҳамда фикр ва баённинг асосан кундалик турмуш характерида эга бўлиши, одатда, гап тузишнинг жуда мураккаб грамматик конструкцияларини талаб қилмайди.

Суҳбатда (неча киши иштирок этишидан қатъи назар) сўзловчи ва тингловчининг воқеликка муносабати маълум шароитда нутқ вазиятидан, ситуациядан биллиниб туради. Ситуация суҳбатдошларнинг нутқида аниқлик киритади, уни тўлдиради, фикрнинг тўла реаллашувига кўмаклашади. Суҳбатдошлар хоҳ содда, хоҳ мураккаб фикрни ифода этсинлар, улар ҳамма вақт суҳбат ситуациясига суянадилар. Сўзловчи ўз суҳбатдошига ниманидир кўрсатиши, ниманидир интонация орқали тушунтириши ёки ниманидир мимика, кўз, қўл, бош ҳаракати билан англатиши мумкин. Шундай қилиб, суҳбат шароитида намоён бўлувчи ситуация сўзлашув нутқи учун характерли хусусиятдир. Бунда паралингвистик воситалар (имо-ишора, кўз, қўл, бош ҳаракатлари кабилар) ҳам алоҳида роль ўйнайди.

Суҳбат ситуациясида диалог муҳим роль ўйнайди. Агар диалоглар савол-жавоб характерида бўлса, жавоб тўлиқсиз гап формасида бўлади. Бундай гапларда яширинган муайян бўлак суҳбатдошлар нутқидаги олдинги ва сўнги жумлалар мазмунидан англашилиб туради. Умуман, фикрни ихчам ифодалаш мақсадида жуда зарур бўлмаган гап бўлагини такрорламаслик — «тушириб қолдириш» жонли сўзлашув тили учун характерлидир. «Тўлиқсиз гапнинг жонли тилда кўп учрашининг бир сабаби сўзлаш пайтидаги вазиятнинг, ситуациянинг, мимика ва турли имо-ишораларнинг фикрни ихчам англатишга имкон беришидир. Улар айтилмаган — ифодаланмаган бўлакнинг компенсациясидир»².

¹ Қаранг: Ш. Раҳматуллаев. «Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари», «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966, 47—131-бетлар.

² А. Ғуломов, М. Асқарова. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис, ЎзССР «Ўрта ва Олий мактаб» Давлат нашриёти, Тошкент, 1961 йил, 148-бет.

Фикрни одатдагига қараганда ифодали, таъсирли ифодалаш усулларидан бири ажратилган бўлақлардан фойдаланишдир. Сўзлашув стилида гапнинг ажратилган иккинчи даражали бўлақларидан муҳим стилистик-грамматик восита сифатида кенг фойдаланилади. Сўзлашув стилининг ҳозирги тараққиёт босқичида ажратилган бўлақларнинг кенг қўлланиши, аввало, ўзбек ёзма адабий тилнинг халқ тилига яқинлашув ҳодисаси билан боғлиқдир.

Кузатилган мақсаднинг ҳар хиллигига — мақсаднинг йўналишига қараб, сўзлашув стилида дарак, сўроқ, буйруқ ва ундов гапларнинг қисқа ва ихчам кўринишлари, тўлиқсиз формалари жуда кенг қўлланади. Айниқса, сўроқ гаплар кўп ишлатилади.

Соф сўроқ гаплар таажжуб, шубҳа, гумон сингари турли-туман оттенкаларга эга бўлади. Бундай сўроқ гаплар таркибида сўроқни билдирадиган сўзлар қўлланмайди, сўроқ гап интонацияси орқали ифодаланади. Масалан:— *Ҳужжатингиз?* (Ҳужжатингиз қани?) *Исмингиз* (Исмингиз нима?). Шунингдек, сўзлашув стилида ундов гаплар ҳам кўп ишлатилади.

Морфологик система миллий тилнинг барча нутқ стиллари учун ягона ва умумий бўлади. Морфология соҳасида сўзлашув стилининг ўзига хос хусусияти жуда оз даражада сезилади. Нутқ стилларининг морфологик жиҳатдан фарқи, асосан, у ёки бу морфологик элементларни ортқ ёки кам ишлатишдагина кўринади. Чунончи, ҳолат оти ясовчи **-чилик**, **-гарчилик** мураккаб аффикси сўзлашув стили учун характерли бўлган отлар ясайди. Масалан (қавсдан ташқарида берилган отлар сўзлашув нутқида хос, қавснинг ичида берилганлари шу отнинг адабий тилдаги формаси): *хафгарчилик* (хафалик), *муттаҳамгарчилик* (муттаҳамлик), *табибгарчилик*, *табибчилик* (табиблик), *шерикчилик* (шериклик), *юзакчилик* (юзаклик), *динчилик* (диндорлик), *тилёламачилик* (тилёламалик).

Сўзлашув стилининг ўзига хос хусусиятлари феълнинг баъзи формаларининг ишлатилишида ҳам кўринади. Ўзбек тили грамматикасига онд адабиётларда феълнинг **-и(б)** эди формаси оғзаки нутқда **-увди**, **-овди** тарзида талаффуз этилади, деб кўрсатилади. Талаффуздаги бу ҳолат тўлиқсиз феълнинг бу формасини оғзаки нутққа хос қилиб қўяди. Мисоллар: *Эгардан иргитиб юборишларига сал-пал қолувди.* (Ш. Рашидов.) *Шаҳардан келишимда йўлни қисқартириш учун қир орқали юриб... шу йўлдан келувдим.* (У. Назаров.)

-р эди формасида ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин. Сўзлашув стилига хос бу формадан бадний асарларда жонли тилни акс эттирувчи ўринларда, асар қаҳрамонлари нутқида кенг фойдаланилади.

Булардан ташқари, феъл формалари қўлланиш частотаси жиҳатидан ҳам бирор стилга хосланган бўлади. Масалан, *бўл* кўмакчи феълнинг **-ган** аффикси билан ясалган сифатдошларга қўшилиб келиши туфайли ҳосил бўлган: *овқатдан бир оз еган бўлди, бир-икки оғиз гапирган бўлди, у ёқ-бу ёқни кўрган бўлди* каби

формалари айниқса жонли тилда кўп учрайди¹. Худди шунингдек, феълнинг иккинчи шахси учун **-нг + из + лар** ва **-нг + лар** формалари қўлланади: *бордингизлар* ва *бординглар* (**-из ўрнига -лар**). Булардан кейинги форма жонли тилда жуда кўп ишлатилади². Жонли тилда кенг қўлланишига кўра буларни сўзлашув стилига хосланган формалар дейишимиз мумкин.

Ўзбек тили лексикасида субъектив баҳо ифодаловчи формалар, яъни кичрайтириш, эркалалаш маъноларини билдирувчи аффиксларни олган сўзлар, оддий сўзлашув стилида баъзан аффиксоид ҳолатига келган **жон, хон, хўр (хўрда, хўрак), бачча (вачча), тилла** каби элементларни олган субъектив баҳо билдирувчи отлар сўзлашув стилида кенг қўлланилади. Улар орқали сўзловчи бир шахсга нисбатан салбий муносабатини ифодалайди: *ойимча, дўндиқча, тирранча, керилмажон, қақажон, кеккаймахон, балохўр, кўзахўр, пашишахўрда, мазахўрак, жиннивачча, оймтилла* ва бошқалар.

Сўзлашув стилида сифатлардаги субъектив баҳо формаларида (*Ойдеккина экансан-у олабайроқ кийимларга бало борми? (С. А.)*), феъллардаги ҳаракатнинг миқдорий белгисини ифодаловчи формалар (**-(и) мсира, -(и) қира**) кенг қўлланади: *кулимсирамоқ, йиғламсирамоқ, оқаринқирамоқ, илжайинқирамоқ* каби.

Сўзлашув стилининг баъзи морфологик хусусиятларини бошқа сўз туркумлари доирасида ҳам кузатиш мумкин.

4-§. РАСМИЙ СТИЛЬ

Расмий ёзишма ва ҳужжатлар стили³ иқтисодий, юридик ва дипломатик муносабатларда, давлат идоралари, судлар, савдога доир ўзаро муомалаларда алоқа қилиш учун ишлатилади. Шунга кўра, бу стилда юридик қонун моддаларни, дипломатик мурожаатномалар — ноталар, ҳукумат идораларининг қарорлари, инструкциялар, буйруқлар, шартномалар, расмий эълон ва хабарлар, ёзишмалар ва шу каби ҳужжатлар ёзилади.

Расмий ёзишма ва ҳужжатлар стилининг қўлланиш доираси кенг ва хилма-хил бўлганлигидан унинг таркиби ҳам турличадир. Улар лексик-фразеологик ҳамда грамматик воситаларни танлаш ва ишлатиш жиҳатидан бир-биридан озми-кўпми фарқ қилади. Масалан, қарор ва протокол ишларида таъкидлов қисми билан қарор қилув қисмларининг ўрнини алмаштириб бўлмайди. Баён қилинган фикрларнинг изчиллик билан узвий боғланган бўлишига алоҳида эътибор қилинади.

Идоравий ёзишмаларга оид қоғозлар, чунончи, справка, тилхат, чақирқи хати, тушунтириш хати, таклифномалар қисқа ва аниқлиги билан ажралиб туради. Тилдаги муайян нутқий штамплар,

¹ Қаранг: А. Фуломов. Феъл, Тошкент, 1954, 75-бет.

² Қаранг: А. Фуломов. Қўрсатилган асар, 23-бет.

³ Бу стилининг ишлатилиш доираси жуда кенг бўлиб, стилистикага оид адабиётларда уни турли номлар билан атайдилар: официально-деловой стиль (расмий иш стили), официально-канцелярский стиль (расмий ҳужжатлар стили), обиходно-деловой стиль (оддий иш хизмати стили).

қатъий одат тусига кириб қолган формалар идоравий ёзишмаларга хос хусусиятлар саналади. Бу ҳолат идоравий иш қоғозларининг вазифаси ва характерида келиб чиқади. Нутқий штамплар текстга расмийлик оттенкасини киритади. Расмий эълон ва хабарлар ҳам қисқа ва содда, равон ва тезда англашиларли бўлишни талаб қилади. Лекин ифодаланиш жиҳатидан жуда мураккаб бўлган юридик қонун ва ҳужжатларни баъзан бир неча бор ўқишда тушуниб олинади. Зарурият бўлса, бир неча бор такрор-такрор ўқилади, ҳатто ҳуқуқ масалалари бўйича маслаҳат берувчи мутахассисларга — юрист-консултларга ҳам мурожаат қилинади. «Ўзбекистон ССР нинг меҳнат қонунлари кодекси»даги моддаларнинг бирида шундай дейилади:

33-модда. Ишлаб чиқариш зарурияти билан вақтинча бошқа ишга кўчириш.

Корхона, муассаса, ташкилот учун ишлаб чиқариш зарурияти туғилган тақдирда, маъмурият ишчи ва хизматчиларни шу корхона, муассаса, ташкилотда ёки айни шу жойнинг ўзидаги бошқа корхона, муассаса, ташкилотда меҳнат шартномасида шарт қилиб қўйилган ишга бир ойгача бўлган муддат билан кўчиришга ҳақли; бундай ишчи ва хизматчиларга бажарётган ишга қараб илгариги иши учун олиб келган ўртача иш ҳақидан кам бўлмаслик шarti билан меҳнат ҳақи тўлаб турилади. Ана шундай ишга кўчиришга табиий офатнинг, ишлаб чиқаришдаги авариянинг олдини олиш ёки шундай ҳолларни тугатиш ёхуд уларнинг оқибатига дарҳол барҳам бериш учун; бахтсиз ҳодисаларнинг, иш тўхтаб қолишининг, давлат ёки жамоат мулки нобуд бўлиши ёки бузилишининг олдини олиш учун ва бошқа фавқулодда ҳолларда, шунингдек, йўқ ишчи ёки хизматчининг ўрнида ишлатиш учун зарур бўлганда йўл қўйилади. Йўқ ходимнинг ўрнида ишлаб туриш учун кўчириш муддати календарь йил мобайнида бир ойдан ошмаслиги керак. («С. Ўзб.»)

Авалло, бу текст синтактик қурилишининг мураккаблиги билан ажралиб туради. Текстдаги гаплар грамматик белгилари ва мазмун муносабатларининг ифодаланишига кўра боғланган қўшма гапларга мансуб. Қўшма гап қисмлари айирув муносабатини ифодаловчи ёки боғловчиси ёрдами билан бириккан. Бундай қўшма гаплар одатда бирини танлаш лозим бўлган ёки кетма-кет рўй берадиган воқеа, ҳодиса ҳаракат-ҳолатни ифодаловчи гапларни бирлаштиради.

Конституцияда ҳар бир сўз, жумланинг, фикр ва мулоҳазанинг аниқ ва тўғри бўлиши қатъий талаб қилинади. Конституция ўз тузилишига кўра параграф ва пунктларга бўлинган бўлиши билан ҳамда ижтимоий-сиёсий, расмий-маъмурий ва абстракт лексикага оид сўз ва терминларнинг кўп ишлатилиши билан фарқланади. Масалан:

122-модда. СССР Олий Совети Президиуми Олий Совет сессиялари ўртасидаги даврда кейинчалик навбатдаги сессия тасдиғига киритиш шarti билан:

1) зарурат туғилган тақдирда СССР нинг амалдаги қонунларига ўзгаришлар киритади;

2) иттифоқдош республикалар ўртасидаги чегараларнинг ўзгаришини тасдиқлайди;

3) СССР Министрлар Советининг таклифига биноан СССР министрликлари ва СССР давлат комитетларини тузади ва тугатади;

4) СССР Министрлар Совети Раисининг тақдимига биноан СССР Министрлар Совети составига кирадиган айрим шахсларни лавозинидан озод қилади ва тайинлайди.

123-модда. СССР Олий Совети Президиуми Фармонлар чиқаради ва қарор қабул қилади¹.

Ўзбек адабий тилида расмий ҳужжатлар стили рус тилининг таъсирида янада такомиллашди, ишлатилиш доираси янада кенгайди, луғат состави янги сўз ва терминлар билан бойиди. Хусусан, республиканинг марказий матбуотида СССР нинг бошқа давлатлар билан тузган шартномалари текстининг бериб борилиши; ёзувчиларнинг ҳарбий темада асар ёзиши, ҳар хил ҳарбий уст-тав, қўлланма ва мемуарларнинг ўзбек тилига таржимаси расмий ҳужжатлар стилининг тараққиётига ёрдам берди. Чунончи, шартнома ҳамда ҳарбий ҳужжатлари кўриб чиқайлик.

Давлатлар ўртасида тузилган шартномалар халқаро муносабатларда қабул қилинган намуналар бўйича расмийлаштирилади. Одатда, шартномалар — преамбула билан, яъни умумий кириш қисми билан бошланиб, бунда аҳдлашувчи томонлар санаб ўтилади, шартноманинг мақсади ифода қилинади. Шундан сўнг, шартноманинг моҳиятини баён қилувчи асосий қисми берилади. Яқунловчи қисмида эса, шартноманинг кучга кириш шарт-шароитлари, тузилган жойи, вақти, қайси тилларда ва неча нусхада тузилганлиги кўрсатилади. Охирида эса аҳдлашувчи томон вакиллари имзо чекадилар. Баъзан шартномага қўшимча иловалар ҳам киритилиши мумкин.

Шартноманинг лексик-фразеологик ва грамматик хусусиятлари расмий ҳужжатлар стилининг барча намуналари билан умумий белгиларга, шунингдек, ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Масалан: *Мўътабар Аҳдлашувчи Томонлар, Аҳдлашувчи Олий Томонлар, элчи, элчихона, мухтор вакил, фавқулодда ва мухтор элчи, ишончли вакил, ишонч ёрлиғи, ишонч ёрлиқларини топширмақ, нота, ратификация, дипломатик статус, давлатнинг статус мустақиллиги, статус-квои сақламоқ, статус-квои тикламоқ, дипломатик корпус.*

Шартномалар ҳам юридик ҳужжатлардаги каби мураккаб синтактик қурилишга эга. Лекин шартноманинг мураккаб синтактик комплексдан иборат кириш қисми, унинг алоҳида элементларини кўрсатувчи абзацларга ажратилган бўлади. Нутқни бундай қисмларга ажратиш эса тексти ўқишни бирмунча енгиллаштиради. Қўйндаги текстга эътибор қилинг:

Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи билан Германия Федератив Республикаси ўртасидаги Шартнома

Аҳдлашувчи Олий Томонлар,

Европада ва бутун дунёда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашга ва кўмаклашишга интилиб,

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мақсадлари ва Устави принциплари

¹ Совет Социалистик Республикалари Иттифоқининг Конституцияси (Асосий қонуни) — Ўзбекистон Компартияси Марказий Қомитети нашриёти, Тошкент, 1979, 35-бет.

асосида давлатлар ўртасидаги тинч ҳамкорлик халқларнинг орзу-умидларига ва халқаро тинчликнинг кенг манфаатларига мос бўлиб тушишига ишониб,

Улар илгари келишиб, амалга оширган чоралар, жумладан, дипломатия муносабатлари ўрнатилган тўғрисида 1955 йил 13 сентябрда битим тузилганлиги уларнинг ўзаро муносабатларини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш йўлида янги муҳим қадамлар қўймоқ учун қулай шарт-шароитлар яратганлигини қайд этиб, ўз ўрталаридаги ҳамкорликни, шу жумладан, иқтисодий муносабатлар соҳасидаги ҳамкорликни, шунингдек, илмий-техникавий ва маданий алоқаларни иккала давлат манфаатлари йўлида яхшилаш ва кенгайтиришга аҳд қилганликларини Шартнома тарзида изҳор этиш истаги билан қуйидагилар тўғрисида келишиб олдилар. («С. Ўзб.»)

Шартноманинг кириш қисмидан сўнг унинг моҳиятини баён қилувчи 5 моддадан иборат асосий қисми бошланади. Охирги модда эса «Ушбу Шартнома 1970 йил 12 августда Москва шаҳрида икки нусхада, ҳар бири рус ва немис тилларида тузилди, ҳар иккала текст бир хил кучга эгадир» деган расмий жумла билан тугайди.

Ҳарбий ҳужжатлар тили ҳам, асосан, расмий стилнинг умумий қонуниятларига бўйсунди. Ҳарбий ҳужжатларга тартиб белгиловчи қондалар мажмуи бўлиши уставлар, қуро-аслаҳаларга оид қўлланмалар, буйруқ, фармойишлар каби ҳужжатлар кирази. Махфий маълумотлар беришда турли хил қисқартмаларнинг ишлатилиши ҳарбий ҳужжатларнинг энг муҳим белгиларидандир. Ҳарбий ҳужжатларда бевосита ҳарбий ишларда ҳамда ҳарбий техникада ишлатиладиган махсус терминлар жуда кўп учрайди. Расмий стилнинг бошқа турларидаги сингари ҳарбий ҳужжатларда ҳам сўзлар, асосан, ўзининг конкрет тўғри маъносида ишлатилади. Бундан фақат кўпинча уруш майдонидаги объектларнинг номларини шартли белги-аломатлар билан белгилаб қўйилишигина мустақилдир. Масалан: *Воронеж fronti Олий Бош Қўмондонлик Қароргоҳининг кўрсатмаси билан шошилиш равишида Харьков саноат районини қўлга олиш панини ишлаб чиқди. Бу операцияга шартли «Юлдуз» номи берилди. (С. М. Штеменко.)*

Бундай текстларда тоғ, денгиз, юлдуз кабилар шартли белги сифатида, яъни бирор нарсанинг номи функциясида келади.

Ҳарбий буйруқлар синтактик қурилиши жиҳатидан ҳам ўзига хосликка эга. Уларда кўпинча, кесими феълнинг буйруқ-истак майли билан ифодаланган содда гаплар ишлатилади. Мураккаб қўшма гаплар эса камдан-кам учрайди. Айтилаётган фикр, буйруқлар қисмларга ажратилиб, тартиб рақами билан берилади.

Қуйида СССР Қурулли Кучлари Бош штабининг ҳужжатларидан келтирилган парчани кўзатиш:

Олий Бош Қўмондон буюради:

1. Германия устидан қозонилган ғалаба шарафига Москвада ўтказиладиган парадда иштирок этиш учун фронтдан йиғма полк ажратилсин.

2. Йиғма полк қуйидагилардан тузилсин: ҳар бири 100 кишидан (ҳар бири 10 кишидан иборат 10 бўлинма) икки рота составидаги беш батальон. Бундан ташқари, 1 полк командири, 2 полк командири ўринбосари (умумий ва сиёсий қисм бўйича), 1 полк штаб бошлиғи, 5 батальон командири, 10 рота командири ва 4 офицер ассистентига эга бўлган 36 кишидан иборат байроқдор ажратилсин: йиғма полк 1059 кишидан ва 10 запас кишидан иборат қилиб тузилсин.

3. Йиғма полк — олти пйёдалар ротаси, бир артиллериячилар, бир танкчилар ротаси, бир учувчилар ротаси ва кавалерияси, сапёрлар, алоқачилардан иборат бир йиғма ротадан иборат бўлсин.

4. Роталар шундай тузилсинки, бўлим командирлари ўрта офицерлар бўлсин, бўлимлар составида эса оддий аскар ва сержантлар бўлсин...

1945 йил 24 май.

Антонов (С. М. Штеменко.)

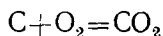
Демак, ўзбек тилининг расмий стилига мансуб ёзишма ва ҳужжатлар ишлатилиш доираси жиҳатидан лексик-фразеологик ва грамматик хусусиятларига кўра бир-биридан озми-кўпми фарқлиб туради. Аммо бу ҳужжатларда ягона расмий стиль учун характерли бўлган умумий хусусиятлар мавжуд бўлади.

5-§. ИЛМИЙ СТИЛЬ

Илмий стил (ёки илмий баён стили)да табиат ва ижтимоий ҳаётдаги ҳодисалар аниқ таърифланади, тушунтирилади. Бу стиль ўзининг алоҳида махсус функцияга эга эканлиги билан ажралиб туради. Илмий стиль илмий терминология билан боғлиқ. Одатда, терминлар илмий стилнинг лексикасини ташкил қилади. Лекин илмий асарлар тили фақат терминлардангина ташкил топмай, унда абстракт лексика ва кўп маънолилиқ хусусиятига эга бўлган умумхалқ сўзлари ҳам кенг қўлланади. Илмий стилда яна фаннинг турли соҳаларига оид символ ва белгилар, рақамлар ҳам ишлатилади.

Илмий стилнинг грамматик қурилиши мантиқий боғлиқликни, изчилликни, синтактик аниқликни талаб этади. Шунинг учун илмий стилда эллипсис (назарда тутилган бирорта сўзнинг тушиб қолиши) ҳодисасидан қочилади. Қўйидаги текстни кузатиңг.

Агар ёқилғи оддий модда, масалан, кўмир бўлса, унинг тўла ёниши натижа-сида карбонат ангидрид ҳосил бўлади:

Бунда углерод кислород билан оксидланади.

Агар ёқилғи мураккаб модда ёки ҳар хил моддалар аралашмаси бўлса, ёнган вақтда бу моддалар оксидланади ва натижада, одатда мураккаб моддалар қандай элементлардан ташкил топган бўлса, ўша элементларнинг оксидлари ҳосил бўлади... (А. Д. Смирнов, Д. И. Шелинский.)

Келтирилган текстда илмий стилга хос махсус сўз ва терминлар (карбонат ангидрид, углерод, кислород, оксидланиш, моддалар аралашмаси, оддий модда, мураккаб модда, минерал модда, реакция, ёқилғи таркиби, ёнмайдиган қўшимча...); абстракт лексика (моҳият, мураккаб, иссиқлик, ёруғлик...); химик элементлар символлари кўрсатилган, ёниш тушунчасининг таърифи берилган.

Илмий стиль эмоционал ва образли бўёққа ҳам эга бўлади. Бу стилнинг аниқ ва равшан бўлишини унинг образли ва эмоционал-лигига қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Чунки К. Маркс ва Ф. Энгельснинг «Коммунистлар партиясининг манифести» асарининг стили ҳамда В. И. Ленин асарларининг стили эмоционалликка эга. Буни фалсафа, математика, механика сингари аниқ фанлар доирасида ҳам кузатиш мумкин. Поляк олими Леопольд Инфельд-

нинг бутун дунёга машҳур физик тадқиқотчи Эйнштейн ҳақида айтган қуйидаги сўзлари ҳам бу фикримизни тасдиқлайди. «Эйнштейн ихчам, ажойиб қилиб ёзарди, унинг услубидан поэзия нафаси сезилиб турарди». Альберт Эйнштейннинг ўзи эса «Физика ва реаллик» деган мақоласида: «Мен тушунчанинг ҳиссий идрокдан мантиқан мустақил эканлигини тан олмайман» деган эди. Эйнштейннинг ҳаёти ва фаолиятига онд хотираларда ёзилишича, «олим ўз суҳбатига баъзан жонли — қизиқ ўхшатиш қўшиб юборди... Ҳажв, ҳазил, аския — Эйнштейн қўлида илмий тушунтиришга хизмат қилади»¹.

Ўзбек илмий стилида образли номларнинг роли жуда каттадир. Масалан: *оқ тупроқ, қора тупроқ, қизил тупроқ, сариқ тупроқ, қўнғир тупроқ, шўртупроқ, вулкан гумбази, вулкан чамбараги, вулкан ўчоги, вулкан бомбалари; музлик камари, музлик дарвозаси, муз тили, кулча муз; маржон қирғоқ, панжарасимон қирғоқ; ой ўтови, серостона дарё, патсимон булутлар* каби терминлар ҳам аслида образли ифодалардан келиб чиққан.

География ва астрономияда ҳам шунга ўхшаш атамаларни учратиш мумкин: *қуш бозорлари* («базари птичьи» — ёзда тундрада қушларнинг тўпланадиган жойлари), *қўй пешаналари* (бараньини лбы — қадимги музлик силлиқлаб кетган дўнгликлар), — *илон изи* (меандр), *учар юлдуз* (метеор), *қуйруқли юлдуз* (комета), *Сомон йўли* ва бошқалар.

Албатта, илмий стилдаги образлилик билан бадий адабиётдаги образлилик фарқланади. Илмий стилда образли номлар фақат номинатив аташ функциясини, бадий адабиётда эса ўқувчига эстетик таъсир кўрсатиш вазифасини бажаради. Образлилик (эмоционаллик) категорияси агар илмий стилда «сўнган, нурсиз» ҳолда кўринса, бадий адабиётда эса «жонли» тарзда намоён бўлади. Масалан, *учар юлдуз, сомон йўли* астроном учун, аввало, термин вазифасини ўтайди, ёзувчи учун эса бу сўз бирикмаларни ўхшатиш ёки образли ифода манбаи бўлиши мумкин.

Албатта, илмий техник баён илмий математик баёндан ёки қатъий илмий баён илмий-оммабоп баёндан маълум даражада фарқланади. Бу тафовутлар баён қилиш ситуацияси ва баён қилиш «материали»дан келиб чиқади. Бинобарин, илмий-техник, илмий-оммабоп, илмий-математик баёнлар илмий стилнинг кўринишлари бўлгани учун, улар илмий стилга хос умумий, яхлит хусусиятларга эга бўлади. Илмий стилнинг барча белги — аломатлари уларнинг ҳар бирида ўзига хос бир шаклда такрорланади. Масалан, илмий стилнинг илмий-оммабоп вариантыда ёзилган бирор фанга онд китоб, мақола ва лекциялар шу фан масалаларини билан таниш бўлмаган кишилар учун мўлжалланганда материал уларга тушунарли формада баён этилади, фикр жонли ва қизиқарли қилиб тушунтирилади, илмий терминлар кам қўлланади, умуман та-

¹ Эйнштейн ҳақидаги фикрларни ёзишда Р. Бекжонов брошюрасидаги материаллардан фойдаландик. Қаранг: Р. Бекжонов. Альберт Эйнштейн, ЎзССР «ФАН» нашриёти, Тошкент, 1966.

ниш бўлмаган термин ва абстракт формулалар ўрнига конкрет тасвирий материалларга кенгроқ ўрин бериллади. Баъзан баённинг образлилик ва эмоционаллигини таъминлаш учун бадий нутқ приёмлари ҳам фойдаланилади. Лекин илмий стиль билан унинг илмий-оммабоп кўриниши ўртасидаги бу хилдаги тафовутлар илмий стиль тушунчасининг бир бутунлигига, яхлитлигига путур етказмайди. Масалан:

Ҳовузнинг қирғоқларида ҳосил бўлган юпқа муз аста-секин ҳовузнинг ўртасига чуқурроқ жойларига силжиб, кўп ўтмай бутун сув устини тиниқ шаффоф муз қатлами қоплаб олади. Қаҳратон совуқлар бошланади, музнинг қалинлиги бир метрга яқинлашиб қолади...

Маълумки, темирчи темир чамбаракни гилдирак тўғинига кийгишидан олдин қиздиради. Чамбарак совиганида қисқариб, тўғинни маҳкам сиқиб туради. Темир йўл излари ҳам ҳеч қачон бир-бирига тақаб ўрнатилмайди. Акс ҳолда, улар офтобда қизиб, албатта, эгилади. Агар ёғ тўлатилган шишани илиқ сувга солиб қўйсангиз, ёғ шишадан тошиб чиқа бошлайди.

Бу мисолларнинг ҳаммаси жисмларнинг иссиқдан кенгайиши ва совуқдан тарайишини кўрсатади. Бу деярли барча жисмларга хос хусусиятдир. (В. Н. Сулов.)

Автор илмий-оммабоп текстнинг бошланиш қисмида ифодали сўзлар, тасвирий деталлар ва тилнинг бошқа хилма-хил стилистик воситалари ёрдамида ўқувчини ўзининг асосий мақсади сари йўналтиради. Сўнгра маълум илмий теманинг (жисмларнинг иссиқдан кенгайиши ва совуқдан тарайиши) хусусиятини турли хил мисоллар ёрдамида тушунтиради. Текст охирида эса автор ўз кузатишлари асосида соддагина умумлаштирувчи хулоса чиқаради, фикрни илмий стилга хос аниқ ва раво формада тугаллайди.

Махсус соҳаларда, хусусан, фан, техника, санъат, сиёсат, дипломатия соҳаларида ҳам ҳамма нарса борлиқни фақат логик жиҳатдан билишга қаратилганлиги сабабли улар сўз ва терминларнинг ниҳоятда равшан, аниқ бўлишини талаб қилади. Лекин терминлар қанчалик тўғри танланган ва равшан, аниқ англашиладиган бўлмасин, уларни у ёки бу қондани таърифлаш жараёнида қайта-қайта такрорлайвериш ҳам маълум даражада стилистик монотонликка (бир хилликка, бир тарздаликка) олиб келади. Стилистик монотонлик математика ёки физика фанларида унчалик сезилмаса-да, лекин биология, геология, айниқса, тарих ва филология фанларида очиқ кўриниб туради. Шунинг учун ҳам бирор қатъий илмий қоида ва таърифни ёритувчи олимлар олдида кўпинча илмий баённинг жиддийлигига халал етказмайдиган ва илмий стилни жонли ва таъсирлилигини таъминлайдиган терминларнинг синонимик эквивалентини топиш масаласи туради.

6-§. ПУБЛИЦИСТИК СТИЛЬ

Публицистика¹ кенг маънода ижтимоий-сиёсий ҳаёт масалаларини ёритадиган барча турдаги асарларни ўз ичига олади. Публицистик стиль ўзбек адабий тилининг нутқ стиллари системасида, асосан, XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида пайдо бўла

¹ Публицистика — латинча publicis — «ижтимоий» сўздан олинган.

бошлади. Чунки бу даврга келиб, яъни 1883 йилнинг бошларидан бошлаб ўзбек тилида тўнғич газета — «Туркистон вилоятининг газети» чиқа бошлади. XX аср бошида эса нашриёт ва вақтли матбуот ишлари доирасининг янада кенгайиши ҳамда ўзбек демократик ёзувчилар ижодида бадий публицистиканинг кенг ўрин олиши каби омиллар ўзбек адабий тилида публицистик стилнинг пайдо бўлиши ва шаклланишида катта роль ўйнади. Янги демократик публицистика стили Фурқат, Ҳамза, Айний, Сатторхон сингари илғор ёзувчилар ижодида янада ривожланди.

Улуғ Октябрь революциясидан кейин Совет ҳокимияти йилларида ўзбек адабий тилининг публицистик стили ҳар томонлама такомиллашди, ўз тараққиётининг юқори поғонасига кўтарилди. Айниқса, марксизм-ленинизм классиклари асарларининг ўзбек тилига таржимаси, вақтли матбуот ва нашриётда ҳозирги замоннинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларига бағишланган материалларнинг кенг ёритилиши, радио ва телевидение орқали сиёсат ва ижтимоий ҳаёт масалаларига доир лекция ва суҳбатларнинг мунтазам эшиттириб турилиши каби воситалар публицистик стилнинг тараққиётига кучли таъсир қилди.

Публицистик стиль ўзининг ёзма ҳамда оғзаки кўринишларига эга.

Ҳаётнинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларига бағишланган публицистик бош мақолалар, фельетон ва памфлетлар, мурожаатномалар, чақириқлар, декларациялар публицистик стилнинг ёзма туридаги асарлардир.

Публицистик стилнинг оғзаки турига эса нотиқлик киради. Утмишнинг машҳур нотиқлари кишиларнинг ижтимоий алоқа қуроли бўлган тилдан маълум ғоявий мақсадни ифодалаш ҳамда эстетик таъсир этиш воситаси сифатида моҳирона фойдаланиб келганлар. Публицистик стилнинг оғзаки турига кундалик воқеаларга доир мақолалар ёки халқаро обзор билан радио ва телевиденнеда чиқаётган шарҳловчиларнинг нутқлари киради.

Публицистик стилнинг ёзма ва оғзаки кўринишлари ўзига хос хусусиятларга эга бўлса-да, улар публицистик стилнинг умумий талабларига бўйсинади. Чунончи, бу стилнинг иккала турида публицистикага хос сиёсий активлик, ҳозиржавоблик, ўткир ва таъсирчан нотиқлик, мантиқий салобат, ташвиқот ва тарғибот каби хусусиятлар мавжуд бўлади.

Публицистикага хос умумий белгиларга автор муносабатининг ошқора ва аниқ ифодаланиш хусусияти ҳам киради. Автор ҳаёт ва воқеликка актив муносабатда бўлади. Авторнинг воқеликка бўлган муносабати фактларни танлашида, уларни ўз дунёқараши ва эстетик принципи асосида мантиқий таҳлил қилишида ва ниҳоят, тилнинг эмоционал-экспрессив воситаларидан фойдаланишида ўз ифодасини топади. Публицист катта ҳаётий масалаларни мантиқий мулоҳаза, далил, асослар билан тушунтириши, исботлаши билан бирга, ўқувчи ёки тингловчини бунга ишонтириши, унинг ирода ва ҳис-туйғуларига таъсир этиши лозим. Шунинг учун публицистик стиль ўзида ёзув нутқи стилларига хос хусусиятларни ҳам (маса-

лан, махсус ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва бошқа соҳага оид терминологиянинг ишлатилиши), бадий адабиёт стилига хос хусусиятларни ҳам (масалан, образли ифодаларни ишлатиш, эмоционал бўёққа эга бўлиши) бирлаштиради.

Публицистик стилда нутқнинг образлилиги барқарор характерга эга бўлади. Истиора, эпитет, ўхшатиш, муболаға, кесатиқ каби ҳис-туйғуга таъсир этувчи воситалар умумхалқ тилидан олинади.

Публицистик стиль китобий-ёзма нутқнинг синтактик нормақондаларига асосланади. Баённинг кенг ва муфассал бўлиши публицистик стиль учун хос хусусиятлардан биридир. Унда сўзлашув стили учун характерли бўлган эллиптик конструкциялар камданкам учрайди. Публицистик стилда кўпинча параллелизм, анафора (гапларнинг бошида оҳангдош сўз, иборанинг такрорланиб келиши), эпифора (гап охирида сўз, ибора ёки оборотнинг такрорланиб келиши) каби интонацион синтактик воситалар ишлатилади. Публицистикада бу воситалар фикрни мантиқий ифодалаш вази-фасини бажариш билан бирга, у ёки бу гап бўлагини эмоционал нуқтаи назардан алоҳида ажратиб ҳам кўрсатади. Публицистикада, булардан ташқари, антитеза ва нутқда интонацияни кучайтиришга хизмат қилувчи риторик сўроқ, риторик мурожаат сингари воситалар ҳам учрайди.

Публицистикада лексикани танлаш мантиқийлик ва эмоционаллик талабига кўра белгиланади. Публицистик стилда воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг аниқ ва тўғри ифодалаш воситаси бўлган терминологик характердаги лексика ҳам экспрессив-стилистик оттенка билан боғлиқ бўлган лексика ҳам ва ҳатто ўзининг жонлилиги, образлилиги билан фарқланувчи идиомалар ҳам ишлатилади. Авторнинг сўз танлаши унинг воқеа ва ҳодисаларга муносабатини, ғоявий нуқтаи назарини ҳам акс эттиради.

Тил воситаларини танлаш ва улардан фойдаланиш имкониятлари, энг аввало, публицистик нутқнинг жанр турларига, уларнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ. Бундан ташқари, публицистик материалларнинг барча турларида, чунончи, памфлет, фельетон ва нотиклик нутқларида авторнинг ўзига хос индивидуал услуби ҳам сезилиб туради.

Маълумки, Фафур Фулом ўзбек публицистикасининг фельетон, памфлет ва публицистик мақола сингари жанрларида нодир асарлар яратган ёзувчидир. «Қуёшни қутлаб» номли публицистик мақоласида ўзбек халқининг машҳур шоира, адиба, фозила, комила ва қаҳрамон хотин-қиз фарзандлари ҳақида фикр юритар экан, ҳаётий, тарихий воқеа ва ҳодисаларга мурожаат қилади. Публицистиканинг сатирик тифини ўтмишнинг ижтимоий иллатларига санчади. Бугунги оналаримиз — совет хотин-қизлари эрлар билан тенг ҳуқуқда бўлиб, меҳнат мўъжизалари яратаётганликларини зўр мамнуният билан тилга олади. Публицист бу мақоласида ўзини ҳаяжонлантираётган тарихий факт ва ҳодисаларни оддийгина қайд қилмайди, аксинча, уларни жанговар ва ҳароратли сатрларда ифодалайди, улардан умумлашма хулосалар чиқаради ва шу

асосда, ўқувчи қалбига кириб бориб, уни ўз таъсирига олади. Шу мақоладан келтирилган қуйидаги парчани кузатинг:

Бизнинг коммунистик ахлоқ, таълим-тарбия хотин-қизларни эрлар билан баробар ҳуқуққа мушарраф қилгандир. Муаззам Конституциямизнинг жаҳон-жаҳон мазмунида ирқий, миллий айирмалар бўлмаганидек, жинсий айирма ҳам йўқдир.

Жамият, давлат тузуми, оила, халқ ва ҳуқуқ бутун инсониятга шериклик. Инсоният — бу эркак ва аёллардан иборат жамиятдир. Бу икки жуфт — ҳаётда, меҳнатда, оилада бир-бирига меҳрибон ва вафодор бўлмаса, ҳар икки жинсда ҳам жаҳонга арзирлик меҳнаткашлик, жанговарлик, оилапарварлик, ишқ-муҳаббат бўлмас эди...

Ўзбек халқи ўз паҳлавон, ботир оталари билан бир қаторда жасур, қўрқмас, балоларнинг кўзига тик қарай олгувчи ўз оналари билан ҳам фахрлана олади.

Бу оналар барча қариндош халқлар учун онадир, ёки холадир, аммадир. Чунончи, мен Шоҳруҳ Мирзо саройининг надимаси бўлган муҳтарам онам Меҳрийни ким деб айтай — тожикми, ўзбекми — ҳар ҳолда, бизники!.. Шоҳруҳ Мирзо Меҳрийни... зиндонга қамади... Меҳрий 27 ёшида сил касалидан ўлди.

Мирзо Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг набираси — машҳур шоирамиз Зебунисобегим бир муҳаббат мижроси билан жаҳондан тоқ ўтиб кетди...

Бобораҳим Машрабнинг синглиси Покизахоним, унинг акаси Балх ҳокими Маҳмуд Қотогон томонидан сўйдирилганидан сўнг, Наманган диндорлари тарафидан шаънида йўқ тухматларга учратилди. Бу бечора хонимни тошбўрон қилмоқчи эдилар, эътиборли поёндолардан Отақули Хушёр ҳимоясида саломат қолди.

Бугун бизнинг қўлимизда мавжуд машҳур «Машраб девони» шоирнинг севгилиси Маҳвашхоним томонидан тўпланган ва тартибга солингандир. Шоирамиз Маҳвашхоним ўзбек адабиёти тарихи учун қилган бу азамат хизмати эвазига яна ўша Наманган диндорлари томонидан сочи қирқилди — гису бурида қилинди...

Бутун Ўрта Осиё бўйлаб қонли бир қасрғадай чоризм мустамлакачиларига қарши кўтарилган 1916 йил исёнини ўзбек ва тожик хотин-қизларининг иштирокисиз тасаввур қилиш мумкинми? Самарқандда, Бухорода, Жиззахда, Тошкентда, Хўжанда, Қўқонда, Марғилонда, Андижонда, Наманганда бўлган бу ўчли тўғённинг асосий қаҳрамонлари бизнинг оналаримиз — хотин-қизлар эди-ку.

Тошкент исёни баъзида «хотин ёв-ёв» деб аталади. Хотинларнинг саркардаси Рўзвонбиби Аҳмаджон қизи Мочалов отган ўқдан «шаҳид ўлди». Рўзвонбининг «туғбардори» Зухро Мусамуҳаммад қизи қонга беланди...

Мен бу сатрларни тарихимиз бўйлаб жамиятимизнинг ярми бўлган хотин-қизлар бошига тушган фалокатларни, зўрлик ва уқубатларни эслатиш учун ёзмадим.

Совет хотин-қизларимиз коммунизмга кетаётган улуғ йўлимизда эркаклар билан бир қаторда, ҳуқуқда бўлсин, шараф ва шонда бўлсин, қадрли меҳнатда бўлсин, оилада бўлсин, ишқ ва вафода бўлсин — баб-баравардирлар... Бизда бир нечалаб Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлган хотин-қизлар бор.

Гап шундай экан, хотин-қизларни бир мулк сифатида ақида қилган савдо буржуазияси, дин ва диндорлар тўғрисида чурқ этувчи бир сўзнинг вақти келмайдими экан?..

Муаззам Конституциямизда берилган виждон эрки, ҳуқуқи бугунги диндорлар томонидан сунистеъмои қилина бошланса, уларга шу Конституциямизда айтилганидек жазо берилишини талаб қиламиз.

Кўриниб турибдики, публицистик стилнинг синтактик тузилиши ҳам ўзига хос. Яъни унда содда гап турлари ҳам, қўшма гапнинг ўзаро ва, ҳам, ёки тенг боғловчилари ёрдамида бириккан боғланган қўшма гаплар тури ҳам қўлланилади. Синтактик параллелизмлар ҳам ишлатилади... *ҳуқуқда бўлсин, шараф ва шонда бўлсин, қадрли меҳнатда бўлсин, оилада бўлсин, ишқ ва вафода бўлсин*

каби. Бу каби синтактик такрорлар фикр ва ҳисни яққол ифода-лаш билан бирга, таъсирни кучайтириш учун ҳам хизмат қи-лади.

Келтирилган мақоладан маълумки, публицистик стиль лексика-си ҳам ранг-баранг бўлади. Унда *жамият, давлат, ирқ, исён, мус-тамлакачи, хоризм, буржуазия, ҳуқуқ, фалсафа, совет, коммуна, конституция, коммунистик ахлоқ* сингари ижтимоий-сиёсий терми-нологияга доир лексика кенг ишлатилади. Бундан ташқари, автор-нинг воқеа ва ҳодисаларга муносабатини билдирувчи экспрессив рангдорлик билан боғлиқ бўлган *мушарраф, муаззам, муҳташам, хоним, ботир, жасур, ишқ-муҳаббат, вафо, шараф, шон, фалокат, уқубат* сингари сўзларни ҳам учратиш мумкин. Шунингдек, Ғ. Ғу-лом контекстуал синонимиядан ҳам фойдаланади: бир ўринда *эркак* ва *аёл* деса, иккинчи ўринда *икки жуфт*, учинчи ўринда *ик-ки жинс* бирикмаларини қўллайди.

7-§. БАДИИЙ СТИЛЬ

Функционал стилларнинг ҳар бир тури ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу соҳаси учун хизмат қилиши ва инсон амалий фаолиятининг муайян доирасига мансублиги билан фарқланади. Шу сабабли улар нутқ фаолиятининг маълум соҳасига тааллуқли бўлади. Функционал стилларнинг бир тури — бадий нутқ стили эса аксин-ча, инсон амалий фаолияти ва ҳаётининг ҳамма томонларини қам-раб олиши, умумга тааллуқлилиги, барчага баробарлиги билан аж-ралиб туради. Бадий адабиётда тасвир этиладиган манбалар доираси жуда ҳам кенгдир. Адабиёт турли хил касб-ҳунар эгала-рининг, ҳар хил тоифадаги кишиларнинг ҳис-ҳаяжонларини тас-вирлабгина қолмай, уларнинг ички дунёсини, жамиятдаги амалиё-тини ҳам акс эттиради. Шунинг учун бу стилда нутқ ва тил воси-талари бошқачароқ — ўзига хос характерда қўлланади: агар нутқ-нинг бошқа функционал стиллари фақат у ёки бу ҳодисанинг маз-мунини хабар қилиш учун хизмат қилса, бадий нутқ эса бундан ташқари, ўқувчи ёки тингловчига эстетик ва эмоционал таъсир кўрсатишни ҳам мақсад қилиб қўяди. Демак, эстетик таъсир этиш функцияси бадий нутқнинг ўзига хос хусусиятидир. Бадий ада-биётнинг бу асосий ва ўзига хос функциясига адабий асарда тил воситаларини танлаш ва ишлатиш принциплари ҳам тўла бўйсу-нади.

Бадий нутқ стили жуда хилма-хил кўринишларда намоён бў-лади. Бадий нутқ стили авторларга асарнинг эстетик таъсирини кучайтириш учун тилнинг барча лексик ва грамматик воситалари-дан усталик билан фойдаланиш, танлаш, шунингдек, янгидан-янги ифода воситалари яратиш имконини беради. Бадий нутқ стилида тил образ, характер ва манзаралар яратиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Бадий нутқ ўзининг образлилиги билан адабий тилнинг бошқа функционал стилларидан ажраллиб туради.

Чунончи, юқорида айтилгандек, расмий ҳужжатлар стили учун, ҳатто илмий баён стили учун ҳам индивидуал образли сўз ва ифо-

ралар деярли характерли эмас. Публицистик стилда эса индивидуал образли сўз ва ибораларнинг ишлатилиши бу стилини бадий нутқ стили билан яқинлаштирувчи хусусиятлардан биридир. Об-разлиликни сўзлашув стилида ҳам кузатиш мумкин. Лекин сўзла-шув стилида образлилик ўзига хос турғун, «шаблонлашган» ҳолат-да бўлади. Бадий нутқда эса ҳар бир образли сўз конкрет шаронтда индивидуаллик белгисига, яъни бирон авторда биринчи бор ишлатилганлик ҳолига эга бўлади. Акс ҳолда бадий сўз санъати учун жуда зарур бўлган индивидуал сўз ишлатиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Образлилик — умуман санъатнинг, шу жумладан, адабиётнинг ҳам ўзига хос хусусияти, турмушни акс эттиришнинг махсус шак-лидир. Адабиёт ўзининг бу хусусияти билан илм-фандан фарқла-нади. «Философ силлогизмлар, шоир эса образ ва тасвирлар йўли билан гапирадилар, аммо ҳар иккаласи айни бир муддаони илгари сурадилар... Биринчи исботлайди, иккинчиси кўрсатади, аммо ҳар ик-каласи ҳам: бири мантиқий далиллар билан, иккинчиси тасвир билан иқдор қилади»¹.

Бадий адабиётда сўзларни образли ишлатиш бадий образ яратиш ва ҳаётни тасвир йўли билан таҳлил этиш воситасидир. Ба-дий нутқ стилида, айниқса, индивидуал образли сўз ва иборалар жуда катта таъсир кучига эга. Образли сўз, ибора тасвирланаёт-ган ҳодисани китобхоннинг чуқур англаши, идрок қилиши учун хизмат қилади ва унинг фикри, ҳаёлига эстетик таъсир кўрсатади.

Албатта, ёзувчиларнинг индивидуал услубида сўзларни образ-ли ишлатишнинг тури ва меъёри ҳам бир хил эмас. Ҳар бир ёзув-чи (шоир)нинг воқеликни бадий идрок этиши, тасвир воситала-ридан фойдаланиш усули, поэтик синтаксиси муайян белгилари билан бошқаларникидан ажралиб туради. Чунончи, «Уйғун шеър-лариди поэтик фикри, ҳис-ҳаяжонни турли хил такрор (анафора, эпифора каби)лар воситасида ифодалаш етакчи усул сифатида доим кўзга ташланиб туради. Уйғуннинг ҳар бир шеърида ўнлаб мисоллар бир хил сўзлар билан бошланади ва тугайди»². Ғ. Ғу-ломнинг асарларида тасвирий воситалар ўзининг реаллиги, ҳаё-тий лавҳалардан олинганлиги билан ажралиб туради. У сўзнинг образ чизиш хусусиятидан фойдаланиб, ўхшатиш, метафора, мубо-лаға усулларини кенг қўллайди.

Бадий нутқда ҳаёт воқеаларининг, кишилар фаолияти, хатти-ҳаракати, фикр-ўйи ва ҳис-туйғуларининг образлар, манзаралар ор-қали акс этирилиши ёзувчининг умумхалқ тилидаги сўз ва ифо-да воситаларини танлаш ва ишлатиш принципига ҳам таъсир эта-ди. Асарнинг ғоявий мазмунини очишда жонли сўзлашув нутқи элементларидан, шевага оид сўзлардан, архаизмлардан, касб-ҳу-нарға оид сўзлардан ҳам фойдаланилади. Масалан, Абдулла Қаҳ-

¹ Белинский В. Г. «Избранные философские сочинения; том II, Госпо-литиздат, 1948, 453-бет.

² Нуриддин Шукuroв. Индивидуал услуб ва бадий тил («Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 3-сон, 4-бет).

ҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар» асаридан келтирилган қуйидаги парчада ўзбек тилининг хилма-хил лексик қатламига оид сўзларни учратиш мумкин:

Хутнинг ўрталарида кимдир Қўқондан: «Оқпошшо тахтдан тушибди, ҳуррият бўлибди», деган гапни топиб келди. Бутун қишлоқ ва бор қимирлаган жоннинг подшога катта-катта даъволари, ҳурриятдан беҳисоб умид ва орзулари бордай, гарчи даъво ва умид-орзулар нимадан иборат эканини ҳеч ким аниқ айта олмаса ҳам, Бувайда арафа тусини олди. Ҳамманинг назарида ҳурриятнинг чашмаси — мардикорликка кетганларнинг бетўхтов шу куни, шу соатда қайтиб келиши, шу воқеа бўлса ҳурриятнинг бошқа неъматлари келаверадиганга ўхшади.

Бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, мардикорлардан дарак бўлмади: аксинча, аллақерда яна мардикор олинаётгани ҳақида овоза тарқалди. Жунбушга келган, асаларининг уясидай ғувиллаган қишлоқ яна жим-жит бўлди-қолди.

Хут ўтди. Ҳамалнинг охирларида «Мардикорларга жавоб бўлибди», деган хабар тарқалди...

Орадан кўп ўтмай, мардикорлардан олдинроқ совуқ бир хабар етиб келди. Қўқондаги катта тўралардан бири: «Пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган мардикорлар келади, иззатини билмай қочиб кетганлар етиб келолмаса ҳам ажаб эмас», дебди. Бу «қочиб келган бўлса, ёки энди поездда келса келгани, йўқса ўлгани», деган сўз, буни қишлоқ аҳли жуда яхши тушунар эди...

Қўқонлик амалдор айтмоқчи «пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган» мардикорлар мезонга қолмай батамом етиб келишди, «иззатини билмай қочиб кетганлар»га аза очилди.

Узоқ юртлардан кузга яқин етиб келган мардикорлар «Ленин», «Болишбек» деган сўзларни олиб келишди. Бу сўзларнинг маъносини шу кунлари Жарбулоқдан келган катта аммамнинг ўғай ўғли Саидакбархон эшондан билдик.

Бадий адабиёт текстида тилнинг ҳар хил стилларига мансуб сўз, ибора ва грамматик воситаларнинг аралаш келиши, албатта, фикран маъқулланган ва асосланган бўлиши билан бирга, автордан ўз тили ва унинг хилма-хил стилларини жуда мукамал биллиши талаб қилади. Бундан ташқари, нутқ стилларининг бирортасида ишлатиладиган тил воситаси муомала қилишнинг доираси, шароити ва мақсадига кўра ягона бир функцияни ўтаса, бадий асарда эса айни шу тил воситаси бошқа функцияни: ғоявий-эстетик вазифани бажаради ва биринчи навбатда, образ яратиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Масалан, илмий баён стилида терминологик лексика илмий тушунчаларни, табиат ва жамият ҳодисаларини аниқ аташ — номлаш учун ўзининг бош, тўғри («терминлашган») маъносида ишлатилади. Бадий адабиётда эса терминологик лексика бутунлай бошқа функцияда, чунончи, баъзи персонажларнинг нутқий характеристикасини чизиш ёки персонажни ўраб турган муҳитни тавсифлаш билан унинг характерини очишда қўлланади.

Махсус терминологик лексиканинг мана шундай функцияда ишлатилишига Абдулла Қаҳҳорнинг «Адабиёт муаллими» ҳикоясидаги Боқижон Боқаевнинг нутқий характеристикаси яққол мисол бўла олади. Езувчи ҳикоя қаҳрамонининг «нафис адабиёт муаллими» эканлигини «ўзининг айтишига кўра», — деб атайин писанда билан таъкидлайди, чунки кейинчалик маълум бўлишича, у аслида адабиёт соҳасида ғирт саводсиз киши экани аён бўлиб қолади. Абдулла Қаҳҳор Боқаевнинг қачонлардир қулоғига чалинган, лекин ўзи

тушунмайдиган терминларни, ижтимоий-сиёсий лексикага онд сўзларни гап орасига қистириб айтишни яхши кўришини персонаж нутқи орқали жуда усталик билан чизади:

— *Чеховми? Ҳимм... Буржуазия реализми тўғрисида сўзлаганда энг аввал унинг объектига диққат қилиш керак. Буржуазия реалистлари тушунган, улар акс эттирган объекти воқеликни англаш лозим бўлади. Турган гапки, Чеховнинг ижоди бошдан-оёқ бутун моҳияти билан илк буржуазия реализми, яъни... Ҳимм. Мукаррам, товуққа мойк қўйдингми? Қўйиш керак, бўлмаса дайди бўлиб кетоди... Тавба, товуқдан аҳмоқ жонивор йўқ — мойк қўйсанг туғади? Хўроз нима учун саҳарда қичқиради? Ажойиб психология. Биология ўқийсизларми?*

Айни бир хил тил воситаси илмий стилда ва адабий асарда бутунлай бошқа-бошқа функцияга эга бўла олади. Шунинг учун сўзларнинг қўлланиши ҳақида фикр юрнтилганда, адабий тилнинг муайян стилларини ҳам, бадний асарнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам эътиборда тутиш лозим.

Тил воситаларидан индивидуал ижодий фойдаланиш бадний стилнинг адабий тилнинг бошқа функционал стилларига нисбатан ўзига хослигини белгиловчи энг асосий хусусиятлардан бирдир. Адабий тил стилларининг ҳар бирида тил воситаларидан фойдаланишда индивидуалликнинг намоён бўлиш даражаси турлича. Масалан, расмий стилда бирон шахсий услуб «муҳри»ни кўриш, топши анча қийин. Шунга кўра, бу нутқ стилида индивидуалликнинг намоён бўлиши услуб нормасининг бузилиши деб ҳам қаралади. Илмий стилда эса индивидуалликнинг намоён бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас, чунки бу стили шахс (индивид)нинг ижодисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шундай бўлса ҳам, тил воситаларини индивидуал ишлатиш хусусияти илмий стиль учун характерли белги бўла олмайди. Публицистик стилда янада бошқачароқ. Публицистиканинг баъзи турларида индивидуал услуб аниқ биллиниб туриши мумкин. Аммо тил воситаларини танлаш ва ишлатишдаги индивидуаллик публицистик стилнинг барча намуналарига хос хусусият эмас.

Адабий асарларда индивидуал хусусиятлар асарнинг баднийлик қимматини белгиловчи асосий ўлчовлардан бирдир. Агар асар услубида индивидуаллик сезилмаса, бундай асар трафарет, бадний саёз асар сифатида тасаввур қилинади.

Ёзувчининг адабий асарда воқеликни бадний идрок этиши, образ яратиши, асар композицияси билан боғлиқ бўлган индивидуал хусусиятларнинг ҳаммаси асар тилида ёрқин намоён бўлади. Ёзувчи қандай воқеа ва ҳодисаларни тасвирлашга ҳаракат қилса, унинг асарларида ҳам худди ана шу воқеа ва ҳодисаларни ифодаловчи сўзлар, тил элементларининг кўпроқ қўлланиши табиийдир.

Ёзувчининг индивидуал сўз ижод этиши ва қўллаши тилдаги мавжуд усул ва имкониятлардан моҳирона фойдаланиши натижасидир. Умухалқ тили эса ҳар бир санъаткорнинг ижодига индивидуал ранг берадиган усулларга жуда бой. Ёзувчиларимиз кенг фойдаланадиган «шундай усуллардан бири конкрет ҳодисаларни

билдирадиган, «атайдиган» сўз боғланмалари билан мавҳум, абстракт тушунчаларни ифодалаш усулидир»¹. Чунончи, ўзбек тилида *кафан кийгизмоқ*, *тахтага тортмоқ*² боғланмалари конкрет этник бир маросим билан боғлиқ бўлиб, «йўқ қилмоқ, халок қилмоқ» (одам ҳақида) маъноларини билдиради. Абдулла Қаҳҳор «Қуюшқон» фелъетонида бу боғланмаларни абстракт тушунчаларга («фикр», «мазмун») нисбатан қўллаб, «йўққа чиқармоқ, пучга чиқармоқ» маъноларини ифодаловчи фразеологик неологизмлар яратади: «Гап шундаки, ҳозирги вақтда тилимизнинг бойлиги, унинг қочириқларини ўрганишга эришган, сўз санъатини ҳунар деб эмас, касб деб қарайдиган, бисотидаги бир ҳовуч сўзни йиллар давомида айлантириб кун кўрадиган бир туркум қалам аҳлининг «фаолияти», чала мулла баъзи олимларнинг «илмий хулоса»лари натижасида ажиб бир тил бунёдга келган... Бу тил ҳар қанақа жонли фикрга *кафан кийгизади*, *ҳар қандай ўйноқи мазмунни тахтага тортади*».

Бундан ташқари, ёзувчилар индивидуал сўз ижод этишда тилнинг морфологик элементларидан ҳам фойдаланадилар. Чунончи, **-зор** аффикси ўзбек тилида жонсиз предметларга нисбатан қўлланиб, ўзақдан англашилган предметнинг бўлиш ўрнини билдиради. Масалан, *пахтазор*, *дарахтзор* каби. Лекин шоир Муқимий бу аффикснинг шахсга нисбатан қўллаб, янги индивидуал сўз яратади:

*«Дўрмонча»га кетдим ўтиб
Ёқамни ҳар соат тутиб,
Ётдим ул оқшом ғам ютиб,
Дашти қароқчиזור экан.*

Бадний адабиётнинг барча жанрларида сўз ишлатиш ва сўз танлаш имкониятларига бир мезон билан ёндашиб бўлмайди. Ҳар қайси адабий жанрнинг тасвир усули, сўз танлаш йўсини шу жанрдаги асарнинг умумий тематикаси, ғоявий йўналишига, жанр турига боғлиқ бўлади. Масалан, баён формасида ёзилган асарнинг (роман, повесть, ҳикоянинг) тил воситалари билан сатирик ёки юмористик характердаги асарнинг тил воситалари бир хил эмас. Чунончи, архаизмлар бир ўринда тасвирланаётган давр тарихий колоритини яратиш учун ишлатилса, иккинчи ҳолда нутққа мазах-мутойиба, киноя руҳини бериш учун хизмат қилади. Ойбек «Қутлуг қон» романида персонаж тилини типиклаштириш, тасвирланаётган тарихий шароитларга мос ифодалар ишлатиш зарурияти туғилганда архаизмлардан фойдаланади: *Мен сизга кўп дафъа гапирсам ҳам, ғолибо мақсадларимни ҳали тушунтиришга муваффақ бўлган эмасман. Каминанинг ғоявий ҳаёти шундай, яна такоррлайман: миллий сармойани ўз бойларимиз — мусулмон бойлари-*

¹ И. Қўчқортоев. Абдулла Қаҳҳорнинг тўғри маъноли сўз боғланмаларини кўчма маънода қўллаши (индивидуал фразеологик неологизмлар масаласига доир). Илмий асарлар. «Ўзбек филологияси масалалари», ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1968, 65-бет.

² Тилда «сартахтага олмоқ» варианты ҳам бор.

миз тўла эгалласинлар, яъни бутун Туркистонимизда тижораг ўз бойларимизнинг қўлида бўлсин.

Ўтмиш сарқитларини ва шу сарқитларни ташувчи шахсларни фош этишга бағишланган сатирик ва юмористик характердаги асарларда эса арханзмлар бошқачароқ маънода ишлатилади. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг «Мактуб» сатирик асарида арханзмлар эскилик сарқитларини ташувчи Қутбиддин Махдум устидан захарханда кулгини, кинояни кучайтириш воситаси сифатида жуда қўл келган:

Совет ёзгувчилари союзига арзи ихлосдан сўнг маълум бўлсинким, кампа мулла Қутбиддин Махдум Сирожиддин муфти ўғлидурман...

Афсус ва надоматлар бўлсинким, ҳозир бир қанча жоҳил тамағирлар чиқиб, бири эшонлик ва бири имомлик ва бири қорилик ва бири сўфилик даъвоси билра илм ва фазилат аҳлларига азият еткурмакдалар.

Шу вайхдан илтимосимиз бордурки, муборак қаламларини ғазаб давотиға ботириб, мазкур одамларни газетада шарманда-ю шармисор қилсалар.

Фақир жами ёзгувчиларимизнинг осор ва ашъоридан баҳраманд бўлиб, ҳар дастурхон устида дуойи жонларини қилурман. Бу мутолаалар хосиятидан ўзимда ҳам андек таъби назм пайдо бўлиб, бир қанча ғазаллар ёздим...

Қўлланиши ва ишлатилишига кўра бир-бирига мос бўлмаган турли нутқ стилларига хос лексик элементларни атайин тўқнаштириш (аралаш ишлатиш) ҳам кулгини кучайтиради. Масалан, қуйидаги текаста ёзувчи арханк бўёққа эга бўлиб, асосан, «инсон ўлими» маъносига кўтаринки услубда ишлатиладиган «қазоси етмоқ, ёруғ жаҳондан ўтмоқ» ибораларини ҳайвонга — филга нисбатан қўллаб юмористик кулгини янада бўрттиради: *Ҳайвонот боғида завхоз сифатида ишладим. Тўрт тонналик фил икки тоннага тушиб қолди. Ҳайвон тилсиз нарса, нима еб, нима ичганини бировга айтолмайди. Ўша филга берадиган нарсалардан унча-мунчасини уйга ташиб турдим. Фил бечоранинг қазоси етган экан, олти ярим ойда ёруғ жаҳондан ўтиб кетди. (С. А.)*

Шеърятда арханзмлардан нутққа кўтаринки, назокатли руҳ бериш учун ҳам фойдаланилади.

Биргина арханзмлар мисолида қайд этилган бу фактлар бадний нутқ стилида ишлатиладиган сўзлар маълум даражада адабиётнинг жанрига ҳам боғлиқ бўлишини кўрсатади.

Булардан ташқари, синоним сўзларнинг у ёки бунисидан фойдаланиш ҳам бадний асар жанрига боғлиқ. Масалан, *башар, само, мужда* сўзлари, асосан, поэтик тилдагина қўлланади. Прозада ёки сўзлашув нутқида эса буларнинг синонимлари — *одам, осмон, шамол, хушхабар* сўзлари кенг қўлланади.

Тилнинг грамматик формаларининг қўлланиши ҳам жанр турига боғлиқ. Масалан, гап бўлаклари одатдаги ўрнининг алмаштириб берилиши прозага нисбатан кўпроқ шеърый нутққа хос хусусиятдир. Шоир маълум сўзларни таъкидлаш ва уларнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида шеърларида сўзларнинг ўрнини шеърят талаби асосида алмаштириб қўллайди.

Шундай қилиб, бадний нутқ стилининг адабий тилнинг бошқа функционал стилларидан фарқланувчи асосий хусусиятлари қуйи-

дагилар: ўқувчи ёки тингловчига эстетик таъсир этишни мақсад қилиб қўяди; бадий образ яратиш воситаси бўлиб хизмат қилади; унда адабий тилнинг барча функционал стиллари элементлари бирга қўшилиб, аралаш қўлланиши мумкин; тил воситаларидан индивидуал-ижодий фойдаланиш, уларни танлаб ишлатиш ҳам бу стилнинг ўзига хос хусусиятларидан саналади.

8-§. АДАБИЙ ТИЛ НОРМАЛАРИ ҲАҚИДА

Тил — кишилик жамиятининг энг муҳим алоқа воситаси сифатида хизмат қиладиган ижтимоий ҳодисадир. Ижтимоий ҳодиса бўлмиш тил ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган ижтимоий функцияни бажаради. Тилнинг мана шундай муҳим аҳамияти ва моҳияти кишилардан алоқа ва тафаккур қилишнинг қудратли ва ўткир қуроли бўлган тилга эътибор билан, ғамхўрлик билан муносабатда бўлишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам марксизм-ленинизм классиклари тилнинг тўғрилиги ва софлигини сақлаш ниҳоятда катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайдилар.

Тил нормаси катта ижтимоий аҳамиятга эга: у тилда доимо содир бўлиб турадиган ўзгаришларга бардош бериб, уни бузилишдан сақлайди, авлодлар ўртасидаги алоқани, турли даврдаги маданий традициялар изчиллигини таъминлайди. Шунинг учун адабий тил нормалари стабилъ (барқарор) ва мустаҳкам бўлиши керак. Ҳар қандай адабий тилнинг моҳияти, деган эди Л. В. Шчерба, унинг стабиллигида, унинг традиционлигидадир¹. Шундай қилиб, норманинг барқарорлиги адабий тилнинг объектив суратда мавжуд бўлган белги-хусусиятларидан биридир. Аммо норманинг барқарорлиги нисбийдир. Ҳаддан ортиқ барқарорлик тилнинг ҳаётий ва самарали ривожланиш жараёнига тўғаноқ бўлади. Масалан, иш-ҳаракатнинг келаси замонда бажарилиши ўзбек адабий тили тарихида, асосан, **-ур** формаси орқали ифодаланар эди: *қилур, келур, олур* каби. Ҳозирги тилимизда бу форманинг, асосан, **-ар** шакли қатъийлашди. Чунки, биринчидан, **-ар** қўшимчаси, ўрни билан, иш-ҳаракатнинг қатъий ва аниқ бажарилишини ифодаласа, иккинчидан, *ишла, сўзла, бошла, кўзла* каби негизларда а унлиси у унлиси билан айтилмайди ва ёзилмайди. Лекин шу билан баробар тарихий бадий асарларда, дипломатик муносабатни билдирувчи баъзи ёзишмаларда **-ар** ва **-ур** аффикси параллел ишлатилади. Кўрнадикки, фақат биргина барқарорлик белгиси ёки тарихий-традицион белгининг ўзи тил нормаси тушунчасини характерламайди.

Тил нормасини белгилайдиган белги-хусусиятлардан бири норманинг узлуксиз ривожланиб боришидир. Адабий тил нормалари доимий ривожланиб, ўзгариб туради. Нормаларнинг ўзгариб туриши тил ривожининг ички тараққиёти туфайли содир бўлади. Айни нутқнинг ўзи, яъни тилнинг конкрет ҳаракати тил нормаси ўзгари-

¹ Қаранг: Шчерба Л. В. Современный русский литературный язык (Избранные работы по русскому языку). Учпедгиз, М., 1957, 126-бет.

шининг манбаи ҳисобланади. Аммо нутқдаги янги факт тилнинг эътироф қилинган нормаси бўла олиши учун муайян муддат ўтиши зарур, бошқача қилиб айтганда, ушбу ҳодиса маълум «стаж» га эга бўлиши керак. Масалан, Октябрь революциясидан кейин то 30- йилларгача ўзбек тилида қўлланиб келган баъзи сўзлар ўткинчи бир ҳодиса бўлганидан нормага айланмай, сўнги йиллар давомида ишлатилишдан чиқиб кетди. Чунончи, *жумҳурият* (республика), *эмгакчи* (меҳнатқаш), *мирғазаб* (турма назоратчиси), *кашшоф* (пионер) каби сўз ва терминлар ҳозир фақат ўтмиш луғати-га хос бирликлар саналади.

Норма тушунчаси тил воситаларининг параллел қўлланишини (стилистик вариантликни) истисно этмайди. Адабий тил нормасининг ўзгариши, одатда, ифода қилиш усулининг бир ёки маълум даражада тўғри (норматив) деб ҳисобланадиган икки (баъзан ундан ҳам ортиқ) босқичини ўз бошидан кечириши орқали содир бўлади. Бу процессда: янги норманинг мустақкамланиши, қатъий тусга киришидан олдин бу норманинг вариантлари вужудга келади. Вариантлик, яъни ифода қилишнинг параллел усули тилда бир вақтнинг ўзида ҳам эски, ҳам янги сифатларнинг мавжуд бўлиши натижасидир. Вариантлик жуда кенг кўринишларга эга. Қуйида улардан баъзиларини кузатинг. Чунончи, фонетик вариантлар: *андаза* — *андоза*, *баробар* — *баравар*, *гаврон* — *говрон*, *набира* — *невара*, *ногаҳ* — *ногоҳ*, *устод* — *устоз*, *юмалоқ* — *думалоқ*; морфологик вариантлар: *арзидиган* — *арзирли*, *атайин* — *атайлаб*.

Ҳозирги вақтда вариантлар ҳисобланган бу сўзлар маънода бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Лекин тил тараққиётида муқаррар содир бўлиб турувчи бундай вариант сўзлар бирор махсус стилистик вазифани бажармаса, адабий тил учун кераксиз ва анормал ҳол бўлиб қолади. Бунга, асосан, ҳозирги вақтда бири адабий тилда, бошқаси маҳаллий шевадарда устун бўлган, яъни айрим диалект ва шеваларга хос дублетлар киради. Масалан: *девор*—*давол*—*довол*—*дувол*, *замбил*—*замбар*, *сузма*—*чакки*—*чаки*—*та*, *типратикан* — *кирпитикан* — *кипратикан* — *кирпи*.

Баъзи текширувчилар тил ҳодисасининг тарқалиш даражасини, яъни соф миқдорий омилни норманинг муҳим белгиси деб ҳисоблайдилар¹. Албатта, нормани белгилашда бу ҳолатни маълум даражада эътиборга олиш зарур бўлади. Лекин нутқ ҳодисасининг кенг тарқалганлиги нормативлик учун кўрсаткич бўла олмайди. Ҳатто статистик ва бошқа миқдорий методларни кенг қўллаш тўғрисида олинадиган энг яхши натижалар ҳам тил нормасини белгилаш масаласини ҳал қилиб бермайди². Бунга кўпгина халқлар тили тарихидан, шу жумладан ўзбек тили тарихидан ҳам мисоллар келтириш мумкин. Чунончи, А. Навоий даврида у асос солган адабий тилдан халқнинг жуда оз қисми фойдаланар, халқнинг асосий

¹ Қаранг: Корчагин А. А. О культуре речи, Минск, 1956, 8-бет.

² Қаранг: Филин Ф. П. О норме литературного языка, в сб. : «Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР, Ашхабад, «Илм», 1968, 53-бет.

кўпчилиги эса турли шеваларда гаплашар эди. Бунинг устига у даврда араб, форс ва она тили каби уч тилнинг стихияли кураши давом этмоқда эди¹. Агар она тилининг асосчиси А. Навоий белгиланган нормаларни аҳолининг кенг қатлами ўртасида қанчалик тарқалганлиги статистик кўрсаткич билан белгиланса, бу кўрсаткич жуда паст бўлиши шубҳасиздир.

Бу ҳодисани баъзи қўшимчалар мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, феълнинг ортгирма даражасини ясовчи **-дир, -тир** қўшимчалари оммавий равишда матбуот ва нашриёт саҳифаларида кейинги вақтларгача бири ўрнида иккинчиси ишлатилиб келинди: *эттириш ўрнига этдириш, эшиттириш ўрнига эшитдириш, уқтириш ўрнига уқдириш* каби. Бу хилда ёзиш қанчалик оммавий тус олган бўлмасин тил хусусиятига тамомила зид бўлганлигидан нормалашмади. Ҳозирги кунда жарангли ундош билан тугаган бир бўғинли феъл негизларига **-дир, жарангсиз** билан тугаган феъл негизларига **-тир** аффикси (фақат *келтир* ясалиши бундан мустасно) қўшилиши қатъийлашди.

Нормада тил ички тараққиёт қонунларининг акс этиши ҳам жуда мураккаб масалалардан биридир. Бу масалани ҳал этишда тилшунос олимлар турлича нуқтан назар ва қарашни баён қилиш билан бирга бир қанча муаммо саволларни ўртага ташлайдилар. Чунончи, норманинг табиати, моҳияти объективми? Норма тилнинг ижтимоий характери билан боғлиқ бўлмаган, унинг ички хусусиятларини акс эттирувчи одат, таомилми ёки нутқ практикисининг «диди», «таъби» асосида белгиланадиган қонун-қондами? Нега нормани «бузувчи» бир факт кейинчалик тил нормасига айланмади-ю, бошқалари эса узоқ муддат яшаб келишига қарамай, хато саналиб, адабий тил нормаси сифатида қабул қилинмади? Бундай ҳолда тилнинг ички, объектив хусусияти намоён бўладими ёки ҳамма гап нутқий дид, маданий анъанадами, тил фактининг нормага айланишига сабабчи бўлган шахснинг эътиборли ва машҳурлигидами?

Албатта, бирон нутқ фактини қабул қилиш ёки қабул қилмасликда ижтимоий факторлар катта роль ўйнайди. Бунинг А. А. Шахматов ҳам таъкидлаган эди².

Норманинг табиатини аниқлашда ижтимоий шароитларнинг ҳам, нутқ эстетикаси принципларининг ҳам, маданий муҳитнинг (ҳатто алоҳида шахсларнинг) ҳам аҳамияти бор. Аммо бу факторларнинг норманинг шаклланишидаги таъсири тилнинг ички хусусиятлари ва ривожланиш тенденциялари билан параллел ва мос равишда боргандагина самарали натижа беради.

Адабий тил нормалари объектив характерга эга эканлиги тилимизда пайдо бўлган кўпгина янги сўзлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Бир вақтлар пантуркистлар, панисломистлар ва бошқа бур-

¹ Боровков А. К. Алишер Навоий как основоположник узбекского литературного языка, сб. «Алишер Навоий», М. — Л., 1946, 97-бет.

² Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка 4-ое изд. Учпедгиз, М., 1941, 107-бет.

жуа миллатчилари лексика ва терминология соҳасида реакцион сиёсатни қўллаб, *пролетар ўрнига йўқсил, география ўрнига ер билиги, ботаника ўрнига ўсимлик билиги, агроном ўрнига экин билгич, кислород ўрнига сувчил, президиум ўрнига тўр* ва ҳоказоларни адабий тилга зўрлаб киритишга ҳар қанча уринган бўлмасинлар, лекин совет-интернационал сўзлари тил тараққиётининг қонунийлигига мувофиқ адабий тил нормасига айланди.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, нормалаштириш ишини фақат эстетик принцип ва тилнинг ички факторлари асосида амалга ошириш мумкин. Масалан, жўналиш келишиги формаси ва умуман г билан бошланган аффикслар қадимги ёзма ёдгорликлардан тортиб, то XX асрнинг 20-йилларигача, асосан, морфологик принцип асосида ёзиб келинган: *мусулмонга, сувга, ҳавога, қизлариға*; йигирманчи йилларнинг иккинчи ярмига келганда, жўналиш келишиги қўшимчаси, асосан, фонетик принцип асосида талаффузга мос равишда ёзиладиган бўлди: *-ға, -га, -қа, -ка: қонунга, ўзига, асосқа, сўзлашқа*; ўттинчи йилларнинг охиридан ҳозирги кунгача морфологик-фонетик принципга асосланилади. Тилнинг ички факторларини ҳисобга олиб қилинган бу принципда морфологик принцип ҳоким, фонетик принцип эса тобедир¹.

Норманинг объектив табиатини эътироф қилиш жамият аъзоларининг (хусусан, сўз санъаткорларининг, олимларининг) адабий тил нормаларини тартибга солиш ишига мутлақо таъсир эта олмайди, деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Л. В. Щерба нормалаштиришнинг моҳиятини алоҳида таъкидлаб, бу иш тилда содир бўлиб турадиган одатдаги воқеа ва ҳодисаларнинг ўсишига, ривожига кўмаклашуви зарур деб уқтирган эди².

Амалнётда эса адабий тил нормалари эътиборли ёзувчиларнинг сўз ишлатишларини кузатиб бориш йўли билан белгиланади. Адабий мисолларга таяниш, уларни далил қилиб келтириш у ёки бу сўз ва ибораларнинг тўғрилигини тасдиқловчи усулдир. Аммо «адабий тил» ва «бадий адабиёт тили» бир хил тушунча эмаслигини унутмаслик керак. Бадий адабиёт тили адабий тил доирасидан бирмунча четга чиқади. Ҳаётнинг реалистик тасвирини бериш мақсадида ёзувчилар ўз асарларида «адабий бўлмаган» сўз ва ибораларни қўллайдилар, адабий тил нормасидан асосли равишда қилинган чекинишларга йўл қўядилар. Баъзан ёзувчилар, ҳатто етук сўз санъаткорлари тилида ҳам хато ва нуқсонлар учраб туради. Бундай адабий мисолларни эътиборли манба деб бўлмайди ва улар тилни нормалаштириш ишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Бадий адабиётда тил нормаси ўзига хос йўсинда ҳал қилинади.

Классик ёзувчилар халқдан тил ўрганишдан ташқари, ўзлари ҳам тилни ишлаш, мукаммаллаштиришдек юксак вазифага зўр

¹ Қ а р а н г: Ф. Камол. Ўзбек орфографияси ҳақида, Ўқувпедавашир, Тошкент, 1957, 33—35-бетлар.

² Қ а р а н г: Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии, 98-бет.

ҳисса қўшганлар. Буюк ёзувчилар ўз маҳоратлари ва нуфузлари билан, бир томондан, нормани яратиб ва тузишга кўмаклашсалар, иккинчи томондан, норманинг кенгайиб, ўзгариб, унинг узлуксиз ҳаракат-ҳолатда бўлиб туришига таъсир кўрсатадилар. Демак, биз уларнинг асарларида халқ тилининг бойлиги ва гўзаллигини ҳам, буюк санъаткорнинг тилидаги индивидуал ўзига хос белгиларни ҳам ва ниҳоят, уларнинг тил нормасига кўрсатган таъсирини ҳам кўрамиз.

Машҳур ёзувчиларнинг нормага бўлган таъсирлари адабий тилнинг жуда тез тараққий қилаётган даврида, айниқса, сезиларли бўлади. Масалан, XIV—XV асрларда яшаб ижод қилган улўғ шоирлар: Атоий, Саккокий, Лутфий, хусусан, Навоийнинг бу борадаги хизматлари жуда ибратлидир. «Бу даврдаги ижтимоий фикр, адабийёт, илм чуқур ҳаётийлик характериға эға бўлиб, асрлардан бери давом этиб келаётган таркидунёчилиқни, иллатни ташвиқ этган, идеаллаштирган мистик дунёқарашни суриб ташлайди. Юқоридə номлари зикр этилган шоирлар... тил соҳасида ҳам эски ҳоким традицияни отиб ташлаб, поймол этилган ўзбек тилининг мавқени юқори кўтардилар, ўзбек тилида ёзиб, унинг жуда катта илмий адабий имкониятларға эға эканлигини, бойлигини... намойиш этдилар»¹.

Навоий ўзининг энг охириги асарларидан бири «Муҳокаматул-луғатайин»да форс тилиға юқори баҳо бериш билан бирға баъзи таъначи форсигўйлар олдида ўзбек тилининг сўзға бойлигини (алфоз қасрати) алоҳида таъкидлайди: Навоий ўзбек тилида сўз ва иборанинг ишлатилиш доираси жуда кенглигини (иборат вусъаси), фикрнинг ажойиблигини — ғалатилигини (маоний ғаробати)², чечанлик ва нозикликни (фасоҳат ва диққати)³, етуқликни (балогат)⁴ ҳамда ифоданинг равон ва силлиқлигини (адо салосати)⁵ кўради ва «бас бу ҳайсиатлардин андоқ маълум бўлурким, бу тилда ғариб алфоз ва адо кўпдур»⁶ деган хулосаға келади. Навоий ўзигача бўлган давр адабий тилида «...ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмоғон жиҳатдин яшурун қолиб»⁷ келган бу каби хислатларға қайта ҳаёт бағишлайди, уларнинг адабий тил нормасиға айланиши учун ўзининг бутун ижоди билан кўмаклашади. Булар Навоийнинг тилға олиб кирган барча янгиликлари адабий тил нормасиға айланди, деган фикрни билдирмайди, албатта. Навоий яратган янгиликлар унинг индивидуал услубининг бойлиги сифатида баҳоланаверади. «Навоий туфайли давлат миқёсидаги адабий тил даражасиға кўтарилган ўзбек тили улкан халқнинг адабий тили сифатида асрлар бўйи яшади ва мусулмон Шарқи деб атал-

¹ В. Зоҳидов. Навоий дунёқарашининг асосий манбалари, «Навоий ва адабий таъсир масалалари» номли мақолалар тўплами, ЎзССР «ФАН» нашриёти, Тошкент, 1968, 24—25-бетлар.

² Алишер Навоий. Асарлар, 14-том, Тошкент, 1968, 131-бет.

^{3,4} Ўша асар, 132-бет.

⁵ Ўша асар, 31-бет.

⁶ Ўша асар, 118-бет.

⁷ Ўша асар, 117-бет.

ган ўлкаларда кучли традицияни юзага келтирди. Бу традиция шу қадар қудратли, шу қадар ҳаётғий эдики, у мазкур ўлкаларда яшовчи барча туркий халқларнинг адабиёти, адабий тилларининг шаклланиши ва ривожланишида жуда катта ва баракали таъсир кўрсатди»¹.

Маълумки, XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмидаги ўзбек адабиётида бир-бирига қарама-қарши икки йўналиш (феодал-клерикал адабиёт ва прогрессив-демократик йўналишдаги адабиёт) мавжуд эди. Феодал-клерикал адабиёт вакиллари, Навоий ва унинг издошлари каби ўзбек тилини ҳимоя қилишни эмас, балки тилни, бадий услубни «санъат санъат учун» руҳидаги «санъати алфоз» шиорининг ифодаси бўлмиш тақлидчиликка, шаклбозликка тобе этишга интилдилар, сўз санъатига бир кўнгилочар восита деб қарадилар. Адабий тил тараққиётинга зид ва унинг нормасига хилоф бундай реакцион бадий услуб Амир Умархон саройи атрофига тўпланган Фазлий, Нусрат, Адо ва Ҳижлатга ўхшаган маддоҳ, хушомадгўй шоирлар ижоди мисолида яққол кўринади².

Демак, ёзувчиларнинг адабий тил нормасига таъсири турлича бўлиши мумкин. Бу таъсир фақат ёзувчининг индивидуал услуби ва тилга нисбатан бўлган ғамхўрлиги билангина белгиланмай, балки бу, энг аввало, ҳар бир тарихий давр адабий тилининг объектив ривожланиш шарт-шароитлари билан белгиланади.

Улуғ шоир ва ёзувчиларнинг асар тилининг бойлиги, поэтиклиги ва гўзаллиги, бадий сўзнинг аниқлиги, ўткирлиги ва мазмундорлигини таъминлашлари умумхалқ тилидаги воситалардан фойдаланиш асосида бўлишини унутмаслик керак. Умумхалқ тили ёзувчи ихтиёрига лексик, грамматик ва стилистик воситаларни бериш билан бирга, уларни танлаб ишлатиш имкониятини ҳам беради. Умумхалқ тили воситаларини эркин танлаш ҳуқуқини ёзувчи норма доирасида амалга оширади. Умумхалқ тили нормаларини бузмайдиган стилистик воситаларнинг қўлланишининггина оқлаш ва қувватлаш мумкин.

Мамлакатимизда коммунистик жамият қуриш кенг авж олган ҳозирги шароитда тил нормаларини такомиллаштириб ва бойитиб боришдек юксак вазифани амалга ошириш жуда муҳим аҳамият касб этади. Фан ва техника юксак тараққий этган бир даврда ўзбек тилининг нутқ маданияти учун кураш фақат тилчи мутахассисларнинг, ёзувчи ва шоирларнинггина иши бўлмай, у бутун интеллигенциянинг, қолаверса, барчанинг биргалликда амалга ошириши лозим бўлган умумхалқ ишидир.

¹ Ф. Абдуллаев. XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи (Қаранг: «Навоий ва адабий таъсир масалалари» номли мақолалар тўплами, ЎзССР «ФАН» нашриёти, Тошкент, 1963, 256-бет).

² Қаранг: В. А. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, 2- китоб, «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1967, 162-бет.

ЛЕКСИК СТИЛИСТИКА

1-§. СЎЗ ҚЎЛЛАШ

Сўз ва унинг маъноси. Нутқнинг аниқ ва равшан бўлиши, аввало, сўздан тўғри фойдаланишга боғлиқ. Сўзни ўз ўрнида тўғри ишлата билиш учун унинг лексик маъносини англаш зарур.

Сўзнинг лексик маъносини тушунмаслик уни хато қўллашга олиб келади. Масалан: *Ун кун деганда ер ҳайдаш ва ариқ чопиш тугалланди.* Бу гапда *чопиш* сўзи хато қўлланган. Одатда, ариқ чопилмайди, қазилади. *Секин-аста деб, хотиржам юраверсангиз, ғалвир сувдан кўтарилганда, бригада аъзолари юзингизга қоракуя чаплайди.* Бу мисолда *чапламоқ* феълининг лексик маъносидан тўғри фойдаланилмаган. Одатда, қоракуя суртилади, лой чапланади.

«Сўз барча фактлар, барча фикрлар либосидир» (М. Горький). «Агарда бирор нарсани аниқ ифодалай олмас эканмиз, бунда тилимиздан эмас, балки уқувсиз маҳоратимиздан гина қилишимиз керак»¹,— деган эди М. В. Ломоносов.

Сўз санъаткорлари тилга алоҳида эътибор бериб келдилар, услуб ва ифоданинг содда бўлишини, нутқда фикрий мужмалликка йўл қўймасликни тарғиб этдилар. Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий тилга эътибор — элга эътибор, деб тилнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлади. Бобир эса ўғли Ҳумоюнга ёзган мактубларидан бирида унинг (ўғлининг) хатда фикр раволиги ва аниқлигига риоя қилмаганлигидан ташвишланиб «хатингни худ ташвиш билан ўқиса бўлади... Мундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бит, ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур, ҳам ўқиғувчига»,— деган эди.

Она тилини мукамал эгаллаш учун тилнинг назарий ва амалий асосларидан хабардор бўлиш керак. Чунончи, гап составидаги сўзнинг семантикаси — маъно томони, қўшимча эмоционал-экспрессив оттенкаси ва стилистик белгилари, фикрни сўз воситаси билан логик жиҳатдан тўғри ифода қилиш усуллари ва шунга ўхшаш масалаларни пухта билиш зарур. «Она тилини ўрганиш,— дейди М. И. Калинин,— ниҳоятда улуғ бир иш. Инсон тафаккурининг

¹ Қ а р а н г: «Шарқ юлдузи», 1952. №1, 111-бет.

эришган энг юксак ютуқлари, энг чуқур билимлари ва гоят оташин ҳислар, агар улар сўз воситаси билан аниқ ва равшан ифода қилинмаса, одамлар учун номаълумлигича қолаверади. Тил фикрни ифодалаш қуролидир. Бинобарин, агар фикр нутқ воситаси билан баён қилинган бўлса, агар у тил воситаси билан рўёбга чиққан бўлса, агар у, философлар тили билан айтганда,— бошқаларга бевосита бориб етса, реаллашсагина фикр бўла олади».

Омонимлар. Ҳар бир тилнинг луғат составида товуш таркиби ва ёзилиши жиҳатидан бир хил, аммо маъноси ҳар хил бўлган сўзлар муайян миқдорда топилади. Бундай сўзлар омонимлар гуруҳини ташкил қилади.

Фонетик (товуш) томондан бир хил — шакли ўзаро тенг келиб қолган икки ва ундан ортиқ сўзлар **омонимлардир**. Омонимлар маъно жиҳатдан ўзаро муносабатда бўлмайди — бошқа-бошқа тушунчаларни англатади. Масалан: *от* (иш ҳайвони, исм, буйруқ феъли). Кўп маъноли сўзларнинг шакли асли битта бўлиб, маънолари ўзаро бир-бирига жуда яқин ва алоқадор, бири-иккинчисига боғлиқ бўлади. Масалан, *бош* сўзи: *кўчанинг боши, гапнинг боши, томнинг боши, ернинг боши*.

Ўзбек тилида омонимлар турли кўринишларга эга. *Чанг* (тўзон) — *чанг* (музика асбоби), *ёқмоқ* (чироқни ёқмоқ) — *ёқмоқ* (*унинг нутқи менга жуда ёқди*, «хуш келмоқ, маъқул бўлмоқ») каби барча грамматик формалари тенг, бир сўз туркумига кирувчи сўзлар **омонимлар** дейилади.

Омонимларнинг иккинчи типини — **омоформалар**¹. Баъзи грамматик формалардагина тенг келувчи бир хил талаффуз қилинадиган ва бир хил ёзиладиган сўзлар **омоформалар** дейилади. Омоформалар кўпинча бошқа-бошқа сўз туркумларига мансуб бўлади. Масалан: *олма* (от) — *олма* (феълнинг буйруқ шакли), *қўй* (уй ҳайвони) — *қўй* (феълнинг буйруқ шакли). Омонимларнинг учинчи типини **омофонлардир**. Булар айтилиши (ўқилиши) бир хил, аммо ёзилиши ва маъноси ҳар хил бўлган сўзлардир. Масалан: *етти* (сон) — *етди* (феъл), *ёт* (бегона, буйруқ феъл) — *ёд* (хотира). Омофонларни фарқламаслик кўпинча оғзаки нутқда дудмолликка олиб келади. Омонимларнинг тўртинчи типини **омографлар** бўлиб, улар ёзилиши бир хил, лекин айтилиши (ўқилиши) ҳар хил бўлган сўзлардир. Масалан: *ток* (узум) — *ток* (электр қуввати), *тур* (хил, нав) — *тур* (давра, шахмат ўйинларининг иккинчи тури бошланди).

Тилдаги ҳар бир сўзнинг лексик маъноси бошқа сўзлар билан муносабатга киришганда реаллашади. Омонимларнинг контекstdан ташқари ёлғиз ўзини ишлатиш деярли учрамайди. Шундай экан, контекст омоним сўзлар маъноси туфайли содир бўлувчи қийинчиликни бартараф қилади.

Нутқда икки хил англаш ҳолатига йўл қўювчи омонимия ҳодисаси, ўз навбатида, тушунча доирасини кенгайтиради. Чунончи, ёзув ва талаффузда бир ўринда сўзни, иккинчи ўринда сўз бирик-

¹ *Омоформа* — грекча *homos* — бир хил ва латинча *forma* — шакл.

масини ўхшаш — тенг келтириш ҳодисаси ҳам омоним сўзлар доирасини кенгайтиради. Мисоллар:

*Инсон бўлиб қидирмадим енгил турмуш ва танга,
Куч-қувватим ҳам ҳаётим — бор имконим Ватанга.
Ватан десам умрим узоқ, ҳаёт порлоқ кўринур,
Чунки Ватан севгисидан куч-қувват жон ва танга.*

(«Ёш л.»)

*Дейдиларки, кунгабоқар
Умр бўйи кунга боқар.*

(«Ёш л.»)

*Мудир магазинда қирқ «иш»ни ўйлар
Савдода бўй-эндан қирқишни ўйлар.
— Қинғирлик қилмагин! — деган кишининг
Дарҳол қадамини қирқишни ўйлар.*

(«Қизил Ўзбекистон».)

Нутқда омофонларни бундай ишлатиш орқали сўз ўйинлари ҳосил қилинади. Бунда товуш томонидан ўхшаш, лекин маъноси турлича бўлган элементларнинг, омоним сўзми ёки сўз бирикмаси эканидан қатъи назар, текстдаги ҳар галги такрори жуда муҳимдир. Омоним сўзларнинг бу типидан, айниқса аскияда сўз ўйини ва қочирىқ воситаси сифатида кенг фойдаланилади. Бу приём ёзувчи ва шoirларимиз ижодида тез-тез учраб туради. Масалан, қуйидаги мисолда маъноси бир-биридан жуда узоқ бўлган сўзларнинг «тўқнаштирилиши» омонимик ҳолатни юзага келтирган:

Бир ёш йигит истеъдодли шоир олдига келиб ёзувчилик даъво қила бошлади:

— Мен кўп вақтлардан бери адабий ишлар билан шуғулланиб келаётирман. Истардимки, мен ёзган асарлар ҳам нашр қилинса.

— Сиз нозимми ёки носир?— сўрабди шоир диққат билан унинг сўзларини эшитгач.

Йигит елкасини қисиб жавоб берибди:

— Нозим ҳам, Носир ҳам эмасман, менинг номим Қаримжон.
(«Ўзбекистон маданияти».)

Бу ўринда адабиётдан бутунлай хабарсиз киши қийин аҳволга тушиб қолади: нозим, носир (назм, наср — адабий термин — поэзия ва проза) ўрнига унинг омонимини (Нозим, Носир — атоқли от) қўллаб, суҳбатдошининг саволига ҳеч алоқасиз жавоб беради. Латифа автори омонимларни «тўқнаштириш» йўли билан ёзувчиликни даъво қилувчи кишининг сатирик характеристикасини чизади.

Омонимлардан ҳалқ оғзаки ижодида, бадий адабиётда махсус поэтик жанр — туоқ тузишда кенг фойдаланилади. Мисоллар:

*Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилик қил, болам, ёмонликни от.
Насиҳатим ёд қилиб ол, фарзандим,
Елгиз юрса чанг чиқармас яхши от.*

(Фольклор.)

Бунда *от* сўзи биринчи сатрда «ном, шухрат», иккинчи сатрда «тарк этмоқ, ташламоқ», учинчи сатрда «иш ҳайвони — от» маъноларида ишлатилган.

*Олмани сунди нигорим — ол! — деди,
Олма бирла бу кўнгилни — ол! — деди.
Сўрдим эрса олмасининг рангини,
Не сўрарсан? — олма ранги — ол деди. (Н.)*

Бу туюқда *ол* сўзи уч маънода ишлатилган: 1) буйруқ феъли; 2) кўнгил овламоқ; 3) қизил ранг.

Омонимлар ва паронимлар баъзи жиҳатлари билан бир-бирига яқин. **Паронимлар** товуш жиҳатдан бутунлай тенг бўлмаса-да, лекин айтилишда бирмунча ўхшаш бўлган сўзлардир. Масалан: *адресат — адресант, дипломат — дипломант, индеец — индиец* ва бошқалар.

Паронимларни хато қўллаш, одатда, кам таниш бўлган сўзларда учрайди. Нотаниш сўзларнинг талай қисмини терминлар ташкил қилади. Масалан: *бетонит* (ичи ковак гишт) — *бентонит* (юқори коллоидли лой), *вольтометр* (электр токини химик таъсирга қараб ўлчайдиган асбоб) — *вольтметр* (электр токи кучланишини ўлчайдиган асбоб).

Нутқда ноаниқликка йўл қўймаслик учун тилдаги паронимларни фарқлай билиш, маъноларини тўғри англай олиш зарур. Акс ҳолда қуйидагича қўпол хатолар содир бўлиши мумкин: *Бобоқул билан Полвон юмшоқ ўриндиққа ўтиришганда оғир юкка бардош беролмаган девондан бейҳшов овоз чиқди. («Қизил Ўзбекистон».) Чаноклардаги лўппи очилган пахталар қуёшда ярқираб кумушдек тобланади. («Коммунист» газетаси.) Вокзал майдонида автомашиналарда неча юзлаб ёшлар келиб тўпландилар. Уларнинг қўлларидоги шиорлар ва транспортлар бахтли ёшликдан дарак бериб турибди. («Коммунист» газетаси.)* Бу мисолларда *диван* ўрнида *девол*, *товланди* ўрнида *тобланди*, *транспарант* ўрнида *транспорт* сўзи нотўғри ишлатилган.

Синонимлар. Маънолари бир хил ёки ўзаро яқин, талаффуз ва ёзилиши ҳар хил бўлган сўзлар синоним ҳисобланади. Масалан: *чиройли, гўзал, кўркем, кўҳлик, хушрўй, сулув, зебо* каби.

Синонимлар маъно ва қўлланиш доираларига кўра уч хил: идеографик, стиль ва стилистик синонимлар. Идеографик синонимлар ўзаро лексик маъно оттенкалари билан фарқланса, стиль синонимлари қўлланиш доирасига (нутқнинг турли стилига мансублигига), стилистик синонимлар эса экспрессив бўёғига (синонимик қаторда асосий, нейтрал сўзга нисбатан экспрессив оттенкага эгаллигига) кўра фарқланади.

Синонимларни дифференциациялаш пайтида, аввало, уларнинг экспрессив-стилистик оттенкалари, муҳим фарқлари кўрилади. Масалан: *юз, бет, афт, башара, турқ, чеҳра, жамол, дийдор, ораз, юзор, рухсор* синонимик қаторида *юз* умум ишлатадиган сўздир. Қолганлари эса турли маъно оттенкаларига эга: *бет, афт* сўзлари салбий оттенкага эга; *башара* сўзида салбий оттенка юқоридаги-

ларга нисбатан янада кучли; *турқ* сўзида эса салбий оттенка *башара* сўзидагига нисбатан ҳам кучли; *чехра* — ижобий оттенкага эга; *жамол* сўзида ижобий оттенка янада кучли бўлиб, бу сўз, асосан, поэтик услубга хос; *дийдор кўришмоқ*, *дийдориға тўймоқ* каби бир-икки сўз билангина қўлланади; *ораз*, *узор*, *рухсор* эса эскирган сўзлар бўлиб, улар китобий услубга хос.

Ўзаро умумий маъноси билан бирлашиб, стилистик оттенкаси — бўёғи ва нутқда ишлатилиш доираси жиҳатидан фарқланадиган синонимлар **стилистик синонимлар** дейилади.

Лексик маъноси жиҳатидан фарқланадиган синонимлар идеографик¹ (маъно) синонимлардир. Масалан, *касал* (умум ишлатадиган сўз), *бемор* (ёзувда кўп қўлланади), *хаста* (эскирган сўз), аммо баъзан-баъзан, ора-сира касал бўлиб туриш маъносини билдирувчи *бетоб*, *нотоб* сўзлари юқоридагиларга нисбатан стилистик ва идеографик синонимдир. Идеографик синонимлар ўзаро лексик маъно даражасига кўра фарқланади: *ёмғирда плашим нам бўлди*, *ёмғирда плашим ҳўл бўлди* боғланишларининг кейингисига белги даражаси кучлироқ. Нутқда фикр оттенкаси ёки эмоциясига, лексик, грамматик ёки стилистик характериға мос синоним сўзлардан фақат биттаси танлаб олинади ва ишлатилади. Шу сабабдан синонимик қатордаги сўзлар ўртасидаги баъзи фарқларни ўрғаниш стилистиканинги вазифаси ҳисобланади.

Муайян синонимик қаторни ташкил этувчи сўзлар конкрет ҳолларда маъно томонидан бир-биридан ажралади, стилистик қўлланishiға кўра фарқланади.

Бир синонимик қаторни ташкил этувчи сўзлар маъно жиҳатидан яқин бўлса ҳам, баъзан улардан бирини иккинчисининг ўрнида ишлатиб бўлмайди. Масалан: *аянч аҳвол*, *оғир аҳвол*, *қийин аҳвол*, *мушкул аҳвол* биринчиларида *аянч*, *оғир*, *қийин*, *мушкул* сўзларни бир-бириға синоним бўлиб, айна ўринда уларни алмаштириш маъноға халал етказмайди. Аммо бошқа бир конкрет тушунча ёки тасаввурни ифодалашда бу синоним сўзларни лексик маъно нуқтаи назаридан баҳолаш лозим бўлади. Масалан, *оғир чамадон* дейиш мумкин бўлган ҳолда, *мушкул чамадон*, *қийин чамадон* дейиш кулгилидир.

Синонимлар нутқда ишлатилиш доираси жиҳатидан ҳам ўзаро фарқланади. Масалан, *лаб* — барча нутқ стилларида ишлатиладиган умумнутқ сўзи, *дудоқ* — бадий нутқ сўзи; *шамол* — умумнутқ сўзи; *сабо* — бадий нутқ сўзи; *роҳат* — умумнутқ сўзи; *эсламоқ* — умумнутқ сўзи; *хотирламоқ* — расмий нутқ сўзи; *йўқламоқ* — сўзлашув нутқи сўзи. Бу хил синонимлар **стиль (услуг)** синонимлари дейилади.

Шунингдек, ишлатилиш доираси чегараланган ё чегараланмаган бўлиши мумкин. Масалан, *кекса*, *қари*, *оқсоқол*, *нуроний*, *мўйсафид* каби бир синонимик қаторни ташкил этувчи сўзлар орасида *қари* сўзининг ишлатилиш доираси кенг. Бу сўз инсондан ташқари, ҳайвонлар учун ҳам қўлланилади: *қари от*, *қари тулки* каби. Лекин *оқсоқол*, *нуроний*, *мўйсафид* синоним сўзларининг ишлатилиш доираси чегараланган. Бундай

¹ *Идеографик* — грекча *idea* — тушунча, тасаввур, график.

ҳолатлар — ишлатилиш доирасининг кенг-торлиги синонимлар маъно ҳажмига, яъни уларнинг кенг ёки тор маъно ифодалашига боғлиқ.

Тил фактлари синоним сўзлар билан эвфемизмлар орасида маълум даражада муносабат борлигини кўрсатади. Маъноси қўпол ёки айтилиши ноқулай сўзларни шундай таассурот туғдирмайдиган сўз ёки ибора билан алмаштириш воситаларидан бири эвфемизmdir. Масалан, *кар ва қулоғи оғир, ўғри ва қўли эгри, иккиқат ва оғир оёқ каби.*

Ўзбек тили нутқда нозик маъно оттенкаларини ҳамда ранг-баранг стилистик бўёқларни бера оладиган синонимларга бой. Машҳур ўзбек шоир ва ёзувчилари, сўз усталари синонимлардан моҳирлик билан фойдаланиб келганлар. Масалан, Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» асаридида биргина *йиғламоқ* сўзига мазмунан яқин бўлган еттита синонимни келтиради: *йиғламсирамоқ, инграмоқ, синграмоқ, сиқтамоқ, ўқирмоқ, қичқирмоқ, ҳой-ҳой йиғламоқ.* Навоий бу синонимлар бир-биридан нозик маъно оттенкалари ва стилистик қўлланиш ўринларига кўра фарқланишини мисоллар билан кўрсатади. Кўздан ёш чиқармасдан йиғлаш — *йиғламсирамоқнинг* маъносини Навоий қуйидаги байтда очиб беради:

*Зоҳид ишқин десаки, қилгай фош,
Йиғламсируру кўзига келмас ёш.*

Сўнгра Навоий *инграмоқ* ва *синграмоқ* сўзларига изоҳ берар экан, «дард била яшурун оҳиста йиғламоқдур ва ораларида тафавут оз топилур», дейди ва қуйидаги байтни келтиради:

*Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламоқ,
Кечалар гоҳ инграмоқдир одатим, гоҳ синграмоқ.*

Синонимик қаторни ташкил қилувчи қолган сўзларни ҳам шу тариқа байтларда маъносини очиб беради ва фарқларини кўрсатади.

Кўринадик, синонимлар бир хил маъноси билан бирлашувчи синоним сўзлар қаторини ташкил қилса, фикр ва ҳис-туйғуларни аниқроқ, равшанроқ ифодалашга имкон берадиган стилистик маъноларига кўра ўзаро фарқланади.

Нутқнинг аниқ ва равшан бўлиши синонимлардан тўғри фойдаланишга боғлиқ.

Баъзи синоним сўзларнинг маъносини фарқлаш бирмунча мураккаб бўлади. Ҳатто адабий нутқни яхши биладиган, синонимларни тўғри танлаб, уларни мақсадга мувофиқ ишлата олувчи кишилар ҳам кўпинча синонимик сўзлар оттенкаларидаги тафовутларни тушунтиришда ожизлик қилишлари мумкин. Масалан, бир синонимик қатордаги *ифлос, исқирт, ирkit, ислиқи, иқна* сўзларининг маъно нозикликларини осонгина изоҳлаб бериш қийин.

Синоним сўзларнинг маъно қирраларини тўғри англаш ва ўз

ўрнида қўллаш уларнинг қандай сўзлар билан бирикиб кела олиши имкониятларини ҳам ҳисобга олишни талаб этади. Масалан, *қасамёд, қасам, онт; қасамёд қилмоқ, қасам ичмоқ, онт ичмоқ. Қасам қилмоқ, онт қилмоқ* деб бўлмаганидек, *қасамёд ичмоқ* ҳам дейилмайди.

Ҳар бир синоним сўзнинг антонимини топиш ҳам синоним сўзларнинг маъно фарқини очишга ёрдам беради. Масалан: *енгил — оғир, вазмин, зил, зилдек, залворли; осон, ўнғай — қийин, мушкул, маҳол, машаққатли, душвор*. Яна: *секин — тез, оҳиста — илдам, суст — жадал* каби.

Синоним сўзлар ўртасидаги семантик-стилистик айирмаларни ҳисобга олмаслик сўз танлаш ва қўллаш билан боғлиқ нуқсонларга олиб келиши мумкин. Масалан, қуйидаги жумлаларда *йиқилмоқ* ва *қуламоқ, ташна* ва *чанқоқ, озғин* ва *ориқ* сўзларни ўртасида маъно оттенкаларини, уларнинг қўлланиш доираларини ҳисобга олмаслик натижасида стилистик хатога йўл қўйилган:

1. *Бульдозер кўчамизда йиқилган ва йиқилай деб турган деворларни бир чеккага суриб йўл очар эди. Йиқилмоқ* сўзи, асосан, одам ва жонли нарсаларга нисбатан қўлланилади. Шунинг учун бу гапда *йиқилмоқ* ўрнига унинг синоними ва асосан, жонсиз нарсаларга нисбатан қўлланивчи *қуламоқ* сўзини ишлатиш керак эди.

2. *Чўпонлар озғин қўйларнинг парваришига алоҳида эътибор бермаётирлар* гапида одамга нисбатан қўлланидиган *озғин* сўзи ўрнига унинг синоними **ориқ** ишлатилганда текст мазмунига мос бўлар эди.

3. *Бригада аъзоларидан Р. Аввалов ва М. Қобиловлар тунда ташна ғўзаларни сувга қондириб сугоришяпти* гапидаги *ташна* сўзи одамга нисбатан қўлланади, одамга ва бошқа жонли, жонсиз нарсаларнинг сувталаб ҳолатига нисбатан *чанқоқ* сўзи ишлатилади.

Бир фикр баёнида синонимик қатордаги сўзлардан бир йўла иккитасини ёки ундан ортигини ишлатиш синонимларнинг стилистик фигура сифатида хизмат қилиши билан боғлиқ.

Синонимлар стилистик фигура сифатида қуйидаги мақсадларда ишлатилади:

1. Маънони кучайтириш, умумлаштириш, жамлаш мақсадида синонимик жуфт сўзлар ишлатилади: *бахт-саодат, қадр-қиммат, ҳурмат-эҳтиром*. Бундай вақтда иккинчи синоним биринчисининг айнан такрори бўлмай, балки у ифодалаётган тушунчани қўшимча белгиси билан тўлдириб туради:

*Кув тикилганда бахтиёр, мафтун,
Гунча лабларингга чиқар ним кулгу.
Сен ваъда этдинг бахту саодат.
Унда акс этади мисоли кўзгу.*

(Зулфия.)

2. Фикрнинг нутқдаги ўхшаш ёки яқин тафсилотларини хилма-хил формаларда ифодалаш учун икки ёки ундан ортиқ синонимлар ишлатилади. Бундай вақтда синонимлар турли кўринишларда, чунончи, ўзак синонимлар шаклида (*катта, улуғ, буюк, зўр, азим,*

улкан), қўшма, ясама сўзлар шаклидаги (*дов юрак, қўрқмас*) синонимлар, параллел ишлатиладиган (*агитация ва ташвиқот, тема ва мавзу, процесс ва жараён*) эквивалент синонимлар, бирикма синонимлар (*фарқ қилмоқ, тафовут қилмоқ*) ва ниҳоят, эфемистик сўз ёки сўзлар бирикмаси орқали ифодаланадиган (*оғир оёқ, иккиқат, ҳомиладор, юкли*) синонимлар шаклида бўлади.

Синонимлар нутқни таъсирчан баён қилишда ҳамда услубнинг рангдор бўлишини таъминлашда, қайтариқларнинг олдини олишда катта аҳамиятга эга.

Антонимлар¹. Антонимлар икки сўз орасидаги қарама-қарши маъно муносабатини ифодалайди. Масалан, *катта-кичик, иссиқ-совуқ, яхши-ёмон*.

Бир сўзнинг бўлишли ва бўлишсиз формалари антоним сўзлардаги каби зид, қарама-қарши маъно муносабатини ҳосил қилмайди. Антоним бўлиши учун иккита сўзнинг зид лексик маъно муносабати бўлиши шарт.

Антонимлар, асосан, белги англатувчи сўзларда учрайди (сифатларда, равишларда): *оқ-қора, узоқ-яқин, дўст-душман*. Миқдор, вақт, ўрин, ҳаракат-ҳолат маъноларини ифодалайдиган сўзларда зидлаш маъноси кам бўлади (равнш, от, сифат, феъл): *оз-кўп, баланд-паст, кеча-кундуз, кулмоқ-йиғламоқ*. Шунга кўра антонимлар сифат, равиш сўз туркумларида кўп учрайди. Феълларда антоним ҳосил этувчи сўзлар жуда кам, сон, олмош, модал ва ёрдамчи сўзларда умуман йўқ.

Антонимик ҳолат сўз бирикмаларида ҳам бўлади: *баланд бўйли семиз қари киши — паст бўйли ориқ ёш киши; қизил рангли катта чамадон — қора рангли кичик чамадон*.

Бир сўз бир маъносда антонимга эга бўлиши, бошқа маъноларида умуман антонимга эга бўлмаслиги мумкин. Масалан, *қалин* сўзнинг одатдаги антоними *юпқа* сўзи бўлади: *қалин қогоз — юпқа қогоз, қалин кўрпа — юпқа кўрпа*. Лекин *қалин* сўзи бирикмага ўзининг кўчма маъноси билан киришганда *юпқа* сўзига антоним бўлмайди; *қалин ўртоқ* («яқин» маъносида) — *юпқа ўртоқ* деб айтилмайди; *қалин соч* («зич» маъносида) — *юпқа соч* дейилмайди.

Баъзи сўз ясовчи аффикслар ҳам ўзаро антонимик муносабат ҳосил қилади: *жонли — жонсиз, пулли — пулсиз, бепул*. Антонимик жуфтига эга бўлмаган сўзларга ўзаро антоним сўз ясовчи аффиксларни қўшиш билан қарама-қарши маъноли антонимлар ясаш мумкин.

Антонимлар нутқда катта аҳамиятга эга. Улар предмет ва ҳодисалар орасидаги фарқни тўғри ифодалай олиш имконини беради. Антонимларни тўғри қўллай олмаслик қўпол хатога олиб келади. Масалан, қуйидаги мисолни кузатинг: *...чайхона мудирини Юсуф-жон Нозимов кўринишдан турмушининг иссиқ-чучугини тотиган кишига ўхшайди. («Галаба» газетаси.)*

¹ Антоним — грекча *anti* — «зид», қарама-қарши, *опита* — «ном».

Антонимлар тилнинг кучли стилистик воситаларидан биридир. Езувчилар воқеликни, нарса ва ҳодисаларнинг сифат ва хусусиятларидаги фарқни кўрсатишда, бир-бирига қарама-қарши қўйиб тасвирлашда — контрастлар ҳосил қилишда антонимлардан фойдаланадилар. Айниқса, шеърӣ асарларда бир-бирига зид фикр ва ҳиссиётларни ифодалашда антитеза приёми кенг қўлланилади:

*Ота-она уйқуга кетди,
Уйда фақат Инобат бедор...
Кичик қалбда буюк севинч бор
Ер юзини тутиб кетгудай.*

(Зулфия.)

Кўринадики, антоним сўзлар ҳодиса ва ҳолатларнинг ички зиддиятини очишда кучли стилистик фигура сифатида муҳим роль ўйнайди.

Зидлаш муносабати контекстуал-ситуатив характерда ҳам бўлади. Антонимик муносабат нутқ ситуациясида, яъни сўзларни маълум контекстда қўллаш орқали воқе бўлади. Масалан, *Дўст ачитиб гапиради, душман кулдириб*. Бундай қарама-қарши қўйиш, зидлаш натижасида ҳосил бўлган антонимлар **контекстуал антонимлар** деб аталади. Контекстуал антонимлар кўпинча индивидуал, бирор авторга хос бўлади.

Зидлаш муносабатини ифодалашнинг кўринишларидан яна бири оксиморондир¹. Киши ёки предметнинг табиати ва моҳиятига хос бўлмаган зид белгини унга нисбатан қўллаш орқали антонимик муносабат ҳосил қилиш **оксиморон** дейилади. Бу стилистик приёмда тўғри маънолари билан мантиқий жиҳатдан мувофиқ келмайдиган сўзлар бир-бири билан учрашади, натижада, компонентлари моҳият эътибори билан бир-бирига тамомила қарама-қарши бўлган кўчма маънодаги бирикма ҳосил бўлади. Бу бирикманинг материал жиҳатдан кўриниши асосан сифат+от типига бўлади. Масалан, *ширин дард, аччиқ шодлик, ақлли тентак, соқолли кўса, зийрак девона*.

2-§. АКТИВ ВА ПАССИВ ЛУҒАТ СОСТАВИГА ОИД СЎЗЛАРНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Актив ва пассив сўзлар ҳақида. Лексика муттасил ўсиш ва ривожланишда бўлиб, унда доим янги сўзлар пайдо бўлади, тилдаги мавжуд сўзларнинг баъзилари аста-секин эскириб боради. Эскилик оттенкасига эга бўлган сўзлар тилда бирмунча вақтга қадар ишлатилади. Шунга кўра умумхалқ тили луғат бойлигини икки катта группага ажратиш мумкин: **актив сўзлар** ва **пассив сўзлар**.

Актив сўзлар группасига маъноси шу тилда гаплашувчи барча кишиларга тушунарли ва кундалик турмушда қўлланиши одат

¹ *Оксиморон* — грекча *οχιμορον* — ўткир маъноли бемаъ依лик сўзидан.

бўлиб қолган сўзлар киради. Бу группадаги сўзлар эскилик бўё-
гига эга бўлмайди.

Пассив сўзлар группасига эскилик бўёғи аниқ билиниб тура-
диган ва кўпчиликка маълум бўлмаган сўзлар киради. Бу груп-
падаги сўзлар кундалик алоқада камроқ ишлатилади.

Пассив сўзлар икки группага бўлинади: эскириб қолган
сўзлар (архаизмлар, историзмлар) ва янги сўзлар (неоло-
гизмлар).

Архаизм ва историзмларнинг стилистик вазифаси. Тилнинг ҳо-
зирги даври учун эскилик бўёғига эга бўлган сўзлар **архаизм** ёки
архаик сўзлар деб юритилади¹. Сўз маъносининг эскириши ва тур-
ли сабабларга кўра унинг ўрнини бошқа сўз олиши натижасида
архаизм пайдо бўлади. Масалан: *кашишоф* (пионер), *фирқа* (пар-
тия), *йўқсил* (пролетар), *авахта* (қамоқхона), *мусофирхона* (меҳ-
монхона) кабилар ўзбек тилида бугунги кун нуқтан назаридан
эскирган сўзлар бўлиб, уларнинг ўрнини янги сўзлар эгаллаган.

Арханклашиш ҳодисасининг кўринишлари:

а) сўз бутун ҳолда, яхлитлигича арханклашади. Бу лексик **ар-
хаизм** дейилади: *гардун* (осмон), *довот* (сиёҳдон), *газникўб* (про-
тивогаз);

б) сўзнинг маъноларидан бири арханклашади. Бу **семантик
архаизм** дейилади. Масалан, *нишон* сўзининг «орден» маъноси
арханклашган, у *белги*, *аломат*, *из*, *асар* маъноларида кенг қўлла-
нилади (*нишон қўймоқ*, *нишонга олмоқ*; *ундан ҳеч нишон қолма-
ди*). Шунингдек, *ғанيمات* сўзининг «қўлга туширилган нарса, ўл-
жа» маънолари арханклашган, у «қулай, тузук, яхши» каби маъ-
ноларида актив ишлатилади (*ғанيمات вақт*). Яна: *даҳа* сўзининг
«шаҳарнинг бир қисми, райони» маъноси (*даҳа бошлиғи*) арханк-
лашган, бу сўз «ипак қурти ёши» маъносида касб-ҳунар лексика-
сида қўлланилади (*Қуртлар сўнги даҳага кирди*).

Архаик сўзлардан тарихий воқеа, ҳодисаларни реал тасвир-
лашда стилистик восита сифатида фойдаланилади. Архаизмлар
бадий асарларда, фельетонларда, баъзи ижтимоий-сиёсий услуб-
да ёзилган танқидий мақолаларда нутққа киноя, пичинг, мазах-
масхара руҳи ва ҳажв оттенкасини бериш учун ҳам ишлати-
лади.

Эскириб қолган сўзларга историзмлар ҳам киради. Ҳозирги
ҳаётда учрамайдиган, фақат тарихий нарса ёки воқеа-ҳодисалар-
нинг номини билдирувчи сўзлар **историзмлар**² дейилади. Масалан:
омоч, *аллоф*, *баковул*, *ясовул*, *қози*, *қозихона*, *бек*, *васиқа*, *гу-
машта*, *мешкоп*, *жиғадор* каби.

Историзмлар — ўзи англаган нарса ва ҳодисаларнинг ягона
атамаси. Шунинг учун ҳозирги тилда уларнинг ўрнини боса олув-
чи синонимлари бўлмайди. Масалан, Ҳамзанинг *Битсин энди эски
турмуш*, *ул куюлоҳу жандалар* мисрасидаги *куюлоҳ*, *жанда* сўзлари
каби. Историзмлар шу хусусияти билан архаизмлардан кескин

¹ Архаик — грекча *archaios* — «қадимги» демакдир.

² Историзм — грекча *hístoría* — «текшириш», «тадқиқот» демакдир.

фарқланади (эскирган сўзлар ибораси буларнинг иккаласи учун умумий номдир).

Историзмлар, асосан, ўтмиш воқелигини аташда ишлатилади. Лекин *васиқаси йўқ* (одам); *ўзига хон, ўзига бек* каби халқ иборалари составидаги тарихий сўзлар (*васиқа, хон, бек*) ўтмишдаги нарса ва ҳодисаларнинг номлари бўлиб, уларнинг маънолари иборадан англашиладиган мажозий маънога сингиб кетган. Бундай ўринларда, баъзи, умум учун ёт бўлган тарихий сўзларни умумистемъолдаги сўзларга ўхшатиб олиш ҳодисаси («халқ этимологияси» ҳодисаси) ҳам учрайди. Масалан, *сан солор, ман солор, отга бедани ким солар* ибораси халқ этимологиясига учраб *сан солар, ман солар, отга бедани ким солар* формасини олган. Бу ерда *солор*¹ тарихий сўзи умумнутқдаги *солар* (солмоқ) феълига ўхшатиб, тенглаштириб қўйилган. Тилда *сансоларлик* сўзининг шаклланиши ҳам юқоридagi ибора таъсирида воқе бўлган: *сан солор — сансоларлик*.

Историзмлардан тарихчилар, олим ва ёзувчилар тарихий воқеа ва ҳодисаларнинг реал тасвирини бериш, бадий асарга тарихий руҳ бериш учун фойдаланадилар. Масалан: *Қорани оқлаш ҳеч бир подишонинг ёсасига сиғмайди* (О.) гапида *ёса* тарихий сўз бўлиб, «қонун, тартиб» маъноларини билдиради. *Бозорни айланиб юрадиган пояки воқеадан бошдан-оёқ хабардор экан.* (А. Қ.) Илгариги вақтда бозор ва расталарда чилим чектириб юрувчи кишини *пояки* дер эдилар.

Неологизмларнинг стилистик вазифаси. Адабий тил доимо янги сўзлар — неологизмлар² билан бойиб боради. Неологизмлар ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатда бўладиган ўзгаришлар, фантехника янгилликлари, санъат, адабиёт ва публицистикадаги янги-ча тушунчалар — умуман, жамиятнинг, ҳаётнинг талаб-эҳтиёжи билан пайдо бўлган сўзлардир: *новатор, чангелагич, пуркагич, изчил, зиёкор, пўлат қуувчи, ер йўлдоши, космодром*.

Неологизмларнинг пайдо бўлиш йўллари хилма-хил:

1. Тилнинг мавжуд лексик состави ва грамматик қонун-қондалари базасида янги сўз яшаш йўли билан. Бунда сўз яхлитлигича неологизм бўлади: *пайвандчи* (металл уловчи), *устқурма* («настройка» маъносида), *чўлқувар* (бўз ерларни ўзлаштирувчи маъносида).

2. Тилдаги мавжуд сўзларнинг лексик маъноларидан бирини янги маънода қўллаш йўли билан. Масалан: *чўмич* сўзининг «ковш» маъноси каби: *Экскваторнинг чўмичи шу уюмлардан оша янги тупроқларни иргитади.* («С. Ўзб.»)

3. Бошқа тилдан (асосан, рус тилидан) сўз қабул қилиш йўли билан. Бошқа тилдан сўз икки хил усул билан олинади:

а) айнан қабул қилинади: *космонавт, самосвал*;

б) калькалаш йўли билан олинади: *ўзибўларчилик* (самотёк),

¹ *Солор* — тарихий сўз бўлиб, бошлиқ, раҳбар маъносини билдиради. Масалан, *снопоҳ солор* — лашкар бошлиғи. Қаранг: *Ўзбекско-русский словарь*, Москва, 1959, 377-бет.

² *Неологизм* — грекча *neos* — «янги», — *logos* — «сўз» демакдир.

ер *йўлдоши* (спутник земли), *одимловчи экскаватор* (шагающий экскаватор), *кўтаргич кран* (подъёмный кран) каби. Қалъка усул-лини оддий таржимадан фарқлаш керак. Қалъкалашда бошқа тилдан ўзлаштирувчи тилга тақлидан нусха олиш асосида неологизм яратилса, оддий таржимада эса бошқа тил сўзи аввалдан мавжуд бўлган ўз сўзлар билан бериледи.

Нутқда неологизмнинг стилистик вазифаси жуда ранг-баранг-дир. Илмий-техник, расмий адабиётлардаги умумтилга хос неологизмлар асосан номинатив функцияни бажаради, бадий адабиётда эса муайян стилистик мақсадда қўлланилади. Бу, биринчи навбатда, катта таъсир ва таъсир кучига эга бўлган индивидуал нутқ неологизмларига тааллуқлидир. Бунга ёзувчилар ижод қилган янги сўзлар мисол бўлади.

Ғафур Ғулом сўз ижодчилигида сўзларни қўшиш йўли билан яратган *меҳнатобод*, *урушталаб*, *инсонозод*, *хушахлоқ* каби неологизмлар ўзининг ифодавийлиги билан ажралиб туради. Шоир яна -дош қўшимчаси ёрдамида *элдош*, *ердош*, *курашдош*, *қаламдош* каби сўзларни ижод қилади.

Ёзувчилар яратган индивидуал нутқ неологизмлари баъзан сатирик таъсир воситаси бўлиб хизмат қилади. Масалан, қуйидаги мисолларда расмий-идоравий нутққа онд шаблон сўзлар: *очередчилик*, *ошхўрчилик* текстга юмористик руҳ киритган: *Рўйхатдаги мана шу камчиликлар тузатилса, бу нарса ҳозирги очередчилигимизда ижобий роль ўйнаши, харидорларимиз орасида тарбиявий иш олиб боришда алоҳида аҳамиятга эга бўлиши мумкин бўлса керак деб ўйлаймиз. (А. Қ.) Кейинги пайтларда ошхўрчичилигимизда яна битта ёмон хусусият сезилмоқда. (С. Аҳм.)*

Баъзан адабий тил руҳига ёт бўлган, ўринсиз ясалган неологизмлар ҳам учраб туради: *Терилган пахтани ташиб туриш учун кўтаримчи ажратилди.* («Коммунист» газетаси.)

Неологик аббревиатуралар яшашда ҳам шундай ҳолатлар содир бўлиб туради. Кўпчиликка таниш бўлмаган корхона, муассаса ва ташкилотларнинг номини ўринсиз ва ноқулай қисқартирилади. Масалан: *Мосместпромснаб*, *Мосгоркоопинсоюз*, *Мосторгбиткопинсоюз*, *Мосгорпроизводбиткопинсоюз*, *ИВАН* (Институт востоковедения Академии наук), *ОЛЯ* (отделение литературы и языка), *ВИНТИ* (Всесоюзный институт научно-технической информации).

Жамоатчиликка нотаниш бўлган аббревиатураларни ишлатиш ўзбек вақтли матбуотида ҳам учрайди. Масалан: *РОМ*, *ЖТСБ*, *ОУР*, *УИТУ*, *ШАТС*, *ТИЗ*, *Узхудожтекстильшвейпромхоз* каби.

Неологизмларнинг тилдаги барча типларини баҳолаш ва ишлатишда классик ёзувчиларимиз қолдирган бой меросни қунт билан ўрганиш ва сўз ижодчилигида, улар таълим берганидек, «...барча тасодифий, вақтинча кириб қолган, мантиқсиз, фонетик жиҳатдан бузуқ, турли сабабларга кўра асосий «талабга», яъни умумхалқ тили тузилишига тўғри келмайдиган сўзларни»¹ ишлатишдан қочиш керак.

¹ М. Горький. Ёшлар билан суҳбат (Бадий ижод ҳақида. Совет ёзувчиларининг нутқи ва мақолалари тўплами, Тошкент, 1960, 8-бет).

Бошқа тиллардан кирган сўзлар ва уларни ишлатишдаги стилистик имкониятлар. Тилнинг бошқа тиллардан олинган сўзлар ҳисобига бойиши жуда қадимий ҳодисадир. Бунинг сабаби халқлар ўртасида қадимдан ижтимоий-сиёсий муносабат, маданий алоқа ва ҳамкорликнинг мавжудлигидир.

Одатда, бошқа тилдан ўтган сўзларнинг баъзилари сўз олувчи тилнинг ички тараққиёти қонунига, унинг айрим грамматик қоидалари ва талаффуз нормаларига бўйсунди, мослашди, баъзилари асл ҳолатларини сақлаб қолса, баъзилари жиддий ўзгаришга учрайди. Масалан, тожикча *панжшанба*, *рўйбарўй* сўзлари *пайшанба*, *рўпара* шаклида, арабча *хилъат* сўзи *халат* тарзида қўлланади. Ўзбек тили луғатига илгаридан ўрнашиб қолган тожикча сўзлар реал нарса ва предметларни ифодалайди: *дарахт*, *қоғоз*, *сартарош*, *созанда*, *мискара*, *ғўзапоя*, *шолипоя*, *пахтакор*, *дашт*, *девор*, *дарё*, *пойтахт*, *майдон*, *мева*, *мевазор*, *шудгор* ва бошқалар.

Ўзбек тилидаги арабча сўзлар маъно жиҳатдан кўпроқ абстракт хусусиятга эга: *ҳол*, *ҳақиқат*, *ҳурмат*, *имконият*, *адабий*, *фахрий*, *маънавий*, *эҳтиёж*, *истиқбол*, *даража*, *аҳамият*, *масъулият*, *шараф*, *ирода*, *таълим* каби.

Ўзбек тилининг тарихий тараққиётида улуғ рус тилининг самарали таъсири прогрессив аҳамиятга эга бўлди. Ҳозирги ўзбек тилида рус тилидан ўзлашаётган сўзлар миқдори тобора кўпаймоқда ва ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда кенг ишлатилмоқда. Масалан: *совет*, *стол*, *самовар*, *парта*, *ручка*, *будильник*, *виставка*, *вилька*, *гудок*, *духовка*, *печать*, *печка*, *пол*, *пароход*, *суд*, *разведка*, *разъезд*, *слёт*, *сеялка*, *смена*, *станок*, *сушилка*, *укол*, *холодильник*, *окоп*, *округ*.

Булардан ташқари, ўзбек тилига рус тили орқали Европа халқлари тилларидан ҳам жуда кўп сўзлар ўзлаштирилди. Бундай интернационал сўзларга грекча ва латинча *логика*, *грамматика*, *пленум*, *биология*, *инвалид*, *декан*, *конус*, *драма*, *июль*, *август*, *хор*, *теорема*; инглизча *спорт*, *теннис*, *рельс*, *волейбол*, *футбол*, *митинг*; немисча *галстук*, *бухгалтер*, *фартук*, *слесарь*, *стул* каби сўзлар мисол бўлади.

Бошқа тиллардан ўзлаштирилган, халқ оmmasи ўртасида кенг истеъмолда бўлган бундай сўзлар ўзбек тили луғатидан мустаҳкам ўрин олган.

Бошқа тиллардан сўз ўзлаштиришнинг усули ва йўллари, уларнинг тилларга кириб қолиш сабаблари ва сингиш даражалари каби масалалар лексикологияда ўрганилади. Лексик стилистика эса ўзи мансуб бўлган тилга хос белгисини сақлаб қолган сўзларнинг ишлатилиш шарт-шароитлари ва стилистик вазифаларини текширади.

Ўзлашган сўзлар ҳам соф ўзбекча сўзлар сингари стилистик жиҳатдан чегараланган ёки ҳамма ишлатадиган сўзлар бўлади.

Ҳозир бошқа тил сўзлари кўпинча босма манбаларни таржима қилиш ҳамда кундалик матбуот орқали ўзлашаётгани сабабли улар бутунлай китобийлик рангига эгадир. Бундан умум ишла-

гадиган сўзларга айланиб кетган *газета, журнал, адрес, кино, билет, касса, трактор, газ* каби сўзлар мустасно, чунки бу сўзларнинг лексик маъноси барчага тушунарлидир.

Маълумки, она тилидаги сўзнинг маъноси унинг морфологик составидан аниқ англашилиб туради. Шунинг учун она тилидаги сўзлар, гарчи баъзан улар умумистеъмолдаги сўзлар бўлмаса ҳам, шу тил эгаларига тушунарли бўлади. Бундай сўзларнинг ўзак ва аффикслари шу тилдаги бошқа сўзларда ҳам учрайди. Масалан, *пахтачилик, устқурма, шартнома, кузи*.

Олинмаларнинг эса маъноси ва морфологик состави она тилидаги сўзлар сингари аниқ англашилиб турмайди. Уларнинг маъносини кўпинча морфемалари таркибидан англаб бўлмайди (*консилиум, вакцина, профилактика*). Шунинг учун ўзлашган сўзларнинг ўзига ўхшаш бошқа бир хил сўзлар билан ўзакдош сўз эканини англаб ололмаймиз. Чунончи, ўзбек тилига рус тили орқали ўзлашган французча *купе* (темир йўл вагонларида айрим хона) ва *купон* (қимматбаҳо қоғозларнинг процентини тўлашда қесиб олинмаган қисми, талони) сўзлари аслида «қирқилган, кесилган» маъносидаги бир *ўзак* (супреп)ка мансуб эканини изоҳлашни ҳатто хаёлнимизга ҳам келтирмаймиз. Кўринадиким, олинмаларнинг ички алоқаларини сезиш имконияти бирмунча чекланган бўлади.

Ўзлашган сўзнинг кўпинча китобийлик бўёғига эга бўлиши ва лексик маъносини морфемалари таркибидан келтириб чиқариш мумкин бўлмаслиги каби ҳоллар унинг она тилидаги сўздан фарқланувчи белгиси саналади.

Чет тил элементлари ва ўзлаштирама сўзлар, айниқса, бадий адабиётда стилистик мақсадда жуда кенг қўлланади. Бадий нутқда чет тил лексикасидан кўпинча ёзувчилар образ ва персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда фойдаланадилар. Масалан, қуйидаги мисраларда шоир Муқимий тожик ва рус миллати вакилларининг нутқ колоритини чизади.

1. *Қочиб кетди маччойилар аксари*
Бориб шулки юртига таъкидлари:
— *«Сароеки ў бошадаш, зинҳор,*
Даронжо марав, мемури, эй табор».
2. *Дубора яна борди бир ишга шул,*
Сўжиб,—«Нет,— деди,— келма, дуррак, пошул!»

Бадий ва публицистик асарларда учрайдиган *экзотик*¹ сўзларнинг чет тилга мансублик бўёғи китобхонда ўзга юрт, унинг халқи, урф-одатлари, турмуши, маданияти, табиати, умуман «маҳаллий колорити» ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Уқувчи *лорд, сэр, лейборист* сўзларини учратиш билан гап Англия ҳақида бораётганини англайди:

— *Йўқ, йўқ, жаноби олийлар, лордлар, маршалл, черчиллар,*
Дўқингиз қилолмас ижодимизни барбод. (F. F.)

¹ *Экзотика* — юнонча «exoticos» — ажнабий демакдир.

Қисқагина суҳбатдан соҳиб шуни билдики, бу камган, кўзлари заиф одамни ўз йўлингга киритиш осон эмас экан. *Ол райт*¹, *бабу*², *кўрамиз*, қани бундан нима чиқар экан. (Р. Тагор.)

Сўз ўзлаштириш билан чет сўзларни ишлатиш ҳодисасини биридан фарқлаш зарур. Чет сўзларни ишлатишга бефарқ бўлиш В. И. Ленинни қаттиқ ташвишлантирган эди. У ўзининг «Рус тилини тозалаш тўғрисида» деган мақоласида шундай деб ёзган эди: «Биз рус тилини бузаямиз. Чет эл сўзларини ўринсиз ишлатамиз. Бу сўзларни биз нотўғри ишлатамиз. Недочёты ёки недостатки ёки проблемы деб айтиш мумкин бўлгани ҳолда «дефекты» дейишнинг нима ҳожати бор?... Чет эл сўзларининг ўринсиз ишлатилишига қарши кураш эълон қилишимиз керак эмасмикин?»³.

Кўриниб турибдики, В. И. Ленин фақат чет сўзларни ўринсиз ва нотўғри, эҳтиёж бўлмаганда ишлатишга қарши.

Маълумки, рус тили ўзбек тили луғатининг ривожига самарали таъсир кўрсатди ва кўрсатмоқда. Ҳозир ўзбек тилида рус тили ва бошқа тиллардан кирган сўзлар миқдори кун сайин ортиб бормоқда. Ўзбек тили луғатида иқтисодий-сиёсий ва маданий ҳаётимизга онд, фан ва техникага доир бўлган мураккаб тушунча ва тасаввурларни ифода этувчи интернационал қатлам ўз мавқеини янада кучайтирмоқда.

3-§. ҚўЛЛАНИШИ ЧЕГАРАЛАНГАН ЛЕКСИКАНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Диалектизмлар. Ўзбек тилининг диалектал қатлами ниҳоятда мураккаб ва ранг-баранг бўлиб, у ўз ичига бир қанча шева ва диалектларни олади. Бу шева ва диалектларнинг ҳар бири ўзига хос фонетик, лексик-грамматик хусусиятлари билан адабий тилдан, шунингдек, ўзаро фарқланади.

Диалектизмларнинг адабий тилдан фарқи, аввало, сўзнинг талаффузида кўринади. Масалан: *гургут* — *гугурт*, *бала* — *бола*, *юзум* — *узум*, *йиғнамоқ* — *йиғмоқ*, *буқинмоқ* — *бекинмоқ*, *чиғди* — *чиқди* каби.

Бундан ташқари, адабий тилга нисбатан диалектларнинг луғат состави бирмунча ўзгачароқдир. Чунончи, маҳаллий диалектлар луғатида фан, санъат ва мураккаб техникага онд махсус терминлар кам, деярли йўқ бўлади, диалектлардаги баъзи сўзлар эса адабий тилда бутунлай бўлмаслиги мумкин. Бундай сўзлар шу диалект вакиллари нутқида ишлатилади. Масалан, *варрай* (Тошкент диалектида) — *боднарак* (Бухоро диалектида) — *шоҳин* (Самарқанд диалектида) — *бодрак* (Хоразм диалектида) каби.

Ўзбек шевалари луғатида яна шундай сўзлар учрайдики, булар адабий тилда бошқа сўз билан ифодаланади: Андижон шеваларида *бувак* (чақалоқ); Хоразм шеваларида *ёрқанат* (кўрша-

¹ *Ол райт* — яхши (инглизча).

² *Бабу* — жаноб (ҳиндча).

³ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 40-том, 57-бет.

палак), *тартанак* (ўргимчак), *сузақ* (чўмич); Қирқ шеvasида *барак* (чучвара), *адрасман* (исирик); Бухоро шеваларида *ашмишка* (бир юмалоқ чой).

Баъзан диалектдаги сўз адабий нутқдаги сўз билан товуш та-лаффузи жиҳатидан ўхшаш бўлса-да, маъносига кўра фарқланади. Масалан, *буви* — бир диалектда русча «мать», иккинчи бир диалектда русча «бабушка» маъносини билдиради. Шунингдек, *оқ чой* — Тошкент диалектида «сут қўшиб оқланган чой»ни билдирса, Фарғона диалектида «кўк чой»ни англатади. Маҳаллий колоритни бериш зарурияти билан қўлланган бундай диалектизмларнинг қавс ичида адабий тилдаги вариантини бериш мақсадга мувофиқдир. Масалан: *Уларнинг ҳаммаси Олтинкўлда ишласа-да, эшиги (ҳовлиси) Андижонда.* («Қизил Ўзбекистон») *Чивин (пашша) юқумли касалликларни тарқатувчи эканини эсдан чиқарманг.* («Коммунизм байроғи» газетаси.)

Адабий тилнинг айрим диалектлар луғавий бирликлари ҳисобига бойиб бориши тиллар тараққиётида қонуний бир ҳолатдир. Ҳозирги адабий нутқ луғатининг катта бир қисми ҳам аслида диалектларга мансуб бўлса-да, адабий нутққа хос деб қаралишининг сабаби бундай луғавий бирликларнинг умумлашиб кетганлигидадир¹.

Диалектизмларни қуйидаги ҳолатларда адабий нутққа олиб кириш мумкин: агар у ёки бу маҳаллий тушунча умумтилда аниқ номга эга бўлмаса ёки унинг шевадаги атамаси лексик маъно оттенкиси билан, стилистик бўёғи билан умумтилдаги сўздан фарқланиб турса, унинг адабий нутққа кириши тўғридир. Масалан, адабий нутқда қўлланаётган *елвизак* (*елгизак*) сўзи Шимоллий ўзбек шеваларига хос бирликдир.

Бирор диалектал сўзнинг адабий нутққа кўчиш ҳодисаси билан диалектал сўзларнинг бадний асарда ишлатилиши ҳодисасини бир-бирдан фарқлаш зарур. Ёзувчилар ўз асарларида ҳаётнинг реалистик тасвирини чизиш, маҳаллий колоритни бериш, персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда ёки бирон тушунчанинг шевадаги атамаси китобхонга аҳамиятли бўлган ҳолатнинг маълум маҳаллий белгисини билдирсагина диалектал сўзлардан фойдаланишлари мумкин. Шева сўзларининг мана шундай ва-зифаларда ишлатилганини А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар» номли саргузашт қиссасидан олинган парчада кузатиш мумкин.

1. ...тор кўприкнинг устида бўриқ ётган экан, шуни тегиб зовурга туширмоқчи бўлганимда иккала оёғим кўтарилиб кетди шекилли, йиқилдим, зовурга тушиб кетдим. 2. ...анҳор кўпригидан оёғимни осилтириб ўтириб песа еб ўтирганимда бирдан кўнглим тўлди-ю, кўкрагимдан йиғи ўрнига бир куй отилиб чиқди. 3. Доктор хотин дадам икковимизни аямнинг чап томонидаги кичкина сим каравот олдига бошлаб борди ва оқ рўйжанинг бир чекка-

¹ Қараиғ: У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1965, 158-бет.

сини кўтарди. Унинг остида **бувак** — укачам кўзларини чирт юмиб, қовоғини солиб ётарди.

Текстларда ишлатилган шева сўзларининг адабий тилда муқобили бўлмаганлиги учун ёзувчи уларга саҳифа остида изоҳ ҳам беради: *бўриқ* — жўхориюянинг бир бўғини; *песа* — чала пишган, думбул ўрик, *бувак* — чақалоқ, *рўйжа* эса «простина» маъносида қўлланган. А. Қаҳҳор «Ўтмишдан эртақлар»ида адабий тилдаги сўздан талаффузига кўра фарқланувчи *ваҳмак* (ваҳимачи), *урпоқ* (урвоқ), *сепсилди* (товсилди), *шапати* (шапалоқ), *зиқнов* (қистов), *дўғаймоқ* (ўдағайламоқ) каби шева сўзларини ҳам ишлатади.

Ҳар қандай адабий тилнинг тараққиёти, бойиши адабий тил билан шевалар ўртасидаги муносабатларнинг бир-бирига таъсир қилиш даражасига боғлиқ. Шунинг учун диалектизмларнинг баъдий асарда қўлланишини ҳамда уларнинг адабий тилга ўтиш-ўтмаслигини конкрет-тарихий шароитларга кўра изоҳлаш зарур.

Маданий ҳаётимизда адабий тилнинг мавқеи, таъсири кучайиб борган сари айрим шева сўзлари ва ибораларининг қўлланиш доираси ҳам заифлаша ва йўқола бориши табиийдир. Шу жиҳатдан баъзи адабий нутқ, айниқса, вақтли матбуот тилида айрим шева хусусиятларининг давом этиб келаётганини нормал ҳол деб бўлмайди: *Томошабинлар минут гайин чучкиришарди.* («Юқори ҳосил» газетаси.) *Бетоблигингизни эшитдим-у бошимга тегирмон тоши онтарилгандай бўлди.* («Шонли меҳнат» газетаси.) *Аслини олганда колхоздаги имкониятлар ҳеч кимни қоқинтирмайди.* («Ғалаба» газетаси.) *Эрлари билан ёшинмачоқ ййнаб юрибдилар.* («Пахта учун кураш») ...*тўкилган «оқ олтинни» кўриб дилимиз сиёҳ бўлди. Бир бошдан пудлаб ола бошладик.* («Жанговар меҳнат» газетаси.) *Отлар, тойлар чиллада кўтарам бўлиб кишнамай қўйишгани ҳаммага маълум.* («Жанговар меҳнат» газетаси.) ...*ҳаво танқиллаб очилиб кетиб, ердаги бор нам ҳам йўқоларди, ниҳоят, чигит кўкармасди.* («Коммунизм алангаси» газетаси.)

Алексей Максимович Горький тил ҳақидаги мақолаларида тушуниб бўлмайдиган маҳаллий шева сўзларига ўз муносабатини билдирар экан, тилни ортиқча, ғалати сўз чиқиндилари билан тўлдириб юбормасликни қатъий талаб қилган эди. Аммо бундан маҳаллий шева сўзларини ишлатмаслик керак, деган маъно келиб чиқмайди. Шева сўзлари асарда ўз жойини топган бўлса, тилни бойитишга хизмат қилса, уни адабий тилдаги сўз билан алмаштириш қийин бўлса ёки иложи бўлмаса қўллаш мумкин.

Профессионализм, техницизм ва терминологик лексикадан стилистик мақсадда фойдаланиш. Тилдаги касб-ҳунарга доир бўлган сўз ва иборалар профессионализм¹ деб юритилади. Масалан, *андава*, *рах*, *газчўп*, *молагазчўп*, *васса* каби сўзлар сувоқчиликка оид бўлса, *билиска*, *чега*, *бошлиқ*, *сеплама*, *патгойи*, *михчўп*, *шончўп* кабилар пойабзалдўзлик ҳунарига оид профессионал сўзлардир. Бундан ташқари, ўзбек тилида халқимизнинг қадимий иш-

¹ *Профессионализм* — латинча *professio* — «касб» сўзидан олингандир.

лаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ бўлган деҳқончилик, чорвачилик, ипакчилик ва майда ҳунармандчилик (мискарлик, кулолчилик, меъморчилик, заргарлик, бўзчилик, этикдўзлик, дурадгорлик, сувоқчилик) каби касб-корга доир сўз ва иборалар ҳам бор. Ҳар қайси жойнинг маҳаллий касиб ва ҳунармандларининг ишлаб чиқариш қуролларида ва меҳнатни бажариш усулларида фарқлар бўлади. Бу фарқлар уларнинг лексикасида ҳам аниқ сезилади. Чунки уларга маҳаллий диалект ва шеваларнинг ҳам таъсири бор.

Октябрь социалистик революциясидан сўнг Совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистонда оғир ва енгил саноатнинг замонавий тармоқлари барпо этилди. Қишлоқ хўжалигида, айниқса, пахтачилик соҳасида механизация кенг жорий қилинди. Шу билан боғлиқ ўзбек тилида тор доирада ишлатилувчи профессионал сўзлар пайдо бўлди. Профессионализмларнинг кўпчилигини турли касб-ҳунар соҳасидаги терминлар ташкил этади.

Термин¹ илм, фан, техника, санъат, маданият ва шунинг каби соҳалардаги маълум тушунчаларнинг аниқ, конкрет, бир маъноли ифодаси бўлган сўз ёки сўз бирикмасидир. Масалан, *карта, атлас, глобус, материк, кўрфаз, ўзан, дара, бўғоз, тизма тоғ, ясси тоғ* кабилар географик терминлардир.

Терминлар маълум бир аниқ тушунчани ифода этади. Улар диалект ва шевага оид сўзлардаги каби фонетик, лексик ва морфологик кўринишларга эга бўлмайди. Терминлар, одатда, барча шева вакиллари учун умумий бўлади ва касб эгаси қайси территорияда яшашидан қатъи назар, ҳамма жойда бир хилда қўлланади ва ёзилади.

Терминларнинг адабий тилга кириб келишида вақтли матбуот ва бадний адабиётнинг роли жуда катта. Колхоз ишлаб чиқариши ва коллектив меҳнат процессини ифодаловчи ҳамда пахтачиликка оид кўпгина терминларнинг оммалашувида жойлардаги газета ва журналлар билан бир қаторда Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», А. Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари», «Синчалак» каби асарлари муҳим роль ўйнади. К. Яшиннинг «Генерал Раҳимов» пьесасида эса ҳарбий ва қурол-аслаҳаларни билдирувчи терминлар кўплаб учрайди.

Текстда тушунилмайдиган илмий-техник терминларнинг ҳаддан ташқари кўп уйиб юборилиши вақтли матбуот материалининг ёрқин ва мазмундор, тилининг тўла тушунарли ва оммабоп бўлишига путур этказилади. Адабий тилнинг оммага осон тушунарли бўлиши ва тозалиги учун курашган М. Горький «техника терминларини сунистеъмол қилиш ярамайди» деб алоҳида таъкидлаган эди. Айрим ихтисосга оид терминларга изоҳ бермай ўтиш хато, мутахассисликка доир илмий-техник адабиётларда ҳам хато ҳисобланади (айниқса, оммабоп адабиётларда ва публицистикада). Газета ва журналларда қуйидаги контекстлардаги каби ҳеч қандай изоҳ ва тушунтиришсиз қўлланилган терминлар уч-

¹ *Термин* — латинча *terminos* — «чегара» белгиси, «чек».

раб қолади: *Бу свеча зазорларидан суюқлик ичида ҳам учқунлар чиқаётганлиги кўриниб туради. Бунинг устига токарлик станогининг резцодержатели ўрнига махсус мослама тайёрланиб унга гребенларни фрез ўрнатди.* («Ленин йўли» газетаси).

Тил традицияларига номувофиқ, ўринсиз ясалган терминларни ишлатиш ҳам стилистик нуқсон саналади. Масалан: ... *Волгоград областидан «Қилтириқсиз-1» аталадиган энг яхши буғдой уруғи бизга етказиб берилади.* («Коммунизм тонги» газетаси.)

Фан ва техникага оид ва илмий-оммабоп китоблар тилини, фикр баёини содда қилиш асарнинг илмий қимматини пасайтиради, деб нотўғри тушунмаслик керак. Одатда, «ўта олимона» тил билан ифода қилинган оддий нарсалар ва ҳодисалар, кўпинча, мураккаб ва тушунарсиз бўлиб қолади.

Канцеляризмларнинг қўлланиш доираси. Расмий стилга хос сўз ва нутқ оборотлари канцеляризм дейилади. Қонун, буйруқ ва иш-хизматга доир ёзишмалар, чақириқ қоғозлари, таклифномалар, хабарномалар, телеграммалар тилида умумнутққа хос воситалардан ташқари, расмий стилга хос махсус сўз ва бир қолипдаги тайёр формулировкалар (юқорида кўрсатилган, қуйида баён қилинган, мақсадга кўра, жавобан, эътиборга олинган ҳолда каби) кенг қўлланади.

Канцелярия қоғоз ва ҳужжатларидаги қатъий шаклга кирган бундай тайёр сўз ва иборалар текстга алоҳида расмийлик оттенкасини беради. Масалан: ...*соҳасида эришган жуда катта муваффақиятлари учун ...унвони берилсин; ...белгиланган тадбирларни қараб чиқди ва маъқуллади; ...кенг жорий қилиш вазифаси топширилди; ...қарорларини амалга ошира бориб* каби.

Канцеляризмлар ўзи алоқадор бўлмаган бошқа нутқда қўлланса, текст йўналишига бошқача стилистик тус киритади. Масалан: *Колхозчиларга кино хизматини кўрсатиш талаб даражасида эмас.* («Коммунист» газетаси.) ...*пахта чаман-чаман очилганига қарамасдан терим машиналари тўла қувват билан ишламаётир.* («Жанговар меҳнат» газетаси.)

Сўзларни кераксиз ўринларда такрорлайвериш ҳам нутқни галлаштиради. Масалан, *яъни, демак, бевосита, айтайлик, хулласи калом, умуман айтганда — олганда, асосан, шуни айтиш керакки, шундай қилиб, асосий масала* каби сўз ва иборалар меъридан ортиқ қўлланганда «паразит» сўз ҳисобланади.

Шаблон сўзлар, одатда, ўз жуфтларига — доимий сифатловчиларга ҳам эга бўлади. Масалан, «чора»ни «амалий», «вазифа»ни «аниқ» ёки «конкрет», «маъқулламоқ»ни «қизғин» кабилар билан ёнма-ён қўлланувчи доимий жуфтлари бор.

Бир хилдаги сўз ва ибораларни узлуksиз такрорлайвериш ҳам нутқни сийқалаштиради. Миcоллар: ...*колхоз далаларида эртаги экинлар парвариши қизғин боряпти. Кунлар исиб, ерлар етила бошлаши билан экин майдонлари текисланиб эртаги экинларни экиш бошлаб юборилди. Колхозчилар эртаги экин экиш планини қисқа вақтда бажаришди. 84 гектар майдонга эртаги экинлар экилди. Эртаги экинлар парвариши қизғин бораётган шу кунлар-*

да ҳамма далада. («Коммунизм тонги») Шундай фактлар ҳам борки, балиқ хўжалиги ташкилотлари балиқ овлаш планларини балиқ овлайдиган кемаларнинг балиқ ови ва техника имкониятларидан атайлаб паст қилиб белгиламоқдалар. («Еш л.)

Гапларни ихчам ва силлиқ тузиш катта аҳамиятга эга. Ортиқча эзмалик билан гапни чўзиб юбориш фазилат саналмайди.

Канцеляризмлар кўпинча сатира ва юморда стилистик приём сифатида қўлланади. Бу приёмдан А. Қаҳҳор ўзининг ҳикоя ва фельетонларида жуда усталик билан фойдаланади. Ҳикояларидан бирида тасвирланган нотик ўз уйида хотини билан қуйидаги расмий-идоравий тил билан гаплашади: ...иккинчи масала, яъни ички имкониятлардан фойдаланиш масаласини олайлик. Ўзингизга маълум, бизда юқори сифатли мис чойнак бор. Бу чойнакнинг қопқоғи бугунги кунда йўқ. Бу ҳақда биз бир-биримизга сигнал бердикми? Йўқ! Агар биз ўзибўларчиликка узил-кесил барҳам бериб, қопқоқ масаласини кун тартибига кўндаланг қўйсак, агар биз шу чойнакни ўз вақтида тегишли қопқоқ билан бевосита таъмин қилсак, самоваримиз сафдан чиққан кунларда ҳал қилувчи роль ўйнарди. Афсуски, биз бу масалага муросасозлик кўзи билан қарадик. Бугунги кунда чойнагимиз қопқоққа эга эмас, мутлақо эга эмас!

Жаргон сўзлар. Умумхалқ тилидан фарқ қилиб, бирор ижтимоий гуруҳ ўртасида яратилган ва уларнинг талабларини ифодаловчи махсус сўз ва ибораларга **жаргон** дейилади¹.

Жаргонларнинг энг характерли белгиси ўзаро сўзлашувда фикрни бошқалардан махфий, сир тутишдир. Шунга кўра жаргонларнинг яратилиш йўллари ҳам кўпинча тилнинг сўз ясаш системасига тўғри келмайди. Улар ўзига хос сунъий, шартли сўзлардир. Жаргонлар кўпинча тилдаги сўзларнинг товуш томони ни ўзгартириш, бузиб қўллаш, бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш ва тилдаги мавжуд сўзларга махсус маъно бериш йўли билан ҳосил қилинади.

Жаргонларнинг бирор гуруҳ ёки табақа доирасида пайдо бўлишига қараб иккига ажратиш мумкин: профессионал жаргонлар ва ижтимоий жаргонлар.

Профессионал жаргонларга бирор касб-ҳунар кишилари орасида ишлатиладиган махсус сўз ва иборалар киради. Бу хил жаргонларнинг пайдо бўлиши, одатда, ишлаб чиқариш ихтисоси, меҳнатнинг умумий шароити ва баъзан турмуш-маданият тарзлари билан ҳам боғлиқ бўлади. Профессионал жаргонлар ижтимоий жаргонлардан манфий (номақбул) маъно ифода қилиши ва баъзан вульгар характерга эга бўлиши билан фарқланади. Масалан, аравасозлар нутқидаги *сўлоғини ўйнатмоқ*, *чувини чиқармоқ*; от жаллоблари нутқидаги *думини қўқонча қилиб тугмоқ*, *думини тугмоқ*; каптарбоз ва беданабозлар нутқидаги *думини сетара қилмоқ*, *қитиқ париға тегмоқ*, *қитиқ парини олмоқ*; туя карвони ҳайдовчи-

¹ Жаргон — французча jargon — «бузилган тил» маъносини англатади.

лар нутқидаги *чанғароғини туширмоқ* иборалари келиб чиқиши жиҳатидан жаргонга бориб тақалади.

Қасбий жаргонлар орасида умумхалқ тилидаги сўзларнинг маъно томонини сунъий равишда ўзгартириб ясалган махсус сўз ва иборалар бор. Масалан, *эллик олти* (ипак), *қизил* (олтин), *тиши* (гуруч) *қайчи* (ревизор), *сув қилмоқ* (молни бировга оширмоқ, сотмоқ) каби яширин сўз ва иборалар текинхўрлар — олибсотарлар, чайқовчиларга мансуб жаргон сўзлардир.

Ижтимоий жаргонларга ўтмишдаги сарой доирасига мансуб бўлган юқори мансабдорларнинг ҳамда дин аҳлларининг дабдабали, баландпарвоз нутқлари — китобий тили ёрқин мисол бўлади. Масалан, оддийгина *келинг ўрнига таширфи қудум этинг, қаранг ўрнига таважжух айланг, ўлди, вафот қилди ўрнига фано селобига фарқ бўлди, илоҳимнинг даргоҳида мақтул этилди* деб айтиш сарой ва дин аҳллари нутқига хос бўлиб, улар ана шундай ясама баландпарвозликлари билан ўзларининг халқдан юқори турганликларини кўрсатишга ҳаракат қилганлар. Бу, Горький таъбири билан айтганда, нутқда соддалик ўрнига сохта, ёқимсиз чиройликлар топишга интилишдан бошқа нарса эмас, албатта.

Ижтимоий жаргон ўзбек тилида *абдол* тили деб ҳам юритилган. Қадимда профессионал маддоҳлар ва қаландарлар ўз ниятларини халқдан яшириш мақсадида ўзларни учунгина тушунарли бўлган *абдол*¹ тилидан фойдаланганлар. Октябрь революциясигача баъзи созандалар, ҳофизлар, мадраса ёшлари ҳам ўз ният ва фикрларини бошқалардан сир тутиш учун бир-бирлари билан «задгари» — *абдол* тилида сўзлашганлар. Бунда улар сўздаги ҳар бир бўғин охирига *за* (*зо, зи*) ёки *зор, зир* товушларини қўшиб айтганлар. Масалан, *Мен билан борасизми* жумласини шундай талаффуз қилганлар: *мазаран бизирилазаран бозорасизирмизури ёки мазан бизилазан бозоразасизизмизури*.

Ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашмай текинхўрлик, бошқалар ҳисобига яшашлик, майший бузуқлик йўлга кириб кетган гуруҳлар (ўғрилар, қиморбозлар, даллоллар, кисавур ва шунинг каби жиноятчи элементлар) ҳам ўзларининг махсус жаргонларига эга. Бундай ижтимоий жаргонлар *арго* деб ҳам юритилади. Масалан, *лой, якан* (пул), *бедана* (тўппонча), *перо* (пичоқ), *молам бу* (бор), *нойё* (йўқ), *хит, деғо* (бегона), *дар* (гўзал), *шашбил* (палов) каби. Халқини алдовчи, фирибгар даллоллар ҳам молнинг нарх ва қимматини махфий тутиш мақсадида саноқ сонларни сунъий равишда қуйидагича атаганлар: *носир* (ярим сонни), *сари* (бир — 1), *пиёз* (2), *гири* (3), *гапа* (4), *нимсари* (5), *капара* (олти — 6), *гири кам* (7), *пиёз кам* (8), *арра кам* (9) ва бошқалар. Бу ижтимоий гуруҳларнинг ўзига хос сунъий ифода воситаларини — махсус сўз ва ибораларини кенг халқ оммаси тушунмайди.

Жаргонлар ва арголар тилни булғайди. Тилнинг софлиги ва

¹ *Абдол* — тақводор, художўй демакдир. Қ а р а н г : «Ўзбекско-русский словарь», Москва, 1959, 19-бет.

тозалиги, аниқлиги ва равшанлиги учун кураш жаргонларга қарши курашни ҳам тақозо қилади.

Лекин бадий адабиётда стилистик мақсадда жаргонлардан қисман фойдаланилади. Жаргонлар маълум социал табақа ёки гуруҳлар ўртасида тарқалганлигидан, улар шу тоифа кишилари нутқини бериш воситаси сифатида ишлатилади. Ёзувчи Шотурсун Ғуломовнинг «Жон куйдир» сарлавҳали адабий материалидан келтирилган қуйидаги парчага эътибор беринг:

Биринчи йигит эса мушукдан қўрққан сичқондек атрофга олазарак бўлиб олди-да, менга энгашиб секин шипшиди:

— *Биласизми, бизнинг колхозда...*

У гапининг охирини айта олмади. Шериги тўсатдан: «хит»... раис... қоч... деди ва сакраб ўрнидан туриб, чойхона орқасига ўзини урди.

Яна: *Қўшни, ҳар эҳтимолга қарши эшикнинг иллагини солмай ётинг, кечаси моткамизнинг жини қўзийдиган одати бор». (С. А.) Саид Аҳмад ўзини картасидаги мотка («дама»)ни хотин маъносида ишлатган.*

«Қорилик» пародиясида ахлоқий бузуқлик йўлига кирган руҳоний — қори ўз нутқида қаймоқ, арақ, пиво, коньяк, мусаллас, колбаса, шашлик, ликёр, лағмон каби сўзларни араб тилидаги ясовчиларга тақлидан товуш томонидан ўзгартириб, уларга жаргоннамо тус беради: *Қори: — Биллоҳу тавфиқун етти ёғлиқ патиру наллазийна кафару қаймоқун тўққиз чалпакни олиб келтиринг... Қулё айюҳал керак меҳмонхонада ароғатун, пивохум, коньякун, мусалласушаърийун ёғлиқ колбасатун хувол виноу шашликун миналликёру валаъман. («Қизил Ўзбекистон».)*

Бадий адабиётда жаргонларнинг стилистик мақсадда ишлатилиши ҳақида гап борар экан, адабиёт халқни бадий жиҳатдан тарбиялаш қуроли эканини унутмаслик керак. Бадий асар тили реалистик тасвир қонунарига бўйсундирилган, яъни индивидуаллаштирилган, типиклаштирилган бўлади. Бадий асарда тасвирланаётган ва ўзига хос хулқ-атворга эга бўлган шахс — ижобий ёки салбий қаҳрамоннинг характери ва ҳатто воқеалар ривожига у қадар муҳим роль ўйнамайдиган персонажнинг феъли, табиати ҳам уларнинг ўз нутқлари орқали берилади. Ёзувчи типик ҳолатларни саралаб олиши ва тасодифий ҳолатлардан холи бўлишга алоҳида аҳамият бериши лозим. Бадий индивидуаллаштириш қаҳрамон ёки персонаж нутқида умумлашмаган, тасодифий ҳолатларга, айти ўринда жаргон сўзларнинг ишлатилишига танқидий муносабатда бўлишни талаб қилади.

4-§. ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВ ЛЕКСИКАНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Интеллектуал лексика. Маълум бир тушунчанигина ифодалаб, қўшимча эмоционал-экспрессив бўёққа эга бўлмаган сўзлар интеллектуал¹ лексика дейилади. Масалан: *ер, сув, нон, қалам, даф-*

¹ *Интеллектуал* — латинча *intellectus* — «тушунча» демакдир.

тар, йил, ҳамма, тарбия, масала, юз, қора, қизил, кўрмоқ, бормоқ, исботламоқ ва бошқалар. Илмий-техник терминлар, касб-ҳунарга оид махсус сўзлар, ижтимоий-сиёсий ва умумодабий лексикага оид баъзи сўзлар ҳам эмоционал бўёққа эга бўлмаганлиги учун интеллеktуал лексикага кирди.

Интеллеktуал сўзлар умумистеъмолдаги лексикага хос бўлганлиги сабабли ҳар қандай жанрда ишлатилаверади ва стилистик жиҳатдан чегараланмаган бўлади. Шунга кўра улар **стилистик нейтрал лексика** даб ҳам юритилади.

Сўз туркумларидан сон, олмош, кўмакчилар (*бир, икки, ...ўн, юз, минг...; мен, сен, шу, бу, ҳамма...; билан, учун, каби, сингари, сўнг, кейин...*), боғловчилар (*ва, ҳам, аммо, агар, чунки, ёки, то-ки...*) деярли интеллеktуал лексикага кирди.

Эмоционал-экспрессив лексика ва уларнинг турлари. Ўзбек тили лексикасида экспрессив¹ ва эмоционал² рангдорлик билан боғлиқ бўлган сўзлар кўп. Масалан, қуйидаги сўзлар таъсирли ва ифодали бўёғига кўра нутққа кўтаринки, таътанали ва улғвор руҳ киритади: *навқирон* (ёшлик), *истиқбол* (эгалари), *мағрур* (жарангламоқ), *муқаддас* (бурч).

Тилда ўз лексик маъноси билан ҳис-туйғу, кечинма ва ҳаяжон ифодаловчи сўзлар ҳам бор: *севинч, қувонч, табассум, даҳшат, ҳийлагар* каби.

Баъзи кўп маъноли сўзлар тўғри маъносида эмоционал-экспрессив бўёққа эга бўлмайди, лекин кўчган маъноларида эмоционал-экспрессивлик яққол сезилади. Масалан, *гумбаз* сўзининг *қубба, равоқ* маъноларида эмоционал бўёқ йўқ, лекин кўчган маънода қўпол, бесўнақай, семиз одамни ифодалайди. Худди шунингдек, *мағзава* сўзи ҳам кўчган маъносида (*мағзава маҳсум*) мужмал, ланж, сусткаш одамни англатади.

Баъзи ҳолатларда синоним сўзлар бир-бирдан эмоционал-экспрессив бўёғининг камроқ ёки яққол сезилиб туриши билан фарқланади: *юз, чеҳра, жамол, ораз, бет, афт, башара, турқ* каби синоним сўзларнинг кейинги учтаси ўзининг эмоционал-экспрессив рангига кўра олдингиларидан ажралиб туради. *Афт, башара, турқ* сўзларида салбий оттенка яққол сезилади. Худди шунингдек, *бўшанг, лапашанг, ношуд, ландовур, сўтак* синоним сўзлари чаққон (эпчил)нинг акси маъноси билан бирлашса-да, булардан *ландовур, сўтак* сўзларида салбий оттенка кучлидир.

Сўзларнинг эмоционал-экспрессив маъно хусусияти контекстда реаллашади. Масалан, *кўпик, нок* сўзлари контекстда салбий баҳо маъносини олиши мумкин: *Мақоланинг кўпиги кўп. Бу нок одам* (чиникмаган маъносида).

Шундай қилиб, сўз бир предмет ёки воқеанинг номини аташдан ташқари, жирканиш ва манманлик, менсимаслик, масхара, нафрат, ғазаб, киноя ҳамда ҳурмат, эркалаш, кўтаринкилик, улғ-

¹ *Экспрессив* — латинча *expressio* сўзидан олинган бўлиб, маънодор, таъсирли, ифодали маъноларини англатади.

² *Эмоция* — латинча *emovere* сўзидан олинган бўлиб, кишининг ҳис-туйғуси, кечинмаси, ҳиссиёти маъноларида қўлланади.

ворлик сингарни эмоционал-экспрессив маъноларни ҳам ифода-лайди. Шунга кўра сўзлар ижобий маъно оттенкасига эга бўлган сўзлар ва салбий маъно оттенкасига эга бўлган сўзлар деб иккига ажратилади.

Ижобий маъно оттенкасига эга бўлган сўзлар қаторига қуйидагилар киради:

а) эркалаш-суйиш ва хушмуомалаликни билдирувчи сўзлар. Бундай сўзларнинг кўпчилиги эркалаш-кичрайтириш аффикслари ёрдамида ясалади: *тойчоқ, қўзичоқ, қизалоқ, бўталоқ, дўймоқ, кенжатой, болатой, опажон, болагина, айланай, ўргилай, гиргиттон бўлай* ва ҳоказо;

б) тантанали, риторик ҳамда поэтик сўзлар. Бундай сўзлар нутққа дабдабали, кўтаринки руҳ киритади. Кучли ифода воситаси ҳисобланган бундай сўзларнинг кўпчилигини арханк сўзлар ташкил қилади.

Бу туркумдаги сўзларга оғзаки ижодиёт — фольклорда кенг қўлланувчи халқ поэтик сўзларини ҳам киритиш мумкин. Бундай сўзлар адабий тилдаги сўзлардан ўзининг оғзаки-поэтик бўёғи ва дoston қўшиқларига хос хусусияти билан ажралиб туради. Масалан: *алп* (пахлавон), *лопчи* (лофчи), *синчи* (отни яхши билувчи), *алқор* (тоғ қўйи), *ҳавар* (тўғри, текис йўл), *бедов* (чопқир от), *бедов сувор* (чавандоз), *кўкалам* (кўкаламзор), *келбатли* (қаддиқоматли келишган), *ҳалолхўр* (тўғри, виждонли).

Салбий баҳо оттенкасига эга бўлган сўзлар қаторига қуйидагилар киради:

а) жирканиш ва менсимасликни ифода қилувчи сўзлар: *ойимча, ойимчахон, ойимтилла, балохўр, пашшахўрда, керилмажон, мазахўрак, ютоқмоқ, сўтак, сояпарвар, хомкалла, ўлимтик каби*;

б) қарғиш, сўқиш ва ҳақорат маъносини ифода қиладиган сўзлар: *зумраша, куштар, тирранча, лаънати, газанда, симён, баччагар, оқпадар, қизиталоқ, жиннивачча, жувонмарг, гўрсўхта, баракка топмагур, қоқбош, тўймагур, турқинг қурсин...*;

в) халқ тилидаги ҳазил сўз ва иборалар: *аҳмоққа тўқмоқ* (кишининг мускул кучини ўлчайдиган асбоб), *оёғини тўртта қилиб қўймоқ* (уйлантириш маъносида);

г) салбий эмоционал бўёққа эга бўлган публицистик лексика. Бундай сўз ва иборалар публицистикада душман ва ёт оқимларни фош этишда кенг қўлланилади. Масалан, *қора гуруҳ, сариқ иблис, ирқчилар, океан ортидагилар, бандитлар, босқинчилар, сохталаштирувчилар, йўлчилар, шовинистлар, империалистлар, уруш оловини ёқувчилар, маърифат душманлари* каби.

Эмоционал-экспрессив лексикадан фойдаланиш текстнинг умумий стилистик мақсад ва йўналиши билан боғлиқ. Эмоционал хусусиятга эга бўлган сўзлар бадний-публицистик асарларда ҳамда сўзлашув нутқида қўлланади. Бироқ дағал сўзлар (вульгаризмлар) ва ҳақорат сўзлардан фойдаланишда маълум одоб чегарасида туриш зарур. Қўпол, вульгар, арго сўзларни ҳатто асарда иштирок этувчи шахсларнинг нутқий характеристикасини бериш мақсадида ишлатиш ҳам натурализмга олиб келади.

Эвфемизмлар ва уларнинг стилистик роли. Эвфемизм тилнинг ифода ва стилистик воситаларидан бири саналади. Айтиш ноқулай ёки ноўрин бўлган сўз ёки ибора ўрнига ишлатиладиган «пардали» сўз ёки ибора **эвфемизм**¹ дейилади. Масалан, *бўғоз хотин* деб айтиш жонли тилда ҳам, адабий тилда ҳам ноқулай бўлганлиги учун унинг ўрнида *иккиқат, оғироёқли, ҳомиладор, юкли* каби эвфемистик сўзлар ишлатилади. Худди шунингдек, нутқ вазиётига қараб *туғди* ўрнида *кўзи ёриди*, *аҳмоқ* ўрнида *ақли қисқа*, *кар* ўрнида *қулоғи оғир*, *ўғри* ўрнида *қўли эгри* каби иборалар қўлланади.

Тилда эвфемизмларнинг яратилиши этнографик тушунча — табу² ҳодисаси билан ҳам алоқадордир. Кишилик жамияти тараққиётининг ибтидий даврида табиат ҳодисаларининг сирини билишга ожиз бўлган инсон қўрқув уйғотадиган сеҳрли ва зарарли, ёвуз кучлардан, жин, арвоқ, «ёмон руҳлар»дан, офатли касаллик ва йиртқич ҳайвонлардан сақланишнинг бирдан-бир чораси уларнинг номини айтишни ман этиш, атамаслик деб тушунган. Алоқаралашув муомаласида сўзларни айтишни бундай ман қилиш, тақиқлаш ҳодисаси **табу** деб аталади.

Номини айтиш ман этилган қўрқинчли нарса ва ҳодисаларни, ёвуз кучларни чақиритиш хавфини туғдирмай гапиритиш зарурияти туғилганда, улар бошқа сўзлар, яъни эвфемизмлар билан алмаштирилади. Табу ҳодисаси изларини тилда ҳозир ҳам учратиш мумкин. Масалан, йиртқич ҳайвон *бўри* ўрнида *итқуш, қабишқир, қоришқул, жондор*; касаллик номи *қизамиқ* ўрнида *гул, оймома, ҳаймома; чаён* ўрнида *эшак, оти йўқ, беном* (Ургут райониди), *газанда* (Андижон), *айри қуйруқ* (Хоразмда), *беш бўғин, гаждум* (Сурхондарёда) каби сўз ёки сўз бирикмаларининг ишлатилиши эвфемизм ҳодисасидир³.

Қуйидаги мисолда айтиш ноқулай бўлган касаллик номи ўрнида эвфемистик сўз ишлатилган: *Биз оқ домла деганнинг ташқисига кўчадиган бўлдик. Оқ домланинг ташқиси... ҳозир жинниҳона қилиб қўйилган, домла шу ерда жинниларни ўқиб тузатар экан. Оқ домла пешанаси, кўз остлари, бир чеккаси ва бутун бўйни оппоқ пес, бироқ нафасидан жинни шифо топадиган бўлгани учун халқ пес домла дегани оғзи бормай, оқ домла деркан».* (А. Қ.)

Ўзбек тили хилма-хил эвфемистик ибораларга бой бўлиб, муомалада уларнинг турли типлари кенг миқёсда ишлатилади.

Баъзи эвфемизмлар бир асосий тушунчани ифодаласа-да, лекин улар ўзларига хос оттенкалари ва кишиларнинг бир хил тушунчага турлича муносабатда бўлишларини кўрсатишни жиҳати-

¹ *Эвфемизм* — юнонча *eu* — «яхши», *phemi* — «гапираман» элементларидан тузилган.

² *Табу* — полинезча *tabu* сўзидан олинган бўлиб, «ман қилиш», «чеклаш» маъноларини билдиради.

³ Мисолларнинг кўпи Н. Исмагуллаевнинг «Ҳозирги ўзбек тилида эвфемизмлар» номли мақоласидан олинди (Қ а р а н г: Илмий асарлар. 42-том, 1-китоб, Тилшунослик масалалари, Низомий номидаги ТошДПИ, 1963).

дан фарқланиб туради. Эвфемизмларнинг бундай фарқланувчи белгилари сифатида турли эмоционал-экспрессив бўёққа эгаллиги, бирон нутқ кўринишига мансублиги, адабий тил ёки диалектга хослиги каби ҳолатларни кўрсатиш мумкин. Масалан, ўзбек тилида *ўлим* тушунчасини ифодалаш учун ишлатиладиган *вафот қилмоқ, жони узилмоқ, жон бермоқ, қазо қилмоқ, олаждан ўтмоқ, кўз юммоқ, мангулик уйқусига кетмоқ, бандаликни бажо келтирмоқ, омонатини топширмоқ* каби эвфемизмлар эмоционал-экспрессив ва стилистик бўёғи билан бир-биридан фарқланади. Булардан ташқари, китобий нутққа хос бўлиб, ҳозирда архаиклашган қуйидаги иборалар ҳам ўлим тушунчасини билдирувчи эвфемизмлар ҳисобланади: *Сафар ихтиёр қилди ва ул сафарда охират сафари олдига тушди. (Н.) Пирим шу ерда манзилу муродларини топиб, илоҳимнинг даргоҳига мактул этилдилар. (Ас. М.)*

Ниҳоят, шеваларда ҳам шу тушунчани ифодаловчи яна бир-мунча эвфемизмлар учрайди. Масалан, бола ўлса *бола учди, гўдаги учди* (Наманган ва Фарғона шевасида), *нобуд бўлди* (Тошкент), *бола ченнади* (Самарқанднинг айрим районларида), *бола четнабди* (Гурлан районида) каби иборалар ишлатилади.

Юқоридагилардан кўринадики, эвфемизмларни айтиш ноқулай ёки ноўрин бўлган сўз, ибора ўрнида силлиқроқ, пардали сўзларни ишлатиш эҳтиёжи билан ясалган ижобий оттенкали сўз ва иборалар йнғиндиси ташкил қилади.

Лекин тилда айтиш ноқулай ва ноўрин бўлган тушунчани эвфемистик усул билан юмшоқ, силлиқроқ формада ифода этишдан ташқари, кўпол ва дағал формада ифодалаш усули ҳам мавжуд. Бундай сўз ва иборалар **какофемизм** (ёки дисфемизм) деб юритилади. Масалан, ўлим тушунчасини ифодалаш учун қуйидаги каби какофемизмлар ишлатилади: *кўзига тупроқ тўлмоқ, асфолософилинга жўнатмоқ, ер тишламоқ, ернинг қаърига кетмоқ, қулоғи тагида (остида) қолмоқ, ёстиғини қуритмоқ, нариги дунёга жўнатмоқ* ва бошқалар. Какофемизмлар сўзловчининг тингловчига ёки бирор предметга нисбатан масхара, истехзоли, илтифотсиз қарашини, муносабатини ифодалайди.

Тилда азалдан ўрнашиб қолган эвфемизмлардан ташқари, муайян нутқ вазияти талаби билан яратилган эвфемизмлар ҳам мавжуд. Бу хил эвфемизмлар тилдаги мавжуд сўзларга нисбатан контекстуал синоним бўлади. Кўпгина ҳолларда эвфемистик перифразаларнинг маъноси контекстда очилади ва улар стилистик функцияси жиҳатидан автор ёки асар қаҳрамони назарида кўпол туюлган сўз, иборани юмшоқ, силлиқроқ формада ифода қилиш вазифасини бажаради. Масалан: — *Аввал эсон-омон қутулиб олинг, ўртоқжон. (Ас. М.) Раънони эгасига топширмагунимизча — деди Нигор ойм, — қуйилмайдиганга ўхшайди. (А. Қод.)* Бу мисолларда нутқий одоб нуқтан назаридан қўлланилиб, *туғмоқ* сўзи ўрнида *қутулиб олмоқ, эрга бермоқ* ўрнида *эгасига топширмоқ* каби эвфемистик маъно касб этган бу иборалар контекстан ташқарида бутунлай бошқа маъно аниқлаши мумкин.

Худди шунингдек, бадний эвфемизмларнинг ҳам маъноси, одатда, контекстда рўёбга чиқади. Контекстдан ташқарида ўзининг эвфемистик маъно хусусиятини йўқотади. Ҳақиқатан ҳам қуйидаги мисолда *турмуш ўртоғи* — «эри» маъносида қўлланган *гавҳар*, *қувват* сўзлари контекстдан ташқарида ҳеч вақт бу маънони англатмайди. Масалан: *Марямхоним (аччиқ ила маржонни узиб етиб, ерга уриб): — Ол бисотингни, менинг гавҳарим бор, қувватим бор, кўзимга кўринмайди бунақа нарсалар. (Ҳ. Ҳ.)* Қуйидаги контекстда эса *бир занжир — учинчи бир одам* бирикмалари «қорнида бола бор, ҳомиладорман» маъноларида ишлатилган: *Жамила: — Ҳали мен сиздан суюнчи олмоқчи эдим. Бизни ким ажрата олади, ахир иккимизни маҳкам боғлайдиган яна бир занжир — учинчи бир одам... (Ҳ. Ҳ.)*

Ёзувчилар эвфемизмлардан ўз асарларида ҳазилмомуз, юмористик тасвир яратиш учун ҳам кенг фойдаланадилар. Масалан, Абдулла Қодирий «Калвак Махсумнинг хотира дафтаридан» деган ҳажвий асарида Махсум домланинг жисмоний нуқсонини — гилайлигини халқ тилидаги ҳазил ибора — *қассобдан эт олиб баққол билан муомала қилмоқ* эвфемизми билан ифода қилади. Махсум домла ўзининг гўдаклик чоғини ҳикоя қилар экан, шундай дейди: *Фақир шу йўсин икки йил комил бешиқда сирилиб ётаёта... бошқалардек бешиқдан қутулиб эркака чиқибдурмен. Аммо назир бошим кесак қисқон қовундек қийшиқ бўлиб ва яна жовдирлағон кўзим қассобдан эт олиб баққол бирлан муомала қилатурғон даражага етибдур.*

Қуйидаги мисолда эса Ҳамза Ҳакимзода *пора бермоқ* ўрнида *тарнов-парновини хўлламоқ* индивидуал эвфемистик иборасини қўллайди: *Қодирқул: — Биз ҳам ўшаларчалик тарнов-парновингизни хўллаб қолармиз.*

Келтирилган мисоллардан кўринадик, эвфемизмлар бадний адабиётда, асосан, айтиш уят, ноқулай ва нохуш вазиятлардан қутулишнинг бирдан-бир стилистик воситаси сифатида ишлатилади. Бундан ташқари, бадний асарда образ ва персонажлар нутқида ишлатилган эвфемизмлар ҳар бир образ ва персонажнинг мақсади, дунёқараши ва савиясини ифодалашдек муайян стилистик мақсадни ҳам кўзда тутати.

5-§. ИБОРА ВА МАҚОЛЛАРНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Фразеологик иборалар ва уларнинг турли нутқ стилларида ишлатилиши. Фразеологияда¹ тилдаги турғун — барқарор бирикмалар ўрганилади.

Одатда, сўзларнинг бирикуви туфайли сўз бирикмаси ҳосил бўлади. Бу сўз бирикмаларининг баъзилари эркин бўлса, баъзилари турғун (барқарор) бўлади. *Оёқ учида* бирикмаси контекстдан англашилган иш-ҳаракатнинг ими-жимиди, яширинча, махфий бажарилганлигини билдиради. Бирикма таркибдаги ҳар бир сўз

¹ Фразеология — грекча phrasis — «ифода», «ибора» дейилади.

Ўз мустақил маъносини сақламаган, шунга кўра бу составидаги сўзлари (компонентлари) барқарор, бўлинмас бир семантик бирикмадир.

Қуйидаги гаплардаги *оғзи қулоғида*, *қўл келади*, *нонини туя қилмоқ* иборалари ҳам турғун бирикма саналади: *Истар-истамас идорага кирган Бўрибой бу ердан оғзи қулоғида бўлиб чиқди. (Ҳ. Назир). Бирваракайига саксон минг дона ғишт пиширадиган бу завод колхозга жуда қўл келди. («Қизил Ўзбекистон».) У динни қурол қилиб содда дил мусулмонларнинг нонини туя қилиб юрар экан. («Қизил Ўзбекистон».)* Ибора таркибидаги ҳар бир сўзнинг маъноси тушунарли бўлса-да, аммо бу сўзларнинг семантик боғланиши чекланган, уларни бошқа бирор сўз билан алмаштириш мумкин эмас.

Кўп маънолилиқ ҳодисаси турғун бирикмаларга, яъни фразеологик ибораларга ҳам хос. Масалан, «Ўзбек тилининг қисқача фразеологик лугати»да *бош кўтармоқ* иборасининг 6 хил маъно оттенкаси кўрсатилади.

Қуйидаги иборалар ҳам бир неча маънога эга: *йўлга солмоқ*: 1) кетиш томонига тўғрилаб жўнатмоқ, юргизмоқ; 2) тўғри йўлга қайтармоқ; 3) манфаатдор бўлгани ҳолда рағбатлантирмоқ; 4) фаолиятини яхшиламоқ; *бел боғламоқ*: 1) шайланмоқ, отланмоқ; 2) астойдил киришмоқ; 3) аҳд қилмоқ; *тилга кирмоқ*: 1) нутққа эга бўлмоқ; 2) маълум фурсат ўтгандан сўнг гапира бошламоқ; 3) ўқ уза бошламоқ¹.

Фразеологик ибораларнинг кўп маънолилиги уларнинг синонимик ҳолати билан боғлиқ. Чунки у ёки бу иборанинг янги маъноси турғун иборалар доирасида янгидан-янги семантик боғланишларни аниқлашга, фразеологик маънолар миқдорини кенгайтиришга олиб келади.

Фразеологик ибораларнинг синонимия ҳодисасига бойлиги улардан фойдаланишда катта стилистик имкониятлар яратади. Бу имкониятларни, қисқача, қуйидагича изоҳлаш мумкин:

Фразеологик ибора алоҳида сўз билан синонимик муносабат ҳосил этади. Масалан, *тепа сочи тикка бўлди* ибораси *аччиқланмоқ*, *ғазабланмоқ* сўзлари билан, *кўзи тор* ибораси *қизганчиқ* сўзи билан, *нонини туя қилмоқ* ибораси *алдамоқ* сўзи билан синонимик ҳолатда бўлади.

Бир синонимик уяни ташкил қилувчи иборалар ўзаро образлилиқ даражаси жиҳатдан фарқланади. Масалан, *бошига етмоқ* — *бошини емоқ* фразеологизмлари айни бир маънони англатса-да, аммо образлилиқ даражасига кўра фарқ қилади. Иккинчи иборада «йўқ қилмоқ», «ҳалок қилмоқ» маъноси кучли ва қатъийроқ. *Беши қотди*, *боши шишди*, *миyasi ғовлаб кетди* ибораларининг сўнгиси маъно даражасининг кучлилиги, образлилиги ва ифодалилиги жиҳатидан ажралиб туради. Худди шунингдек, *мум*

¹ Қаранг: Ш. Раҳматуллаев. «Ўзбек тилининг қисқача фразеологик лугати», «ФАН» нашриёти, Тошкент, 1964, 32 — 33- бетлар.

тишламоқ, оғзига толқон солмоқ, оғзига қатиқ ивитмоқ синонимик уяда иккинчи ва учинчи иборалар биринчисига нисбатан образлироқдир. Олиб борилган махсус «кузатишлар фразеологик синонимларнинг кўпинча образлилик даражасида фарқ қилишини кўрсатади»¹.

Фразеологик синонимлар ҳам нутқ кўринишларига хосланган бўлади. Бир синонимик уядаги ибораларнинг баъзиси умумнутққа хос бўлса, баъзиси бошқа бирон нутқ кўринишига хосланган бўлади. Масалан: *эрга тегмоқ, турмушга чиқмоқ, эрга чиқмоқ* ибораларининг биринчиси расмий нутққа, учинчиси эса сўзлашув нутқига хослангандир. Худди шунингдек, *оила қурмоқ, турмуш қурмоқ, бир ёстиққа бош қўймоқ* ибораларининг биринчиси ва иккинчиси расмий нутққа, учинчиси сўзлашув нутқига мансуб. Қуйидаги ибораларнинг биринчиси бадий нутққа, иккинчиси умумнутққа оиддир: *бир ёқадан бош чиқармоқ, бир жон бир тан бўлмоқ*.

Фразеологик иборалар нутқ кўринишларига қараб турли хил вазифада қўлланилади. Илмий ва расмий нутқда, кўпинча, номинатив функцияни бажаради. Бунга *қўл қўймоқ, қўл қўтармоқ, йртга ташламоқ, овоз бермоқ, овозга қўймоқ, ҳаддан ошмоқ, фикри бир ердан чиқмоқ* иборалари мисол бўлади. Бадий адабиёт ва публицистик асарларда даставвал турли кўринишларга мансуб фразеологизмларнинг экспрессив-стилистик жиҳати ва унинг образлилиги, таъсирчанлиги назарда тутилади.

Бадий адабиёт ва публицистикада ибораларни ишлатиш, қўллаш йўллари жуда хилма-хил. Ёзувчи ва публицистлар умумтилдаги мавжуд тайёр иборалардан унумли фойдаланибгина қолмай, ўзлари ҳам шулар замирида янги иборалар яратадилар. Бунда улар умумтил ибораси замиридаги маънонинг янгича талқинини очиш, иборанинг лексик таркибини ўзгартиш унинг семантик-стилистик функцияларини кенгайтириш, иборага янгича мажозий ва образли маънолар киритиш каби усуллардан фойдаланадилар.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор чироқлари» романида рус тилидан ўзлашган *ўз гази билан ўлчамоқ* ибораси асосида янги ибора яратади. Бунда у «...ибора замиридаги образни Ўрмонжоннинг фикрига мувофиқлаштириш учун унинг талқинига «ўлчагани гази ярамай қолмоқ, эскилик қилмоқ» тарзида янгича йўналиш, янгича тус беради. Натижада тушунишга ожизлик қилмоқ деган маънони ифодалайдиган индивидуал фразеологик неологизм вужудга келади: *ўлчагани гази эскилик қилмоқ*. Бу янги ибора Ўрмонжоннинг фикрини образли қилиб, ёрқин ифодалаш имконини беради»².

¹ Қ а р а н г: Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари, Тошкент, 1966, 116-бет.

² И. Қўчқортоев. Абдулла Қаҳҳорнинг умумтил фразеологияси асосида янги иборалар яратишга доир («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1965, 4-сон, 57-бет).

Қуйидаги текстда эса, *лой бўлмоқ* бирикмаси ҳам эркин бирикма, ҳам турғун бирикма сифатида ишлатилади:

— *Ие, Раънохон, этагингизга лой тегибдими? — сўрадим.*

— *Йўғе, қани? — деб этагини ушлаган эди, чиппа лойга теғди.*

— *Вой, лой қаердан теккан экан-а? — деди уялиб у... Лекин бу лойни ювса кетади-ку, ўзингиз лой бўлиб қолмасангиз дейман...*

— *Нега энди мен лой бўлар эканман? — дедим жаҳлим чиқиб, — шундай чиройли қизлардан ҳам кесатиқ чиқар экан-а... Тавба...*

— *Чиройли қизлар кетидан соядек эргашаверишингизни келинойим кўрса-чи, нақ бир замбил лой бўлар эдингиз, деди. Терлаб кетганимдан Раънохоннинг қайси кўчага бурилганини ҳам билмай қолибман». («Еш л.»)*

Умумтил фразеологик ибораларидан Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Қодирий, Фафур Гулом ва бошқа кўпгина таланти ёзувчилар ўз асарларида моҳирлик ва ижодкорлик билан фойдаланганлар. Масалан, А. Қаҳҳор «Ўтмишдан эртақлар» қиссида Тўрақул вофурушнинг жуда айёрлигини, муғамбир ва қувлигини кўрсатиш учун илонни ёғини ялаган халқ иборасига муқобил тарзда янги ибора ижод қилади:— *Пулни олдингиз, уста, бо панд еманг. Бу одам соф аждаҳо. Уликнинг ёғини, тирикнинг тирноғини ейди бу!*

Қуйидаги мисолда *суви қочган* (пон) ибораси янги маъно касб этган — салбий баҳо оттенкасига эга бўлган: *110 қадоқдан (Америка ўлчов вазнида) ошишни гуноҳ санаган дароз, тахтакач, суви қочган шилқим аёлларни кўрганам сари бир кимса, табиатнинг танти санъати яратган бўй-баст, буғдой рангли бежирим чирой... Мени бир зум ҳам тинч қўймас...* (С. Азимов.)

Мақол, матал ва ҳикматли сўзларнинг стилистик вазифаси. Сўз кўрки бўлган мақол ва маталлардан фойдаланиш ҳар бир қалам аҳлининг сўз бойлигини орттиради, унинг нутқини ўткир ва таъсирли қилади, унга бадий жиҳатдан сайқал беради.

Улуғ пролетар ёзувчиси М. Горький мақол ва маталларнинг бадий кучи ва қимматини баҳолар экан, «уларда бутун-бутун китобларнинг мазмунига тенг ҳис-туйғулар ифодаланган»¹ деган эди.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарини орасида нутқ маданиятини пухта эгаллашга, тилнинг қадр-қимматини чуқур англашга даъват этувчи мақол ва маталлар кенг ўрин олган. Бу турдаги мақолларда сўзнинг сермаъно ва ўткир, фикрнинг қисқа ва ихчам бўлиши каби муҳим фазилатлари талқин қилинади. Қуйида булардан намуналар келтирамиз: *Тилга эътибор — элга эътибор. Тилга ҳурмат — элга ҳурмат. Халқ сўзи — денгиз тўлқини. Тил*

¹ М. Горький. Материалы и исследования, т. I, 1934, 114-бет.

қиличдан ўтқир. Олдин ўйла — кейин сўйла. Яхши нақл — томири ақл. Яхши сўз — жон озиғи, ёмон сўз — бош қозиғи.

Кўпгина мақолларда ортиқча сафсатабозлик, тилёғламалик қаттиқ қораланади, ихчам, қисқа ва маъноли гапирини, ростгўй ва ширин сўз бўлиш улуғланади: *Гапнинг қисқаси яхши, қисқасидан ҳиссаси яхши. Кўп билган оз сўзлар, оз сўзласа ҳам соз сўзлар. Кўп сўзнинг ози яхши, оз сўзнинг ўзи яхши. Оз сўзла, кўп тингла.*

Бадий адабиётда мақол ва маталлар ёзувчи англамоқчи бўлган маънони образли қилиб ифодалаш учун хизмат қилади. Ёзувчилар персонажнинг ички дунёсини очиш ва унинг нутқий характеристикасини беришда бадий восита сифатида мақол, матал, ҳикматли сўзлардан ўринли ва ижодий фойдаланадилар. Бунинг учун Ойбекнинг «Қутлуг қон», «Олтин водийдан шабадалар» романлари, Абдулла Қаҳҳорнинг прозаик ва саҳна асарларида ишлатилган мақолларни кузатинг. Улар сўз кўрки — мақол, маталлардан баракали фойдаланибгина қолмай, ўзлари ҳам янгидан-янги ҳикматли сўзлар ижод этганлар. Масалан, *Ўқсиз солдат — қиличсиз қин. Ер ҳосилнинг онаси бўлса, отаси — меҳнат. Колхоз — барака дарёси (О.)* каби ҳикматли сўзлар Ойбек ижодига мансуб.

Куйидаги текстларда эса А. Қаҳҳор ижод этган ҳикматли ибораларни ўқиймиз: *Дадам дам-бадам ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини ютиб, аямга тасалли берди, тақдири азал, одамнинг умри бир томчи кабобнинг сели.* («Ўтмишдан эртақлар».) *Қана сигирнинг қулоғига тушади, туёғига эмас. Хазинага кирган мушук зарга қарамайди, сичқон овлайди.*

Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасидаги ижобий образлар — Ғофир ва Жамила нутқидаги баъзи иборалар ўз маънолари жиҳатидан афоризм даражасида туради: *Ҳаё беномусда бўлмайди, ҳаёсизда номус бўлмайди. Тиз чўкиб яшагунча, тик туриб ўлмоқ яхшироқ. Пул, мол йўлида ҳалок бўлгандан кўра, ишқ-муҳаббат йўлида ҳалок бўлиш кишига бахт. Ҳақиқат букилар, лекин синмас* ва бошқалар.

Публицистик асарларда мақол ва маталлар бадийликни кучайтиришдан ташқари, фикрни алоҳида таъкидлаш учун хизмат қилади ва унинг сиёсий ўткирлигини оширади. Ижтимоий-сиёсий адабиётда учраган мақол, матал ва ҳикматли сўзлар, В. И. Ленин таъбири билан айтганда, «қочириқ сўзлар ғоят мураккаб ҳодисаларнинг моҳиятини яхши ифодалаб беради».

Ғоявий мазмуни, маънавий-ахлоқий хулосасига кўра хилма-хил, ранг-баранг бўлган мақоллар стилистик функцияси жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Мақолларда кенг ва теран ғояни қисқа, ихчам шаклда ифодалаш кишиларни нутққа эътибор бериш ва талабчан бўлишга ўргатади, тўғри ва мантиқий фикрлашга ёрдам беради.

Мақоллардан фойдаланишда уларнинг тушунарли бўлиши, ўз ўрнида тўғри ишлатилишига, нутқни аниқ ва таъсирчан қилишига алоҳида эътибор бериш керак.

Мақолларни нотўғри, бузиб ишлатиш ҳам уларнинг маъносига путур етказилади. Қуйидаги мисолларни кузатиш: *Бу таклифнинг яхши эканлигига шубҳа йўқ, лекин бу таклиф ой эшикка, арава туйнукка келганда киритилади.* («Қизил Ўзбекистон».) Бунда халқ тилидаги *Ой туйнукка, арава эшикка келганда* мақолининг лексик тартибланиши бузиб берилган. Қуйидаги текстда эса халқ тилидаги *Эчкига жон қайғу, қассобга ёғ қайғу* мақолининг бутунлай бузиб ишлатилиши мақолдан англашиладиган мажозий маънони ҳам, мантиқий хулосани ҳам йўққа чиқарган: *«Сичқонга дон қайғу, қассобга жон» деганларидек, ҳамма нима дардда-ю, у нима ҳасратда.*

МОРФОЛОГИК СТИЛИСТИКА

Маълум бир фикрни ифодалаш учун морфологик формаларнинг ва синтактик конструкцияларнинг стилистик вариантларидан фойдаланиш ва тилда ана шундай синтактик ва морфологик синонимиянинг мавжудлиги грамматик стилистика ҳақида ҳам сўз юритишга асос бўлади. Масалан, *Мен кеча қишлоғимизга келган Аҳмедов билан танишман. Мен қишлоғимизга кеча келган Аҳмедов билан танишман. Кеча қишлоғимизга келган Аҳмедов билан мен танишман* гапларининг учаласи ҳам грамматик жиҳатдан содда, ёйиқ, дарак гап. Стилистик жиҳатдан эса улар фикр нозикликларига эга. Шунга кўра уларга стилистикада бир хил ҳодиса сифатида бефарқ қараш мумкин эмас. Стилистика ҳар бир гапнинг маълум мақсадда ишлатилишига алоҳида аҳамият беради ва уларни танлаш имкониятини яратади, яъни: сўзловчи бир неча Аҳмедовлар ичидан қишлоққа келган Аҳмедовнинг танишлигини баён қилмоқчи бўлса, юқоридаги гапларнинг биринчисидан, агар қишлоққа бир нечта Аҳмедов келиб кетган-у, аммо улардан қишлоққа фақат кеча келганинигина танишлигини айтмоқчи бўлса, иккинчи гапдан фойдаланиши лозим. Учунчи гап эса тамоман бошқа мақсад учун ишлатилади: бунда қишлоққа келган Аҳмедов билан бошқа киши эмас, балки фақат сўзловчигина таниш эканлиги ифодаланган.

Ҳозирги ўзбек тилида келишик аффиксларининг, замон, майл формаларининг, айрим ясовчи аффиксларнинг бир-бирига нисбатан синонимик муносабатда бўлиши, уларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиш имконияти масаласи ҳам грамматик стилистиканинг ўрганиш объектидир.

Минг йиллик алоқалар натижасида ўзбек тилига араб, форс-тожик тилларидан турли-туман грамматик формалар кириб келди. Уларнинг баъзилари соф ўзбек аффиксларига синоним бўлиб қолди. Бундай аффиксларнинг баъзилари ҳозир ҳам қўлланмоқда. Жумладан, форс-тожик тилидан қабул қилинган **но-**, **бе-**, **сер-**, **ба-** каби префикслардан **но-**, **бе-** префикслари ўзбек тилидаги сифат ясовчи **-сиз** аффикси, **сер-**, **ба-** префикслари эса ўзбек тилидаги сифат ясовчи **-ли** аффикси билан синонимдир. Лекин улар-

нинг қайси негизларга қўшила олиш, қўшила олмаслик хусусиятини, қайси вақтларда бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин эмаслигини — синоним бўла олмаслигини билиш лозим. Масалан, *ноўрин*, *нобон*, *номаҳрам* сўзларидаги **но-** префикси ўрнида ўзбекча **-сиз** аффиксини ишлатиш мумкин бўлмагани каби, ўзбекча *тузсиз* сўзидаги **-сиз** ўрнида **но-** префиксини қўллаш мумкин эмас. Чоғиштиринг: *нотўғри* // *тўғрисиз*, *нобон* // *бонсиз*, *номаҳрам* // *маҳрамсиз*, *тузсиз* // *нотуз* каби.

Эслатма. Бу ерда *тузсиз* сўзидаги **-сиз** ўрнида форсча **но-** эмас, балки **бе-** префиксини ишлатиш мақсадга мувофиқ бўларди.

Стилист, адабий кузатув иши билан шуғулланувчи киши, норматив грамматика талабларини ҳисобга олиш билан бирга, морфологик ва синтактик воситалардан стилистик мақсадда фойдалана олиш имкониятларига ҳам аҳамият бериши керак.

Тилнинг у ёки бу грамматик формаси маълум давр учун эскирган бўлиши ёки фақат айрим стиллар учунгина характерли бўлиб қолиши мумкин. Шу сабабли зарур грамматик формани танлаётганда, унинг тўғри ёки нотўғри танланганлигини текшираётганда текст мазмуни, унинг қандай жанрга тегишли эканлиги, қайси давр воқеа-ҳодисаси баёнига бағишланганлиги ёки умумий стилистик йўналишини албатта ҳисобга олиш лозим.

Синтактик воситаларнинг ва сўз туркумларининг стилистик мақсадда қўлланиши фақат уларнинг маъноси билангина эмас, балки айрим конструкция ва грамматик формаларнинг бир неча хил вариантларга эга бўлиши, у ёки бу конструкция ва форманинг бирини озроқ, бирини эса кўпроқ қўлланиши адабий тил нормаларидан чекиниш ҳолатлари билан ҳам боғлиқдир.

Лекин синтактик синонимларнинг ва морфологик вариантларнинг қўлланишида уларнинг бир-биридан фарқи грамматикми ёки стилистикми эканлигини англаш лозим. Конструкция ва грамматик формаларнинг ҳар қандай фарқланиши ҳам стилистик қийматга эга бўла бермайди.

Стилистиканинг объектини фақат синонимия ҳодисасини ўрганиш деб чегаралаб қўйиш ҳам тўғри эмас.

1-§. ОТ ФОРМАЛАРИНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

От сўз туркумининг стилистик хусусиятлари, энг аввало, улардаги кўплик, эгалик, келишик категориялари ва субъектив баҳо формаларида кўринади. Тарихий тараққиёт жараёнида бу категорияларнинг баъзи бир кўрсаткичлари эскирган, муомалада эскирганлари ўрнида янги формаларнинг қўлланиши натижасида турли хил параллеллар, вариантлар майдонга келган. Бу вариантлар ўрни билан ўзаро синоним сифатида қўлланиши мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида грамматик категориялар, жумладан, отнинг грамматик категориялари стилистик хусусияти ҳақида гапирганда уларнинг фақат синонимияси эмас, балки бошқа ҳолат-

ларда ҳам қандай стилистик қиймат касб эта олишига эътибор бериш лозим.

Отларнинг кўплик қўшимчаси **-лар** ни ола олиш ёки ола олмаслиги, бу аффиксни олган сўзларнинг маъно нозиклиги, эгалик, тегишлилик тушунчасининг қабатланиши, келишик қўшимчаларининг отларда сақланиши ёки тушиб қолиши, бу категорияларнинг уюшиқ бўлакли гапларда уюшиқ бўлаклардаги маъно нозикларини аниқлаш грамматика билан бирга стилистиканинг ҳам вазифасидир.

Баъзи бир тилларда, масалан, рус тилида, бир келишик бир неча хил қўшимчага эга ва бу қўшимчалар турлича маъно отенкасига эга бўлади. Ўзбек тилида ҳар бир келишик қатъий битта қўшимчага эга. Агар бу қўшимчанинг вариантлари бўлса, улар ҳам турли хил маъно англатиш учун хизмат қилмайди. Масалан, жўналиш келишиги қўшимчаси **-га** нинг **-ка**, **-на**, **-қа**, **-а** вариантлари ҳам ҳаракат йўналтирилган томонни кўрсатиш учун ишлатилади.

Демак, ўзбек тилида келишик қўшимчаларининг турли формада келиши функционал стиллар нуқтаи назаридангина аҳамиятлидир.

Худди шундай фикрни кўплик аффикси тўғрисида ҳам айтиш мумкин. Лекин бундан отнинг келишик, кўплик, эгалик категориялари стилистик отенкаларга, стилистик қийматга эга эмас экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Юқорида кўрсатилган категорияларгина эмас, ҳатто атоқли ва турдош отларнинг ўзаро бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши, атоқли отларнинг айрим қўшимчалар билан ишлатилмаслиги ҳам стилистик аҳамият касб этиши мумкин.

2-§. КЎПЛИК КАТЕГОРИЯСИНИНГ СТИЛИСТИКАСИ

Ўзбек тилида бирдан ортиқлик — кўплик маъноси морфологик, лексик ва синтактик йўллар билан ифодаланади.

Баъзи сўзлар ҳеч қандай морфологик кўрсаткичсиз, бошқа миқдор билдирувчи сўзлар билан биргаликда келмаган ҳолда ҳам ўз лексик маъноси билан кўплик тушунчасини ифодалайди: *халқ, эл, қўшин, пода, армия, генералитет, жамоа* каби. Бу сўзларда жамлик маъноси кучли. Бу ҳам унинг лексик маъносидан сезилиб туради. Бу жиҳатдан *кўпчилик, озчилик* каби сўзлар ҳам шу маънога яқинлашади. Аммо бу сўзлар грамматик жиҳатдан шакланган жамликни кўрсатади: *Йўлчи четроқдан бир оз қараб, сўнж оломон ичига кирди. (О.) Халқнинг турмуши илгаригидек эмас, танқислик, уларнинг ҳам ёзга етар-етмас донлари қолган... (Ч. А.) Онаси билан пода кетидан юриб, ўзи ҳам тоғда ўсди. (Акопян.)*

Баъзан сўз грамматик жиҳатдан бирлик формасида бўлади-ю, аммо у контекст билан боғлиқ равишда кўпликни ифодалайди: *У ўз уйига кетди. Болалар ўз уйларига кетдилар.* Биринчи гапда ўз сўзи бирликда, иккинчи гапдаги ўз сўзи эса болаларнинг кўплигини англатади. Шунинг учун у логик жиҳатдан кўпликда деб

қаралади ва *Болалар ўзларининг уйларига кетдилар* тарзида тушунилади.

Ҳозирги ўзбек тилида кўплик тушунчаси синтактик йўл билан ҳам ифодаланади. Бундай форма кўплик аффиксини олган синтетик форма билан синонимик муносабатга кириши мумкин. Қ и ё с л а н г: *ўнта дафтар // дафтарлар, бешта қалам // қаламлар, уч туп дарахт // дарахтлар, даста-даста гул // гуллар* каби. Бу жуфтлар предметнинг конкрет сонини ва ноаниқ кўпликни кўрсатиши билан бир-биридан фарқланади.

Баъзан бу типдаги бирикмалар охирида **-лар** аффикси ҳам қўшилиб келади: *кўп болалар, юзта кемалар* каби. Бундай қўллаш стилистик нуқтаи назардан хато ҳисобланади. Чунки олдидаги сўз шу предметнинг кўплигини англатади. Шунинг учун **-лар** аффиксини ишлатиш ортиқча, ўринсиздир.

-лар ҳозирги ўзбек тилида кўпликни кўрсатувчи асосий морфологик кўрсаткичдир.

-лар аффиксининг асосий вазифаси предметларнинг бирдан ортиқлигини кўрсатишдир. Ўзи учун типик бўлмаган конструкцияларда бошқа маъно нозикликларини ифодалашни унинг стилистик хусусияти, функциясидир.

-лар аффикси предметларнинг бирдан ортиқлигини кўрсатишдан ташқари, яна қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. **Ҳурмат маъноси.** **-лар** гапнинг кесимига қўшилиб келганда, брикдаги эга орқали ифодаланган шахсга нисбатан ҳурмат маъноси англашилади: *Почтам, раҳматлик, соатни сўфи деганлари билан намоз ўқимас эдилар.* (А. Қ.) — *Келин ишга кетганларми?*— *деб сўради Суръат суҳбат орасида. Тўйчимурад пиёлага тикилганича жавоб берди:— Ҳали у кишининг ўзлари ҳовлимизга келганлари йўқ.*

Бу маъно (ҳурмат маъноси), айниқса, кесим *бор* ва *йўқ* сўзлари билан ифодаланганда яққол сезилади: *Ўғиллари Ҳалимжон бормилар?*— *Борлар, кираверинг!*— *деди хотин ва юриб ичкари ҳовлига кириб кетганини эшитдим.* (Ж. Икромий.)— *Бойваччаку йўқлар, тагин нимани талашади булар.* (Ж. Икромий.)

Баъзан бадший адабиётда, оғзаки нутқда **-лар** аффикси отларга ҳам қўшилиб ҳурмат маъносини ифодалайди. Бу айрим илмий асарларда ҳам ўзбек адабий тилининг нормаси сифатида талқин қилинади. Аслида эса ҳурмат маъносини ифодалаш учун кўплик аффиксини феълларга қўшиб ишлатиш маъқул.

2. **Киноя, пичинг маъноси.** Баъзан феъллар, баъзан олмош ва отлар кўплик аффиксини олиб, пичинг, кесатиш, киноя маъноларини ифодалайди. Бундай вақтда интонация, турли хил имошиора ва мимикалар—экстроллингвистик воситалар ёрдамчи восита сифатида хизмат қилади: *Демак, фюрер Гитлер жуда ғамхўрлик қилибдилар-да.* (Е. Ш.)

3. **Ноаниқлик, кучайтириш, такрорлаш, таъкид** каби маънолар.

Бизнинг учун кераклардан бири пахта,

Буржуй ютсин кўролмасдан қонлар лахта. (F. F.)

Утган йилнинг май ойларида, «Комсомол» кўлига сув келтириладиганда, стадионни тўсатдан сув босиб кетди. («Муштум».)

Агар жангда иш бермасанг,
Олмасанг ботир деб ном.
Гитлерни енгиб қайтмасанг,
Берган сугларим ҳаром. (Ҳ. О.)

Ўзбек тилида отлар кўплик аффикси -лар ни қабул қила олмиш ёки қабул қила олмаслигига қараб икки катта группага бўлинади: 1) ҳам бирликда, ҳам кўпликда қўллана оладиган отлар; 2) фақат бирликда қўлланадиган отлар.

Ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги отлар фақат бирлик формасида қўлланади¹.

1. **Абстракт отлар** (ёшлик, муҳаббат, орзу, дўстлик, уйқу, туншунча каби). Баъзан стилистик мақсадда, яъни кучайтириш, муболаға қилиш мақсадида уларга кўплик аффикси қўшилиши мумкин:

Чор атроф боғу роғ... Тушми ё ўнги?
Бари рост экан-а! Чекинмиш қумлар...
Чекинмиш сароблар, қора самумлар...
Ярқирайди шаҳар — узоқ йўл сўнги. (Миртемир.)

2. **Санаш мумкин бўлмаган предметларни кўрсатувчи отлар** (ун, гуруч, сув, ер, қум, ёғ, бензин, керосин каби). Улар кўплик формасида келганда шу предметларнинг турини (масалан, ёғлар: сарёғ, пахта ёғи, кунгабоқар ёғи, маккажўхорининг ёғи каби) ҳамда кучайтириш маъноларини англатади.

3. **Атоқли отлар** кўплик аффиксини олганда маълум аффикс қабул қилган сўз орқали ифодаланган жой ёки кишининг бирдан ортиқлигини эмас, балки бошқа маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади: *Биз ана шу Ширин шаҳарчасидаги Сирдарё ГРЭСини қураётган фарҳодларнинг бири ҳақида ҳикоя қиламиз.* («С. Ўзб.»)

*Ширинлар қўлидан шароб ичамиз,
Интизор оталар бўлади соқий.*(F. F.)

Бундан ташқари, бирор предмет бир неча шахсга тегишли бўлиб, ном аталган шахс уларнинг ичида олиб қаралганда, у кўплик аффиксини қабул қилиши мумкин: *Муроджон шу жадалликда Қўштегирмон бошига келди. Файзуллаларнинг уйи Қўштегирмон ёнида.* (И. Ш.) *Ёш ойбеклар байроғин кўтарайлик баландга.* (А. О.)

¹ Бундай отларнинг фақат бирликда қўлланиши нормал ҳолат ҳисобланади. Шунинг учун бу ўринда кўпроқ ана шу нормал формадан чекиниш ҳолатларига мисоллар келтирилади. Чунки бунда сўзловчининг воқеа-ҳодисани баҳолаши ўз аксини топади ва у стилистик қиймат касб этади.

4. Кишиларнинг якка органлари бирликда қўлланади: *бош, тил, бурун, юрак, жигар*. Улар бирликда қўлланганда нейтрал қимматга эга бўлса, кўплик аффикси билан келганда баҳолаш оттенкасига эга бўлади. Тасвирланаётган воқеа-ҳодиса, предмет ёки шахсга ёзувчининг салбий ёки ижобий муносабати билдирилади:— *Ҳой, ҳой Раҳима ўлғир, қачондан бери тилинг чиқиб қолди? Ҳу, тилларинг кесилсин! (Ҳ. Ҳ.)*

5. Киши, ҳайвон ва жониворларнинг жуфт органларини кўрсатувчи сўзлар одатда бирлик формада ишлатилади. Бундай сўзлар кўплик аффикси -лар ни қабул қилганда, муболага, кучайтириш каби маъноларни ифодалайди: *Булардан айниқса, отам ўлишига бағишлаб айтгани ҳали ҳам қулоқларимдан кетмайди. (Ғ. Ғ.) Сурма қўймай бунча ҳам, жонон, қародур кўзларинг. (Муқимий.)*

3-§. КЕЛИШИК АФФИКСЛАРИНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек тилида келишиклар ўзининг турли хил территориал ва фонетик вариантларининг кўплиги, турли келишик формаларининг бири ўрнида иккинчисини синоним сифатида алмаштириб ишлатиш имкониятларининг мавжудлиги билан бошқа грамматик категориялардан фарқланади.

Келишик аффикслари ўзаро синонимик муносабатга киришишдан ташқари, бошқа грамматик формалар, кўмакчилар билан ҳам синонимик муносабатда бўла олади. Булар маълум фикрни аниқ, тушунарли ифодалаш учун ёзувчи ёки сўзловчига кўрсатилган турли воситалардан энг лозимини тандаб ишлатиш имконини беради.

Бундан ташқари, келишик аффиксларини ҳам бошқа ҳамма тил воситалари сингари, функционал стилларда қўлланиш частотасини, уларнинг типик бўлмаган қуршовда келтириб чиқарадиган маъно нозикликларини аниқлаш ҳам стилистиканинг вазифаларидан ҳисобланади.

Умуман, аффиксал морфемаларнинг, жумладан, келишик аффиксларининг семантикаси, одатда, ўзи қўшилиб келган негиз, лексикограмматик қуршов билан боғлиқ.

Келишик аффиксларининг плеонастик равишда қўлланиши (*ўн сўмданга пуллади, 20 тийнданга тўғри келади* каби), уларнинг белгилли ёки белгисиз ишлатилишидан келиб чиқадаган оттенкалар, шу билан боғлиқ равишда келишик аффиксини баъзан тушириб қолдириш, баъзан эса тушириб қолдириш мумкин эмаслиги масалалари ҳам стилистик қийматга эга. Масалан, *Илон ютган одам* («С. Ўзб.») гапида одам илонни ютганми ёки илон одамни ютганми? аниқ тушуниб олиш қийин, фикр аниқ эмас. Агар одам илонни ютган бўлса, *илон* сўзи тушум келишиги аффиксини қабул қилиши керак, агар одамни илон ютган бўлса, *одам* сўзи тушум келишиги аффиксини қабул қилиши керак. Демак, келтирилган мисолда тушум келишиги аффиксини тушириб қолдириш мумкин эмас.

Самарқанд Давлат университетининг филология факультетининг иккинчи курсининг студенти гапи грамматик жиҳатдан тўғри шаклланган бўлса ҳам, стилистик жиҳатдан тўғри эмас. -нинг аффиксини қўллашда ортиқчалikka йўл қўйилган. Бу гапни Самарқанд Давлат университети филология факультети (нинг) иккинчи курс студенти тарзида тузиш маъқул.

Қаратқич келишигининг ҳозирги ўзбек тилидаги -нинг формаси тўрт хил морфологик вариантга (Ø¹, -ни, -инг, -н) эга. Улардан -ни оғзаки сўзлашув нутқиға, -н формаси эса поэтик нутққа хос.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қаратқич келишиги аффиксининг -нинг формаси норма ҳисобланади. Унинг ўрнида -ни аффиксидан фойдаланиш адабий тил нормасидан чекинишга киради: *Шу сабабли Азимжон бир коса лағмонни Ҳамидовни ёнига қўйди. («Муштум».) ...халқни ҳар ерда, ҳар ишда жаҳлни қурбони деб тушунар эди. (О.) Дод золимни дастидан (Ҳ. Ҳ.) гапларида тушум келишиги аффикси ўрнида қаратқич келишиги аффикси ишлатилиши керак эди.*

Жонли сўзлашувда қаратқич келишиги биринчи ва иккинчи шахс кишилик олмошларининг бирлигига, диалектларда, тил тарихида учинчи шахс эгалик аффиксларидан сўнг -ни формасида қўшилади. Бу формада *у, мен, сен* олмошларидан сўнг қўшилган тушум келишиги қўшимчаси ҳамда ундош билан тугаган сўзларга қўшилувчи учинчи шахс эгалик аффиксининг бирлиги -ни билан омонимик муносабатда бўлади. Қиёсанг: *Мени китобим* (қаратқич — диалектал), *мени шерсиз дединг...* (тушум), *макони* (эгаллик аффикси).

Қаратқич келишиги поэтик нутқда -н формасида ҳам ишлатилади, ана шу кўринишда ҳам қаратқич келишиги тушум келишиги билан омонимия ҳосил қилади: *Ер куррасин бошин тангидик Ва тарихнинг томирларига қуйдик эриган темир (Ғ. Ғ.)* гапида *куррасин* қаратқич келишиги, *бошин* тушум келишигидаги сўзлардир.

Бу ўринда биргина -н формаси икки келишик вазифасини бажаряптими ёки -нинг ва -ни аффиксларининг алоҳида-алоҳида шаклига келган омонимик ҳолатми? Кейингиси ҳақиқатга яқин: улар икки хил вазифадаги ва бошқа-бошқа маъно англатувчи омонимик аффикслардир. Келтирилган мисолдаги *куррасин* ва *бошин* сўзларининг ўрнини алмаштириш мумкин эмаслиги ҳам уларнинг икки бошқа-бошқа келишиклар эканлигини, бири аниқловчи, иккинчиси аниқланмиш эканлигини кўрсатади. Қаратқичнинг -н формаси поэтик нутқда бошқа нутқ формаларида ишлатилмайди.

Қаратқич келишиги аффикси қарашлилик маъносини англатганда худди шу вазифани бажарувчи -ники аффикси билан синонимик муносабатга киришади. Бундай вақтда -нинг ва -ники аффикслари функциядош бўлади. Бу эса уларнинг транспозициясига имкон беради. -ники ва -нинг аффиксларининг синонимик

¹ Ø келишикнинг белгисиз формасини кўрсатади.

восита сифатида ишлатилиши ҳам кўпроқ ҳозирги поэтик нутқ учун хосдир: *Бағринга торт, қучоқла, баҳор, Жозибалар барчаси сенинг. (Ҳ. О.) Чунки ул Ильич, у Ленин эди. Ўзининг эмас, оламнинг эди. (М. Ш.)*

Қаралмиш конкрет от билан ифодаланганда, қаратқич-қаралмиш бирикмасидаги **-нинг** аффиксини **-ники** билан алмаштириш доим мумкин бўла бермайди: *Икки юз йил елканг сенинг Эзди лорду, тахту тож. (М.)*

Ҳозирги ўзбек адабий тилида аниқловчининг аниқланмишдан олдин келиши норма ҳисобланади. Буларнинг ўрнини алмаштириш ёзувчи ёки сўзловчининг мақсади билан боғлиқ. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, қаратқич ва қаралмишнинг ўрнини фақат қаратқич белгили бўлгандагина алмаштириш мумкин. Бу ҳам асосан поэтик нутқ учун хос. Масалан:

*Эй муқаддас гул диёрим, гулшаним жоним менинг,
Мен сенинг бағрингда ўсдим, йўқдир армоним менинг! (У.)*

Қаратқич белгисиз бўлганда, қаратқични қаралмишдан кейин қўйиш мумкин эмас, чунки бундай пайтда маъно тамоман бузилади: *кутубхонаси Навоий, кўчаси Пушкин, уйи Ҳамид Олимжон.* Аммо бундан боғи *Бобир, барги гул* каби изофали конструкциялар мустасно.

Қаратқич келишиги аффикси санаб кўрсатиш биринчи планда бўлганда, уюшиқ бўлақларнинг энг охиригисига, таъкидлаш биринчи планга чиққанда эса уларнинг ҳар бирига қўшилади. Ҳариккала кўриниш ҳам адабий тил учун норма ҳисобланади.

Аммо уюшиқ бўлақларнинг қачон қайси бирини белгили, қайси бирини белгисиз ишлатишни билиш керак. Чунки буни билмаслик маънога, айтилмоқчи бўлган фикрнинг аниқлиги ва конкретлигига салбий таъсир қилади. Масалан, *Тоҳир, Салим ва Одилнинг отаси келди*¹ гапни бир неча хил тушуниш мумкин. Ўрни ота битта бўлиб, Тоҳир ва Салим билан келган бўлиши (биргина ота) ёки ҳар учала боланинг отаси келган бўлиши мумкин.

Кўрганзимиздек, қаратқич келишигининг белгили ва белгисиз қўлланиши айрим стилистик нозикликларни келтириб чиқаради. Ўрни белгили қаратқич аниқ қарашлилик, хусусий хосликни кўрсатса, белгисиз қаратқич умумий хосликни кўрсатади. Атоқли отларда қаратқич келишик аффикси тушириб қолдирилганда ҳам хусусий хослик маъноси англашилиб туради.

Келишик, жумладан, қаратқич келишигини белгили-белгисиз ишлатиш имкониятлари турли хил грамматик факторлардан ташқари, қаратувчи, қаралмиш бўлиб келган сўзнинг семантикаси, услуб билан узвий боғлиқ.

¹ Бу тўғрида яна қаранг: А. Ғулом. Ўзбек тилида келишиклар. СССР Фанлар Академияси Ўзбекистон филиалининг асарлари, 11-серия, 2-китоб. Тошкент, 1941, 27–29-бетлар.

Қаратқич кишилик олмоши билан, қаратқич ва қаралмиш отлашган сўз билан ифодаланганда, қаратқич ва қаралмиш диктант ҳолатда ҳамда бир нечта қаралмиш битта қаратқичга эга бўлганда ва шунга ўхшаш баъзи ҳолатларда қаратқич аффиксини тушириб айтиш маънога салбий таъсир қилса, сунъийлик келтириб чиқарса аффикс сақланиши лозим. Бошқа ҳолатларда у белгисиз ишлатилиши мумкин.

Ҳатто баъзи конструкцияларда стиль, маъно қаратқичнинг, албатта, белгисиз бўлишини талаб қилади. Жумладан, қаратқич қаралмиш учун ҳам логик, ҳам грамматик аниқловчи бўлса, у қаралмишдан англашилган предметни, жойнинг қаратқич англатган сўз билан аталишини кўрсатганда, қаратқич, албатта, белгисиз қўлланилади. Масалан, *Горький бульвари*, *Пушкин боғи*, *Ҳамза кўчаси* каби бирикмаларни *Горькийнинг бульвари*, *Пушкиннинг боғи*, *Ҳамзанинг кўчаси* тарзида ишлатиш мантиққа ва стилга хилофдир. *Душанба куни*, *февраль ойи* каби бирикмалар составидаги қаратқични ҳам белгилн ишлатиш юқоридаги каби хатоли келтириб чиқаради.

Қаратқич I — II шахс кишилик олмошларни ҳамда ўзлик олмоши билан ифодаланса, қаралмишда шахс кўрсатувчи эгалик аффикси сақланса, қаратқич аффиксигина эмас, бу қўшимчани олган сўз ҳам тушиб қолиши мумкин. Бундай типдаги бирикмаларни бир-бирига синоним сифатида ўзаро алмаштириб ишлатиш мумкин: *Ўзимнинг уйим // ўз уйим // уйим* каби. Аммо *бизнинг колхоз*, *бизнинг Ойгул* типдаги қаралмиш белгисиз ҳолатда бўлган бирикмаларда на фақат қаратқич аффиксини олган сўзни, ҳатто қаратқич аффиксини ҳам тушириб қолдириш мумкин эмас. Қаратқич келишиги аффиксини ўзи қўшилиб келган сўз билан биргаликда конкрет хослик, умуман хослик, бутуннинг бўлаги, тўдадан ажратилганлик, ўхшатиш, қиёс қилиш, номига қўйилганлик каби бир қанча грамматик-семантик маъноларни ифодалайди. У тўдадан ажратилганлик маъносини англатганда, чиқиш келишиги (худди шундай маъно англатувчи) аффикси билан синоним бўлади. Мисол: *Областадаги энг йирик отрядларнинг бири (отрядлардан бири) бўлмиш Полясна районининг отряди* даставвалданоқ умумий қўмондонлик остида майда гуруппаларга бўлиниб ҳаракат қилар эди. (А. Фадеев.)

Тарихий темада ёзилган баъзи бир прозаик асарлар тилида, баъзан ҳозирги поэтик асарлар тилида кишилик олмошларининг биринчи шахс бирлик ва кўплигига қаратқич **-им** формасида қўшилади. Бунда **-им** қаратқич келишиги аффиксининг синоним сифатида ишлатилади. Мисоллар: *Йўқ! Сиз биласиз! Маним пешанамга нелар ёзилган, салтанатнинг тақдири на бўлур — бари ни биласиз.* (О. Ё.) *Она халқим, жон-таним маним, Ўзбекистон, Ватаним маним.* («Шарқ юлдузи».)

Бундан ташқари, кишилик олмошларининг биринчи шахс бирлиги гапда кириш сўз вазифасида келганда ҳам кўпинча **-им** формаси қўлланилади (*менимча*). Қаратқич келишигининг бу формада қўлланиши маълум даражада чегараланган. Унинг ўр-

нини ҳозирги ўзбек адабий тилида **-нинг** эгалламоқда (*менинча*). Қаратқич келишиги аффикси **-нинг** кўмакчилар билан синонимик ҳолатда деярли ишлатилмайди.

Ҳозирги ўзбек тилининг ҳамма стилларида тушум келишиги қўшимчаси **-ни**. Оғзаки нутқда **-н**, **-и**, **Ø** вариантларидан ҳам фойдаланилади.

Айрим диалектал вариантларнинг бадний нутқ стилида қўлланиши ёки поэтик нутқ учун хос бўлган форманинг (масалан, **-н**) расмий ёки оғзаки сўзлашув нутқида ишлатилиши маълум даражада экспрессивликни келтириб чиқаради.

Тушум келишигининг бу варианты, бир томондан, қаратқич келишигининг жонли сўзлашувдаги варианты (*сени укане*), иккинчи томондан, учинчи шахс эгаллик аффикси (*Санам* — *Санамни* // *Санам* — *унинг Санам*)нинг бирлик формаси билан омонимдир. Бундан ташқари, тушумнинг **-и** формаси бошқа тиллардан кириб келиб, ўрин ва жойга муносабатни билдирувчи (*кашмири*, *самарқанди*) сўзлар составидаги сифат ясовчи **-и**, *Самарқанди*, *Қўқонди* каби сўзлардаги **-лик** аффиксининг синоними бўлган **-и** аффикси билан, от ва сифатдан феъл ясовчи (*ранжи*, *тинчи*) **-и** аффикси билан омонимик муносабатдадир.

Тушум келишигининг белгисиз формаси бош келишик ва қаратқич келишигининг белгисиз формаси билан омоним ҳисобланади. Қиёс қилинг: *Гул очилди* // *гул барги* // *гул келтирди* каби. Ҳар учаласида ҳам *гул* сўзи биронта форманга эга эмас, аммо биринчи гапда бош келишикда — эга, иккинчисида қаратқич келишигида — аниқловчи, учинчисида эса тушум келишигида — тўлдирувчи. Улар бир-бирдан формал жиҳатдангина эмас, семантик жиҳатдан ҳам фарқланади.

Тушум келишигидаги сўз ҳам турли мазмуний талабларга кўра белгили ва белгисиз қўлланади. Бу стилистик ва маъно жиҳатдан аҳамиятлидир. Ҳозирги ўзбек тилида кўрсатиш, кишилиқ, сўроқ олмошлари билан ифодаланган тушум келишигидаги сўз ўрин, пайт маъносини билдирувчи сўзлар билан ифодаланган аниқловчига эга бўлганда, тушум келишигидаги сўз отлашган сўз билан ифодаланганда, тушум келишигидаги сўз қаралмиш пайт билдирувчи сўз бўлганда, одатда, белгили ишлатилади¹.

Тушум келишиги аффиксининг сақланиши ёки тушириб қолдирилиши кўп жиҳатдан уни бошқариб келган сўзнинг характерига боғлиқ. Масалан, *сув ичдим* дейиш мумкин, аммо *сув севаман* дейиш мумкин эмас.

Тушум келишигининг ҳозирги адабий тилда ишлатиладиган асосий формаси **-ни** ҳам қаратқич келишигининг жонли сўзлашув нутқи учун характерли бўлган **-ни** формаси билан омонимдир. Буъзан ёзма нутқда ҳам адабий тил нормасига хилоф равишда тушум келишиги аффикси ўрнида қаратқич келишиги аффикси ишлатилади. Мисоллар: *Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг*

¹ Бу тўғрида яна қаранг: Р. Қўнғуров. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. Самарқанд, 1976.

етиштириб бериш, янги сув омборларининг ахтариб топиш. Бу ҳодисанинг проф. М. З. Закиев ҳақли равишида қайд қилиб ўтган. (Ф. Иброҳимова.) Бу қўпол хатодир, чунки қаратқич ва тушум келишиклари аффиксларининг бир-бирларига синоним бўлишлари жуда қийин ҳолдир.

Қаратқич билан тушум келишигини аралаштириш ярамайди. Мана бу мисолга аҳамият беринг: *Директорни идорасида кўрдим* — идорада директор кўрилган, агар бу гап *Директорнинг идорасида кўрдим* тарзида қурилса — кимдир бошқа кишини директорнинг хонасида (директорни эмас) кўрганлиги тушунилади.

Демак, баъзи олимлар томонидан «грамматик келишиклар» терминига бирлаштирилаётган қаратқич ва тушум келишиклари бир-бирига нисбатан синоним бўла олмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида тушум келишиги аффикси ноўрин равишда жўналиш ёки ўрин келишиги аффикслари билан ҳам алмаштирилади. Бундай алмаштириш грамматик жиҳатдан ҳам, стилистик жиҳатдан ҳам нотўғридир. *Анави ар-ар теракка уя қўйишга* (тўғриси *қўйишни*) *ўйлаган карруклар ҳам вижир-вижир қилишиб кенгаш очдилар.* (А. Қод.)

— *Вой сиз... мен... ҳали бунақа масалада* (тўғриси *масалани*) *ўйлаб кўрмаганман.* («Кечирим») *Жўналиш* (*қўйишга*) ва ўрни (*масалада*) келишигидаги бу сўзлар ўтимли феълларга боғланган. Ўтимли феъл эса ўзи бошқариб келган сўзнинг тушум келишигида бўлишини талаб қилади.

Жўналиш ва тушум келишиклари асосий хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади. Аммо уларни айрим қўшимча маъноларининг яқинлигига кўра бири ўрнида иккинчисини синоним сифатида ишлатиш мумкин. Бу ҳолат диалектал (Самарқанд, Бухоро) ва адабий тилдаги қуршов ва экстралингвистик воситалар сабабли майдонга келади. Қиёсланг: *Менга пахтани юклашни буюрди // мени пахта юклашга буюрди¹; отга минди // отни минди.*

Чиқиш келишигидаги сўз ўтимли феъл томонидан бошқарилганда ҳаракатнинг предметга ўтганлиги маъноси ифодаланади ва шу маъноси билан тушум келишигига синонимик муносабатда бўлади. Бироқ чиқиш келишиги ҳаракатни предметнинг қисмига ёки қисми орқали предметга ўтганлиги маъносини, тушум келишиги шу келишикдаги сўз орқали ифодаланган предметга ҳаракатнинг тўлигича ўтганлиги маъносини англатади. Қиёсланг: *Юзларимни силаб-сийпалаб, Бахтинг бор, деб эсади еллар.* (Ҳ.О.) *Ҳамроев Ҳамдамнинг қулогидан чўзиб, ўзига қаратди.*

Тушум келишиги билан чиқиш келишиги функцияси баъзан бошқа ўринларда ҳам бир-бирига яқинлашиши мумкин. Масалан, *дарёни кечиб ўтди // дарёдан кечиб ўтди* мисолларини қиёсланг. Ҳар икки мисолда ҳам дарёдан ўтиш ҳаракати ҳақида гап боради, аммо нимага аҳамият берилиши жиҳатидан уларнинг маъно-

¹ Ўзбек тили грамматикаси. II қисм, Тошкент, 1976, 85-бет.

сида нозик фарқ мавжуд. Мисол: *Ҳаёт дарёдан кечиб ўтиш эмас. — Шу дарёни қандай кечиб ўтганини ҳисоблаш мумкинмикан.* («Бегоналар бахти».) Демак, тушум келишиги аффикси айрим вариантлари билан баъзи аффикслар билан омонимик ва жўналиш, ўрин, чиқиш келишиклари аффикслари билан контекстуал синонимик муносабатга киришади.

Бундан ташқари, тушум келишиги аффикси баъзи ҳолларда қўмакчилар билан ҳам функцияда, ҳам англлатган маънода яқинлашади ва ўзаро синонимик муносабатда бўлади. Қиёсланг: *Муҳаббатини сўзлади // муҳаббати ҳақида (тўғрисида) сўзлади. Кўрпачани оёғига ёнди // кўрпача билан оёғини ёнди.*

Ҳозирги ўзбек тилида жўналиш келишигининг кўрсаткичи **-га**. У бир қанча фонетик (**-ка, -қа, -ко**), диалектал ва тарихий (**-га, -а, -на, -гару, -кару, -нар каби**) вариантларга эга.

Эски ўзбек тилида, баъзи бир шеваларда жўналиш келишиги аффикси ўрин келишиги аффикси билан синоним сифатида ишлатилади. Масалан, «Бобирнома»да: *Манко фурсат бўлмади* жумласида жўналиш келишигидаги *манко* сўзи *Менда фурсат бўлмади* гапидаги ўрин келишиги ифодалаган маънони англатади. Бироқ ўзбек тилининг Самарқанд, Бухоро шеваларида жўналиш ва ўрин келишикларини фарқламасдан ишлатилиши стилистик хато дир. Масалан: *Регистонга (Регистонда) нон беропти; Регистонда (Регистонга) борамиз; Болани (болага) азоб берманг.* Бундай ҳолат баъзи бадний асарларда ҳам учрайди:— *Войдод, илгари мушга мушт билан жавоб қайтарилмас эди, жавобгар бўларди. Судда шикоят қиламан.* («Муштум».) *Чунки бизга Лениннинг тушиб ўтган кўз қири, Шаънимизда айтилган томлар тўла сўзи бор.* (Ф. Ф.)

Кўрсатилган ҳолат билан жўналиш ва ўрин келишикларининг синонимик муносабатини аралаштирмаслик керак. Бундай ҳолат адабий тилнинг стилистик нормасига хилоф бўлмайди. Қиёсланг: *стадионда тўпландик // стадионга тўпландик; ишингизда муваффақият // ишингизга муваффақият.* Мисоллар:

*Агар боғингда гул бўлмоқ менинг-чун нораво бўлса,
Ки минг бор розиман қасрингга ҳаттоким дувол бўлсам.*
(Ҳ. О.)

*Аммо эдик биз эзилган синфга фарзанд!
Оми эдик, аммо куйладик қўшиқни хурсанд,
Чунки бўлдик энди енгган синфда фарзанд.* (М. Ш.)

Сўнги мисолда бир мақсад ифодаси учун икки келишик формасидан фойдаланилган. Лекин *синфга фарзанд, синфда фарзанд* бирикмалари англлатган маънода оз бўлса-да фарқ бор.

Жўналиш келишиги қўшимчаси баъзан тушум келишиги қўшимчаси билан синонимик муносабатга киришади. Бундай вақтда уларни бошқариб келган феълнинг тушум ва жўналиш келишигидаги сўзларни бошқара олиш хусусиятига эга бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Тушум ва жўналиш келишикларини синоним сифатида ишлатиш сўзлашув нутқида ҳам, бадний нутқида ҳам мав-

жуд. **Ёрни** (ёрга) ойнакдан қаранг, ноз уйқуда ётганмикин? (Қўшиқдан.)

Заҳар босган танини,
Оғир қадам ташлайди.
Тор кўчага бурилиб
Шикоятга бошлайди. (Ҳ. О.)

Жўналиш келишиги аффикси феълдан англашилган ҳаракатнинг объектга тўла ўтганлигини (воқеага тушунди — воқеани тушунди) ифодалаганда, тушум келишиги билан, ҳаракат предметнинг қисмига ёки қисми орқали бутунга ўтганлиги маъносини англашганда, чиқиш келишиги билан синонимик муносабатда бўлади: **Қўлтиғидан** кириб, оёғини ерга тегизмай олиб кета берди («Қунтуғмиш»дан.). Чоғиштиринг: **қўлтиғидан** // **қўлтиғига**.

Бундан бошқа ҳолатларда ҳам жўналиш ва чиқиш келишиклари аффиксларини синоним сифатида бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин. Масалан, *Элга эл, ёмонга олислигимдан, Дўст бўлдик, оппоғим, ўла-ўлгунча.* (С. Зуннунова.) **Меҳр-муҳаббатга тўймайди инсон** (С. Зуннунова.) гапларида **ёмонга, муҳаббатга** сўзларини чиқиш келишиги формасида ҳам ишлатиш мумкин (ҳатто лозим ҳам). Мана бу мисолларда эса чиқиш келишиги аффикси жўналиш келишиги англадиган маънони ифодалагани сабабли чиқиш келишиги аффикси ўрнида жўналиш келишиги аффиксини қўллаш имконияти бор: **Кимдир шундай кичкина тешикдан ҳўкиз сиғишига ақл ишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди.** (А. Қ.) Жеймс Тейлор. **Мақсаддан келинг?!** (С. Азимов.)

Аксинча, жўналиш келишиги нарх, қиймат маъносини англаш учун ишлатилганда, чиқиш келишиги билан антонимик муносабатда бўлади: **Бу дафтарларни бир сўмга олдим** (бир неча дафтар бир сўмга олинган — жамлик) — **Бу дафтарларни бир сўмдан олдим** (ҳар бир дафтар учун бир сўмдан тўланган — партивлик).

Ўзбек тилида амал, лавозим билдирувчи отлар жўналиш келишигидаги сўзларни ҳам, ўрин келишигидаги сўзларни ҳам бошқара олади. Бундай вақтда жўналиш келишикли бирикма ва ўрин келишикли бирикма бир-биринга нисбатан синонимик муносабатда бўлади: **заводда директор // заводга директор; колхозда раис // колхозга раис** каби.

Буларни икки формада қўллаш бирикма маъносига кескин таъсир қилмаса-да, формалар бир-биридан маълум жиҳатлари билан фарқ қилади. Яъни бу бирикмаларнинг қайси формасини қўллаш сўзловчининг мақсадига боғлиқ: агар диққат марказида шахснинг лавозимини аниқлаш турса, тобе сўз ўрин келишигида бўлади. Чоғиштиринг: **Институтда ким бўлиб ишлайди?— Институтда доцент бўлиб ишлайди.** Агар диққат-эътибор лавозим эгасининг фаолият кўрсатиш объектга қаратилган бўлса, тобе сўз жўналиш келишиги аффиксини қабул қилади: **колхозга раис, заводга директор** каби. Лекин бундай сўзлар бошқарувидан юза-

га келган бирикмаларнинг ҳаммасини ҳам икки хил формада қўлай бериш мумкин эмас. Масалан, *заводда инженер, райводхозда техник, колхозда бригадир, мактабда ўқитувчи* каби бирикмаларнинг тобе сўзини ҳам жўналиш келишигида қўллаш мумкин эмас. Яъни *колхозга раис, мактабга директор* дейиш мумкин, аммо *колхозга бригадир, мактабга ўқитувчи* дейиш мумкин эмас. Чунки бригадир ва ўқитувчининг фаолият кўрсатиш доираси колхоз ва мактабни тўла қамраб олмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида жўналиш келишиги аффикси мақсад, сабаб маъноларини англатиш ниятида қўлланганда, *учун* кўмакчиси билан синоним бўлиши мумкин. Мисолларни қиёсланг: *Ўқувчилар бизга Ватанимизнинг машҳур машинаси «ИЛ»ни кўрсатишга шошилиб қолдилар. (Ҳ. О.) Келган меҳмон пахтазорни кўздан кечириш учун жўнади. (Саид Назар.)*

Жўналиш келишиги қўшимчаси **-га** *нима* сўроқ олмошининг қисқарган формасига қўшилиб, унинг таркибий қисмига айланади ва улар биргаликда (*нега*) сабаб маъносини англатади. Худди шундай маъно *нима* олмоши ва *учун* кўмакчисининг қисқарган формаларининг қўшилиши натижасида ҳам ҳосил бўлади. Бундай вақтда ҳам жўналиш келишиги қўшимчаси ва *учун* кўмакчиси бир-бири билан синонимик муносабатга киришиши мумкин. Чоғиш тиринг: *Нега чўчиб тушдинг, Мурғак тасаввур, Гўдак хаёлингга намалар келди. (F. F.)— нега || нима учун || нима сабабли. Нечун, нечун бўлди умринг саргардон? Нечун, нечун сўнди қопқора кўзлар. (Усмон Носир.)— нечун || нега || нима сабабли.*

Жўналиш келишиги аффикси ҳаракат йўналтирилган ўринини кўрсатганда *томон, сари* кўмакчилари билан синоним бўлади: *мактабга кетди || мактаб томон кетди.*

Бундай вақтда келишик аффикси кўмакчига нисбатан конкрет маъно англатади. Яъни *мактабга кетди* дейилганда ҳаракат бажарувчиси мактабга йўналганлиги аниқ, аммо *мактаб томон кетди* дейилганда киши мактабга кетган бўлиши ҳам, мактаб томондаги клубга кетган бўлиши ҳам мумкин. Бундан ташқари, бу конструкциялар функционал стилстик томондан ҳам бир-биридан фарқ қилади: **-га** ли конструкция ҳамма стиллар учун умумий бўлса, *томон* кўмакчили конструкция кўпроқ илмий стиль, ёзма нутқ учун характерлидир. *Сари* кўмакчили форма эса, асосан, поэтик нутқ учун хос. Аташ маъносини билдирганда ҳам жўналиш келишиги *учун* кўмакчиси билан синоним бўлиши мумкин: *укамга олдим || укам учун олдим.*

Жўналиш келишиги мақсад, сабаб маъноларини англатганда кўмакчилардан (*учун, кўра*) ташқари, бошқа сўзлар (*сабабли, мақсадида*) билан ҳам синонимик муносабатга кириша олади. Баъзан жўналиш келишиги аффикси мақсад ёки сабаб маъносидан бошқа маънони англатиб, жўналиш ва бош келишикдаги отни феъл билан муносабатга киритганда ҳам кўмакчилар билан грамматик синоним бўла олади. Мисоллар: *Якка ва тарқоқ хўжаликлар уюшиб, коллектив оилалар тузишга киришдилар. (Ҳ. О.) || тузиш учун; Қўша қаримоққа муҳр бўлади — Ҳаётда икки лаб қо-*

вушган бир зум. (F. F.) // қўша қаримоқ учун; Маърифат инсонга хос Гўё кўз қароғидир. (F. F.) // инсон учун.

Жўналиш келишиги восита, ўрин маъноларини англатганда, билан кўмакчисига синоним бўла олади. Бундай вақтда жўналиш келишигидаги сўз кўпинча тўлмоқ феъли томонидан бошқарилади. Мисоллар: *Кўнглим қувончларга тўлди лиммо-лим... («Ас. М.») // қувончлар билан. Самарқанд шикоятга тўлиб кетди. (Ҳ. О.) // шикоят билан.*

Умуман, жўналиш келишиги ўзининг кўп хусусиятлари жиҳатидан билан кўмакчисига яқинлашади. Бу эса кўп ҳолларда уларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиш имконини беради. Қиёслагилар: *Доим тонгга йўлдош бўлгани учун Қуёш чехрасидан аримас ханда. (С. Зуннунова.) // тонг билан; Тошмоқда борш билан лиммо-лим қозон, Гитарада бир куйни Ваня тимдалар. (F. F.)*

Келишик қўшимчалари билан кўмакчиларнинг, жумладан, жўналиш келишиги ва билан кўмакчиси синонимик ҳолатда қўлланганда, улар англатган маънога — конструкциялар келтириб чиқарган маънога ҳам аҳамият бериш керак. Чунки уларни алмаштириш мантиқсизликка олиб келиши мумкин. Масалан, *Ҳайдар қоғозга махорка ўради* типиди гап тузиш ҳоллари мавжуд. Бу гап унча қулай тузилмаган. Чунки уни «махорка билан қоғозни ўрамоқ» тарзида тушуниш ҳам мумкин. Фикр ноаниқлигидан қочиш учун *Ҳайдар қоғоз билан махорка ўради* шаклида ёки тўғридан-тўғри *махорка ўради* деб қўя қолиш лозим. Чунки махорка, одатда, қоғоз билан ўралади.

Жўналиш келишигидаги сўз фикр бирор шахс, предмет ҳақида бораётганлиги маъносини англатганда, *ҳақида (ҳақда), хусус, тўғри* каби кўмакчи отлар билан синонимик муносабатга киришиши мумкин. Бундай вақтда маънога айрим жузъий конкретлилик киритишни ҳисобга олмаганда ҳеч қандай ўзгариш юз бермайди: *...эски шахзодалардан бирига қасида ёзиб, мурожсаат қилишни таклиф этди. (О.) // бири ҳақида қасида ёзиб...*

Жўналиш келишиги аффикс ҳаракат юз берган ўрин маъносини англатиш учун ишлатилганда *узра* кўмакчиси билан функциядош бўла олади. Мисолларни чоғиштирилинг: *Ой қуюқ барглари оралаб, Тангалар нур сочди қизнинг бошига. (С. Зуннунова.) // боши узра... Борлиқ узра тушганда оқишом, Зайнаб қўйди далага қадам. (Ҳ. О.) // борлиққа тушганда.*

Жўналиш келишиги аффикс кўра кўмакчиси билан бирга қўлланиб, фикр баёни бошқа манба асосида эканлиги ёки фикрнинг жуда қатъий эмаслиги маъносини англатиш учун хизмат қилганда, *-ча* морфемаси билан синонимик муносабатда бўлади: *эшитишимизга кўра // эшитишимизча; айтишларига кўра // айтишларича.*

Худди шундай синонимик ҳолат *-га+қараганда* конструкцияси билан *-ча* морфемаси ўртасида ҳам кўринади: *айтишларига қараганда // айтишларича.*

Чиқиш келишигининг қўшимчаси *-дан* ҳозир ҳамма функционал стиллар учун умумийдир. Аммо бугунги поэтик нутқда уни

-дин (бу асли тарихий форма) формада, оғзаки сўзлашув нутқида эса **-нан**, **-тан** вариантларда ишлатиш ҳоллари кўзга ташланади.

Чиқиш келишиги ҳам ўзи қўшилиб келган сўз табиати, контекст билан боғлиқ равишда қаратқич, жўналиш, ўрин келишиклари аффикслари, сўнг кўмакчилар ва бошқа конструкциялар билан синонимик муносабатга киришади. Бу эса керак бўлган ўринда танлаш имкониятини яратувчи вариатив ва параллел конструкцияларни юзага келтиради.

Чиқиш келишигидаги сўз тўдадан ажратилганлик маъносини англатиш учун ишлатилганда қаратқич келишигининг худди шундай маъно қирраси билан синонимик муносабатга киришади. Бундай вақтда чиқиш ёки қаратқич келишигидаги сўз индивидлар тўдасини кўрсатади, ажратилган предмет эса бош келишикда бўлади. Мисоллар: *Секретарь ўзининг Саодати абадия йўлига бошлаб тарбия қилган жужуқлардан бири Жавдат Наим эди.* (А. Қ.) // *жужуқларнинг бири;— Ҳу, болалар, янги йил энди кирди-ку, нега баҳор келсин деяпсиз?— деган эди, болалардан тетикроғи:— Амаки, баҳор келса, қушлар ҳам келади,— деди.* («Муштум».) // *болаларнинг тетикроғи.*

Чиқиш келишиги аффикси юқоридаги каби конструкцияларда ажратилган қисми кўрсатувчи сўз сон ёки сифатдан бўлган ҳолларда қаратқич келишиги билан ўзаро алмаштириб ишлатилиши мумкин. Бошқа ҳолларда уларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш маънога салбий таъсир кўрсатади. Яъни улар бир-бири билан синоним бўла олмайди. Мисоллар: *Бироқ у Даша ёқтирмайдиганлардан эди.* (А. Толстой.) *Тўққизинчи синф қизларидан Зуҳраҳон деган қиз йўқолиб қолди.* (А. Қ.)

Демак, қисм билдирувчи сўз сон ёки сифатдан бўлмаганда, улар эгалик аффиксини қабул қилмаганда чиқиш ва қаратқич келишиклари фақат функциядошлик жиҳатдан яқинлашади, алмаштириб ишлатиш эса мумкин бўлмайди. Алмаштириш учун юқоридагидек бошқача трансформацияни ишга солиш, яъни уларнинг бирини иккинчиси билан алмаштиришга имкон берувчи грамматик, контекстуал шароит яратиш керак.

Тилда стиль силлиқлигини таъминлаш учун қатор келиб қолган конструкция, сўз, ҳатто формани шунга ўхшаш вазифани бажара оладиган конструкция, сўз ёки форма билан алмаштириш керак. Масалан, *Яқинда менга газеталардан биридан қўнғироқ қилишиб...* («Ўзбекистон маданияти») гапида чиқиш келишиги қўшимчаси ноўрин қатор келтирилган. Бундай ўринда *газеталардан* сўзидаги чиқиш келишиги қўшимчасини қаратқич билан алмаштириш маъқул.

Чиқиш келишиги қисм орқали мумумга ўтганлик маъносини англатганда, *ўтмоқ* каби феъллар томонидан бошқарилганда, туншум келишиги билан синонимик муносабатда бўлиши мумкин. Мисоллар: *Минг еримдан теҳсанг ҳам, энди қўрқмайман дейди.* (Ҳ. О.) // *еримни теҳсанг ҳам; Субҳидамда колхозчи қизни Уйғотасан бошидан силаб.* (У.) // *бошини силаб; Сен қўлимда, кезиб ўтдим жаҳондан. Юрагимнинг қўри бўлган дўмбирам.* (Ҳ. О.) // *кезиб*

ўтдим жаҳонни. Яна чоғиштиринг: гуноҳингдан кечдим // гуноҳингни кечдим.

Чиқиш келишиги аффиксини олган сўз ҳаракат юз бераётган ўринни, жойни билдирганда ўрин келишиги қўшимчаси билан синоним бўла олади. Бунда сўзловчининг диққати ҳаракатнинг бошланиш ўрнига эмас, балки у юз бераётган ўринга қаратилади. Чиқиш келишигидаги бундай сўзлар гапда кўпинча ўрин ҳоли вазифасида келади. Мисоллар: *Баланд тутдан қичқирмоқда бабоқ хўроз. (Ғ. Ғ.) // тутда. Шаҳзода Иван бир маҳал туриб қараса, оти йўқ эмиш. Отини қидириб кетибди, қидира-қидира охири бир жойдан суяқларини топибди. (А. Суюмов. «Болалар адабиёти».) // жойда.*

Қуйидаги мисолда ўрин келишиги ўрнида чиқиш келишиги аффиксининг ишлатилишини индивидуал стилга хос ҳолат деб қараши лозим: *Мен ўзимга ҳам, Ёдгорга ҳам ёруғ келажак, порлоқ тақдир яратишга ҳаракат қилмоқдаман. Бу тўғридан кампир тинч бўлиши мумкин. (Ғ. Ғ.)*

Чиқиш келишигидаги сўз жўналиш келишиги аффиксини англатган маънога яқин маънони ҳам англатиши, ифодаланиши мумкин. Бундай вақтда ҳам бутун билан бўлак муносабати мавжуд бўлади. Масалан, *Қўлтиғидан кириб оёғини ерга тегизмай олиб кета берди. Орқа эмас. кўксидан ўқ еганлар. (М. Ш.)* Биринчи мисолда ҳаракат қисм орқали бутунга ўтганлик маъноси, иккинчи мисолда эса -дан ҳаракат бошланган ўрин эмас, балки жўналиш келишиги англатадиган ҳаракат йўналиштирилган ўрин ифодаланмоқда. Бу мисолда ҳам қисм орқали бутун англатиши оттенкаси бор.

Чиқиш келишигидаги сўз кўра кўмакчиси билан келиб, чоғиштириш маъносини билдирганда, кўра кўмакчиси ёки қараганда сўзи билан келган жўналиш келишиги аффиксига синонимик муносабатда бўлади: *Мендан кўра ўзи кўп қийналади. (А. Қ.) // менга қараганда.*

Чиқиш келишиги бошқа конструкцияларга нисбатан ҳам синонимик муносабатда бўлиши мумкин. Бунда чиқиш келишиги аффиксини воситасида англатилган маъно *от+ҳақида, от+тўғрисида, от+билан, от+лик* конструкциялари англатадиган маъноларга тўғри келади. Мисоллар: *Хотин-халаж тинглашар уни, Баҳри сўйлар қилган ишидан, Ниятидан, истиқболидан, Сўйлаб берар тўқ турмушидан. (Ҳ. О.) // нияти ҳақида, тўғрисида; Совхоздан гапиринг, совхоз қалай? (Шухрат.) // совхоз ҳақида.*

Бу хусусиятлар баъзан чиқиш келишигини тушум келишиги билан ҳам яқинлаштиради. Бу ҳолатда сўз чиқиш келишигида бўлса ҳам, тушум келишигида бўлса ҳам ҳақ, хусус оттенкаси сақланиб қолади. Мисол: *Сусамбил тарихидан, Эзилганлар ҳолидан, Подшоҳларнинг зулмидан, Хўжаларнинг молидан Сўзлади жуда узоқ. (Ҳ. О.)* Қиёсланг: *Сусамбил тарихидан // тарихини // тарихи ҳақида (тўғрисида); эзилганлар ҳолидан // ҳолини // ҳоли тўғрисида (ҳақида); подшоҳларнинг зулмидан // зулмини // зулми ҳақида (тўғрисида); хўжаларнинг молидан // молини // моли ҳақида (хусусида, тўғрисида).*

Келишикли (-ни, -дан) конструкциялар кўпроқ оғзаки сўзлашув нутқи учун, кўмакчили конструкция эса ёзма нутқ учун хослиги билан характерланади: *Аброр келиб отасини сўради ва уйга меҳмон келганлигидан хабар беради. (А. Қ.) // келганлигидан хабар берди // келганлиги ҳақида хабар берди.*

Чиқиш келишиги аффикси сифат ёки равишнинг қиёсий даража формаси билан биргалликда чоғиштириш маъноси учун ишлатилганда, **-га + қараганда**, **-га + нисбатан** конструкцияларни билан синоним бўлади: *бундан каттароқ // бунга қараганда (бунга нисбатан) каттароқ; бундан тезроқ // бунга қараганда (бунга нисбатан) тезроқ.* Худди шу маънода *кўра* кўмакчиси билан ҳам синонимик муносабатга киришади: *Кампир одатдагидан чаққонроқ ҳаракат қилар эди. (А. Қ.) // одатдагидан кўра.*

Чиқиш келишиги аффикси сабаб маъносини англатганда, уни *сабабли*, *туфайли* сўзлари билан алмаштириб ишлатиш мумкин: *Касаллигимдан кела олмадим // касаллигим сабабли кела олмадим; Ғояти нозиклигидан сув била ютса бўлур // нозиклиги туфайли сув била ютса бўлур.*

-дан эгаллик, қарашлилик маъносини англатганда, **-ники** (бу *қўйлар кимдан // кимники*) морфемаси тегишлилик, ўрнн маъносини билдирганда, **-лик** морфемаси билан (*Самарқанддан // самарқандлик*); тартиб сонларга қўшилиб, кириш бўлак вазифасида келганда, **-си** морфемаси билан синоним бўлади. **-дан** ва **-си** ли конструкциялар кўпроқ сўзлашув нутқида кўп ишлатилиши билан характерланади: *Кўклам келиши билан бир неча ишларни амалга ошириш лозим: биринчидан, ариқ-зовурларни қозиш, иккинчидан, тоқларни очиш, учинчидан, ўсимликларнинг ортиқча ва қуруқ шохларини қирқиш // биринчиси, иккинчиси, учинчиси.*

Ҳозирги ўзбек тилида чиқиш келишиги аффиксининг *илгари*, *аввал*, *олдин*, *бурун*, *сўнг*, *кейин*, *бери*, *буён*, *бошқа* каби кўмакчилар билан ишлатилиши шартланган. *Бери*, *буён* кўмакчиларидан бошқа кўрсатилган кўмакчилар чиқиш келишиги аффикси билан ишлатилганда, келишик аффиксини ёки кўмакчини тушуриб қолдириш мумкин эмас. Акс ҳолда маъно ўзгариб кетади. Чоғиштиринг: *Ҳаммадан аввал ишга киришди // ҳамма... (?) аввал ишга киришди // ҳаммадан... (?) ишга киришди; Ошдан кейин аччиқ кўк чой дамлади // ош... (?) кейин аччиқ кўк чой дамлади // ошдан... (?) аччиқ кўк чой дамлади* каби.

Баъзи кўмакчилар эса чиқиш келишиги билан синонимик воcита сифатида ишлатилиши мумкин. Масалан, *билан* кўмакчиси контекст билан боғлиқ равишда ҳаракатнинг маълум юза бўйича бажарилганлигини кўрсатиши мумкин. Бу *билан* кўмакчисининг қўшимча маъноси бўлиб, шу маъноси воситасида **-дан** аффикси билан синонимик муносабатга киришади: *Тош йўл билан юр // Тош йўлдан юр.*

Чиқиш келишиги аффикси ва *билан* кўмакчиси сабаб маъносини англатганда ҳам синоним бўла олади, яъни бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин бўлади. Масалан: *Тўғон қурилиши-*

даги иш менинг ўжарлигим билан барбод қилинишига сал қолди. (Ш. Р.) // ўжарлигимдан...

Қуйидаги каби ўринларда ҳам -дан ва билан ўзаро синоним бўла олади: *Лола жоми тўлса кўклам шабнамидан эрталаб, Ёзги чилла шўх хаёлдай ўтса куртакни ялаб.* (Ғ. Ғ.) // шабнами билан.

Фазовий маънода, восита маъносида орқали кўмакчиси ҳам чиқиси келишиги аффикси билан синоним бўлади. Мисоллар: *Гвардиячи сержант Эркабой Мирзаев госпиталнинг деразасидан кўчага қараб хаёл суриб ўтирган эди, биров бир сават шафтоли олиб ўтди.* (А. Қ.) — *дераза орқали...*; *Аравани почтанинг одамидан бериб юбораман.* (А. Қ.) // *почтанинг одами орқали...*

-дан аффикси сабаб маъносида ишлатилганда *учун* кўмакчиси билан ҳам синоним бўла олади: *Асқар ота шунча хотиннинг ичидан бир ўзи бўлганлигидан нечукдир ўнғайсизланар...* эди (А. Қ.) — *бўлганлиги учун.*

-дан аффикси сабаб, *важ* сўзлари билан келиб, сабаб маъносини англатганда эса баъзан -ли морфемаси билан синоним бўлади: *дўсти бўлганлиги сабабдан // дўсти бўлганлиги сабабли.*

Чиқиш келишиги ўзининг асосий маъносидан ташқари, *кўздан акаси, жонидан акаси* типдаги бирикмаларда экспрессивликни; *яхшилардан яхшиси, гўзаллардан гўзали* типдаги конструкцияларда қиёс, кучайтириш; *уни елкасидан қучди* каби ҳолатларда қисм орқали бутунни англатиш каби қўшимча маъноларни ифодалайди. Ҳатто контекст билан боғлиқ равишда -дан ўзининг асосий маъноси — ҳаракатнинг бошланиш ўрни ёки пайтига қарама-қарши бўлган маънони — бориб етганликни ҳам ифодалай олади: *Биз одамлардан узоқлашиб, Ленин ҳайкали ёнидан чиқдик.* (Ас. М.) *Сал ўтмай болалар аллақандай ертўла устидан чиқиб қолдилар.* (А. Гайдар.)

Ўрин келишиги «статик», жўналиш келишиги «динамик» ҳаракатни кўрсатади. Лекин шунга қарамай оғзаки нутқда, шеваларда, ҳатто ёзма нутқда ҳам кўпинча ўрин ва жўналиш келишикларини фарқламай ишлатиш ҳоллари мавжуд. Масалан: *То жилва қилди ул пари, мен мубтало қайда борай, Энди дегайким, бор нари, мен мубтало қайда борай.* (Муқимий.) *Чунки бизга Лениннинг тушиб ўтган кўз қири, Шаънимизда айтилган томлар тўла сўзи бор.* (Ғ. Ғ.) Бу мисолларда жўналиш келишиги қўшимчасини қўллаш лозим эди. Қуйидаги мисолларда эса жўналиш келишиги эмас, ўрин келишиги аффикси қўлланса мақсадга мувофиқ бўларди: *Тоғларга «қизиллар» бекинган...* (Ҳ. О.) *Қоринлар ҳам пиёз бўлиб тўхтабду, нонушитани қаерга қиламиз, Шаҳриёр.* (А. Қод.)

Баъзан жўналиш ва ўрин келишикларидан қайси бирини ишлатиш лозимлигини аниқлаш жуда қийин. Мисоллар: *Ва ўрнидан қўзғалиб хомуш, секин келиб жойига ётди.* (Ҳ. О.) *Туробжон ҳам дарича ёнига ўтирди.* (А. Қ.) Бундай ҳолатни олимлар ўрин ва жўналиш келишигининг тарихан — генетик бир келишик бўлганлиги билан изоҳлайдилар.

Худди шу сабабларга кўра бўлса керак, ўзбек тилида чиқиш ва ўрин келишикларини ҳам фарқламасдан ишлатиш ҳолатлари учрайди: *Лекин орада бир неча кун ўтгач Хайриддин бунга жавобан Минорка шаҳрини босиб олди.* («Фан ва турмуш».)

Аввало, биринчи мисолдаги *ўртамизда* сўзи ноўрин ишлатилган. Чунки гап икки ёки кўп киши муносабати ҳақида борганда *ўрта* сўзини эмас, *ора* сўзини қўллаган маъқул. Иккинчидан, *ўртамизда* сўзи ҳаракат феъли билан боғланган. Шунинг учун ўрин келишиги эмас, балки чиқиш келишиги аффиксини ишлатиш керак. Иккинчи гапда ҳам чиқиш келишигини ишлатиш зарурлиги сезилиб турибди, қуйидаги мисолларни ҳам кузатишг: *Кампирнинг юзидан кулгига ўхшаган бир нарса акс этди.* (А. Қ.) *Асрорқулнинг... юзидан сохта табассум акс этди.* (А. Қ.) — акс этди — нима? акс этди табассум акс этди; табассум қаерда (ёки нима да)? акс этди (қаердан эмас) юзида акс этди.

Лекин ўрин келишиги аффикси *олд* кўмакчиси билан келиб, бирор иш-ҳаракатнинг бошқасидан илгарироқ бажарилишини кўрсатганда шу маънодаги чиқиш келишиги аффикси билан синоним бўла олади: *Синглиси ҳам далага кетиш олдида беқасам тўнга орден ва медалларни тақиб қўйган экан.* (О.) — далага кетиш *олдидан...*

Ўрин келишиги аффикси отларга қўшилиб, ҳаракатни ўз устига олган предметни кўрсатганда шундай маънони англатиш характерли бўлган тушум келишиги билан синонимик муносабатда бўла олади. Бундай пайтда уларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин. Масалан, *Мен мактаб духовой оркестри составида трубада ўйнар эдим* гапи чолғувчи трубанинг устида ёки ичида ўйнар экан деб тушунилмайди, балки *трубани* чалар экан деган маъно, фикр уқилади: *трубада ўйнар эдим ~ трубани ўйнар эдим.*

Ўрин келишиги қўшимчаси кўмакчилар билан синонимик муносабатга кириша олади. Масалан, у кўпинча *остида* кўмакчиси билан грамматик синоним ҳосил қилади: *унинг раислигида // унинг раислиги остида каби*¹.

Восита маъносини англатганда -да аффикси билан кўмакчисининг синоними сифатида ишлатилиши мумкин. Чогиштиринг: *Машинада келдим ~ машина билан келдим; қаламда ёздим ~ қалам билан ёздим каби.*

Ўрин келишиги иш-ҳаракатнинг қайтарзда бажарилганлигини, юзага келганини билдириб, қандай?, қандай қилиб?, қайтарзда? каби сўроқларга жавоб бўлганда ҳам билан кўмакчисига синонимик муносабатда бўла олади: *Айний кенг елка, йўғон, барваста гавдали, тўла юзли... У йўғон овозда сўзлар эди.* («Фан ва турмуш».) — овоз билан; *Сосор Церенпелин — гидро-*

¹ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. — Л., 1930, 201-бет.

мелиорация факультетини ўтган йили аъло баҳоларда битириб, ўз ватанига инженер бўлиб қайтган эди. («Еш л».) — баҳолар билан....

Айрим ҳолларда ўрин келишиги мақсадни билдиради ва нима учун?, нима мақсадда?, нимага? каби сўроқларга жавоб бўлади. Бундай вақтда у билан, учун кўмакчиларига синоним бўлиши мумкин. Масалан, *билим олиш мақсадида, ўқиш ниятида университетга кирган эдим // билим олиш мақсади билан // ўқиш нияти билан // билим олиш учун // ўқиш учун* каби: *Сен деганда бир ёр топилур. (Ҳ. О.) // сенинг учун бир ёр топилур.*

Ўрин келишигининг қўшимчаси баъзан, кўмакчили конструкциянинг вазифасини бажаради: *Жуда ҳам ҳолдан оздим, Сандиқда ўлаёзим. (Ҳ. О.) // сандиқ ичидан...; Қаландар кийимида Бўлса ҳамки, қиличи Кўринарди шимида. (Ҳ. О.) // шими ичидан...*

Агар от ост, уст, ич, ўрта типдаги кўмакчилар билан бирга келса, ўрин келишиги қўшимчаси кўмакчига қўшилади. Кўмакчи туширилиб қолдирилса, у энди отга қўшилади ва бирикма англатган маънони беришга хизмат қила беради: *Тоғ бошида қонга ботиб, шоир ўладир. Тоғ бошида бир умрга паймон тўладир. (Ҳ. О.)* Қиёс: *Тоғда қонга ботиб шоир ўладир, Тоғда бир умрга паймон тўладир.* Фарқ фақат шундаки, кўмакчили конструкцияда ҳаракат юз берган ўрин аниқ, конкрет: *тоғда ~ тоғ бошида.*

Ҳаракат бирор юза, соҳа бўйича давом этганда, ўрин келишиги қўшимчаси *узра* кўмакчиси билан грамматик синоним бўла олади. Мисол: *Шаҳар узра қанот ёзган хавф-хатар сабабли, қаландарларнинг жазави билан ху-хулаб зикр тушишлари ваҳимали туюлар эди. (О. Ё.)— шаҳар узра // шаҳарда. Узра кўмакчили конструкция кўпроқ поэтик нутқ учун хос.*

Ўрин келишиги аффикси восита маъносини англатиш учун ишлатилганда *орқали* кўмакчиси билан синонимик муносабатга киришади. Масалан: *Колхозчиларнинг бугунги вазифасини колхоз раиси радиода эълон қилди // радио орқали эълон қилди.* Шу хусусияти билан ўрин келишиги аффикси чиқиш келишиги билан функциядош бўлади: *Колхозчиларнинг бугунги вазифасини колхоз раиси радиодан эълон қилди.*

Ўрин келишигидаги сўз сабаб маъносини англатганда *натижасида, сабабли, орқали* каби сўзлар билан синоним бўлади. Мисол: *Офтобда қорайган бўйнига, чеккасига тер билан ёпишган сочларини тортқилади. (А. Қ.) — офтоб натижасида // офтоб сабабли... унинг ёқаси очиқ кўйлаги ичидан меҳнат қилиб, қуёшда тобланган кўкраги кўриниб турарди. (Ш. Р.) — қуёш натижасида // қуёш сабабли...*

Ўрин келишиги аффикси учинчи шахс эгалик аффиксидан кейин келиб, *билишимча (билишича)* каби кириш сўз составидаги *-ча* аффикси билан синонимик муносабатга киришади. Чоғиштиринг: *Мен билгимда улуғ шоҳнинг ўғлисан. («Кунтуғмиш»дан.) — билишимча...*

Ўрин келишиги аффиксини баъзан *-дан иборат, -дан туғилади*

бирикмалари ўрнида қўллаш мумкин: *Ҳамма куч бирликда* // Қиёсланг: *Ҳамма куч бирликдан иборат.*

Эргаш гап кесими ўрин келишиги аффиксини олган сифатдош билан ифодаланиб (ёки ўрин келишиги қўшимчаси *чоғ, пайт, дам* каби сўзларга қўшилган ҳолда) бош гапга боғланганда — **-ган+** **пайтда, -ган+** да каби формалари **-ган+** эди конструкцияси билан синоним бўлиши мумкин: *Пўлатжон энди ташқарига чиқмоқчи бўлиб турган эди, юз-кўзи чанг бўлиб кетган Ҳожимат келди* // *чиқмоқчи бўлиб турганда...*

-ган+ да формаси эргаш гап кесими билан бирга қўлланиб, шарт маъносини англатганда баъзан **-са, баъзан -са+** эди формаларига синоним бўлади. **-са+** эди формаси ўтган замон, **-са** формаси эса келаси замонни кўрсатади. Мисоллар: *Сиддиқжон илгарироқ шу қарорга келганда, биз уни ўша вақтдаёқ колхозга аъзо қилиб олган бўлар эдик. (А. Қ.) — шу қарорга келса эди; Жаҳл келганда, ақл қочади. (Мақол.) — жаҳл келса...*

Ўрин келишиги қўшимчаси **-да** формантли равишлар составидаги ҳамда боғловчи вазифасидаги, таъкидлаш маъносидаги **-да** юкламаси билан омонимик муносабатда бўлади. Ўрин келишиги аффиксини олган сўзлар уюшиб келганда бу келишик аффикси, одатда, ҳар бир уюшиқ бўлакда сақланади, уларнинг бирортасида туширилиб қолдирилиши жуда кам учрайди. Мисол: *Жасур ўғилларинг қор ва бўронда Жаҳон тақдирига нажот излайди. (Ҳ. О.)*

-да ўрин ва пайт маъносидан ташқари, контекст билан боғлиқ равишда қуйидаги каби қўшимча маъноларни ҳам ифодалайди:

1. Сабаб маъносини: *Ишқингда мен баҳорлар топдим, Баҳор ичра наҳорлар топдим. (Ҳ. О.) — ишқинг сабабли.*

2. Шарт маъносини реаллаштиради: *Мажлисда катта-кичик деган гап бўлмайди, қофияси келганда отангни ҳам аяма. (А. Қ.) — қофияси келса...*

3. Абстракт ўрин, кўчма маънодаги ўрин каби маъноларни, баъзан бир пайтнинг ўзига ҳам ўрин, ҳам пайт маъносини мужассамлаштириб ифодалайди: *Эсимда ўша дамлар, ўзи учар гиламлар. (Ҳ. О.) Бирдан ёнди сақолда кулги. (О.) Уроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир. (Мақол.)*

4-§. ЭГАЛИК КАТЕГОРИЯСИНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги ўзбек тилида эгалик категорияси кўрсаткичларининг морфологик вариантлари унча кўп эмас. Иккинчи шахснинг кўплиги уч морфологик вариантга эга: **-ингиз, -инглар, -ларинг**. Учинчи шахс кўрсаткичининг эса иккита морфологик варианты бор: **-и, -си**.

Иккинчи шахснинг морфологик вариантларидан **-ингиз** формаси адабий тил учун ҳам, оғзаки сўзлашув нутқи учун ҳам умумий. Қолганлари эса жонли сўзлашув нутқи (баъзи диалектлар) учун характерли. Уларни оғзаки нутқда, бадиний ва публицистик

нутқда бир-бирларига нисбатан синоним сифатида қўллаш мумкин.

-и, -си вариантларининг қўлланиши қатъий қонуниятга асосланган. Уларни бири ўрнида иккинчисини ишлатиш кўпинча адабий тил нормасининг бузилишига олиб келади.

Умуман, эгалик тушунчаси ўзбек тилида морфологик, синтактик ва аралаш йўллар билан ифодаланади.

Қаратувчи қўлланмаган ҳолатда тегишлилик, хослик маъноси эгалик аффиксини олган қаралмишдан сезилиб турса, бу морфологик йўл билан эгаликнинг ифодаланиши ҳисобланади.

Ўзбек тилида, умуман туркий тилларда ҳам эгалик аффиксларининг кишилик олмошларига алоқадорлиги, яъни эгалик аффиксининг ҳар бири ўзи қўшилиб келган сўз орқали ифодаланган предметнинг маълум шахсга тегишли эканлигини кўрсатиши худди шу шахсларни кўрсатувчи — кишилик олмошлари билан ифодаланган қаратувчининг тушириб қолдириш имкониятини тугдиради. **Ч оғ и ш т и р и н г: м е н и н г к и т о б и м // к и т о б и м, с е н и н г к и т о б и н г // к и т о б и н г.**

Ўзбек тили эгалик, қарашлилик тушунчасини ихчам ифодалаш хусусияти билан бошқа кўпгина тиллардан фарқ қилади. Жумладан, немис, француз, рус тилларида (*main, vich, monlivr, моя книга* каби) қаралмиш ҳеч қандай қўшимча олмайди. Қаратқич тушириб қолдирилса, предмет (*китоб*) кимга ёки нимага тегишли эканлигини билиб бўлмайди.

Ўзбек тилида ҳам баъзан оғзаки нутқда ва поэзияда эгалик тушунчасини *менинг китоб* тарзида ифодалаш учрайди. Эгаликнинг бундай ифодаланиши синтактик усул билан ифодаланиш деб юритилади. Мисолар: *Бизнинг колхоз тўқ колхоз, қўйли, сигирли колхоз. (Қўшиқдан.) Бизнинг хотинларга ҳаё фазилат, меҳнат бор, муҳтожлик доим бегона. (F. F.)*

Эгалик, қарашлилик тушунчасининг ҳам морфологик, ҳам синтактик усул билан ифодаланиши аралаш йўл билан ифодаланишга киради. Бунда аввало эгалик тушунчаси қаратқич келишиги воситасида — қаратувчи орқали ифодаланса, сўнгра шу маъно қаралмишдаги эгалик аффикс воситасида ҳам плеонастик такрорланади: *Кўзидан қон оққан ёвни кўрганда, Сенинг энгишингга келтирдим имон. (Ҳ. О.)* Эгаликнинг бу каби ифодаланишида олмошдаги қарашлилик, хосликни кўрсатувчи **-инг, -нинг** қўшимчаси доим сақланади. Чунки унинг тушириб қолдирилиши маънога таъсир қилади.

Ўзбек тилида тегишлилик маъноси *Сен ироданг билан ҳам-мани қойил қилдинг. Мен қалбим, жоним билан партия ишига содиқман. У Ватани олдидаги бурчини оқлади* типда ҳам фақат эгалик аффикс воситасида ифодаланади. Ҳатто бундай конструкцияларда олмошларни қаратқич келишиги билан қўллаш мумкин эмас. Уни қаратқич келишиги билан *Менинг қалбим, таним билан партия ишига содиқман. Сенинг ироданг билан қойил қилдинг. Унинг Ватани олдидаги бурчини оқлади* типда қўллаш ғализ, ноаниқ фикрларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Бу,

айниқса, учинчи гапда яққол сезилади. Чоғиштирайлик: биринчи кўринишда (*У Ватани олдидаги бурчини оқлади*) учинчи шахс Ватани олдидаги ўз бурчини оқлади маъноси англашилса, кейинги ҳолатда тамоман бунга қарама-қарши маъно — субъект ўз Ватани олдидаги эмас, балки бошқа бировнинг Ватан олдидаги бурчини адо этди маъноси англашилади. Бундай ҳолатларда айтилмоқчи бўлган фикр конкретлигини, аниқлигини сақлаш учун, албатта, кишилик олмошларидан сўнг ўзлик олмошини ҳам (*ўз*) келтириш лозим бўлади. Кишилик олмоши белгисиз бўлиши, ўзлик олмоши эса керакли шахсни кўрсатувчи эгалик аффиксини олиши ёки у ҳам белгисиз бўлиши мумкин. Аммо ҳар икки ҳолатда ҳам эгалик аффиксини олган сўз орқали ифодаланган предмет ўзлик олмоши бирга келган сўз кўрсатган шахсга тегишли эканлиги англашилади. Чоғиштиринг: *Сен ўз ироданг билан ҳаммани қойил қилдинг // Сен ўзининг ироданг билан ҳаммани қойил қилдинг. Мен ўз қалбим, жоним билан партия ишига содиқман // Мен ўзимнинг қалбим, жоним билан партия ишига содиқман. У ўз ватани олдидаги бурчини оқлади // У ўзининг Ватани олдидаги бурчини оқлади* каби.

Кўринадики, гапда кишилик олмоши ҳам, ўзлик олмоши ҳам, эгалик аффикси ҳам, ҳатто бошқа воситалар ҳам қўлланиши мумкин. Бунда қарашлилиқ маъноси янада кучаяди, таъкидлаш ортади. Бу сўзловчи ёки ёзувчининг айтаётган фикрини янада бўрттириш, таъкидлаш мақсади билан боғлиқ. Масалан, *отим, менинг отим, менинг ўзимнинг отим, менинг ўзимнинг шахсий отим* каби сўз ва бирикмаларда эгалик тушунчасининг градацияси яққол сезилиб турибди. Сўнги ҳолатда юқоридаги воситаларга яна лексик восита (*шахсий*) ҳам қўшилган ва у фикрга янада аниқлик киритишга хизмат қилган. Бу конструкциялар ҳар доим ҳам бирибирига тенг кела бермайди. Шунинг учун ҳам ситуация, контекст талабини ҳисобга олган ҳолда ҳар бир конкрет шароитда уларнинг шу шароитга, контекстга мос келадиган турини танлаб, мақсадга мувофиқ равишда қўллаш лозим.

Қарашлилиқ, эгалик тушунчаси **-ники** аффикси воситасида ҳам ифодаланади. Бундай вақтда абстракт эгалик маъноси англашилади. Чунки **-ники** аффиксини олган сўз қайси предметга ёки шахсга (хоҳ бирлик, хоҳ кўплик бўлсин) тегишлилиги аниқ кўрсатилмайди. **-ники** аффиксини олган сўз гапда илгари эслатилган предметнинг шахс ёки предметга тегишли эканлигини кўрсатади. Баъзан **-ники** аффиксини олган сўз гапда қўлланади-ю, аммо қарашли бўлган предмет туширилиб қолдирилади. Бундай вақтда у гап конструкциясидан билиб олинади. Масалан: *«Холамнинг бола-чақалари бўлмаганлигидан уйлари бизни кига ўхшаш тўс-тўполон эмас, йиғинчоқлик» (F. F.)* гапида *уйимиз* сўзи тушириб қолдирилган. Уни гап конструкцияси талаб ҳам қилмайди. Лекин жумла мазмунидан холанинг уйи *бизнинг уйга* таққосланаётганлиги ана шу «*бизни кига*» сўздан англашилиб туради. *Бизни кига* сўзи бу ўринда «*бизнинг уй*» бирикмаси билан синонимик муносабатда.

Агар **-(-и)м, -(и)нг, -(и)миз, -(и)нгиз** типдаги эгалик аффикслари ўзи қўшилиб келган сўз орқали ифодаланган предметнинг бирор шахсга тегишли эканлигини билдирса, **-ники** аффикси шахсга тегишли бўлган предметни кўрсатувчи сўзга қўшилмайди, балки у предмет қарашли бўлган шахс ёки предметни кўрсатувчи сўзга қўшилади. Бу хусусияти билан **-ники** аффикси эгалик аффиксидан кўра қаратқич келишиги аффиксига яқинлашади. **-ники** аффиксидан конструкцияни шунинг учун ҳам қаратқичли (аралаш) конструкция билан алмаштириш мумкин: *Китоб сеники (меники ёки уники), гунча гулники, гул эса меники (сеники ёки уники)* каби бирикмаларни ўрни билан маънога унча зарар етказмаган ҳолда *менинг (сенинг ёки унинг) китоби (-м, -инг), гулнинг гунчаси, гул эса менинг (сенинг ёки унинг) гули (-м, -инг)* типдаги конструкцияларни қўлласа бўлади.

-ники аффикси англатган маънони баъзан қаратқич келишиги аффикси ҳам бажаради. Бу кўпроқ поэзия тили учун хос:

Бағрингга торт, қучоқла, баҳор! Жозибалар барчаси сенинг, Ўшга кирган, гуллаган чоғи, Сен ёшлиги буюк ўлканинг. (Ҳ. О.)

Ўзбек тилида эгалик, қарашлилик маъносини ифодалашда айрим махсус сўзлардан ҳам фойдаланилади. Бундай сўзлар қаторига *эга, қарашли, тегишли, шахсий, хос, ўз* кабиларни киритиш мумкин: *китобнинг эгаси Карим, молларнинг эгаси колхоз, китоблар Каримга қарашли, моллар колхозга қарашли, шахсий машиналар учун қурилган гаражлар; Октябрь революциясидан кейин бойлар қўлидаги шахсий ерлар, моллар давлат ихтиёрига ўтказилди. Уй ўзиники, ўз уйи — ўлан тўшаги* каби, *китоб Каримга тегишли, молларнинг эгаси колхоз конструкцияларини Каримнинг китоби, колхознинг моллари бирикмаси билан алмаштириш мумкин. Чунки эгаси, тегишли сўзлари составидаги -си ва -ли аффиксларининг функцияси қаратқич келишиги аффикси функциясига мос келади.*

Эгалик, қарашлилик тушунчаси оғзаки нутқда баъзан чиқиш келишиги **(-дан)** аффикси воситасида ҳам ифодаланади:

— *Бу қўйлар кимдан? — деб сўради Рустам.*

— *Бу қўйларнинг ҳаммаси... бойдан,— деб жавоб берди чўпон // бойнинг қўйлари // бу қўйлар бойдан.*

Эгалик категорияси қаратқич билан мустаҳкам алоқадордир. Ҳатто баъзан қаратқич билан эгалик аффиксларини фарқлаш ҳам қийин: *Меним бошларимга тегиб ўтдилар Гулдаста қўллари бутқоқларингнинг. (Ҳ. О.)* Мисолдаги *меним* сўзи составидаги **-(-и)м** аффиксини келишиқ қўшимчаси деб қараш керакми ёки эгалик қўшимчаси деб қараш керакми? I шахс кишилиқ олмошининг бу ўринда қаратқич вазифасида эканлигини, эгалик аффикси унга тегишли бўлган *бош* сўзи составида эканлигини ҳисобга олиб, уни қаратқич келишиги аффикси дейиш маъқул.

Бундан ташқари, бу икки аффикс **(-нинг ва эгалик)** кўпинча бири бўлмаганда иккинчисининг вазифасини бажараверади. Бир иккинчиси учун кўрсатқич, гарантия ҳисобланади, яъни эгалик аффиксини олган сўз орқали қаратқич осон топилгани каби (*На-*

вой асарлари: асарлар Навоийнинг асарлари эканлиги аниқ) қаратқич воситасида қаралмишдаги эгалик аффиксини ҳам топиб олиш мумкин. *Бизнинг колхоз (Ø), бизнинг Ойгул (Ø)* мисолларидан *биз колхозга, Ойгул бизга* тегишли эканлиги англашилади. Баъзан қаратқич ҳам, қаралмиш ҳам (асосан, III шахсда) белгисиз бўлганда, уларнинг муносабати контекстдан аниқланади: *шафтоли данак, кўзойнак* каби.

Эгалик аффикси баъзи сўзларга қабатланган ҳолда қўшилади, яъни бир негизда эгалик аффикси плеонастик равишда такрорланади. Бундай вақтда таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш маъноси англашилади: *Мана бунисиними, у бармоғи билан нуқиб кўрсатди.* («Шарқ юлдузи».)

Эгалик аффиксининг бу каби қабатланганда келтириб чиқарадиган маъно нозиклиги худди шу сўзни рус тилидаги параллели билан чоғиштирилганда янада очикроқ кўринади. Масалан, ўзбек тилидаги *қай* олмошига эгалик аффикси якка ҳолда қўшилганда, унинг маъноси рус тилидаги *который* сўзи англаган маънога тўғри келса (*қайси — который*), эгалик аффикси қабатланганда (*қай+си+си*) рус тилидаги *который из них* ёки тожик тилидаги *қадом аз ино* иборалари англаган маънога тўғри келади. (*қайсиси — который из них*).

Эгалик аффиксини қуйидаги ҳолатларда тушириб қолдириш мумкин:

1. Эгалик аффиксини олиш лозим бўлган сўз (қаралмиш) жамлик, тур маъносини ифодалаганда, I шахс эгалик аффиксининг кўплик формаси туширилиб қолдирилиши мумкин:— *Узимизнинг узумдан, раҳматли қиблагоҳимиз ўтказганлар.* (Ж. Икромий.)

2. Қаралмиш атоқли отлар билан ифодаланганда, I шахс эгалик аффиксининг кўплик формаси туширилиб қолдирилиши мумкин: *бизнинг Ленин, бизнинг Ватан, бизнинг Тошкент, бизнинг Ойгул* каби.

Бунда эгалик аффикси тушириб қолдирилганлиги қаратқичдан билиниб туради. Қаратқич қаралмишли бирикманинг бу кўриниши поэтик нутқ учун хос.

3. Қаратқич қаралмиш орқали ифодаланган предмет ёки белги билан фахрланганда, мағрурланганда III шахс эгалик аффиксининг кўплиги туширилиб қолдирилиши мумкин: *Бизнинг хотинларга ҳаё фазилат, Вафо ҳунаридир, меҳнат одати.* (F. F.) *Бизнинг кексалар, бизнинг ўғил, бизнинг ёр* каби бирикмалар ҳам юқоридаги ҳолатга мисол бўлади.

Кишилик олмошлари билан ифодаланган қаратувчи белгисиз бўлса, қаралмишдаги эгалик аффикси ҳеч вақт тушириб қолдирилмайди. Агар бундай вақтда қаралмиш белгисиз қўлланса, маъно тамоман ўзгариб кетади. Чоғиштиринг: *менинг отам // мен ота, менинг онам // мен она* каби. Кўринадики, бундай қўллаш на фақат маънога, ҳатто грамматик муносабатга ҳам таъсир қилади.

Эвфемизмларда, одатда, эгалик аффикси сақланади:— *Дада-*

си, айб мендами, қизингиз ўзи... яхши йигит деган эди-да. («Гул-даста».)— *Онаси, ҳой онаси! Мен Қўшқишлоққа кетдимми, хавотир олманглар.* (Ҳ. Ғ.)

Бир шахс аффикси ўрнида бошқа шахс эгалик аффиксининг қўлланиши стилистик хусусиятларга эга. Яъни улар оғзаки нутқда кўпроқ камтаринлик ёки мағрурлик оттенкалари бериш учун қўлланилса, бадий асар тилида экспрессивлик, эмоция ҳосил қилиш учун ишлатилади. Эгалик аффиксларининг шахслар бўйича алмаштирилиб ишлатилиши қуйидаги кўринишларга эга:

а) III шахс эгалик аффиксининг бирлиги биринчи шахснинг бирлиги ўрнида:— *Келинг, холаси,— деди у,— бу ер иссиққина, гаплашиб ўтиришга яхши.* (Ж. Икромий.);

б) III шахснинг бирлиги иккинчи шахснинг бирлиги ўрнида:— *Акаси жонидан, сизга навбат,— деб шивирлайди Мунавварни ўйинга тортиб.* (С. Анорбоев.);

в) биринчи шахснинг кўплиги шу шахснинг бирлиги ўрнида:— *Ўғлимиз ҳам Султонмуроддек олим бўлсин! — деди самимият билан Дилдор.* (О.);

г) учинчи шахснинг бирлиги иккинчи шахснинг кўплиги ўрнида: *Шунчалик қийнаганингиз етар, кўзидан, келинг энди, кўп интизор қилманг* (М. Қориев);

д) баъзан эгалик аффиксини олган сўз формал жиҳатдан маълум шахсни кўрсатса ҳам, III шахсдаги қаратқичга алоқадор бўлмайди. Масалан: *Акаси, бирон соатдан кейин отга озроқ беда ташлаб қўй!* (С. А.)

Эгалик аффиксини олган сўзлар соф эгалик (реал қарашлилик), қарашлилик маъносидан ташқари, қуйидаги маъно позикларини ифодалайди:

1. Эркалатиш, илҳомлантириш маъносини. Бу маъно кўпроқ эгалик аффиксини олган сўзни *эрка, хушрўй, жон, она* каби сўзлар ёки субъектив баҳо формалари билан бирга ишлатиш натижасида келиб чиқади, бу сўзлар ва субъектив баҳо формалари эгалик аффиксининг шу маънони ифодалашида актуализатор ролини бажаради. Сўзловчи ёки ёзувчи эгалик аффиксини бундай қўллашда шу аффиксини олган сўз орқали ифодаланган предметга ёки воқеа-ҳодисага бефарқ қарамайди, унга ўз муносабатини билдиради. Бу муносабат, асосан, ижобий характерга эга бўлади. Бироқ, шуни унутмаслик керакки, интонация воситасида ҳар қандай ижобий маъно билдирувчи ёки нейтрал маъноли сўзга ҳам конкрет ситуацияда салбий оттенка бериш мумкин. *Қизим, қизгинам, болам, болажоним, она қизим, эрка қизим, эрка ўғлим* типдаги сўзлар ва бирикмаларнинг экспрессивлик жиҳатдан фарқини чоғиштириб кўринг: *қизим* сўзи интонация ёрдамида эркалатиш маъносини беради. Лекин *қизгинам, болажоним, она қизим* каби сўз ва бирикмалар алоҳида интонациясиз ҳам эркалатиш маъносини бера олади: *Баракалла, болажонларим, кўнгалларингга нима ёқса, шуни қилинглар, — деди у.* (С. Анорбоев.)

Юқорида айтилганидек, эркалатиш, илҳомлантириш маъноси сўзлар олдидан аниқловчилар келтириш ёки эгалик аффиксини субъектив баҳо формалари билан бирга ишлатиш орқали ифодаланади: ...**Онагинам**, ҳужжатларни кўздан ўтказиб, қўлимга заявка бланкасини тутқазди. (А. Муқимов.) **Отагинанг** ўргилсин, пошшо қизим! — деб севинди Чўлбобо. — Қадамларингга ҳасанот, **онагинам!** (F. F.)

Эркалаш, илҳомлантириш маъносини кучайтириш ниятида баъзан эгалик аффикси олдидаги субъектив баҳо формалари бирдан ортиқ қўшилади: **Ойижонгинам**, сизни қанчалар яхши кўришимни билсангиз эди,— дея унинг юзларидан ўпди. (С. Кароматов.) Бу маъно эгалик аффикси ва экспрессив характердаги сўзларни такрорлаш билан ҳам ифодаланади: **Жон болам**, ўргилай... **икковини хижолатга қўйма!** (А. Қ.)

Кўринадик, эркалатиш, илҳомлантириш маъноси кўпроқ эгалик аффикслари қавм-қариндошлик терминларига қўшилганда англашилади. Улар бошқа сўзларга қўшилганда — **Илоҳи тилгинангиздан ўргилай!**— **деди хотин ва яна эркалаб ўғлининг бошини силаб қўйди.** (Ж. Икромий.) гапидаги каби баъзан эркалаш маъносини билдирса ҳам, кўпроқ кичрайтиш оттенкасини ифодалаш учун хизмат қилади.

2. Қойиш, нолиш, норозилик маъносини. Бундай маънони аниқлашда контекстнинг аҳамияти катта:— **Шўргинам** курсин... **Кўрмайсизларми...** **Беш-олти йилдан бери битта пайпоқ олиб бергани йўқ-ку...** ҳамма кийимларимга керосин сепиб ўт қўйди.... (А. Қ.)

3. Тинчлантириш, ачиниш маъносини. Бунда ҳам интонация, контекст ҳал қилувчи роль ўйнайди:— **Болагинам**, бу аҳволда ўзингни ўзинг еб қўядиганга ўхшайсан-ку! («Гулдаста».)

4. Киноя, кесатиқ маъносини. **Совқотиб қолдингларми?**— **Совуқ, ошнам**, қишлоққа тез етамизми деяпман? (Д. Фурманов.)

5. Эгалик аффиксини олган сўз ундалма вазифасида келиб, тингловчининг диққатини ўзига тортиш учун ишлатилади. Шу билан бирга огоҳлантириш, таъкид, менсимаслик маъносини билдиради: **Иним**, сен ҳали ёшсан, энди йигирма иккига қадам қўйдинг... (Ж. Шарипов.)

6. Фахрланиш, камтаринлик маъносини билдиради. Камтаринлик маъноси, асосан, илмий стиль учун хос бўлиб, эгалик аффиксининг кўплик формаси унинг бирлиги ўрнида қўлланганда юз беради. Мисол: **Ишимизда** йирик турколог олимларнинг фикрларига асосланганмиз (ишимда дейилмоқчи). Фахрланиш маъносини англатиш учун эгалик аффиксидан фойдаланиш оғзаки нутқда ҳам, бадний асар тилида ҳам учрайди: **Олахўжа тушунтирди:**

— **Бу**, бизнинг ўғлимиз, мулла, буни ўзингиз алоҳида эътибор бериб ўқитасиз. (П. Т.)

7. Эгалик аффикси метафорик (ижобий оттенкали) маънодаги сўзларга қўшилганда ҳам, эркалатиш маъносини англатади: — **Қизарма энди, бўтам**,— **деди Набигул амаки мени тушунгандек**

маъноли жилмайиб,— лекин бундан кейин ҳеч қачон сўроқсиз бунақа иш қилма. (М. Салом.)

8. Онлавий муносабатда қўлланадиган айрим табулашган сўзларга қўшилиб, хушмуомалалик маъносини ифодалайди: — Э, э, келинг, онаси Манзура Муқимова, манавини кўринг-а.— Домла шашани унинг бурнига яқинлаштирди. («Чаккига дакки.»)

5-§. СУБЪЕКТИВ БАҲО ФОРМАЛАРИНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги ўзбек тилидаги **-ча, -гина, -чоқ, -чак, -чиқ, -лоқ, -жон, -хон** типдаги сўзловчининг борлиққа, ўз нутқида муносабатини кўрсатувчи формалар, асосан, от ва сифат составида ўрганилиб, субъектив баҳо формалари термини билан юритилади.

Субъектив баҳо формалари қайси сўз туркумига қўшилмасин, у доим сўзловчининг нутқ қаратилган предметга, шахсга ижобий ёки салбий муносабатини, маълум позициядан туриб, уни баҳолашини кўрсатади. Маълум категория ёки форманинг баҳолаш хусусиятига эга бўлиши унинг ўзига хос стилистик бўёғини кўрсатувчи фактордир.

Морфологик формалар ичида субъектив баҳо формаларида стилистик бўёқ аниқ сезилиб туради. Бу формалар кўпроқ бадий нутқ учун характерли бўлиб, у оз бўлса-да, оғзаки сўзлашув нутқида учрайди.

Адабий жанрлардан асосан лирик жанрда ёзилган поэтик асарларда, публицистикада кўзга ташланади. Расмий иш қоғозлари, юридик ҳужжатлар, илмий стилда субъектив баҳо формалари кам ишлатилади.

Субъектив баҳо формаларининг стилистик қиймати уларнинг турли хил маъно нозикликлари ҳосил қилиши, баҳолаш хусусияти билангина чегараланмайди. Нотипик контекст, субъектив баҳо формаларининг функционал стиллар нуқтаи назаридан характеристикаси, бу формалар синонимияси масаласи ҳам бу формаларнинг стилистик хусусиятига киради.

Субъектив баҳо маъноси фонетик, морфологик ва синтактик йўллар билан ифодаланади.

Субъектив баҳонинг фонетик йўл билан ифодаланишида кўпроқ интонация (*ота::жон, юрақо::л, янги келди || янги китоб*), жуфт сўзлар компонентидаги айрим фонетик ўзгаришлар (*Салим-Палим, Ҳилола-Милола*), болалар нутқида тақлид натижасида айрим товушларни бошқа тунга ўхшаш яқин товуш билан алмаштириш муҳим роль ўйнайди. Бу фонетик ўзгаришлар натижасида пайдо бўлган эмоционал-экспрессив маънонинг ижобий ёки салбий оттенкали эканлиги нутқнинг кимга қаратилганлиги, унинг лексик-грамматик қуршови, ситуация билан ҳам боғлиқ.

Сўзловчининг объектни баҳолаши, унга муносабати, айрим жониворлар номининг кишиларга нисбатан метафорик равишда ишлатилиши, ёки инсон ўзи учун гўзал, ёқимли деб ҳисобловчи нарсаларни, тушунчаларни ифодаловчи нейтрал сўзларнинг экспрес-

сив оттенка қабул қилиши натижасида субъектив баҳонинг ифодаланиши (*пари, бек, гул, пошшо* каби), субъектив баҳонинг лексик йўл билан берилиши ҳисобланади.

Баъзан субъектив баҳо билдирувчи лексик восита эпитет — эркалатиш воситаси сифатида ўз аниқланмиши билан биргаликда ишлатилади. Аниқланмиш вазифасида қавм-қариндошликни билдирувчи терминлар келади. Бу ҳолат субъектив баҳонинг аналитик усул билан ифодаланишидир: *пари қизим, ширмон қизим*.

Субъектив баҳо маъносини ифодалашнинг энг кўп тарқалгани лексик-грамматик усулдир. Бунда маълум сўзнинг ўз лексик маъноси билан ёки кўчма маъноси билан объектнинг субъектга муносабатини ифодаловчи сўзларга шу маънони кучайтирувчи морфема қўшиливи натижасида ҳосил бўлган маъно назарда тутилади. Маълум томонлари билан лексик-грамматик усул лексик усулга ўхшаб кетади. Фақат бунда аниқланмиш бўлмайди ва грамматик восита бевосита *ширин, эрка, той, қулун, арслон* типдаги сўзларнинг ўзига қўшилади: *шунқорим, арслоним, эркам, қулуним* каби.

Шундай ҳолатлар ҳам бўладик, стилистик бўёққа эга бўлган сўзда шу маънони кучайтириш учун хизмат қилувчи эгаллик аффиксидан аввал эркалаш-кичрайтиш формалари қўшилган бўлади. Агар субъектив баҳо формалари экспрессив оттенкали сўзга эркалаш-кичрайтиш оттенкасини қўшса, ундан сўнг қўшилладиган эгаллик аффикси шу маънони кучайтиради, таъкидлайди. Семантик плеоназм юз беради. Сўзсиз, маънода ҳам айрим нозик ўзгаришлар бўлади. Қуйидаги жуфтларни чоғиштириб кўринг: *бек // бекач // бекачим, қўзи // қўзича // қўзичоғим, той // тойча // тойчоғим, бўта // бўталоқ // бўталоғим, қулун // қулунтой // қулун-тойим, ширин // ширингина // ширингинам*.

Субъектив баҳо формаларининг ҳамма кўриниши ҳам, асосан, оғзаки сўзлашув нутқи учун хос бўлган ҳодисадир. Бадний асар тилида тез-тез учраб турувчи бундай формаларни ҳам оғзаки сўзлашув нутқи учун хос бўлган элементлар сифатида қараш маъқул.

Ўзбек тилида субъектив баҳонинг ифодаланишида морфологик усул энг маҳсулдор ҳисобланади. Улар эркалатиш маъносини ифодаловчи ва кичрайтиш маъносини ифодаловчи формалар тарзида икки катта гурпуага ажралади. Бу бўлиниш шартли бўлиб, ўрни билан эркалатиш маъносида қўлланувчи формалар кичрайтишни ва аксинча кичрайтиш маъноси учун ишлатилладиган формалар эркалатиш маъносини ҳам ифодалаш мумкин.

Субъектив баҳо билдирувчи морфемаларнинг маъноларини аниқлашда ва шу асосда гурпаларга ажратишда маълум критериялар мавжуд:

агар субъектив баҳо формасини олган отнинг маъноси предметнинг сон ёки миқдори тўғрисидаги тасаввур билан бевосита боғланса (*тош — тошча, гул — гулча*) ёки бу от составидаги мор-

фема ўзининг лексик синонимига эга бўлса (*тошча — кичик тош, гулча — кичик гул*) бундай отлар кичрайтиш (кичрайтувчи) отлари группасига киритилади;

агар субъектив баҳо билдирувчи морфемани олган сўз предмет ёки ҳодисанинг миқдори тўғрисида тасаввур ҳосил қилмасдан, балки сўзловчининг муносабатини билдириш учун хизмат қилса, у эмоционал-бўёқли (*одамгина, шофёрча, қизалоқ*) сўзлар группасига киритилади.

Субъектив баҳо билдирувчи морфема олган сўз сўзловчида предмет размери тўғрисида тасаввур уйғотса ва бу тасаввур маълум ҳиссиёт, эмоционал бўёққа эга бўлса ҳамда уни эмоционаллик жиҳатдан нейтрал контекстга киритиш имкони бўлмаса, улар эмоционал кичрайтувчи ёки эмоционал кучайтирувчи отлар группаси ичидан қаралади.

Кичрайтиш оттенкали субъектив баҳо формалари. -ча морфемаси. Бу аффикснинг сўз ясовчилик, сўз ўзгартувчилик ва форма ясовчилик хусусиятлари мавжуд. *Бўғча, ақча, олача, бўйинча, новча, комсомолча* каби сўзлар составидаги -ча аффикси субъектив баҳо билдирувчи -ча аффиксининг омоними.

Функционал стилларда -ча морфемаси ҳар хил кўринишларга эга эмас. У кўпроқ субъектив баҳо ифодалашда сўзлашув нутқида ишлатиладиган морфема ҳисобланади. -ча морфемаси бошқа морфемалар билан кам синонимик муносабатда бўлади. Субъектив баҳо ифодалашда эса баъзи аффиксларга синоним бўла олади: *қизча // қизалоқ // қизгина, келинча // келинчак, тугунча // тугунчак* каби. Баъзан -ча аффикси тожик тилидан қабул қилинган -ак аффикси билан синоним бўлади: *йўлча // йўлак*. Бироқ буларнинг маъносидан нозик фарқлар сезилиб туради. Масалан, *қизча* сўзида кичрайтиш оттенкаси кучлироқ бўлса, *қизалоқ* ва *қизгина* формаларида эркалатиш оттенкаси кучлироқ. Бу формантларнинг маъносиданги яқинликни аниқлашда эгалик аффикси лупа родини бажаради. Яъни -ча, -лоқ, -чак аффиксларининг синонимик хусусияти бу аффиксларни олган негизларга шу аффикслардан сўнг эгалик аффикси қўшилганда, янада ойдинроқ сезилади. Чоғиштиринг: *қиз-ча-м // қиза-лоқ-им // қиз-гина-м; бўта-ча-м // бўта-лоқ-им*.

Бу аффикс соф кичрайтиш маъносини ифодалаганда, уни олган сўз, асосан, нейтрал қимматга эга бўлади. Сўзловчи унга экспрессив-эмоционал вазифа юкламайди. У предметнинг кичиклиги, қамлиги, нозиклиги каби маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади ва кўпинча уларнинг лексик синонимлари мавжуд бўлади: *қаламча // кичик қалам* каби.

-ча аффикси контекст, лексик-грамматик қуршов, негиз аналлатган маъно билан боғлиқ равишда субъектив баҳо, эмоционаллик, экспрессивликка — стилистик бўёққа эга бўлади. Яъни сўзловчи нутқ қаратилган предметни кичрайтиш билан бирга уни ўз нуқтан назаридан ё ижобий, ё салбий томондан баҳолайди. Бундай вақтда -ча нинг бу маъноси асосий (кичрайтиш) маъноси устидан қўйилган иккинчи қаватга ўхшайди. Ана шу иккин-

чи қаватда сўзловчининг объектга муносабати, баҳоси мужассамлашади.

-ча аффикси тўб маъноси билан кичик нарсани эмас, балки нейтрал қимматдаги сўзларга қўшилиб, кичрайтиш оттенкасини келтириб чиқаради. Агар у кичрайтириб кўрсатувчи аниқловчиси бўлган сўзларга қўшилса, кичрайтиш билан бирга эркалаш оттенкаларини ҳам ифодалайди. Яъни:

эшик // эшикча // кичкинагина эшикча

қиз // қизча // кичкинагина қизча;

қўл // қўлча // жажжигина қўлча.

Бу қаторлардаги *эшик, қиз, қўл* сўзларида кичрайтиш оттенкаси йўқ. Иккинчи қатордаги сўзларда кичрайтиш оттенкаси бор. Учинчи қатордаги сўзларга эса кичрайтишга қўшимча равишда экспрессив бўёқ ҳам қўшилди: кичрайтиш-эркалаш маъноси келиб чиқди.

-ча морфемаси кўрсатилган ижобий оттенкали маъно билан бирга салбий эмоционал-экспрессив маънони — камситишни ҳам билдириши мумкин. Бу кўпроқ сўзловчининг ўзини объектга нисбатан устун қўйиш ҳиссиёти асосида пайдо бўлади. Бу эса контекст ва интонациядан сезилади: *Аҳмадча, Салимча, Назирча; Қўканча, Жамшидча, мақсимча, йигитча* каби. Мисол: *Қани, гапир, галстук таққан мақсимча!* (Мирмуҳсин.)

Бир ойдан сўнг кўзин юмиб Маманиёз.

Қўканчага мерос қопти буд-шуд, оз-моз. (Ғ. Ғ.)

Шундай ҳам бўладики, сўзловчи ёки ёзувчи бу аффиксни ишлатишда тасвирланаётган предметни, нутқ қаратилган предметни кичрайтишни ҳам, кичрайтиш-эркалатишни ҳам мақсад қилиб қўймайди, улар тингловчида нарса ва предметнинг ўлчами ҳақида тасаввур уйғотиш учун ҳам хизмат қилмайди. Бундай вақтда **-ча** аффикси ўзи қўшилиб келган сўз билан биргаликда фақат эмоционал-экспрессив бўёқ ҳосил қилади. Кичрайтиш шу сўзга алоҳида эътибор берилгандагина сезилади. Масалан:

Хонзода. Тағин, қози поччангиз сизга янги аяча топган бўлмасин, Холматжон! (Ҳ. Ҳ.)

Хонзода. Қулоғингга ун босдингми, етимча, етти кулча! (Ҳ. Ҳ.)

-чак, -чоқ, -чиқ аффикслари бир-бирлари билан синонимик муносабатда бўлиб, бири иккинчисининг функциясини бажариши мумкин: *солинчоқ // солинчақ, эринчак // эринчоқ, мақтанчоқ // мақтанчиқ, сирғанчиқ // сирғанчоқ, қизғанчоқ // қизғанчиқ, овунчоқ // овунчиқ* каби.

-чоқ, -чак формалари ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутқ учун, **-чиқ** эски ўзбек тили (*қопчиқ, қорачиқ* — ҳозир ҳам актив) ва сўзлашув нутқи учун хос.

Бироқ *болачиқ, ёнчиқ, ипчиқ, қаварчиқ* каби сўзлардаги **-чиқ** аффиксини **-чоқ** билан алмаштириб бўлмайди. Демак, улар ҳар донм ҳам бир-бирининг функциясини бажара олмайди.

-чақ, -чоқ, -чиқ морфемалари баъзи **-ча** морфемали сўзлар билан ҳам синонимик муносабатда бўла олади: *келинчак // келинча, туғунчак // туғунча*. Бу ҳолат ҳамма вақт ҳам юзага чиқа бермайди. Масалан, *ўргимчак* формаси ўрнида *ўргимча* формасини ишлатиш ҳозирги ўзбек тили учун норма ҳисобланмайди. Худди шундай *қўзичоқ* ва *қўзича* тарзида **-чоқ** ва **-ча** морфемалари функциядошлик қила олса ҳам, *қўғирчоқ* ва *ўйинчоқ* сўзларини *қўғирча, ўйинча* тарзида **-ча** морфемаси билан биринчи жуфт англлатган маънода ишлатиш мумкин эмас.

-чак, чоқ, -чиқ аффикслари ҳам ўзи учун типик бўлмаган контекстда ишлатилиб, кичрайтиш, кичрайтиш-эркалаш, эмоционал-экспрессив маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Улар фақат кичрайтиш учунгина ишлатилганда предметнинг нисбатан кичиклиги таъкидланади: *Йўқ, йўқ, орқангизни ўғириб туриг, ярашчакдан тушиб олай. (М. Исмоилий.) Ҳар ким ўз ҳолига яраша бири қонда, бири қопчиқда буғдойми, арпами, гурунчми, оқшоқми олар эди. (О.)*

-чоқ, -чак, -чиқ аффикслари орқали сўзловчи тасвирланаётган нарсани кичрайтириш билан бирга шу предметга нисбатан ижобий ёки салбий муносабатини ҳам билдиради. Мисоллар: *Кимнингдир: «Бу азамат бола, йиғламайди, йиғлаётгани йўқ, тойчоқ бўлиб кишнапти», деганини эшитдим. (А. Қ.) Ушанда ғашлик қилганингизда қўғирчоқдек бу қиз қаёқда эди сизга! (Шухрат.)*

Баъзан **-чоқ, -чак** аффикслари қўшилиб келган сўз орқали ифодаланган предмет тўғри маънода тушунилмайди. У сўз метафорик равишда ишлатилган бўлиб, унинг орқасида кўпинча кишилар назарда тутилади:— *Нуржон, қўзичоғим, болам, тўхта!— деб икки қўлини узатганича қолаверди... (Б. К.) Ҳа, тойчоғим, нега ухламаясан? (Ч. А.)*

Ҳозирги ўзбек тилида **-ак** (*канизак, шаршарак, қирмизак, пуштак*), **-к** (*ойнак*), **-ка** (*йўлка*), **-кай** (*болакай*), **-мак** (*кўлмак*) типдаги каммаҳсул субъектив баҳо формалари ҳам мавжуд.

Эркалаш оттенкали субъектив баҳо формалари. Субъектив баҳо формаларининг биринчи группаси семантикасида кичрайтиш оттенкаси биринчи ўринда турса, бу группада эркалатиш оттенкаси биринчи планга чиқади. Аммо лексик-грамматик қуршов, интонация билан боғлиқ равишда биринчи группа субъектив баҳо формалари эркалатиш маъносини ҳам англлатгани каби эркалатиш оттенкали субъектив баҳо формалари ҳам кичрайтиш, пичинг, кесатиш, киноя маъноларининг ифодаланишида иштирок этади. Бу группага **-гина, -кина, -қина, -лоқ, -хон, -жон, -бой, -бек, -қул, -той, -ой, -бека, -бекач, -пошша, -биби, -пари, -бону, -нисо, -гул** каби аффикс, аффиксоид ва аффикс вазифасидаги сўзларни киритиш мумкин.

Аффиксоидлар ичида қаралаётган **-жон, -бой, -ой, -пари, -гул, -пошша** каби сўзлар **-бек, -той, -бека, -биби, -бону** тарзидаги формалардан ҳозирги ўзбек тилида ҳали ҳам мустақил ҳолда актив ишлатилиши билан фарқ қилади.

-**гина** эркалаш оттенкасини ифодаловчи энг маҳсулдор аффикс. **-кина**, **-қина** эса унинг фонетик вариантлари ҳисобланади. Функционал стилларда бу аффиксларнинг бошқа формалари йўқ. Бу аффикслар эркалаш, суюш маъносида, асосан, сўзлашув ва бадий нутқда ишлатилади. Расмий ва илмий стилда улар жуда кам қўлланилади — пассив.

-**гина** морфемаси кичрайтиш, эркалаш маъносида **-ча** аффикси билан синоним бўла олади: *қизгина // қизча, // болача // болагина* каби.

-**гина** аффикси *болагина, қизгина, яхшигина, қисқагина, чиройлигина* каби от ва сифатларга қўшилиб, субъектнинг объектга муносабатини билдиради. Бу аффикс *секингина, эндигина, сенгина, бизгина, бештагина, сен билангина* каби равиш, олмош, сон, ҳатто ундов ва кўмакчиларга ҳам қўшила олади.

Семантикасида озлик, камлик, кичиклик маъноси мавжуд сўзларга қўшилган **-гина** сифатнинг қиёсий даражасини билдирувчи **-роқ** аффикси билан синонимик муносабатда бўлади: *озгина // озроқ, секингина // секинроқ*. Озликнинг аксини кўрсатувчи сўзларга қўшилганда ва бошқа кўпгина ҳолларда **-гина** аффиксини **-роқ** аффикси билан алмаштириш мумкин эмас: *анчагина // анчароқ*.

-**гина** аффикси сифатларга қўшилиб, **-имтир**, **-иш**, **-ғиш** формалари билан ҳам ситуатив синоним бўла олади: *оққина // оқиш, кўккина // кўқиш // кўқимтир*.

-**гина** аффикси ўзи қўшилиб келган сўз билан биргаликда қуйидаги маъноларни англатади:

а) **кичрайтиш маъносини**: *Онаси тўрдаги бурчакка югуриб сарғайиб кетган кичиккина қоғоз олди. (М. Шолохов.);*

б) **кичрайтириш-эркалаш маъносини**: *Агар қимматли вақтларингизни аямасангиз, бир энликкина хат ёзсангиз... (F. F.) Ишқилиб ёлғизгина қизим бахтли бўлди-да. («Шарқ юлдузи»);*

в) **эмоционал-экспрессивлик маъносини**. Бу ўринда **-гина** (**-кина**, **-қина**) аффиксини олган сўзнинг кўча маъносига эътибор берилади. Масалан, ақлнинг катта-кичиклигини ўлчовчи ўлчов бирлиги йўқ. Турмушнинг аччиқ ёки ширинлигини ҳам ўлчовчи махсус ўлчов бирлиги йўқ. Шу сабабли *кичкина ақл, ширингина турмуш* дейилганда, улар тўғри маънода тушунилмайди, балки турмуш қурганларнинг иноқ яшаши, ақл эгасининг кичиклиги англашилади.

-**гина** аффиксининг эмоционал-экспрессивликни англашишида гапнинг умумий руҳи ва контекст муҳим роль ўйнайди. Бунда **-гина** кўпинча экспрессив бўёқдор сўзга қўшилади: *Йў-ўқ, азизим, бекоргинани айтибсан дедим, бу гапингни қўй дедим. (М. Горький.)*

-**лоқ** аффикси ҳам отларга қўшилиб, субъектив маъно англайди. Бу аффикс кўпроқ кичрайтиш-эркалаш маъносини англайди учун хизмат қилади ва, асосан, семантик жиҳатдан нисбатан кичик, нозик предметларни англаувчи сўзларга қўшилади. У отларга қўшилиб, кичрайтиш-эркалаш маъносини билдирганда, **-ча**

аффикси билан синонимик муносабатга кириша олади: *бўта-лоқ // бўтача, қизалоқ // қизча*.

-лоқ аффикси ҳам кичрайтиш (*чақалоқ, бўталоқ*), кичрайтиш-эркалаш (*қизалоқ*), баъзан эса контекст билан боғлиқ равишда эмоционал-экспрессивликни ҳам ифодалай олади.

Субъектив баҳо ифодаловчи шундай формалар ҳам борки, улар фақат кишиларга атаб қўйилган номларга, қавм-қариндошликни билдирувчи сўзларга қўшилади ва сўзловчининг объектга муносабатини билдиради. Бу группага кирувчи аффикслар, асосан, эркалаш, эмоция ифодалаш учун хизмат қилади.

Субъектив баҳо билдирувчи бундай аффикслар эркакларнинг исмига қўшиладиган (*-жон, -бой, -бек, -қул*) ва аёлларнинг исмига қўшиладиган (*-хон, -ой, -гул, -бону, -бека, -бекач, -биби, -нисо*) формалар деб икки катта группага ажратилади. Буларнинг баъзилари — *-хон* ва *-жон* кабилар аёл ва эркаклар исмига ҳам, қавм-қариндошлик терминларига ҳам алмашиб қўшила бериши мумкин: *Мусахон, Алихон, Отахон, Уғилжон, Қизларжон, аммажон, холажон* каби. Бироқ, бошқаларини синонимлар сифатида алмаштириб қўллаб бўлмайди. Улар ўртасидаги чегара қатъий. Лекин ҳар бир группа ўз ичиди бир-бирлари билан синонимик муносабатга киришиши мумкин: *Муроджон // бек // бой // қул; Мустафожон // бек // бой // қул; Турсунхон // ой // гул // бону // биби; Салимахон // ой // бону // гул // биби*.

Бу субъектив баҳо формаларидан *-жон, -хон, -бой* нисбатан актив, *-қул, -нисо, -бека, -бекач, -бону* формалари эса ҳозирги ўзбек тилида нисбатан пассив ишлатилади.

Функционал стилларнинг сўзлашув ва бадний стиль тури учун хос. Расмий ва илмий стилда мазкур формалар объектни баҳоловчи восита сифатида қўлланилмайди.

Ўзбек тилида баъзан эркалашнинг айрим русча формалари ҳам учраб туради: *-чик, -очка, -ечка, -ик*.

Улардан баъзан кичрайтиш, эркалаш оттенкасини беришда, баъзан эса киноя, пичинг маъноларини келтириб чиқаришда фойдаланилади. Бу формаларнинг қандай маънода ишлатилганлиги контекстдан билиб олинади. Булар поэзияда *-жон, -хон* морфемаларининг синонимлари сифатида ҳам ишлатилади: *Дедилар бир йиғинда Керакас ҳеч хон демак; Хайрихоннинг ўрнига Хайричаси яхшидир. (В. Абдулла.)*

-он аффиксига икки хил қараш мавжуд. Айрим тилшунослар уни форс-тожик тилидаги *-он* каби кўplik аффикси сифатида талқин қилсалар, иккинчи бир хиллар «кичрайтиш-эркалатиш билдирувчи морфема» (А. Ғуломов) сифатида изоҳлайдилар.

-кон, -вор, -ғон, -дон, -лон морфемалари ҳозирги ўзбек тилида саноқли сўзлардагина ишлатилади ва катталаштириш, эркалаш, тантанаворлик маъноларини билдириш учун хизмат қилади: *сухандон, чандон, билағон, олағон, тепағон, топағон, улуғвор, зўравон, учовлон* каби. *Топғич // топағон, ўғил // ўғлон, улуғ // улуғвор* сўзлари маъно оттенкасидаги фарқни қиёс қилинг: *улуғ*

(великий) — *улугвор* (величественный, грандиозный). (Қ а р а н г: Узбекско-русский словарь, М., 1959, стр. 475—476.)

Бошқа баъзи тилларда махсус камситиш оттенкали субъектив баҳо формалари мавжуд. (Масалан, рус тилида *-ушк(а), -юшк(а): Марфушка, Ванюшка, Толстушка.*)

Ўзбек тилида камситиш, киноя, пичинг каби субъектив баҳо ифодаловчи махсус морфемалар йўқ. (Бошқа тилларда, масалан, рус тилида бор.) Бундай маъно ўзбек тилида контекст ва махсус интонация ёрдамидагина ифодаланади. Масалан, *-лар* аффикси контекст ва интонация билан боғлиқ равишда киноя маъносини англатиши мумкин: *Бир бой ўзига мақбара солдирибди. Мақбара битгандан кейин устани чақириб: Қани айт: бу иморатнинг мукамал бўлиши учун яна нима етишмайди деб сўрабди. Шунда уста:*

— *Фақат жасадлари, холос, — деб жавоб берибди.* («Ўзбекистон маданияти».)

Сўзловчи *-жон* морфемасини ўзидан ёши катта кишига мурожаатида унинг исмига (*ака, тоға, бўла* каби қавм-қариндошлик терминларини қўлламай) қўшиб айтиш билан камситиш оттенкасини бериши мумкин. Қиёсланг: *Аҳмаджон ака келди* (камситиш йўқ). Худди шу кишига нисбатан *Аҳмаджон келди* (сўзловчи *Аҳмаджонга* нисбатан кичик ёшда) дейилса, камситиш оттенкаси юзага келади.

Субъектив баҳо формаларининг плеонастик равишда қавағланиб ишлатилиши таъкид, кучайтириш каби маъно нозиклигини келтириб чиқаради ва стилистик қийматга эга бўлади. Қ и ё с л а н г: *кўрпа || кўрпача || кўрпачача; Мақсим || Мақсимча || Мақсимча-ча; бўта || бўталоқ || бўталоқча || бўталоқчина* каби.

6-§. СИФАТ СТИЛИСТИКАСИ

Сифат маълум бир белгини кўрсатувчи мустақил сўз бўлиб, функцияси жиҳатидан бошқа сўз туркум (от ва отлашган сўзлар) ларининг маълум хусусиятини конкретлаштиради, унинг маъносига аниқлик киритишга ёрдам беради.

Сифат сўз туркуми поэтик восита сифатида ҳам катта аҳамиятга эга. У бадий адабиёт тилида энг кўп учрайдиган эпитетлар ҳосил қилишда қўлланилади.

Бундан ташқари, сифат туркуми системасида синонимия ҳам кенг тараққий этган. Бу синонимиянинг функционал стиллар нуқтаи назаридан чегараланганлиги ҳам сезиларли даражададир. Буларнинг ҳаммаси сифат сўз туркумининг стилистик категория сифатида талқин қилинишига имкон беради.

Сифат даражасини ҳосил қилувчи формалар стилистикаси. Сифатлар предмет белгисини тўғридан-тўғри (*оқ қоғоз, қизил олма*) ва бир белгини бошқа белги билан чоғиштириб, қиёс қилиб кўрсатиши мумкин. Шу хусусиятлари асосида сифатнинг қиёсий ва орттирма даражалари фарқланади.

Сифатнинг қиёсий даражаси **-роқ** морфемаси ёрдамида ҳосил қилинади ва у, асосан, белгининг нормал ҳолатга етмаганлигини билдиради. Масалан: *У Қорчагиннинг уйига етиб олиб, деразани секин тиқирлатди, жавоб бўлмагач, иккинчи марта қаттиқроқ ва узоқроқ тиқирлатди.* (Н. Островский.) Тоқиси **новчароқ** одамнинг боши тегадиган эски болохона гулдор шолчалар, чиройли жиҳозлар билан безалган эди.

-роқ морфемаси ўзи қўшилиб келган сўз орқали ифодаланган предмет белгисининг оддий даража ҳолига етмаганлигини кўрсатиши билан шунга яқин маъно англатувчи **-иш, -мтир, -имтир (-имтил)** морфемалари билан синонимик муносабатда бўла олади. Қиёс қилинг: *қорароқ // қорамтир, қизилроқ // қизғиш, сариқроқ // сарғиш.* Уларнинг фарқи шундаки, қиёсий даража кўрсаткичи **-роқ** предмет белгисини бошқа белгиларга қиёсан кўрсатади **-иш, -мтир, -имтир (-имтил)** морфемалари биргина предмет белгисининг камлигини, кучсизлигини англатади. Бу формаларнинг ўзи ҳам ўзаро синонимик муносабатдадир. Мисоллар: *Уйларнинг деразасида ғира-шира сарғиш (// сарғимтил) шуълалар кўрина бошлади.* (М. Горький.) *Сойнинг нарёғида, узоқда кўкимтир (// кўкиш) баланд тоғлар осмоннинг ярмини тўсиб турибди.* (А. Серафимович.)

-роқ морфемаси айрим белги билдирувчи аналитик формалар билан ҳам синоним бўла олади: *яхшироқ // бир оз яхши, оқроқ // бир оз оқ, кўкроқ // ним кўк каби.*

-роқ аффикси баъзан бошқа воситалар ёрдамида, улар билан бирликда предмет белгисининг нисбатан ортиқлигини ҳам кўрсатади: *Салим Қаримга қараганда каттароқ, Салима Қаримага нисбатан чиройлироқ, Москва Самарқанддан кўра каттароқ* каби. Мисолларга эътибор беринг: белгининг ортиқлиги **-роқ** морфемасисиз ҳам сезилади: *Салим Қаримдан катта; Салима Қаримага нисбатан чиройли; Москва Самарқанддан кўра катта.* Бу ўринда катта ва кичик, чиройли ва хунук оппозицияси бемалол сезилади. Бу маънонинг англашилишига *кўра, нисбатан, қараганда* каби кўмакчилар ёрдам берапти. Аммо ана шу катталик, чиройлилик белгиси чоғиштирилувчи предмет белгисидан жуда катта фарқ қилиб кетмайди. Бу ҳолатни ифодалашда энди **-роқ** морфемаси ўзининг тўғри функциясини — камликни кўрсатиш функциясини бажараверади.

Маънони кучайтириш учун **-роқ** морфемасини олган сўзлардан олдин *яна, янада, тагин, яна ҳам* каби сўзлар келтирилади. Белгининг ортиқлигини кўрсатиш учун хизмат қилувчи бундай конструкциялар кўпроқ оғзаки сўзлашув нутқи учун характерлидир.

Предмет белгисининг нисбатан ортиқлиги, одатда, белги билдирувчи сўздан олдин *энг* сўзини келтириш орқали ифодаланади. Бунда бир хил белгига эга бўлган предметлардан биттаси таъкидланади. Мисоллар: *Аҳмаджон ака ҳозир қишлоғимиздаги энг хурмагли, мўғтабар кишилардан.* (М. Қориев.) *Шу-шу бўлди-ю, Солиҳ бутунлай ўзгариб, маҳалладаги энг одобли, энг тартибли бола*

бўлиб қолди. (М. Қориев.) Демак, қишлоқда ҳурматли, мўътабар кишилар кўп, аммо Аҳмаджон ака уларга нисбатан энг мўътабари, ҳурматлиси. Иккинчи мисолда ҳам шу мазмун ифодаланган. Бу маъно ўзбек тилида *яхшиларнинг яхшиси, яхшилардан яхшиси* типдаги конструкциялар воситасида ҳам ифодаланади. Бундай конструкциялар билан орттирма даража кўрсаткичи энг синонимик муносабатга киришади ва уларнинг бир ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин. Интенсивликни кўрсатувчи жуфт сифатлар ҳам предмет белгисининг ортиқлигини кўрсата олади: *кўм-кўк, қип-қизил, сап-сарик, қоп-қора* каби. Маълум конструкцияларда энг сўзи юқоридаги жуфт сифатлар (сифатларнинг интенсив формалари) билан алмашиб ишлатилиши мумкин:

*Бир Ватаннинг ўғлиманким, ҳар тараф гул лола боғ,
Қалб кўзидай энг қоронғи кўчада порлар чироғ.
Осмонларнинг тиниқ, кўм-кўгини танлайман.*

(F. F.)

Мисоллардаги энг қоронғи бирикмаси ўрнида *қоп-қоронғи* сўзини, *кўм-кўк* сўзи ўрнида эса энг *кўк* бирикмасини қўллаш мумкин. Предмет белгисининг ортиқлигини кўрсатувчи энг сўзи ўрни билан худди шундай вазифа бажарувчи *жуда, ғоят, ниҳоят, беҳад, чексиз, ғоятда, ниҳоятда* каби сўзлар билан вазифадошлик қила олади. Чоғиштиринг: энг *гўзал // жуда // ғоят // ниҳоят // беҳад // чексиз // ғоятда гўзал*. Бу ўринда ҳам фарқ қиёсийлик ва бир предмет белгисининг қиёс қилинмасдан ортиқлигини кўрсатиш масаласи билан боғлангандир. Булардан энг, *жуда* сўзи ҳамма стиллар учун умумий; *ғоят, беҳад, чексиз, ғоятда* кабилар шу вазифада кўпроқ бадий нутқ стилида ишлатилади.

7-§. СИФАТ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР СИНОНИМИЯСИ

Ўзбек тилида кўпгина аффикслар бир-бирига яқин ёки бир хил маъно англатувчи сифатлар ясайди. Сифат ясовчи аффикслар ўзаро бир-бирлари билан ҳамда бошқа-бошқа группадаги сифат ясовчи аффикслар билан ҳам синоним бўла олади. Масалан, **-ли** аффикси ўзбек тилидаги **-сиз** аффикси ва форс-тожик тилидан қабул қилинган **бе-, но-** префиксларининг антонимидир. **-сиз, бе-, но-**морфемалари предметнинг бирор белгига эга эмаслигини, **-ли,** аксинча, предметнинг бирор белгига, хоссага эга эканлигини кўрсатади: *Қаршидаги уйдан музика садоси эшитилади, торлар ёқимли ва ғамгин нола қилади.* (М. Горький.)

*Ўт юракли акалар,
Ишда толмас опалар,
Биздан сизга бир жаҳон
Салом, салом, ассалом. («Ленин йўли».)*

Бирор белгига эгалик, у белгининг мавжудлигини кўрсатиш хусусияти **-ли** аффиксининг бир қанча морфемалар ва конструк-

циялар билан синонимик муносабатга киришишини таъминлайди.

-ли иш отларидан сифат ясаганда, сифатдош ясовчи **-ган** аффикси билан синоним бўла олади. -ли аффикси воситасида сифат, **-ган** воситасида сифатдош ясалади: **боғловли // боғланган, ўлчовли // ўлчанган** каби. Бу сўзлар грамматик жиҳатдан икки категорияга мансуб бўлса ҳам, маъно яқинликлари туфайли бирини иккинчиси ўрнида ишлатиш мумкин. Булар семантик синонимияни ҳосил қилади.

-ли аффикси феъл негизларидан сифат ясаганда **-диган** морфемаси билан синоним бўла олади: **ўқишли китоб // ...ўқиладиган китоб, юқумли касал // юқадиган касал, ёқимли куй // ёқадиган куй, сезиларли оғриқ // сезиладиган оғриқ, ажабланарли иш // ажабланадиган иш, ярарли // яроқли // ярайдиган одам** каби.

Ўзбек тилида **-ли** ва **-лик** аффикслари кўпинча фарқланмасдан бири ўрнида иккинчиси ишлатила беради. Ҳатто баъзи илмий асарларда ҳам улар синонимлар сифатида талқин қилинади. Тўғри, баъзи сўзларда **-ли** ва **-лик** аффиксларининг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин. Масалан, *чиройли — чиройлик, пулли — пуллик, сезиларли — сезиларлик* сўзлари составида **-ли** ва **-лик** морфемаларининг амлаштирилиши маънога салбий таъсир қилмайди. Аммо *милтиқли киши, кўзойнакли одам, самарқандлик одам, тошкентлик чавандоз* типигаги конструкцияларда **-лик** ва **-ли** аффиксларини алмаштириб ишлатиш мумкин эмас ёки маънода тамоман фарқланувчи *телпакли (одам) телпаклик (тери), болали (хотин), болалик (даврим)* сўзларида ҳам **-ли** ва **-лик** аффиксларининг функциялари бир-биридан тубдан фарқ қилади.

-ли аффикси **-дор, -кор** ва **ба-** морфемалари билан синоним сифатида функциядошлик қилади. Қиёс қилинг: *айбли // айбдор, гуноҳли // гуноҳкор, қувватли // бақувват, мазали // бамаза* ва ҳоказо. Аммо ҳамма вақт ҳам бу морфемаларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиб бўлмайди. Масалан, *виждонли, кучли, теракли* сўзларини *виждондор, бавиждон, кучдор, бакуч, теракдор, батерак* тарзида ишлатиш мумкин эмас.

-ли аффиксини олиб, бирор белгига ёки негиз орқали ифодаланган предметга эга эканликни кўрсатувчи сўзлар айрим аналитик формалар билан алмаштирилиши мумкин: *мевали // меваси бор, доғли // доғи бор* каби.

Ҳозирги ўзбек тилида предметдаги бирон белгининг ёки негиз орқали ифодаланган предметнинг йўқлиги **-сиз, бе-, но-** морфемалари ёрдамида берилади. Улар кўпгина ҳолларда яқин ёки ўхшаш маънолари билан бири ўрнида иккинчиси синонимик восита сифатида ишлатилиши мумкин. Масалан, *умидсиз // ноумид, аёвсиз // беаёв, гуноҳсиз // бегуноҳ, шафқатсиз // бешафқат* каби. Лекин уларни доим алмаштириб бўлмайди. Худди шунингдек, **бе-** ва **но-** аффикслари ўзаро синоним бўла олмайдиган ҳолатлар ҳам мавжуд. Масалан, *аёвсиз, шафқатсиз, айбсиз* сўзларида **-сиз** аффикси ўрнида **но-** префиксини қўллаш мумкин бўлмагани каби

нотаниш, номард, ноқулай, номаълум сўзларида но- ўрнида -сиз морфемасини қўллаш мумкин эмас. Шунингдек, беомон сўзида бе- ўрнида -сиз морфемасини ишлатиш маънога салбий таъсир қилади. Юқорида айтилган номард, номаълум каби сўзларда но- билан бе- морфемалари ҳам функциядошлик қила олмайди. Тил практикасида бу ҳолатларнинг ҳаммаси ҳисобга олинмиши керак.

Сифат ясовчи аффикслар системасида яна қуйидагича синонимик ҳолатлар мавжуд:

-ги, -ки, -қи аффиксининг синоними: -даги: *пастки // пастдаги, сиртқи // сиртдаги, бериги // берίδαги, тонгеи // тонгдаги, кузгеи // куздаги*; -лик: *ёзгеи кўйлак // ёзлик кўйлак, қишки кийим // қишлик кийим*.

-к (-ук, -ик, -ак), -қ (-уқ, -иқ, -ақ). Синоними: -ган: *синиқ // синган, чирик // чириган, бузуқ // бузилган, титроқ овоз // титраган овоз*. Аммо *тирик // тирилган* тарзида қўллаш мумкин эмас.

-ма. Синоними -ган: *сузма // сузилган, улама соч // уланган соч* каби.

-кир, -гир, -қир, -ғир. Синоними -ағон: *чопқир // чопағон, топқир // топағон, олғир // олағон* каби.

-манд. Синоними -ли: *Ҳунарманд // ҳунарли, давлатманд // давлатли* каби.

-намо. Синонимлари: -га *ўхшаш, -га ўхшайдиган: олимнамо // олимга ўхшаш, Мажнуннамо // Мажнунга ўхшаш*. Баъзан -симон аффикси билан синоним бўлади: *олимнамо // олимсимон*. •

-симон. Синонимлари: *каби, -га, ўхшаш, сингари: одамсимон // одамга ўхшаш, ойсимон // ойга ўхшаш // ой каби // ой сингари; қиличсимон // қиличга ўхшаш // қилич каби // қилич сингари* ва бошқалар.

8-§. СОН СТИЛИСТИКАСИ

Сонлар гап ичида умумий миқдорга аниқлик, конкретлик кiritиш учун хизмат қилади. Бу хусусияти билан улар сифатларга ўхшаб кетади. Қиёс қилинг: *Магазиндан олма сотиб олдим (аччиқми, ширинми, оқми, қизилми)*— қандай олма сотиб олинганлиги номаълум // *Магазиндан қизил олма сотиб олдим*— қандай олма сотиб олинганлиги маълум. *Магазиндан кўп олма сотиб олдим* (5 тами, 100 тами, неча килограмм?!—миқдор номаълум // *Магазиндан беш килограмм олма сотиб олдим*— миқдор маълум.

Сонлар ҳамма вақт ҳам конкрет миқдорни кўрсатавермайди, балки айрим аффикслар ва баъзи бир сўзлар билан биргаликда ноаниқлик маъносини ҳам билдиради. Бу кўпроқ *бир* сонига тегишлидир. Масалан,

*Юз очганда аёз бир саҳар,
Хайр!— деб сочинг силаганларим,
Сенга тоқат тилаганларим. (Миртемир.)*

Кўчада сизни бир киши чақиряпти. (Оғзаки нутқ.) Биринчи мисолда *аёз кунларининг қайсидир саҳари*, иккинчи мисолда *чақи-*

раётган тингловчига нотаниш киши ифодаланган. Бу ўринда *бир* сўзи (сон) ҳеч қандай қўшимча олмаган ҳолда ноаниқликни кўрсатяпти. Қуйидаги мисолларда бошқача ҳол: *Бирон нарсани жингирлатиб ёки бирор янгилик кўрсатиб, унинг фикрини бўлсангиз бас... (П. Т.) Элмурод бир-иккита жумбоқни билар, аммо буниси сира эшитмаган эди. (П. Т.) У бирдан шошиб қолди. (П. Т.)*

Бир талай, бир оз, барибир каби бирикмаларда *бир* сўзининг маъноси бирикма (шартли равишда) маъносига тамоман сингиб кетади, у ўзининг сон кўрсатиш хусусиятини йўқотади, яъни лексикализациялашади. Бундай хусусият, айниқса *бир талай* типли бирикмада яққол кўзга ташланади: *Эшоннинг булардан бошқа яна бир талай қора моллари, қўй ва эчкилари бўлиб, ...муридлар қўлига топшириб қўйган эди. (П. Т.)* Мисолдаги *бир талай* бирикмасини *талай* шаклида ишлатса ҳам бўлади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам ноаниқлик маъноси англашилади. *Бир талай* бирикмаси составидаги *бир* сўзи умуман сонлик хусусиятини йўқотган, у конкрет миқдорни кўрсата олмайди. Агар шу бирикма составида *бир* сўзи конкрет миқдорни билдириш учун ишлатилганда, бирикманинг *икки талай, беш талай* типидagi кўринишлари ҳам бўлар эди. Тилда эса бундай бирикмалар йўқ.

Ҳозирги ўзбек тилида *дона* сонлар санок сонларга *-та* аффиксини қўшиш йўли билан ҳосил қилинади ва *доналаб* санаш мумкин бўлган предметлар миқдорини кўрсатади: *ўнта дафтар, бешта дарахт* каби. Худди шу маънода *дона, нафар, бош* сўзлари *-та* аффикс билан синонимдир.

Бир сонидан катта сонларнинг ҳаммаси, одатда, кўплик тушунчасини билдиради. Кўпликни кўрсатувчи сон (*масалан, уч, беш, юз, бир минг* каби) томонидан аниқланган от (*аниқланмиш*) кўпликнинг морфологик кўрсаткичи *-лар* ни қабул қила олмайди. Агар тилда бундай ҳолатлар, яъни бирдан ортиқликни кўрсатувчи миқдор равишлари ва сонлар томонидан аниқланган от кўплик аффикси билан ишлатилган ҳолатлар учраса, бу ҳозирги ўзбек адабий тили нормасидан маълум даражада чекиниш деб қаралиши керак. Аммо *ўн учлар, ўнлар* кабиларни бу конструкция билан аралаштирилмаслик керак, яъни *ўн учлар* дейиш (бу ҳам шартли) мумкин, *ўн уч одамлар* дейиш мумкин эмас, *ўнлар ташаббуси* дейиш мумкин, *ўн ишчилар ташаббуси* дейиш мумкин эмас.

Сон ўзидан аввал аниқловчи қабул қилмайди, чунки сонларнинг ўзи гапда аниқловчи функциясини ўтайди. Аммо тилда баъзан-баъзан *Катта тўрт баҳо қўяман* каби услубий нотўғри (чунки 4 катта бўлса ҳам, кичик бўлса ҳам у 4, ҳеч вақт 5 эмас) гаплар, *Яхши ўнта қовун олдим* типидagi жумлалар учрайди. Иккинчи гапда *яхши* соннинг аниқловчиси эмас, балки у қовуннинг аниқловчиси (*яхши қовун олдим*).

Ўзбек тилида составли сонлар компонентларининг қатъий тартибга асосланганлиги ҳам соннинг стилистик хусусиятларидан биридир. Чунки составли сонлар компонентлари тартибининг ўзгариши мантиқсизликни келтириб чиқаради ва ҳозирги ўзбек ада-

бий тили нормасининг бузилишига сабаб бўлади. Мисолларни қиёс-ланг: *ўн бир, тўқсон беш, бир минг тўққиз юз етмиш етти* // *бир ўн, беш тўқсон, етти етмиш юз тўққиз минг бир*. Биринчи қатор билан иккинчи қатор чоғиштирилса, уларнинг маъносида тамоман яқинлик сезилмайди, улар тамоман бошқа миқдорни билдиради. Учинчи мисолдан умуман бирор маънони уқиб олиш мумкин эмас. Бу хусусият жуфт сонлар учун ҳам хос. Жуфт сонларда аввал кичик сонлар, сўнгра катта сонлар келтирилади: *беш-олти, етти-саккиз, ўн-ўн беш* каби. Баъзан *Беш-тўрт киши йиғилди* типига катта миқдор билдирувчи сўз аввал келтирилади. Бундай пайтда сўзловчининг тасвирланаётган нарсага салбий муносабати, унга лоқайд қараши ифодаланади.

Жамлаш маъносини билдирувчи **-ов** ва **-ала** аффикслари ўзаро грамматик синонимлардир. **-ов** кўпроқ оғзаки нутқда, **-ала** бадний нутқда қўлланиши билан фарқ қилади. Мисоллар: *Иккаламиз бир қишлоқнинг боласи. (Қўшиқдан.) Биров қўрқсанг икков кел, икков қўрқсанг ўнов кел, Унов қўрқсанг баринг кел. («Ширин билан Шакар» достони.)*

-ов, **-ала** аффикслари қандай ўзак ёки негизга қўшилиб кела олиши билан ҳам фарқ қилади. Масалан, **-ов** аффикси *бир* сонига ҳам қўшила олади (*биров қўрқсанг*) ва бунда жамлаш эмас, ажратиш маъносини англатади. **-ала** аффикси эса *бир* сонига қўшила олмайди. Чунки у ажратиш кўрсатиш маъносига эга эмас. Унда жамлаш маъноси кучли. Бундан ташқари, **-ов** аффикси *ўн* сонига ҳам қўшила олади, **-ала** эса бундай хусусиятга эга эмас. Қиёс-ланг: *Унов кел* (мумкин)— *ўнала кел* (?!). *Қирқ, эллик* сонларига **-ов** қўшилганда, албатта ундан сўнг эгалик аффикси қўшилади: *қирқовинг кел* каби. Бу сонлар ҳам **-ала** аффиксини қабул қилмайди. *Олти* сони ҳам **-ала** аффикси билан қўлланмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида **-ча** ва **-лаб** аффикслари сонларга қўшилиб, чама сонларни ҳосил қилади. Булар ҳам бир-бири билан грамматик синонимлар ҳисобланади ва улар нимани чамалаш ва қандай чамалаш маъноларини ифодалашда бир-биридан фарқли оттенкаларга эга.

-ча аффикси сонларга қўшилиб келганда, чамалаш оттенкаси кучли бўлади ва кўпроқ оғзаки нутқда қўлланилади, **-лаб** аффиксида чамалаш оттенкаси билан бирга тантанаворлик оттенкаси кучлироқ ҳамда у адабий тил учун характерлидир. Ҳатто буларга **-лар**, **-ларча** аффикслари, *ўн уч — ўн тўрт* типигаги конструкциялар ҳам грамматик синоним ҳисобланади. Лекин қайси бири қаерда қўлланиши билан улар бир-бирларидан фарқ қилади.

9-§. ОЛМОШ СТИЛИСТИКАСИ

Сўзловчи ёки ёзувчи бирор шахс, предмет, белги, миқдор ҳақида ёзар ёки гапирар экан, шу предмет, ҳодиса, миқдор ёки белгининг номини билдирувчи сўзни такрорлай беришдан қочади. Уларни маънодош бошқа сўзлар билан алмаштиради. Шундай

ҳолларда кўпинча от, сифат, сонларнинг эквиваленти сифатида олмошлар қўлланилади.

Бундан ташқари, олмошлар стилистик танлаш ва бири ўрнида иккинчисини қўллаш имкониятларига эга. Масалан, белгилаш олмошлари: *ҳамма, барча, бари* каби *ҳар, ҳар ким, ҳар нарса, ҳар қандай* олмошлари ҳам умумни, умумийликни билдиради. Шу сабабли кўпинча бу олмошларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин: *Дунёда ҳар ким ҳам битта-иккита нарсадан қўрқса керак. (П. Қ.) Ҳар нарса ўз вақтида ярашади. («Муштум»)*. Мисоллардаги *ҳар ким, ҳар нарса* олмошлари ўрнида, умумий фикрга салбий таъсир етказмаган ҳолда, *ҳамма* олмошини қўллаш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида кишилик олмошлари бирлик ва кўплик сонларда (*мен — биз, сен — сиз, у — улар*) ишлатилади. *Мен, сен, у* олмошлари якка шахсларни кўрсатиш учун хизмат қилади. Бу олмошларнинг кўпликда қўлланиши оддий кузатувчи учун унча сезиларли бўлмаган турли хил маъно нозикликларини келтириб чиқаради. Шу сабабли ҳам уларнинг *биз, сиз* формаларини ёки *бизлар, сизлар, сенлар* формаларини бефарқ равишда қўллаш бериш мумкин эмас. Масалан, биргина шахс ўзига нисбатан *биз* олмошидан фойдаланиши мумкин бўлгани ҳолда *бизлар* олмошидан фойдалана олмайди. Умуман, *мен* олмоши ҳозирги ўзбек тилида бирлик формада доим якка шахсга нисбатан ишлатилади ва кўпликнинг морфологик кўрсаткичи *-лар* ни қабул қила олмайди. Бу эса унинг ўз хусусияти, табиатидан келиб чиқади. Чунки айни бир вақтнинг ўзида макон ва замонда тингловчига нисбатан бир неча сўзловчининг бўлиши нормал ҳол эмас. Ана шу ҳолат *мен* олмошининг грамматик бирлик формада бўлишини талаб қилади. Агар сўзловчи бир неча киши номидан сўзласа, унда *мен* олмошининг кўплиги *биз* дан фойдаланади. Аммо *биз* бир неча *менга* тенг эмас, балки у (*биз*) *мен+сен+у* ёки *мен+сен* лардан ташкил топган бўлади. Масалан, *Группамизда 25 студент ўқийди. Биз группанинг активистлари* гапидаги *биз* олмоши бир неча *мен* га тенг эмас. Агар сўзловчи *мен* ни Қарим деб олсак, активистлар бир неча Қарим эмас, балки унинг ёнида Салим, Ҳалим, Зебо, Гулилар ҳам бўлиши мумкин. Демак, *биз* олмоши ифодалаган кўплик от ифодалаган кўпликдан фарқ қилади. Яъни *китоблар олдим* гапида у бир номдаги китобнинг бир неча нусхасини ҳам, турли номдаги китобларнинг бирдан ортиқлигини ҳам кўрсатиши мумкин.

Шундай қилиб, *биз* биринчи шахсдаги сўзловчининг кўплигини ифодалаётгандай бўлиб кўринса-да, у кўплик сўзловчи шахснинг кўплигини кўрсатмайди, балки бу кўплик бирдан ортиқ шахслардан ташкил топган бўлади.

Биз олмоши *мен* ўрнида ҳар хил стилда ҳар хил мақсадда ишлатилади. Масалан, у илмий стилда кўпроқ камтаринлик маъносига, оғзаки сўзлашув нутқида эса фахрланиш, катта кетиш маъноларини билдириш учун қўлланилади: *Биз ўз асаримизда йирик олимлар фикрларига асосланамиз (камтаринлик). Бизнинг ўғил-*

чсмиз катта бўлиб қолди (фахрланиш). Биз ўз ишимизни билиб қиламиз, сизнинг маслаҳатингизга зор эмасмиз (манманлик) каби.

Худди шундай катта кетиш, манманлик маъносини баъзан контекстда мен олмоши ҳам кўрсата олади:

...Йўл бўйидаги теракларни кўрдингми?

Дехқонбой: Кўрдим...

Мавлон (керилиб): Мен экканман! Тутни кўрдингми?

Дехқонбой: Яхши ўсибди.

Мавлон: Мен экканман. (А. Қ.)

Баъзан биз олмоши кўплик аффикси -лар билан қўлланади: *Бизлар яни, сиз эски*. Бу эса биз олмоши составида қотган -з нинг -лар билан тенг эмаслигини кўрсатади: *биз // бизлар*. Биз олмошидаги -з сўзловчининг бирдан ортиқлигини кўрсатмайди. Бу эса биз олмошига -лар аффиксининг қўшилиб ишлатилишига имкон беради. *Бизлар* формасида шахсларнинг миқдори биз формасига нисбатан аниқроқ.

Сен олмоши ва унинг кўплик формаси ҳам баъзи бир хусусиятлари билан *мен* олмошига ўхшаб кетади. Яъни *сен* олмоши, одатда, тингловчи шахснинг бирлигини, *сиз* эса унинг кўплигини кўрсатади.

Сен олмошидан сўзловчи ўзидан ёш жиҳатдан кичик шахсга мурожаат қилганда фойдаланади. Ўзидан катта ёшдаги шахсга нисбатан ишлатилганда ҳурматсизлик, лоқайдлик маъноларини ифодалайди. Аммо поэзияда кўзда тутилган шахсга ўта ҳурмат билдирилганда ҳам кўпинча шу формага (*сенга*) мурожаат қилинади. Масалан:

*Она, сенинг ёшлигинг ғам билан ўтган,
Қайғу, азоб, уқубат ёқангдан тутган.*

*Машғалдай ёритдинг зулмат жаҳонни,
Сен оша порлаган инсон даҳосин. (Ф. Ф.)*

Биринчи мисолда *сен* олмоши она ўрнида, иккинчисида эса улуг доҳий В. И. Ленин ўрнида қўлланган.

Сен олмоши ҳам *мен* олмоши каби -лар аффиксини қабул қилмайди. Сўзловчи нутқ қаратилган шахсга ҳурматсизлик билан муомала қилганда, ундан ўзини юқори тутганда, баъзан *сен* олмоши -лар аффикси билан ишлатилади: *Энди сенларнинг касофатингга мен қоламанми? (М. Исмоилий.) Бўшат энди, сенлар ҳам бўй етиб ўтирган келиннгени бадном қилма. (М. Авезов.) Сенларга нима керак? Мана қайтимингни ол-да, жўнаб қол, тинч қўй мени. (Н. Цулейкури.)* Бу гаплардаги *сен* олмошининг маъноси кўплик формадаги *сиз* олмошининг маъносига анча яқин. Яъни ҳар икки ҳолатда ҳам (*сенлар* ва *сиз*) II шахснинг кўплиги кўрсатилмайди. Худди *сиз* ўз ичига II ва III шахсни ола олгани каби, *сенлар* олмошида ҳам худди шундай инклюзив ҳолатни (тингловчиларни II ва III шахсга бўлиш мумкин: *Сенлар кимлар? Сенлар = сен + сен + у*) кўрсатиш мумкин.

Кўплик тушунчасини ифодалаш хусусиятлари билан *сиз, сизлар, сенлар* формалари бир-бирларига ўхшайди. Бироқ *сиз* ва *сизлар* формалари кўпликни кўрсатиш билан бирга II шахсга нисбатан ҳурмат оттенкасига ҳам эга бўлади. *Сенлар* формасида эса, аксинча, нутқ қаратилган шахсга ҳурматсизлик, менсимай қараш, салбий баҳо оттенкаси мавжуд бўлади. *Мен* ва *сен* олмошлари, асосан, шахсларга нисбатан ишлатилади. Поэтика ва публицистикада жонлантириш приёми қўлланилганда *мен, сен* олмошлари жонсиз предметларни кўрсатади.

У олмоши *мен, сен* олмошларидан фарқ қилади. *У* олмошининг қўлланиш доираси бошқа шахс олмошларига қараганда кенг: *у* жонли предметларга нисбатан ҳам, жонсиз предметларга нисбатан ҳам ишлатила беради. III шахс кишилик олмоши *у* формал жиҳатдан кўрсатиш олмоши *у* билан бир хил.

Улар олмоши учинчи шахснинг кўплигини кўрсатади, биргина шахсга нисбатан ишлатилганда эса ҳурмат маъносини ифодалайди: *Дадам заводда ишлайдилар. Улар коммунистик меҳнат бригадасининг аъзоси.*

Кишилик олмоши *у* тарихан *ул* формасида ишлатилган. Ҳозир ҳам баъзан тарихий темада ёзилган прозаик асарлар тилида, поэтик нутқда *у* олмоши *ул* формасида ишлатилади.

*Зинага ташаккур айтдим дилимдан,
Ажаб холисона иш қилибдур ул. (А. Шукуҳий.)*

*Сен ишлаган колхозда ул ҳам,
Топди ҳамма дардига малҳам. (Ҳ. О.)*

Тилшуносликда эгалик аффикслари кишилик олмошларидан келиб чиққан деган фикр мавжуд. Кўп ҳолларда *улар* бир-бирларига тенг келади. (Бу ҳақда эгалик категорияси стилистикасида гапирилган.)

Кўрсатиш олмошлари: *у, бу, шу, ўша* предмет ёки воқеани ажратиб, таъкидлаб кўрсатиш учун хизмат қилади. *Улар* шу маъноси билан бир-бирига яқинлашса, баъзи маъно оттенкалари айрим қирралари билан фарқ қилади. Масалан, *у* олмоши предметнинг сўзловчидан *бу* ва *шу* олмошлари кўрсатган масофага нисбатан узоқроқ масофада турганлигини ёки воқеанинг нутқ моментида нисбатан анча илгари юз берганлигини кўрсатади: *У ерга (бу ерга эмас) тунагани борасан-да! Худди шундай бўлди. (Г. Амарасекара.) Эслангиз у кунлар қандай беғубор! Шеър айтиб яйрадик доим икковлон. (А. Шукуҳий.)*

У олмоши контекст билан боғлиқ равишда масофадан кўра, умумий таъкидни кўрсатиш учун хизмат қилади:

*Китобдан яхшироқ дўст йўқ жаҳонда,
Ғамхўринг бўлғай у ғамли замонда.
У билан қол танҳо, ҳеч бермас озор,
Жонингга юз роҳат беради такрор. (Жомий.)*

*У Абайнинг армонидир нозланиб турган,
У Олатов сулувининг мақоми эрур. (А. О.)*

Бу олмоши у олмошига нисбатан яқинроқдаги предмет ёки нутқ моментида нисбатан анча яқинда бўлиб ўтган воқеани кўрсатади. Мисоллар: *Ҳа, оллога яна бир бор шукурки, бу масканда унга шундай улкан муҳаббат ато қилдим. (О. Е.) Йўқ, бу сафар мен сизларга регистратор ҳақида ҳикоя қилмоқчи эмасман, азизлар. (З. Рибак.)* Айтилган маъно айниқса мана бу мисолда яққол кўринади: *У хона ичида у ёқдан бу ёққа юрди. (М. Шолохов.)*

Баъзан бу олмоши масофа эмас, умуман предмет ёки воқеа ҳодисани кўрсатиши мумкин, қисс қилинг: *Халқимни севаман, бу севги менга Жондан азиз десам, хато қилмасдим. (У.)*

*Ажиб бир осмон бу, осмон тагида,
Юлдузлар қўл чўзсанг шундоқ етгудек.
Она табиатнинг хуш санъати бу,
Инсон ва юлдузлар салтанати бу. (А. О.)*

Бу олмошининг маъноси айрим ўринларда шу олмошининг маъносига яқинлашади. Шундай ҳолларда уларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш маънога кўп таъсир қилмайди. Мисолларни чоғиштиринг: *Бу ёққа олаверинг, у ёғи бир гап бўлар. (Ф. Мусажонов.)* // *шу ёққа. Бу ерга бутун қишлоқ йиғилган, лекин аёллар йўқ эди. (М. Шолохов.)* // *бутун қишлоқ шу ерга йиғилган, лекин аёллар йўқ эди. Полк Екатеринославдан бу ерга ҳар ер-ҳар ердан бўлшевиклар ҳалқасини ёриб, жанглар билан етиб келганди. (М. Шолохов.) Тўхтанг! Бу тўйни комсомол тўйига айлантириб юборсак, нима дейсиз. (Е. Ш.)*

Шу олмоши ўзига хос хусусиятлари, маъно нозикликлари билан у, бу олмошларидан маълум даражада фарқ қилади. *Шу олмоши ҳам, бу олмоши ҳам айириш, чегаралаш маъносида ишлатилади, фақат бу маъно шу олмошида бир оз кучлироқ. Айниқса, кўрсатилаётган нарса алоҳида таъкидланганда доим шу олмоши қўлланилади. Мисоллар: Йўлда фақат шу тўғрида ўйлаб, кўнгли гап бўлиб келганди. (О. Е.)*

*Иккимиз ҳам бир севги билан
Шу Ватанга қўйганмиз кўнгли. (С. Есенин.)*

*Укам, ёвузларнинг топганлари шу,
Ўз ўғлин ит бўлиб қопганлари шу.*

*Ўз қалбин кафанлаб ёпганлари шу,
Мўмин Мирзо укам, сени ўлдирдилар. (А. О.)*

Бу ва шу олмошларининг маънодаги фарқи мана бу мисолда яна ҳам яққолроқ сезилади. Қийосланг: *Бу артист Ҳамза театри саҳнасида Алишер Навоий ролини ижро этган // Ҳамза театри саҳнасида Алишер Навоий ролини ижро этган артист шу.* Биринчи гапда артистнинг Ҳамза театрида А. Навоий ролини ижро этганлигидан хабар берилади. Унда бу театр саҳнасида А. Навоий ролини фақат кўрсатилаётган шахс ижро этганми ёки бошқа кишилар ҳам ижро этганми деган масала очиқ ифодаланмаган. Иккинчи гапда эса Ҳамза театри саҳнасида А. Навоий ролини фа-

қат шу артист (бошқа артист эмас) ижро этганлиги алоҳида таъкидланади.

Бу ва шу олмошларининг фарқи уларнинг вақт билдирувчи баъзи сўзлар билан муносабатида ҳам кўринади. Масалан, ўзбек тилида *лаҳза, он, дам* каби сўзлар чегараланган, конкрет вақтни билдиради. Бу *шу* олмоши учун хос бўлган кучли чегаралаш, ажратиш маъноларига мос тушади. Шунинг учун ҳам бу сўзлар ифодалайдиган чегараланган вақтни кўрсатишда (ёки унга ишора қилишда) донм *шу* олмошидан фойдаланилади, яъни кўрсатилган сўзлар, асосан *шу* олмоши билан бирга қўлланади. Бу олмошида чегаралаш, ажратиб кўрсатиш, таъкидлаш оттенкаси анча кучсиз бўлганлиги учун *лаҳза, он, дам* типидagi сўзлар *бу* олмоши билан, одатда, қўлланмайди: *Лекин, айт, бизларнинг шаҳарда бу чоғ қолганми, диёнат, инсоф, риюя... (Данте.)* типидagi ҳолатлар жуда ҳам кам учрайди.

Эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг бирор бўлаги билдирган нарсанинг бош гапнинг бирор бўлаги орқали ифодаланган нарса билан айнан бир хил эканлигини (бошқача эмаслигини) таъкидлашда бош гап тарқибда ҳамма вақт *шу* олмоши ишлатилади ва бу нормал ҳолат ҳисобланади. Бундай пайтда *бу* олмоши қўлланилмайди. Мисоллар: *Гапим шуки, колхозимизда пахта ишига ярайдиган одамлар қанчалиги ўзларингга маълум. (А. Қ.) Бу масаланинг муҳим томони шуки, сиз Тешабой билан муносабатингизни яхшилашингиз керак. (М. Исмоилий.)*

Кўринадики, *бу* ва *шу* олмошлари бир-биридан масофа билан боғлиқлик хусусиятидан кўра, кўпроқ шахс, нарса-предмет ёки воқеани бошқа предмет ва ҳодисалардан ажратиб, чегаралаб кўрсатиш, кучли даражада таъкидлаб кўрсатиш хусусияти билан сезиларли фарқ қилади. Бироқ ҳар икки ҳолатда ҳам *бу* ва *шу* олмошларини бир-бири ўрнида ишлатиш анча қийин. Қуйидаги мисолларда ҳам *шу* олмоши ўрнида *бу* олмошини қўллаш имконияти борга ўхшаб кўринса-да, уларни алмаштириш мумкин эмас: *Шу пайт Лида характеристикаларни олиб кирди. (З. Рибак.) Шу кунларда ҳаво исиб кетди-да. (Ф. Мусажонов.)*

*Мабодо бир ўйчан маънос қиз
Шу томонга ўтмадими, айт. (С. Есенин.)*

*Қалбимда гоҳ ғурур, гоҳида фараҳ,
Шу учқур дунёни турфа кўрибман. (А. О.)*

Шу олмоши кўрсатилаётган шахс, предмет ёки воқеанинг сўзловчи ва тингловчига олдиндан маълум эканлигини ифодалайди. Шу вазифада *шу* олмоши кўпроқ оғзаки сўзлашув нутқида, *ўша* олмоши адабий стилнинг бошқа кўринишларида қўлланилади: *Шу китобда ўқиб чиқдим // ўша китобда ўқидим.*

Уша олмоши предмет ёки воқеа-ҳодиса ораллигининг сўзловчига нисбатан узоқ бўлишини кўрсатиш билан *у* (кўрсатиш) олмошига яқин туради. *Уша йили қушлар жуда кўп учиб ўтган эди. (М. Шолохов.)* Ўрни билан улар бир-бирига синонимик муносабатда бў-

лиши ҳам мумкин: *Эсимда ўша дамлар, Ўзи учар гиламлар.* (Ҳ. О.) // *Эсимда у дамлар..* Лекин *ўша* олмоши баъзи хусусиятлари билан *у* олмошидан тамоман фарқ қилади. Масалан, *ўша* олмоши ҳар донм сўзловчига илгаридан маълум бўлган, нутқ моментигача танишилган предмет ёки воқеа-ҳодисани кўрсатади, *у* олмоши эса бундай хусусиятга эга эмас. Иккинчидан, *ўша* олмошида таъкидлаш оттенкаси кучли, *у* олмоши учун таъкидлаш характерли эмас. Учинчидан, *ўша* олмоши айнан, *худди, нақ* каби сўзлар билан бирга келиб, ўхшатиш воситаси ролини бажара олади. *У* олмоши эса бундай функцияда қўлланмайди.

Демак, *ўша* олмоши сўзловчига нисбатан узоқ масофани кўрсатиши билан *у* олмошига ўхшаса (*Ўша жойга кўчиб ўта қолмайсанми деб қолди* (Г. Амарасекара.), таъкидлаш, ажратиб кўрсатишнинг кучлилиги билан *шу* олмошига яқинлашади (*Фақат ўша қизни дейман!* (З. Рибак.) *Шу* хусусиятларига кўра *бу* олмошидан тамоман фарқ қилади.

Кўрсатиш олмошларига *мана, ана* сўзлари қўшилиб, *мана бу, мана шу, ана у, ана шу* типдаги составли олмошларни ҳосил қилади. Баъзан *эса мана, ана* сўзлари кўрсатиш олмоши вази-фасида келади. *Шу* вазифада келиб, *-лар* аффиксини олганда, ҳур-мат маъноси англашिलाди:

— *Бригадир акам қанилар?*

— *Маналар,— деди звено бошлиғи қорачадан келган бир йигитни кўрсатиб.* («Муштум».)

Кўрсатиш олмошлари баъзи тарихий темада ёзилган асарларда, поэтик нутқда *ул, бул, шул, ўшал* формаларида қўлланилади: *Қани энди, бул жадваллар унинг қўл остида бўлса?..* (О. Ё.)

*Жаҳон қалби, жон Москвам, пойтахтим,
Яралгандир сенда Конституциям,
Шул сабабли ўзинг каби гўзал бахтим.*
(«Ўзбекистон маданияти».)

Сўроқ олмошининг турли хил кўринишлари (*ким, нима, қанақа, қандай, қайси, қанча, қачон, неча, қаер*) контекст билан боғлиқ равишда кўпинча бири ўрнида иккинчиси синоним сифатида ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек тилида сўроқ олмошларидан *ким* шахсларга нисбатан, *нима* предметларга нисбатан ишлатилиши нормал ҳолат ҳисобланади. *Ким* олмоши ўрнида *нима* олмошининг ишлатилиши оғзаки сўзлашув нутқи учун хос ҳодисадир. Масалан, оғзаки сўзлашув нутқида кўпинча *Бу киши сизга ким бўлади* ёки *Бу киши сизнинг кимингиз бўлади* дейиш ўрнига *Бу киши сизга нима бўлади, Бу киши сизнинг нимангиз бўлади* тарзида қўлланилади.

Бундай ҳолатнинг бадий асар тилида учраши, бир томондан, оғзаки сўзлашув нутқи элементлари сифатида изоҳланса, иккинчи томондан, *у* бадий асар тилининг камчилиги сифатида ҳам қаралиши керак. Чунки ёзувчилар адабий тилни пишитувчи, силлиқлаштирувчилардир. Мисоллар:— *Умри сизнинг нимангиз бўлади? — деб сўради.* (А. Қ.)

Бу саволга тингловчи «Умри менинг рўмолим бўлади, кўзим бўлади» тарзида жавоб қайтариши мумкин. Аммо М. Қориевнинг «Ойдин кечалар» асаридан келтирилган мана бу сўроқ гапга бундай жавоб бериш мумкин эмас: *Беморнинг кими бўласан? (Акаси, укаси каби жавоб берилади.)*

Демак, *ким* ва *нима* олмошларининг синоним сифатида алмаштирилиши тўғри эмас.

Эски ўзбек тилида, баъзан ҳозир ҳам бадий асарлар тилида *нима* олмоши *не*, *на*¹ формаларида ишлатилади: *Сенга энди нелар айтайин, Қайдан бошлаб, қайдан қайтайин.* (Ҳ. О.)

*Тўғри йўлда қалтираса дорбоз оёғи,
Не бўлади ҳоли дорга чиққан чоғи.* (Х. Деҳлавий.)

*Меҳнатнинг маҳсули не жамарғанг бор,
Бу Ватан кучига сен қўшган ҳиссанг.* (Ғ. Ғ.)

Келмади... На қиларимни билмай, ётоқхонага маъюс йўл олдим. (М. Қориев.)

Нима олмоши белги ҳақидаги сўроқни ифодалаганда, белги ҳақидаги сўроқни билдирувчи қандай сўроқ олмоши билан синонимик муносабатга киришиши мумкин: *Маҳалланинг имоми шу пайтда эшигимдан ўтиб қолса, нима деган одам бўламан.* (О.) *Қандай одам бўламан. Қизиғини топиб ёзади-да. Бизнинг турмушимизнинг нима қизиғи бор?* (М. Горький.) *Қандай қизиғи бор?*

Айниқса, *нима* олмоши *нечук* формаси англаган маъноси билан қандай олмошига синоним бўлади. *Қандай* нейтрал қимматга, *нечук* экспрессивликка эга бўлиши билан фарқ қилади, *нечук* кўпроқ поэтик нутқда, баъзан тарихий темада ёзилган асарлар тилида ишлатилади:— *Нечук эсингиздан чиқди, энажон.* (О. Ё.) // *Қандай эсингиздан чиқди, энажон.*

*Қўлингга солишар тилладан занжир,
Шаҳзода йигитга ҳурмат бу, ахир!
Бу нечук қабоҳат, бу нечук тақдир,
Мўмин Мирзо укам, сени ўлдирдилар.* (А. О.)

Нима олмоши (*на* формасида) айламоқ феъли билан бирикиб, *найлайин* тарзида қўлланганда, қандай олмошининг қилмоқ феъли билан бириккан формаси билан синоним бўла олади. *Васл умиди бирла дилдан юксалар доим наво, Найлайин, созим чалиб, қилсам-да изҳор билмадинг.* (М. Бобоев.) // қандай қилайин.

Нима олмошининг *не* формаси -га морфемаси билан келиб, сабабли аниқлаш учун ишлатилганда, (*нега*) *нима учун*, *нима сабабли* бирикмалари билан алмаштирилиши мумкин: *Ҳар қалай илгари бунчалик эмас эди-ю, нега бундай қилди?— деган фикр ўтди.* (О. Ё.) *Сен сабабини айт, нега кетишимиз керак?— деб сўради Христония.* (М. Шолохов.)

Худди шундай маъно *нима* сўроқ олмоши ҳамда *учун* кўмакчисининг қисқариши ва уларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган *не-*

¹ Ўзбек тили Хоразм диалектида ҳам -на формаси қўлланилади.

чук формаси орқали ҳам ифодаланади. Аммо у кўпроқ поэтик нутқ учун характерли. Мисоллар:

*Нечун мени фақат шу зулмат пайти
Қучиб ардоқлайсан, нозик фариштам.
Самовий кўзларинг сачратиб учқун
Нечун тикилади фақат ўшанда. (А. О.)*

*Нечун у бераҳм дилбар сингари
Ошиқлар дийдасин этади гирён. (А. Шукӯхий.)*

Нима олмоши гапда такрорланиб ишлатилганда, унинг иккинчи компоненти -лар морфемаси билан синоним бўла олади: Нима, нима олдинг → нималар олдинг?:— Нима, нима деяпсан, бу қанақаси бўлди, ким шунақа қилди? (М. Қориев.) // нималар деяпсан?

Белги ҳақидаги сўроқни билдирувчи қандай, қанақа, қалай сўроқ олмошларини, баъзан эса кўпроқ пайт ва ўрин учун ишлатиладиган қай олмошини бир-бирлари билан синоним сифатида алмаштириб ишлатиш мумкин. Лекин бу доимий ҳодиса эмас. Чунки қалай, қай сўроқ олмошлари кўпроқ оғзаки сўзлашув ва поэтик нутқ учун характерли. Ҳатто баъзан қандай ва қанақа олмошларини ҳам алмаштириб қўллаш мумкин бўлмайди. Мисоллар: *Қизиқ! Нима қилиш керак? Қандай ўзгартириш мумкин. (О. Е.) // қанақа мумкин, қалай, қай мумкин эмас. Билмам, қандай аёл бўлган Алишернинг онаси. (А. О.) // қанақа мумкин, қалай мумкин эмас. Қандай энди, ишлар яхшими // қанақа мумкин эмас, қалай эса мумкин.*

Кўпинча қандай олмоши ўрнида қалай, қай олмошларини ишлатиб бўлмайди. Аммо қалай ва қай олмошлари ўрнида ҳамма вақт қандай олмошини ишлатиш мумкин, қанақа олмошини ишлатиш эса доим тўғри келавермайди. Мисоллар: *Ҳай, хотининг қалай? (М. Горький.) // қандай мумкин, қанақа мумкин эмас. Салом, кампир, Аҳволлар қалай? (С. Есенин.) // қандай мумкин, қанақа мумкин эмас. Ёки: Хўш, қани айтинглар: ишларингиз қай аҳволда? (М. Шолохов.) Энди колхоз оммасининг кўзига қай юз билан қарайсан, Нагульнов? (М. Шолохов.)*

Қай олмоши ҳар доим предметнинг туси, ҳажми ҳақидаги маънони ифодаловчи сўзлар билан бирга келади: қай даражада, қай аҳволда, қай тусда каби. Гап қандай белги ҳақида бораётгани аниқ бўлмаса, қай олмоши қўлланмайди, балки қандай олмоши қўлланади. (Юқоридаги мисолларга эътибор беринг.) Масалан: *қандай одам, қандай жой дейиш мумкин, қай одам, қай жой дейиш мумкин эмас. Қай олмоши предметнинг ранги, ҳажми каби белгилари ҳақида сўроқни билдириши билан қандай ва қанақа олмошларининг синоними бўла олади. Аммо унинг бу маънода ишлатилиши қандай олмошига нисбатан чекланган. Қай олмоши ҳаракатнинг белгиси ҳақидаги сўроқни ҳам билдириши мумкин. Бу маънода ҳам ҳаракатнинг белгиси ҳақидаги сўроқни ифодалашда қўлланувчи қанақа, қандай, қалай олмошларидан*

баъзи бир хусусиятлари билан фарқланади. Яъни бундай шароитларда *қай* олмоши, одатда, ҳаракатнинг конкрет белгисини билдирувчи сўзлар билан бирга ишлатилади. *Қандай, қанақа, қалай* олмошлари эса бундай сўзларсиз ҳам ишлатила беради. Масалан, *қандай ишляпти, қалай ишляпти* дейиш мумкин, *қай ишляпти* деб бўлмайди. Бундай вақтларда *қайтарзда, қайдаражада ишляпти* дейилади.

Қай олмоши ҳаракатнинг бажарилиш ўрни ёки вақтини аниқлаш учун ишлатилганда ҳам, *қандай, қанақа, қалай* олмошлари билан синоним бўла олмайди. Чунки кейинги уч олмош ҳаракатнинг ўрни ва вақтини кўрсата олмайди. Улар *ер, вақт* сўзлари билан қўллангандагина ўрин ва вақтни кўрсатади. *Қай* олмоши эса бу сўзларсиз ҳам шу маънони ифодалайди. Мисоллар: *Этигинг қани?— деди кампир.— Кийимларинг қайда, шим қани? Ортиқ индамади. (Ҳ. О.) Қайларга борай, Қайларда турай, Ботинкангиз бўлмаса, Қўқондан олай. (Қўшиқдан.)*

Қайдан келганди — у? Билмади кимса, Қабрга ҳам жимжит кириб кетди у. (А. О.)

Қай олмоши вақт сўзи билан бирга ишлатилиб, ҳаракатнинг бажарилиш пайти ҳақидаги сўроқни ифодалаганда *қачон* сўроқ олмоши билан синоним бўла олади: *Шу экин-текинлар қайвақтда, қандай экилади, қандай тарбият қилинади («С. Ўзб.»)* *Қачон* олмоши ўрнида *қайвақтда, қайпайтда* бирикмаларини ҳамма вақт ҳам ишлатиб бўлмайди. Чунки *қачон* олмоши конкрет вақт, ҳатто асрларни ҳам ўз ичига олувчи давр ҳақидаги сўроқни ифодалаш учун ишлатилади. Аммо *қайвақтда* ёки *қайпайтда* бирикмалари эса конкрет, чегараланган вақт ҳақида сўроқни ифодалаш учун қўлланади. Масалан, *қачон келди // қайвақтда келди* бирикмаларида уларни алмаштириш мумкин. Лекин *Бу воқеа XIX асрда юз берди* гапига нисбатан *қачон* сўроғини қўллаш мумкин, *қайвақтда юз берди* тарзида сўроқ бериш эса вақт давомийлигини чегаралаб қўяди. *Қанақа* олмоши ўрнида *қандай* олмошини баъзан қўллаш мумкин, баъзан эса мумкин эмас. Мисолларга эътибор беринг: *Хўш, қанақа гап ўзи? Билсам бўладими? (Н. Сафаров.) // қандай гап. Юрагингга ҳаракат бериб турган меҳруҳаббатдан бир сўзинг заҳри билан жудо бўлсанг. Бу қанақаси! (М. Қориев.)* — бу ўринда *қандай* олмошини қўллаб бўлмайди.

Ўзбек тилида *неча, қанча* олмошлари миқдор ҳақидаги сўроқни билдиради. Шу функцияда улар бир-бирлари билан ва *неча* олмоши билан синоним бўла олади. Лекин улар айрим ўзига хос хусусиятлари, маъно нозикликлари билан бир-бирларидан фарқ ҳам қилади. Масалан, *неча* олмоши умуман предметнинг миқдори ҳақидаги ва конкрет бўлмаса-да, унинг донаси ҳақидаги сўроқни ҳам билдира олади, аммо *неча* олмоши эса фақат предметнинг донаси ҳақидаги сўроқни билдириш учунгина қўлланади. *Неча* олмоши составидаги -та элементи *дона, нафар* ва бошқа

нумеративлар маъносини ифодалайди. Шу сабабли ҳам *нечта* олмоши нумеративлар билан ишлатилмайди: *неча кило, неча дона, неча боғ, неча туп* дейиш мумкин, лекин *нечта кило, нечта дона, нечта боғ, нечта туп* деб ишлатилмайди.

Бундан ташқари, *неча* олмоши конкрет ва абстракт предметларга нисбатан ҳам, доналаб санаш мумкин бўлган ва мумкин бўлмаган предметларга нисбатан ҳам ишлатила беради. *Нечта* олмоши эса, асосан, доналаб санаш мумкин бўлган конкрет предметларга нисбатан ишлатилади. Масалан, *нечта дафтар, нечта олма*.

Неча олмоши умумий миқдорни билдириш оттенкаси билан қанча олмошига синоним бўлади: ...*бир қанча телеграмма*... (А. Фурманов) // *бир неча телеграмма*.

Аммо нумератив сўзлар билан кела олиш ёки кела олмаслик жиҳатдан *неча* ва *қанча* олмошлари фарқланади. *Неча* миқдор билдирганда, кўпинча нумеративлар билан ишлатилади. *Қанча* эса шу функцияда нумеративларсиз ишлатилади, яъни *неча сўм, неча кило, неча қават*. Лекин *қанча сўм, қанча кило, қанча қават* тарзида қўллаш норма ҳисобланмайди. Шу сабабли *қанча* олмоши ўрнида *неча* олмоши қўлланадиган бўлса, албатта, у нумератив сўз билан бирга келади ва аксинча, нумератив сўз билан бирга қўлланган *неча* олмоши ўрнида *қанча* сўзи ишлатиладиган бўлса, нумератив туширилиб қолдирилади. Нумератив билан қўлланган *неча* олмоши конкрет миқдорни, нумеративсиз қўлланган *қанча* олмоши умумий миқдорни билдиради. Мисолларни кузатинг:— **Қанча тердингиз?** — *Элик тоннага яқин.* (М. Қориев.) // *неча килограмм (ёки тонна) тердингиз.* ...*Шу ердан Шайхантовургача неча минутда борасиз?* (О.) // *Шу ердан Шайхантовурга қанчада борасиз?*

Мисоллардан ҳам кўриниб турибдики, *қанча* олмоши кўпроқ умумийликни ифодалайди. Унда предметни доналаш, донаси ҳақидаги сўроқни билдириш хусусияти йўқ даражада. Қийёсанг: *Мажлисга неча одам келди* гапида келганларнинг конкрет сони сўралса, *Мажлисга қанча одам келди* гапида, асосан, одамларнинг кўп ёки озлиги назарда тутилади.

Қанча олмоши эргаш гап составида бош гапда ифодаланган белгининг аниқловчиси вазифасида келганда, ҳаракатнинг даража-миқдорини билдирган *неча* олмоши билан синоним бўла олмайди: **Қанча кўп ўқисанг, шунча кўп биласан.** (Мақол.)

*Фойда йўқдир, гўзал, золим фалакдан,
Қанча дод қилсанг-у, қанча шикоят.
Қанча ёлворсанг-у, қанча тўксанг ёш,
Барибир, аламга бўлмас ниҳоят.* (Ҳ. О.)

Ҳозирги ўзбек тилида *қайси* олмоши белги тўғрисидаги сўроқни билдирганда, *қандай* олмоши билан; *қаерда* (-га, дан) сўроқ олмоши поэтик нутқда ўрин, жўналиш ёки чиқиш келишиги қўшимчасини олган *қай* олмоши билан функциядошлик қилиши

мумкин. Мисоллар: **Қайси кинога борамиз?** (М. Қориев.)— қандай кинога борамиз. *Партия қайси йўлдан бошласа, биз доимо шу йўлдан борамиз.* (У.) // **қандай йўлдан.** Яна қиёсланг: *қаерда // қаердан // қайдан, қаерга // қайга* каби.

Ўзлик олмоши (ўз) эгалик аффиксини қабул қилиб, кишилик олмошларининг эквиваленти вазифасини бажариши мумкин. Шунинг учун гапда ўзлик олмоши эгалик аффикс билан қўлланганда, кишилик олмошлари ҳар учала шахсда ҳам туширилиб қолдирилиши мумкин: *менинг ҳовлим // ўзимнинг ҳовлим; сенинг ҳовлинг // ўзингнинг ҳовлинг* каби. Гапда ҳам кишилик олмоши, ҳам эгалик аффиксини олган ўзлик олмоши бўлса, таъкидлаш, кучайтириш маъноси англашилади.

Ўзлик олмоши келишиклар билан турланиши учун аввал эгалик аффиксини қабул қилади. Бу адабий тил нормаси ҳисобланади. Аммо бадний асар тилида, хусусан, поэтик нутқда ўзлик олмошининг эгалик аффиксини қабул қилмай турланган ҳолатлари учрайди. Бу эса стилистик нормага киради. Мисоллар:

Иккови эмикдош, қариндош, пайванд,

Бирининг — бириси ўзининг ўзидир.

Бел тутди ўғлонлар ким ўзмоқ учун. (F. F.)

Белгилаш олмошлари англаган маъноларининг яқинлигига қараб икки катта гурпуага бўлинади. Уларнинг бир гурпуаси (*ҳар, ҳар ким, ҳар нима, ҳар нарса, ҳар қандай, ҳар қайси*) шахс, предмет ва белгини ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади, иккинчи гурпуаси эса (*ҳамма, барча, бари, бутун*) жамлайди, умумлаштиради.

Биринчи гурпуа ўзаро бир-бири билан синонимик муносабатга киришиши қийин, чунки составидаги турли маъно англадиган элементлар бунга йўл қўймайди. Масалан, *ҳар ким* ва *ҳар нима* олмошлари составидаги *ким* ва *нима* элементлари (сўроқ олмоши), *ҳар қандай* ва *ҳар қайси* олмошлари составидаги *қандай* ва *қайси* элементларининг фарқига эътибор беринг. *Ким* ва *нима, қандай* ва *қайси* сўзлари бир-бири билан жуда кам ҳолатлардагина (шунда ҳам адабий тил нормасидан чекиниб) маъно жиҳатдан яқинлашади.

Иккинчи гурпуадаги белгилаш олмошлари эса айрим маъно нозикликлари билан бўлса ҳам, бир-бирлари билан синонимик муносабатга кириша олади: *Бари сеники.* (F. F.) Қиёсланг: *барчаси сеники // ҳаммаси сеники, жами сеники. Уша уста аллақачон ҳамма нарсани пайқаб олиб, орқамиздан пойлаб юрган экан.* (М. Г.) Қиёсланг: *барча нарсани // бари нарсани // жами нарсани* каби.

Ҳамма олмоши бирдан ортиқ предметнинг жамини ёки бир предметнинг яхлит, бутун, тўлиқ ҳолини билдиради. Агар **ҳамма** олмоши предметни билдирувчи сўздан олдин қўлланса, шу сўз орқали ифодаланган предметнинг бирдан ортиқлигини, уларнинг жамини кўрсатади ва, аксинча, предмет яхлитлигини билдирганда, **ҳамма** олмоши предметни кўрсатган сўздан кейин келади.

Чоғиштиринг: *Ҳовлининг ҳаммасига гул экдим* (бир ҳовлининг бутун қисмига) // *Ҳамма ҳовлига гул экдим* (бир нечта ҳовлига). *Дўкон ичидагиларнинг ҳаммаси бирдан ғимирлаб қолди.* (М. Шолохов.) *Бу ерга ҳамма қишлоқ йиғилган.* (М. Шолохов.)

Барча, ҳамма, бутун, жами белгилаш олошлари нутқ стилларида қўлланишига ва ифодалаган маъно нозикликларига кўра фарқ қилади. Масалан, *барча* кўпроқ ёзма нутқ учун хос, оғзаки сўзлашув нутқида эса кам ишлатилади. *Барча* оломошида кўп нарса ва шахсни умумлаштириб белгилаш маъноси *ҳамма* оломошига нисбатан кучли. Умуман, *барча* оломоши деярли *ҳамма* вақт шу маънони ифодалаш учун хизмат қилади. Бир предметнинг яхлит бутунлигини ифодалаш учун эса *барча* оломоши деярли ишлатилмайди, яъни *ҳовлининг барчасига гул экдим* деб бир ҳовлининг яхлитлигини белгилаш мумкин эмас.

Қуйидаги мисолларга ҳам эътибор беринг: *Бу деталларнинг барчаси янги тикланган цех маҳсулоти эканлигини инженер яхши билар эди.* (Г. Николаева.) *Барча ашулачилар ва уларни ураб олган ҳамма қизил аскарлар «бадиий хотира бўлсин» бейишди.* (А. Фурманов.)

Сўнги мисолдаги *барча* ва *ҳамма* оломошларининг синонимик муносабатига эътибор беринг.

Едингиз барчангиз итдек фуқаронинг этини,
Фасб ила молин олиб, қўймадингиз битини.

(Турди.)

Бутун оломоши бирдан ортиқ шахс ва предметларнинг жамини ифодалаш учун ҳам, бир предметни яхлит белгилаш учун ҳам ишлатилади. Шу сабабли контекст билан боғлиқ равишда у *ҳамма*, *барча* оломоши билан ҳам, *бари*, *жами* оломошлари билан ҳам синонимик муносабатга кириша олади. У, биринчидан, кўпроқ ёзма нутққа тегишлилиги билан *барча* оломошига яқин туради ва оғзаки нутқ учун хос бўлган *бари* оломошидан фарқ қилади.

Иккинчидан, *ҳамма*, *барча*, *бари* оломошларида предметларнинг умумий тўдасини кўрсатиш, *бутун* оломошида бир предметнинг яхлитлигини белгилаш кучли. Шу сабабларга кўра, баъзан уларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиш қийин. Масалан, ...*гўё унинг бутун бадбуруш юзини оғиз қоплади.* (О.) Аммо бу ўринда *ҳамма* // *бари* // *барча* юзини тарзида ишлатиш мумкин эмас.

Қуйида келтирилган мисолда *бутун* оломошини *ҳамма*, *барча*, *бари* оломошлари билан алмаштириш мумкин. Чунки бу мисолда *бутун* оломоши бирдан ортиқ предметларнинг жамини кўрсатапти: *Кет... ўрмалаб чиқиб кет-е, илон! Бутун гап сенда... ҳамма айб сенда... қизимни сен заҳарладиң.* (М. Горький.)

Ҳозирги ўзбек тилида гумон оломошлари сўроқ оломошлари олдидан алла-морфемасини ёки сўроқ оломошларидан сўнг -дир морфемасини, баъзан эса сўроқ оломошларидан аввал бир сўзини келтириш билан ҳосил қилинади. Бу элементлар ёрдамида тузилган оломошлар кўпинча предмет, унинг белгиси ҳақидаги тахмин, гумон маъносини англатади. Уларни бири ўрнида иккинчисини

ншлатиш мумкин. Бундай ҳолларда гумон олмошлари составидаги сўроқни билдирувчи қисм ўзгаришсиз қолади ва уларга қўшиладиган элементларнинг (алла-, -дир, бир) ўрни алмашади. Демак, аллаким // кимдир, алланима // нимадир, аллақандай // қандайдир ва бир нима каби жуфтларнинг синонимлиги алла-, -дир морфемалари ва бир сўзининг ўз ва контекстуал маъноларидаги синонимик муносабатига асосланади. Мисоллар: ...кетмоқчи бўлиб турганимда кимдир мени йўқлаётганлигини айтишди. (М. Қориев.) // аллаким // бир киши. Фарида кўчанинг муюлишига етганда нимадир тарақлаб кетди. (Рашид Нури.) // алланима // бир нима. Бола қандайдир мудҳиш ҳодиса содир бўлганлигини пайқайди. (Ч. А.) // аллақандай.

10-§. ФЕЪЛ СТИЛИСТИКАСИ

Феъл замон формаларининг стилистик хусусиятлари

«Ҳар қандай борлиқнинг асосий формалари макон ва замондир. Макондан ташқари борлиқ бўлиши қандай энг бемаъни сафсата бўлса, замондан ташқарида борлиқ бўлиши ҳам шундай энг бемаъни сафсатадир»¹,— деган эди Ф. Энгельс.

Демак, ҳаракат қандайдир бир жойда, ўринда — маконда, қандайдир бир вақтда, пайтда — замонда юз беради.

Грамматик замон маъноси нутқ моментига нисбат бериб белгиланади. Яъни ҳаракат нутқ сўзланиб турган пайтдан олдин, нутқ momenti билан бир пайтда ёки нундан сўнг юз бериши мумкин. Шунга қараб феълнинг ўтган, ҳозирги ва келаси замонлари белгиланади. Бу замонлар бир-бирлари билан узвий алоқада бўлади. Масалан, ҳозирги замонда бажарилаётган иш-ҳаракат ўтган замонда бошланган бўлиши ва келаси замонда ҳам давом этиши мумкин, ёки келаси замонда бажариладиган иш ҳозирги замонда бошланган бўлиши мумкин ва ҳоказо. Шунингдек, бир замон формаси ўзи учун типик бўлмаган контекст ва ситуацияда, интонация ёрдамида, жанрлар билан боғлиқ равишда бошқа замон маъносини ифодалаш мумкин. Бироқ, бир замон ичида бажарилган ҳаракат дистанцион узоқ-яқинлиги, бир марталик ёки давомийлик каби хусусиятлари билан фарқланади. Бундай фарқли маъноларни ифодалашда баъзан бир замонни ифодаловчи турли формалардан (*ишлаяпти // ишлаётир // ишламоқда // ишлаб турибди // ишлаб юрибди*), баъзан биргина формадан фойдаланилади.

Контекстуал ва ситуатив маъно реал маънога (форманинг одатдаги маъносига) мос келмай қолиши натижасида маънода кўчиш юз беради, яъни маълум форма ўзи англатиши керак бўлган маънони эмас, балки бошқа маънони ифодалаш учун хизмат қилади. Бу турли хил экспрессив маъноларни ифодалаш учун мумкин.

¹ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг, 1945, 49-бет.

Ўтган замон феъллари нутқ моментидан илгари бажарилган, юз берган ҳаракатни кўрсатади. Ҳозирги ўзбек тилида ўтган замонда юз берган ҳаракатни кўрсатишда **-ди, -ган, +эди, -(и)б+эди, -(а)р+эди** каби аффикслардан, конструкциялардан фойдаланилади.

Ўтган замондаги ҳаракат бажарилишининг аниқлиги, конкретлиги ёки конкрет эмаслиги, нутқ моментига муносабати жиҳатидан ўзаро фарқли оттенкаларга эга бўлади. Ана шу фарқларни кўрсатиш учун юқорида кўрсатилган турли формалар ишлатилади. Шу билан бирга бу формалар маълум маъноларни ифодалашда бир умумий нуқтага бирлашади. Ана шу умумийлик ичнда айрим фарқли оттенкалари бўлгани ҳолда, баъзан бундай фарқлар йўқ даражага келганда, бири ўрнида иккинчисини ишлата бериш мумкин.

-ди ва **-ган** формалари муносабатини олайлик. Бу ҳар икки форма ҳам ҳаракатнинг ўтган замонда аниқ бажарилганлиги ёки бажарилмаганлигини билдиради. Аммо **-ди** формантини олган ўтган замон формасида ҳаракатнинг бажарилиш процессига, **-ган** формантини олган ўтган замон формасида ҳаракатнинг натижасига эътибор берилади. Қ и ё с қ и л и н г: *Келди очилур чоғинг, ўз-лигинг намоён қил. (Ҳ. Ҳ.) Чаппар уриб гуллаган боғин, ўпар эдим Ватан тупроғин. (Ҳ. О.)*

Бундан ташқари, **-ган** формаси орқали ифодаланган ҳаракат пайт, вақт жиҳатидан **-ди** орқали ифодаланган ҳаракат пайтга нисбатан бир оз бўлса-да «илгарироқ» юз берган ё юз бермаганлик оттенкасига эга бўлади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир пайтдаги ҳаракатни кўрсата олишлари учун гапда яна бошқа ёрдамчи воситалар ҳам иштирок этиши лозим. Қ и ё с л а н г: *Бу йил мўл ҳосил етиштирилди || бу йил мўл ҳосил етиштирилган.* Бундай вақтда уларни бири ўрнида иккинчисини ишлатиш имкони бўлади.

Ўтган замон феълнинг **-(и)б** ва шахс-сон аффикси қўшилишидан ҳосил бўлган формаси сўзловчининг ўз кўзи билан кўрган, билган ҳаракатини аниқлашда, шу замонни кўрсатувчи **-ди** формаси билан синоним бўлиши мумкин: *Ялиниб-ёлвориб Шокирвойни зўрға қутқариб олибман. (Ҳ. Нўъмон.) || Зўрға қутқариб олдим.*

Баъзан **-ган+эди** бирикмаси ҳаракатнинг нутқ моментига нисбатан аввал бажарилганлигини ифодалайди ва бу хусусияти билан **-ди** морфемасига грамматик синоним бўлади.

Нутқ моментидан анча илгари бажарилган ҳаракатни кўрсатиш хусусияти билан ўтган замон феълни ҳосил қилувчи **-ган+эди** ва **-(и)б+эди** формалари бир-бири билан синоним сифатида алмаштирилиб ишлатилиши мумкин. Улардан **-ган+эди** кўпроқ ёзма нутқ учун **-(и)б+эди (-в+ди)** оғзаки сўзлашув нутқи учун характерлидир. Ўтган замон маъноси **-ётган+эди, -ётиб+эди, -моқда+эди, -(а)р+эди, -гувчи+эди** каби конструкциялар ёрдамида ҳам ифодаланadi. Булар ҳаракатнинг бажарилиш вақтини кўрсатиши жиҳатидан бири ўрнида иккинчиси қўлланиши мумкин

(Қиёсланг: *ўқимоқда эди // ўқиётган эди; ўқир эди // ўқиғувчи эди*). Булардан **-моқда+эди** формаси китобий, расмий стилга хос бўлиб, сўзлашув стилида деярли ишлатилмайди, **-гувчи+эди** формаси эса, аксинча, кўпроқ сўзлашув стилида ишлатилади, диалектал характерга эга.

Ўтган замон феъл формалари контекст ва ситуация билан боғлиқ равишда, айрим жанрларда бошқа замон маъносини ҳам ифодалайди. Масалан, баъзан нутқ моментидан юз бераётган ҳодисани тасвирлашда ўтган замон формасидан фойдаланилади: *Майли... сен овқатингни еятур бўлмаса, кетиб қолма, адашиб кетсам келиб сўрайман. Қариган чоғимда агитатор ҳам бўлдим. (А. Қ.)* Нутқ моментидан аввал кампир агитатор бўлган эмас.

Ўтган замон формаси бажарилиши нутқ momenti билан чегараланмаган ҳаракатни ҳам билдиради. Бундай вақтда ўтган замон формаси ҳаракатни ҳозирги замонда ҳам давом этаётганлиги маъносини англатади: *Дарахтлар гуллаган, муаттар ҳаво, чарақлаган офтоб меҳнаткаш Бухарестнинг кўркига кўрк қўшган. (Ж. Жабборов.)* *Халқимиз аҳволи яхшиланган, ҳамма яхши квартиралар билан таъминланган* ва ҳоказолар.

Ўтган замон феъл формасининг келаси замон маъносида ишлатилиши тез-тез учраб туради. Масалан, ўтган замон феъл формаси келажакда бажарилишига қатъий қарор қилинганлик, ишонч маъносини ифодаловчи келаси замон формаси ўрнида қўлланади: *Хўп... Яна гаплашамиз. Мен кўп болали онанинг уйини кўришга кетдим.*

Сўзловчи ўз фикрини тасдиқлаш ёки сўзловчининг қўйилган масалага муносабатини аниқлаш мақсадида мурожаат қилганда, кўпинча келаси замон эмас, балки ўтган замон формасидан фойдаланади: *Бундай беҳижолат, беташиш меҳмонлар ҳар куни келсалар ҳам, майли! Нима дедингиз, жаноб мубошир. (С. Абд.) // нима дейсиз?*

Баъзан бажариладиган ишга ишончсизлик маъноси ифодаланганда ҳам ўтган замон формаси келаси замон маъносини англатади:

— *Жуда қаттиқ сўрайди дейишяпти, қалай бўларкин?*

— *Ўтсак ўтдик, ўтмасак янаги йилга келармиз-да. (Р. Раҳмонов.) // ўтсак ўтармиз...*

Ўтган замон формаси иш-ҳаракатнинг бажарилиши тўғрисида тақмин, фараз маъноларини ифодалаган келаси замон ўрнида қўлланади: *Хўш, фараз қилайлик, душман патиллатиб отиб келаётибди. Борди-ю, мен ўзимни йўқотиб, отмасдан ғўдайиб турабердим. Еки шўрқиб пана жойда писиб ётдим. Нима бўлади? Душман келиб шартта отади-қўяди. (У.) // ғўдайиб тураберсам, ...писиб ётсам...*

Ҳозирги замон феъли -ётир, -яп, -моқда морфемалари орқали ҳосил қилинган феъл формаларига шахс-сон аффиксларини қўшиш натижасида ҳосил қилинади. Бу формалар ҳаракатнинг нутқ momenti билан бир пайтда бажарилаётганлигини кўрсатиш хусусиятига кўра бир-бирларига нисбатан синонимик муносабатда бў-

ла олади. **-ётир, -яп, -моқда** формалари нутқ моментидан илгари бошланган ва нутқ моментидан кейин ҳам давом этиши мумкин бўлган ҳаракатларни ҳам кўрсата олади. Шу сабабли **-ётир, -яп, -моқда** формаларини кўпинча синонимлар сифатида бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин: *ёзаётурсан // ёзаяпсан // ёзмоқдасан; ишлаётурсан // ишляяпсан // ишламоқдасан* каби.

Бу формалар, аввало, маънодаги айрим нозикликлари билан бир-биридан фарқланади. Иккинчидан, стилларда ишлатилиш частотаси билан ҳам бир-биридан фарқланади. Яъни **-ётир** ва **-моқда** морфемалари кўпроқ ёзма нутқ учун хос, **-яп** морфемаси, асосан, оғзаки сўзлашув нутқида қўлланади.

Қонкрет ҳозирги замонни кўрсатувчи **-яп, -ётир, -моқда** формалари воситасида ҳосил қилинган ҳозирги замон феъллари маъно нозикликлари билан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Масалан, **-моқда** формаси **-яп, -ётир** формаларига нисбатан узоқроқ давом этган ҳаракатни кўрсатиш учун хизмат қилади. Қ и ё с қ и л н н г: *Ана келяпти* дейиш мумкин, амма *ана келмоқда* дейилмайди.

Бу морфемалардан ташқари, ҳозирги замонни айрим *ёт, тур, ўтир, юр* феълларининг **-(и)б** ёрдамида ҳосил бўлган равишдош формаларини шахс-сон аффикслари билан туслаш орқали ҳам ифодалаш мумкин.

Ҳозирги замонни кўрсатувчи **-ётир, -яп, -моқда** каби синтетик формалар англатган маънони *ёт, тур, юр, ўтир* феъллари ёрдамида ҳосил бўлган аналитик формалар ёрдамида ҳам ифодалаш мумкин. Шу сабабли уларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатса бўлади. Маънода катта фарқ бўлмайди: *ишлаётир // ишлаб ўтирибди, ишламоқдаман // ишлаб юрибман* каби. Баъзан уларни алмаштириш имкони бўлмайди. Масалан, *югуриб юрибди, очилиб юрибди, очилиб-сочилиб ўтирибди* типдаги нисбатан қисқа муддатда юз берадиган ва ҳозирги замон маъносини ифодалайдиган аналитик формаларни *югурипти, очилаётир, ўтираётир* типдаги синтетик формалар ўрнида ишлатиш тамоман бошқа маънонинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Ҳозирги замон феъл формалари бошқа замон формалари ўрнида қўлланиб, улар англатиши лозим бўлган маънони ифодалаш мумкин. Илмий асарларда бу ҳодиса замон формаларининг кўчиши сифатида талқин қилинади. Ҳозирги замон феълларининг ҳар учала замон маъносидаги элементларни ўз ичига олиши унинг бошқа замонлар ўрнида кўчма қўлланиши имкониятини беради. Масалан, ҳозирги замон формаси ўтган замон маъносида ишлатилади. Бу кўпроқ сўзловчининг ўтмишда кўрган-билганларини ҳикоя қилиб бериш ҳолатини тасвирлашда юз беради: *Кўзимни очсам, тиконли симлар билан ўралган, усти очиқ ерда ўзимга ўхшаш ярадорлар, асирлар ўртасида ётибман. («Еш л.») Баъзи бир ҳужжатлар билан порт шахрига чиқдим, ёлғизман. Ёнимда одамлар дарёдай оқиб боряпти. («С. Узб.»)*

Келажакдаги ишнинг бажарилишига қатъий ишонч билдирилганда ҳозирги замон формаси келаси замон маъносини англатиш учун хизмат қилади: *Ўзбекистон пахтакорлари 28 ноябрда СССР*

*Олий Совети сессияси очилиши кунига давлат планини бажариш-
япти. // бажарадилар. Бугун 688 рейс билан Москвага учиб кет-
ялман. // учиб кетаман // кетажакман // кетадиганман.*

Келаси замон феъллари -ажак (-яжак) аффикси+шахс-сон аффикслари, **-р, -ар** воситасида ясалган сифатдош ёки **-а, -й** билан ясалган равишдош+шахс-сон аффикслари модели асосида ҳосил бўлади ва ҳаракатнинг нутқ моментидан кейин бажарилганлигини билдиради. Келаси замон яна **-а, -й** билан ясалган равишдош+**-диган**+шахс-сон аффикси моделида ҳам бўлади. Уларнинг ҳам-маси ҳаракатнинг нутқ моментидан кейин бажарилишини кўрсатиш билан бир умумий маҳражга бирлашади ва бир-бирлари билан синонимик муносабатда бўлади. Ана шу умумийлик асосида контекст ва ситуация билан боғлиқ равишда уларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин. **Қ и ё с л а н г:** *келажакман // келмоқчиман // келадиганман; боражаксан // бормоқчисан // борадигансан* каби.

Лекин уларни алмаштириш ҳамма вақт ҳам мумкин бўлавермайди. Масалан, *Дарё сувини баҳор тоширар, Одам қадрини меҳнат оширар* гапида *тоширар, оширар* сўзларини на **-моқчи** формаси билан ва на **-диган** формаси билан алмаштириб ишлатиш мумкин. Бу кўпроқ кўрсатилган келаси замонни билдирувчи аффикслар ёрдамида ифодаланадиган маънолар ўртасидаги ички фарқлар билан боғлиқ.

Келаси замон формалари ҳам ўтган ва ҳозирги замон маъноларини англатиб (контекст билан боғлиқ равишда) ўтган ва ҳозирги замон формалари ўрнида келиши мумкин. Масалан: *Раис мажлисни очиб деб эълон қилади, мажлиснинг фахрий президиуми сайланади, ҳамма ўридан туради, гулдурос қарсақлар янграйди. Ҳа, бу ерда ҳаёт қайнайди... Студентлар бахтиёр ёшлик, хуррам студентлик гашитини суряптилар. Ёвуз душман қон тўкиб Маъшукқа ҳам етиб келади.* («Ўзбекистон маданияти».) Агар *эълон қилади, сайланади, туради* феъллари контекстдан ажратиб олинса ёки бошқа контекст ичида келса, келаси замонни билдириш учун хизмат қилади. Аммо бу мисолда ва шунга ўхшаш ҳолатларда мазкур феъллар ўтган замон маъносини ифодалайди.

Боғни боқсанг, боғ бўлар, ботмон дахсар ёғ бўлар. Ит ҳура — *карвон ўтар* типигади мақолларда келаси замон феъл формалари ҳозирги замон билан чегараланмаганлик маъносини англатаётганлиги аниқ сезилади. Худди шунга ўхшаш маъно *нима ясамоқчисан* (қ и ё с л а н г: *нима ясагансан*) типигади гапларда ҳам англашилади.

11-§. МАЙЛ ФОРМАЛАРИНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Феълнинг майл формалари ҳаракат билан субъект алоқасининг объектга муносабатини билдиради.

Феъл майлининг ҳар бири ўзига хос формаларга эга бўлишдан ташқари, турли хил модал маънолар ифодалаши билан бири иккинчисидан фарқланади.

Ўзбек тилида феъл майлларининг бири ўрнида иккинчисини қўллаш, бир майл формаси иккинчи майл маъносини ифодалаш учун ишлатилиш ҳолатлари тез-тез учраб туради. Масалан, ижро майли ҳаракатнинг бажарилганлигини ёки бажарилмаганлигини кўрсатади, у махсус грамматик кўрсаткичга эга эмас.

Ҳеч қандай формал кўрсаткичга эга бўлмаган ижро майлидаги феъл баъзан буйруқ ва шарт майллари ўрнида келиб, улар англатиши лозим бўлган маънони ифодалаши мумкин. Жумладан, ижро майлидаги феълнинг келаси замон формаси буйруқ майли ўрнида келиб, буйруқ оттенкасига эга бўлиши мумкин: *Кечирасиз, сизни биринчи кўришим, колхозга яқинда келдингизми? (О.) Жонгинам, сенинг ишинг кўп эмас: мана бу кубни қайнатасан, демак, ҳамма вақт эрта билан қайноқ сув бўлиши керак. Утин ёрасан, албатта, ундан кейин мана шу самоварларга ҳам қарайсан. (Н. Островский.)* // қайнат, ёр, қара. (Бу ўринда буйруқ топшириқ оттенкасига эга.)

Ижро майлидаги феъл, ўтган замон биринчи шахс кўплик сон формасида келганда ҳам, буйруқ оттенкасига эга бўлиши мумкин: *Қани конференцияга кетдик. Юринглар, биз ҳам томоша қилайлик. (С. Назар.)* — тақлиф оттенкали буйруқ.

Титраб-қақшаб сўжинди. — Кетдик! — деди у тўппончасини шерикларига силкиб. (Ё. Ш.) — қатъий буйруқ.

Ижро майлидаги феъл ҳам махсус интонация ёрдамида буйруқ оттенкасига эга бўлади: *Қирмайсиз колхозга! — Қираман! — Қирмайсиз! — Қираман! — аҳмоқ! (А. Қ.)* Қиёсланг: *Колхозга қирманг! — Қираман! — Қирманг!..*

Ижро майли формасидаги феъл шарт майли ўрнида келиб, у англатган маънони ифодалаш учун хизмат қилади: *Ваъди бердингми, унинг урдасидан чиқ. // Ваъда берсанг, унинг урдасидан чиқ. (Сўзлашув нутқи.)*

Ижро майлидаги бўлади, етади феълларининг турли хил кўринишлари ва шуларга яқин маъно англатувчи бас сўзи контекст, интонация ва бошқа воситалар ёрдамида буйруқ маъносини ифодалайди. Мисоллар: *Меҳрибон оналар, опа-сингиллар, Зор қақшаб йиғламанг! Етар, келинлар! Эгмасдан кўтаринг бошингиз баланд! Бўлди, бас, хонаси вайрон бўлгунча... Зиндон, дор, қамчилар бизни кўрқитмас! — Сабр косаси тўлди, тошди, бас! (К. Яшин.) Мансур. Улуғ амир, афв қилинг, менда гуноҳ йўқ, менга буюриб эдилар. Навоий. Бас! Қуроллари қилич, дор, заҳар! Усуллари ҳийла, найранг! (Уйғун. И. Султонов.) Маҳбубахон қўллари билан юзини яширди-да, ёлворгандек деди: Бас! Бас! (Ё. Ш.)* Қиёсланг: *Жим бўлинг, тўхтанг!*

Буйруқ майлидаги феъл бошқа майл маъноларини ифодалаб, уларнинг ўрнида қўлланиши мумкин. У ижро майли ўрнида келганда, ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигини таъкидлаб кўрсатишда катта эффект касб этади. Масалан: *Кўринг бунни, домла, — деди Сергей амаки Улмаснинг орқасини ўгириб. — Болани ўқитиш ўрнига хизматингизни қилдиринг, яна урдилинг! Ахир, сизда инсоф борми? (Ё. Ш.)* Қиёсланг: *Хизматингизни қил-*

дирибсиз, яна урдирибсиз. Барча ишни қуллар қилсин, даромадни қул эгалари олсин, шу ҳаққониятми? || Барча ишни қуллар қилади, даромадни қул эгалари олади. Сиз, сиз! — деди Бегмат Норматнинг кўзига тикилиб,— сиз яшириб қолган ерингизга эккан қовун-тарвузингиз билан коплон бозорини обод қилинг, ўз фойдангизни кўзланг, жабрини халқ тортсин. (Ҳ. Шамс.) || ...обод қиласиз,— ...фойдангизни кўзлайсиз, жабрини қуллар тортади.

Буйруқ майли формаси баъзан ижро майли орқали ифодаланмиши лозим бўлган гумон маъносини ўзида мужассамлаштиради ва ижро майли ўрнида ишлатилади: **Хонзода (чўчиб).** Нима маслаҳатлари бор экан, пайқамадингизми? Тағин, қози поччангиз сизга янги аяча топган бўлмасин, Холматжон! (Ҳ. Ҳ.) || ...қози поччангиз сизга янги аяча топгандир.

Бу майл формасининг шарт майли ифодалайдиган маъноларни ифодалаш ҳолатлари ҳам учрайди. Бундай вақтда -син ва -са формалари синонимик муносабатга киришади. Мисоллар: **Занг чалинсин, ҳаммамиз далага чиқамиз || Занг чалинса...** Илоҳим Сизнинг айтганингиз бўлсин, биз ҳам томоша қилайлик. (Ҳ. Шамс.) || **Сизнинг айтганингиз бўлса, биз ҳам томоша қилар эдик.** Мирзо Улуғбек инонган лашкарбошилар эса... Юксак рутба, шон-шавкат ва зеб-зийнатга ўч бу амиру умаро эса... фақат тахт соҳиб кучда турган маҳалдаёқ қўл қовуштириб туради. Салтанат сал тебрансин, дарҳол юз ўгиради. (О. Ё.) || Салтанат сал тебранса, дарҳол юз ўгиради. Қайси ота-она ўз фидойилигини фарзанд юзига миннат қилиб солибдики, она миннат қилсин? («С. Ўзб.») || она миннат қилса. (Шу ўринда қилсин формаси миннат қилади тарзида ижро майли билан ҳам алмаштирилиши мумкин.)

Буйруқ майли формаси контекст билан боғлиқ равишда -са + ҳам конструкцияси ёрдамида англашладиган тўсиқсизлик маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: **Хоҳ инонинг, хоҳ инонманг, ака, ишқида юрагимга ғулғула тушиб, худди томир уришим бехосдан ўзгариб кетгандай бўлди.** («Шарқ юлдузи») || **Инонсангиз ҳам, инонмасангиз ҳам...** Эмди, хоҳ инонинг, хоҳ инонманг ҳақиқат излаб, тағин даргоҳи илмга келдим, уста. (О. Ё.) Бундай маънода кўпинча буйруқ майлининг III шахс бирлик формасидан фойдаланилади: **Каттақўрғонга қайтиб келгач, уни қайси ишга қўйишмасин, ҳамма ерда жон куйдириб ишлади.** («С. Ўзб.») || **қайси ишга қўйишса ҳам...** Ҳа, у ўз умрида қанча хатолар қилмасин, қанча янглишмасин, илм-маърифат йўлида қирқ йил қилган меҳнати зое кетмабди. (О. Ё.) || **хатолар қилса ҳам, қанча янглишса ҳам...**

Шарт майли формасининг -са + бўладими конструкцияси ўтмишида кутилмаган, тўсатдан юз берган, ҳайратда қолишга сабаб бўлган воқеаларни тасдиқлайди ва ижро майли ўрнида қўлланади: **Саҳарга яқин Аччида кетаётган эдим, рўпарамдан йўлбарс чиқиб қолса бўладими? (А. Қ.) || чиқиб қолди. ...Кенжабойнинг ўғли югуриб келса-ю, тўни билан сумкасини қўлимга тутқазса бўладими? (О.) || қўлимга тутқазди.**

Шарт майли формаси, асосан, буйруқ майли маъносида ишлатилади. Бунда интонация ҳал қилувчи роль ўйнайди: *Битта мовут беретка олиб берсангиз.* (F. F.) // *олиб беринг. Тезроқ келсанг, кинога борар эдик // Тезроқ кел, кинога борамиз. Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво пишар // Сабр қил, ғўрадан ҳалво пишади. Ишласанг тишлайсан // ишла тишлайсан* каби.

12-§. ШАХС-СОН ФОРМАЛАРИНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Феълдан англашилган ҳаракат, одатда, бирор шахс томонидан бажарилади. У сўзловчининг ўзи — агенс, нутқ қаратилган суҳбатдош — адресат ёки нутқ процессида иштирок этмаган шахс ёки предмет бўлиши мумкин.

Сўзловчи ёки ёзувчи турли хил маъно нозикликларни ифода-лаш учун кўпинча маълум шахснинг кўплик формасини унинг бирлиги ўрнида ёхуд, аксинча, бир шахс формасини бошқа шахс формаси ўрнида қўллайди. Масалан, I шахснинг кўплик формаси унинг бирлик формаси ўрнида қўлланиб, камтаринлик, манманлик, мағрурланиш, ўзини катта туттиш каби оттенкаларни англа-тади.

Бу ҳолат камтаринлик оттенкасида, асосан, илмий стилда ишлатилади. Мисоллар: *Биз тўплаган материаллар ана шу асосий мақсадга эришувда текширувчиларга ишончли манба бўлади, деб умид қиламиз.* (Ф. А. Абдуллаев. Ўзбек тилининг ўғиз лаҳжаси.) *Шу масалаларнинг мазкур ишда қандай ҳал этилганлиги ҳақида... фикрлар баён этилишини жуда истаймиз.* (А. Ҳожиёв. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар.) *Бу ҳол содда гап структураси соҳасида яна ҳам чуқур тадқиқотларнинг майдонга келиши учун туртки бўлади деган умиддамиз.* (И. Расулов. Ҳозирги ўзбек тилида бир составли гаплар.) *Шуларни назарда тутиб, ўзбек тилидаги полисемияни қуйидаги бобларга бўлиб ўрганилишини маъқул деб топдик.* (М. Миртожиев. Ўзбек тилида полисемия.)

Бундай ҳолат бадиий асар тилида ҳам учрайди: *Меҳмонни ишга солар эканмиз-да,— деди Йўлчини бирга олиб жўнаркан Ермат.* (О.)

Баъзан сўзловчи ўзини бошқа шахс ўрнига қўйиб, ўзига ўзи мурожаат қилади. Гапда шахснинг қайси формаси ишлатилишидан қатъи назар контекстан у биринчи шахсга тегишли эканлиги сезилиб туради. Масалан, *Мулла Турсун* (сўзловчи Турсуннинг ўзи), *мана олий маълумот ҳақидаги дипломни ҳам олдинг.* Энди *халқимиз, давлатимизнинг ҳамма ишларини қойил қилиб бажар.* (сўзлашув нутқи.) Шу гапни бошқача қилиб қуриш ҳам мумкин: *Қани, мулла Турсун, дипломни ҳам олдилар, энди меҳнат камарини маҳкам боғласинлар* каби. Биринчи тип гапда *олдинг, бажар* сўзлари *олдим, бажарай* маъноларида, яъни форма II шахс, аммо маъно I шахс. Иккинчи тип гапдаги *олдилар, боғласинлар* сўзлари *олдим, боғлай* маъноларида, яъни форма III шахс бирлик, маъно эса I шахс. Бу ҳолат илмий стилда ҳам тез-тез кўзга ташланади: *Шу сабабли автор* (китобнинг авторини ўзи

тўғрисида гапиряпти) *ўз баёнида кўпинча мустақил иш тутушига мажбур бўлди.* (Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари.) *Китобнинг қўл ёзмаси билан танишиб, ўз қимматли маслаҳатларини берган... ўртоқларга автор самимий миннатдорчилик билдиради.* (К. Назаров. Ўзбек тили пунктуацияси асослари.)

Баъзан сўзловчи тингловчига — II шахсга мурожаатда I шахснинг кўплигидан фойдаланади, яъни *ишингиз қандай, соғлигингиз яхшими, яхши ухладингизми* дейиш ўрнига *ишимиз яхшими, соғлигимиз яхшими, яхши ухладикми* тарзда мурожаат қилади. Тингловчининг ўзига қўшиб олади ва унинг кўнглини кўтаради. Бу хусусият оғзакчи нутқ, бадиий асар тили учун характерлидир.

II шахснинг кўплик формаси тингловчи шахснинг кўплигини кўрсатиш билан бирга биргина шахсни сизлаш маъносини ҳам билдиради. Кўплик форма бирлик форма маъноси учун қўлланади: *Сиз буюк ишлар қилдингиз.* (Ас. М.)

II шахснинг бирлиги шу шахснинг кўплиги ўрнида қўлланади. Бунда кўпинча сўзловчи ўзини тингловчидан устун қўяди, тингловчига менсмай қарайди, уни сенсирайди. Феъл бирликда бўлади-ю, аммо кўп шахсга мурожаат қилинганлиги у бошқариб келган сўздан биллиниб туради: *Сенлар кетмайсан, гап бор; Ҳамманг бир жойга тўплан* каби.

II шахснинг бирлиги биринчи шахс бирлиги ўрнида қўлланади: *Рост, баъзи вақтда дунёдан чиқиб кетгинг келади.* (О.) // *кетгим келади. Кўча-кўйда бош кўтариб юролмай қолдинг, киши.* (Я.) // *Кўча-кўйда бош кўтариб юролмай қолдим.*

Баъзан II ва III шахснинг бирлик формалари юқоридаги каби *киши ёки одам* сўзлари билан бирга келганда, умум шахс маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: *Лекин ўзи шу қадар нуроний, шу қадар хушчеҳра чолки, унга қараб тўймайсан, киши.* (Т. Жалолов.) // *мен тўймайман, сен тўймайсан, у тўймайди. Фигуристларимиз, штангачиларимиз муваффақиятидан хурсанд бўлади одам // мен хурсанд бўлман, сен хурсанд бўласан, у хурсанд бўлади* каби.

Баъзан сўзловчи II шахс билан бевосита муносабатда, суҳбатда бўлади ва нутқ процессида иштирок этмаётган шахс ҳақида — III шахс ҳақида гапирди-ю, аммо III шахс ўрнида II шахс бирлиги формасидан фойдаланади. Яъни III шахс ўрнида II шахс формасини ишлатади: *Ҳа, ўлдингми, иккита меҳмонни кутиб ололмасанг. Ҳе зикналигинг қурсин.* (Муштум.)

III шахснинг кўплиги шу шахснинг бирлиги ўрнида келиб, контекст билан боғлиқ равишда ҳурмат, кесатиқ маъноларини англатиш учун хизмат қилади: *Ўзлари ҳам яхши маъруза ясадилар, бундай маъруза бўлгач, алласиз ухлаш мумкин (кесатиқ). Дадам келдилар. Онам уйдалар* (ҳурмат) каби.

Феълнинг III шахс формаси биринчи шахснинг бирлиги маъносини англатиши мумкин. Мисоллар: *Мен сабрсизлик билан жавоб кутар, лекин жавоб мактуби ҳадеганда келмай, энка-тинкам*

ни қуритарди. (Т. Жалолов.) Хатингизда ишора этилган баъзи ноаниқликларга **ўзим билганча** (бўлиши лозим: билганимча) жавоб қайтаришига ҳаракат қиламан. (Т. Жалолов.) Устод! Онҳазратим сизни ғанимлар кўзидан йироқ бўлсин дедилар, камина **ўзим бсриб келур...** (О. Ё.) // **ўзим бориб келарман.**

Поэзияда адабий тил нормасидан чекинган ҳолда III шахснинг бирлиги II шахснинг кўплиги ўрнида ҳам қўлланади: **Роҳат кўриб ўсди қайси бирингиз?** (Ҳ. О.) // **Қайси бирингиз роҳат қилиб ўсдингиз?**

III шахснинг кўплиги II шахс бирлигининг сизлаш оттенкаси ўрнида қўлланади: **Нима хоҳласалар, ҳаммаси бор.** (Н. Сафаров.) // **хоҳласангиз. Абадул-абад саломат бўлсинлар. Марҳамат, нознеғматдан олғайсиз, азизим...** Мавлоно Муҳиддин шошапиша патурларни ушатиб, **Али Қушчини дастурхонга қистади.** (О. Ё.)

Контекст, ситуация билан боғлиқ равишда III шахс формаси II шахсга нисбатан ишлатилиб, киноа маъносини ҳам англатади:— **Нега овора бўлдилар. Ахир, дастурхон кўтариб юриш хотинлар одати-ку,— деб «койиб» берди.** (Т. Жалолов.) // **нега овора бўлдингиз.**

13-§. БУЛИШЛИ-БУЛИШСИЗЛИК ФОРМАЛАРИ СТИЛИСТИКАСИ

Феълларнинг бўлишли формаси махсус кўрсаткичга эга эмас. У ҳаракатнинг бажарилганлигини, бажарилаётганини ёки бажарилажагини кўрсатади.

Бўлишсиз формаси **-ма** аффикси ёрдамида ҳосил қилинади ва бўлишли формага қарама-қарши ўлароқ ҳаракатнинг бажарилмаганлиги маъносини билдиради. Баъзи ҳолларда — махсус лексик ва грамматик қуршовда феълнинг бўлишли формаси бўлишсизлик ва, аксинча, бўлишсиз формаси бўлишлилик маъносини англатиши мумкин. Жумладан, риторик сўроқ гапларда инкор маъноси бўлишли форма орқали, тасдиқ маъноси эса бўлишсиз форма орқали ифодаланади: **Уруш ҳақида гап борганда кўзларида ёш кўринмаса ҳам, кипригидан бир томчи нам томмаса ҳам, унинг кўкси ёниб, бағри тутаб турганини қандай сезмаслик мумкин?!** («С. Ўзб.») **Китоб — жангчи шоир хотираси учун ажойиб ёдгорлик бўлганини ким ҳам рад эта олади?** («С. Ўзб.») **Улардан қанчадан-қанча қурол-яроғ олмадик, қанчадан-қанча кишини жангга жалб қилмадик, дейсиз** («Ҳалокат бурчаги» фильмида В. И. Ленин нутқидан). **Доҳиймиз В. И. Ленин, у тузган партия халқлар дўстлиги ва қардошлигини қарор топтириш йўлидаги курашда озмунча куч-ғайрат сарфламадилар.** (Ш. Рашидов.)— **Майли, ёзверсин,— Олимжоннинг жаҳли чиқди.— Унинг тўхматига ким ишонарди.** (Ш. Рашидов.) **Бу ҳаётни оқопларда, землянкаларда, қорда, бўронда... хастахоналарда бағри хун бўлиб соғинмаганмиди у?** (О.)

Бўлишли форма бўлишсизлик, инкор маъносини ифодалашида интонация ҳам муҳим роль ўйнаши мумкин. Масалан: бирор ки-

ши қилиш мумкин бўлмаган нарса ҳақида мақтанса (масалан, *15-этажли уйнинг 15-этажидан ерга сакрадим, Сирдарёдан сакраб ўтдим* типиди), тингловчи унга шубҳа билан қараб (*15-этаждан сакрадингиз? сакраб ўтдингиз?* типиди), махсус интонация билан савол бериб, сўзловчи фикрини инкор қилиши мумкин.

Риторик сўроқ гапларда феълнинг бўлишсиз формаси тингловчидан жавоб кутмайди, балки шу бўлишсиз форма орқали маълум воқеа-ҳодиса тўғрисида ҳукм чиқаради, уни тасдиқлайди: *Радио орқали дуторчиларимиз ажойиб маҳорат билан ижро этаётган тановар йўллари, шу йўللарда айтилаётган қўшиқлар кимларни ҳаяжонга солмаган, кимларни хаёл оламига судрамаган, кимларни муҳаббат осмонига етакламаган!?* («Муштум».) *Тўқлик нималар қилдирмайди, очлик нималар едирмайди?* (Сўзлашув нутқидан.) *Ўз Ватани, халқи учун не-не тоғлардан ошмади, не-не дарёларни кечиб ўтмади?* (О.) *Уруш не-не кулфатларни солмади инсонлар бошига...* («С. Ўзб.»)

-ма аффиксининг қўшма феъл компонентларининг қайси бири составида келишига боғлиқ равишда ҳар хил маъно нозикликлари келиб чиқади. Агар қўшма феъл компонентларидан биттасида -ма аффикси ишлатилса, ҳаракатнинг юз бермаганлиги, бажарилмаганлиги англашилади: *Цехда меҳнат интизомини бузиш, ишга чиқмай қолиш ҳоллари тез-тез содир бўлиб турарди.* («Еш л.») — *Шу кутубхонада-я, ахир бу ердаги китоблар сиз айтган рақамнинг ярмини ҳам ташиқил этмайди-ку!* («Еш л.») *Олмалиққа ҳам боргилари келмайди.* («Муштум».)

-ма аффикси қўшма феълнинг ҳар икки компонентига ҳам қўшилганда, инкор эмас, балки тасдиқ маъноси англашилади (инкорни инкордан тасдиқ келиб чиқади): *эшитмай қолмади — эшитди, бажармай қўймади — бажарди, кўрмай кетмади — кўриб, кейин кетди;* Мисоллар: *Халқ тарихида рўй берган ўзгаришлар тилга ҳам таъсир қилмай қолмади.* (Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукуров. «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси».) *У фаришта, у жаннатдан нишона, Кўрган одам бўлмай қолмас девона.* (Ҳ. О.) *Мардикор олган оқ пошшонгни йиқитмайин қўймайман.* (Халқ қўшиқларидан.)

Шу азиз тупроқда

унинг жасади.

Бош эгмай ўтмайди

ундан йўловчи... (С. Зуннунова.)

Мен ҳалок этарман ўзимни,

Тинчланмасман, топмай қўймайман. (Ҳ. О.)

Курашчи кетди, лекин

Отряд ҳеч тисланмади.

Ва «Яблочко» қўшиғи

Айтилмайин қолмади. (Ҳ. О.)

Худди шундай ҳолат **-ма** аффикси бошқа инкор билдирадиган воситалар билан биргаликда келганда ҳам юз беради: *эшитмаган йўқ* → *эшитди*; *термаган йўқ* → *терди*, *ўқимаган эмас* → *ўқиган* каби. Мисол: *Робинзон Крузо оролда адашиб юриб бир ўсимликни ҳидлаб кўради ва бу тамаки-ку, деб жуда хурсанд бўлиб кетади ва дейди: бу оролда йўқ нарса йўқ* // *Бу оролда ҳамма нарса бор*.

-ма аффикси биргина сўз составида плеонастик такрорланганда ҳам, тасдиқлаш маъносини беради: Қиёсланг: *зўрман* (тасдиқ) — *зўрмасман* (*зўр эмасман* → инкор) — *зўрмасмасман* (демак, *зўрман* → тасдиқ). Бу ҳолат ҳам инкорни инкор қилиш қонунига тўғри келади.

Ҳозирги ўзбек тилида инкор маъноси *йўқ, бе-, но-, на, -сиз* каби сўз ва морфемалар воситасида, тасдиқ *эга, бор, тўғри, ҳа* ва бошқа воситалар билан ҳам ифодаланади. Маълум интонация билан талаффуз қилинган *йўқ* сўзи лексик ва грамматик қуршов ёрдамида тасдиқ маъносини (*Бу Ватанда нима йўқ* → демак, ҳамма нарса бор маъносида) билдиргани каби, *бор* сўзи ҳам ана шундай ҳолатда тасдиқ эмас, аксинча, инкор маъносини келтириб чиқариши мумкин (*Бу ерда сизга нима бор?* → демак, бу ерда сизга ҳеч нарса йўқ маъносида).

Тасдиқ билдирувчи сўзнинг сўроқ юкламаси билан биргаликда келган формаси инкор маъносини англатади: *Ҳали ваъдани бажарди осмонда! Мақтанishi учун асос борми?* (О.) — *Асос йўқ. Колхозчилар бир йўлдан юрсалар-у, раис бошқа йўлдан юрадиган бўлса, ўйлаб ўтиришининг ҳожати борми?* (Ш. Р.) — *ҳожат йўқ*.

Бўлишсизлик маъноси *на...*, *на* боғловчиси воситасида ҳам ифодаланади: *На ўқиди, на ёзди* каби. Кўринадики, *на* инкор боғловчисининг такрорланиши бўлишлиликни келтириб чиқармайди (**-ма** аффиксининг бир сўзда ёки қўшма сўз компонентларида такрорланиши бўлишлиликни — тасдиқни келтириб чиқариши юқориде айтилди). Баъзан *на* боғловчиси гап составида **-ма** аффикси билан бирга келади. Бундай вақтда **-ма** аффикси ифода қилган инкор маъноси янада кучайтиради:

*На кўкнинг фонари ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб кўчмасдан,
На уфқ ўрамай ёқут-зар,
На булут силжитмай олтин пар,
Тонг кулмасдан бурун турарди.* (У.)

На..., *на* боғловчиси уюшиқ бўлакли гапларда уюшган бўлаклар олдидан такрорланганда, ҳам боғловчисининг инкор маъноли гапларда уюшиқ бўлаклардан кейин келиб, бажарган кўмакчилик хусусияти билан синоним бўлиши мумкин. Баъзан феъл формал жиҳатдан бўлишсиз формада бўлади. Аммо у англатган маъноси жиҳатидан бўлишли форма билан синонимик муносабатда бўлиши мумкин:

— *Мен кечикмадимми?*

— *Асло, асло. («Шарқ юлдузи».)*

— *Сизни зериктириб қўймадимми?*

— *Йўғе, йўғе! (В. Кочетов.)*

Мисоллардаги *кечикмадимми*, *зериктириб қўймадимми* феълларини *кечикдимми*, *зериктириб қўйдимми* каби феъллар билан бемалол алмаштириш мумкин ва бунда маънода туб ўзгариш юз бермайди. Шунинг учун бу гапларда *кечикмадимми*, *зериктириб қўймадимми* каби феълларнинг бўлишсиз формаси ишлатилса ҳам, уларнинг ўрнида *кечикдимми*, *зериктириб қўйдимми* каби бўлишли форма ишлатилса ҳам, жавоб *асло, асло; йўғе, йўғе* бўла бериши мумкин.

СИНТАКТИК СТИЛИСТИКА

1-§. СИНТАКТИК СТИЛИСТИКАНИНГ МУНДАРИЖАСИ, МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ириқ совет олими М. Верли «Умумий адабиётшунослик» аса-рида «Стил сўзга қараганда кўпроқ гапда шаклланади», деб жу-да тўғри хулосага келади. И. Р. Гальперин «Очерки по стилисти-ке английского языка» аса-рида услубнинг ўзига хос белгилари унинг синтактик қурилишидадир, деб қайд қилади. А. И. Ефимов В. Г. Белинскийнинг индивидуал белгилар кўпроқ нутқда кўрина-ди, деган фикрини давом эттириб, «олнй синтаксис»нинг стилисти-ка учун аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтади¹.

Стилистика учун синтаксиснинг ниҳоятда муҳимлигини А. Н. Гвоздев ҳам кўрсатиб ўтади. «Синтаксиснинг стилистика учун жу-да муҳимлиги шу билан белгиланадики,— деб ёзади у,— биринчи-дан, гап нутқнинг асосий бирлиги сифатида тафаккур ва алоқа учун хизмат қилади, иккинчидан, гап рус тилида турли-туман кў-ринишга эгаллиги билан фарқланиб туради»².

Гапда сўзларнинг оддий тартибининг ўзи турли вариантларни ҳосил қилади, турли маъно ёки экспрессив оттенкалар ифодалай-ди. Л. Н. Толстой адибнинг маҳорати энг мос зарурий сўзни энг мос зарурий ўринда ишлатишда кўринишини қайд этиб ўтган эди. Умуман, функционал стилларнинг шаклланишида синтаксис муҳим роль ўйнайди. Ифода мақсади, мазмун ифода формасини белги-лайди. Аммо синтактик birlikлар нутқнинг маълум функционал стиллари билан қатъий боғлиқ бўлмайди. Гапнинг у ёки бу кўри-ниши, турли синтактик конструкция ва оборотлар ифода воситала-ри сифатида нутқнинг барча кўринишларида қўлланаверади. Бу жиҳатдан синтаксис лексика ва фразеологиядан фарқ қилади.

Айрим синтактик ҳодисалар стилистик восита сифатида функ-ционал чегараланганлиги билан ўзига хос хусусиятларга ҳам эга-дир. Масалан, сифатдош ва равишдош оборотлар, боғловчиларнинг айрим турлари кўпроқ китобий нутққа хос бўлиб, ифодага кито-

¹ А. И. Ефимов. Стилистика русского языка, Изд., «Просвещение», М., 1969¹ 5-бет.

² А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка, Учпедгиз. М., 1955, 259-бет.

бий колорит беради, тўлиқсиз гаплар, кўпгина эллиптик конструкциялар, кесими ундов ва ҳаракат номи билан ифодаланган гаплар кўпроқ сўзлашув нутқида қўлланади. Поэтик синтаксис воситалари эса бадний нутқ учун характерлидир. Айрим синтактик бирликлар маълум функционал стилларда кенг қўлланиб, бошқалари учун эса типик бўлмайди. Масалан, эргашган қўшма гаплар, йиғиқ гаплар функционал стилнинг бир кўринишида кўп, бошқа кўринишида эса кам қўлланади. Аммо бундай ҳолларда ҳам гапнинг конкрет типи, унинг тузилиши, лексик ва морфологик состави функционал стиллар учун умумий характерда бўлади. Масалан, эргашган қўшма гапларни, боғланган қўшма гаплар ёки содда гаплардан фарқли равишда, фақат китобий, илмий ёки расмий идоравий нутқ учун характерли деб ҳисоблаш тўғри бўлмайди. Бу тип гаплар функционал стилларнинг барчасида, гарчи бир хил меъёри бўлмаса ҳам, қўлланаверади.

Турли услубларнинг стилистик воситалари ҳақида ёки синтактик воситаларнинг функционал стилга муносабати ҳақида фикр юритилганда, биринчи навбатда, у ёки бу синтактик бирликнинг қўлланиш меъёри, стилистик бўёқ олган-олмаганлиги кўзда тутилади.

Тилнинг синтактик воситалари нутқда бой стилистик имкониятлардан ҳисобланади. Айниқса, ҳозирги ўзбек адабий тилида ривожланган синтактик ҳодисалар синонимияси функционал стил учун туганмас манбадир. Бунда эмоционал-экспрессив оттенкалари билан маълум ифода доирасига хос бўлган синтактик ҳодисалар оз эмас. Бирор функционал стил учун типик бўлган синтактик ҳодисалар шулар жумласидандир. Ҳар бир стилнинг ўзига хос синтактик белгилари бўлади. Илмий стилга хос бирор текст синтаксисини драма асарларидаги сўзлашув нутқи синтаксисидан фарқлаш осон. Аммо бу ва шунга ўхшаш бошқа масалалар ҳали илмий жиҳатдан ўрганилганича йўқ. Мана шунинг учун ҳам бу ўринда айрим синтактик ҳодисаларнинг ўзига хос синтактик белгилари ҳақидагина фикр юритилади. Бу белгилар, аввало, сўзловчи шахснинг нутққа бўлган турлича муносабати, синтактик воситалардан турли мақсад ва вазифа учун фойдаланиши билан боғлиқдир. Масалан, илмий-оммабоп стилда сўзловчи ёки ёзувчи диққати, энг аввал, унинг мазмунига, фикрни изчил ва аниқ ифодалашга қаратилади. Бунда нутқ формаси тўлалигича асосий мақсадга, мантиққа бўйсундирилади. Бундай нутқ ўйлаб тузилган, системалаштирилган бўлиб, кўпинча ёзма шаклда бўлади. Ёзма нутқ деганда кўпроқ мана шу илмий-оммабоп стил кўзда тутилади. Бу логик ёки интеллектуал нутқ деб ҳам юритилади.

Интеллектуал нутқнинг синтактик қурилиши адабий (ёзма) нутқ синтаксисига ўхшаб кетади. Таълимда, асосан, мана шу нутқ ўргатилади. Кўп синтактик тадқиқотлар учун ҳам мана шу нутқ асос бўлган.

Бирор стилга хос типик конструкцияларни аниқлаш фикр баён қилишнинг ўзига хос томонларини ўрганишда муҳим ҳисобланади.

Маълум конструкциянинг у ёки бу стил учун типиклик белгиси

унинг қўлланиш частотаси, характерли архитектуроникасидадир. Бундай конструкцияларни ўрганишда кўпроқ статистик методдан фойдаланилади. Бу метод билан бирор стилга хос характерли бўлган конструкциялар аниқланади. Бу структура элементларини мазмун элементлари билан боғлаб ўрганиш асосида белгиланади.

Айрим стилга хос асарнинг турли нашрларини қиёслаш, бир стилга оид турли асарларнинг синтаксисини солиштириш ҳам синтактик стилистика учун муайян хулоса чиқариш имконини беради. Шунингдек, турли стилга хос бўлган асарларнинг синтаксисини қиёслаш ҳам маълум стил учун типик бўлган конструкцияларни аниқлашда муҳим омилдир.

Маълум стил учун айрим конструкцияларнинг типиклиги умумий ҳамда индивидуал характерда бўлади. Биринчи ҳолатда шу стилга оид адабиётлар учун умумий бўлган конструкциялар, иккинчи ҳолатда бундай асарларнинг авторлари учун хос бўлган конструкциялар кўзда тутилади. Қуйида турли синтактик конструкцияларнинг стилистик хусусиятлари баён қилинади.

2-§. СИНТАКСИСНИНГ СТИЛИСТИК ИМКОНияТЛАРИ

Синтактик стилистика бирликларини белгилаш бу соҳанинг предметини белгилаш демакдир. Риторика, поэтика, адабиёт назариясида синтактик фигуралар деб аталган конструкциялар стилистик синтаксис воситалари деб қаралади. Бундан ташқари, ўринли ва оригинал қўлланган синтактик конструкциялар ҳам стилистик воситалар бўлиб хизмат қилади. Бундан барча синтактик birlikлар стилистик восита ҳисобланар экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Айрим синтактик воситалар ўз табиатига кўра экспрессив-тасвирий восита ҳисобланса, айримлари фақат контекстда экспрессивлик ифодалайди. Экспрессив-тасвирий воситалар, асосан, бадий-поэтик, публицистик ва нотиклик услублари учун характерлидир. Бу ҳол шу услубларнинг табиати билан, уларда образлилик, эмоционал-экспрессивликнинг кучлилиги билан боғлиқдир.

Антик риторикадан бошлаб синтактик фигуралар деб аталаётган ҳодисалар (риторик сўроқ, эллипс, градация, банд, анафора, эпифора, такрор, антитеза кабилар) бадий-поэтик синтаксис birlikлари ҳисобланади. Ўзбек тили бадий-поэтик синтаксиси элементлари ҳақида фикр юритилганда ҳам, шулар тилга олинади.

Ўзбек тили тараққиётининг ҳозирги босқичида функционал услублар фарқланиб, унинг илмий, бадий, публицистик, расмий иш қоғозлари, сўзлашув каби услублари шаклланди.

Синтактик конструкциялар нутқ услубларида нейтрал бўлгани каби, функционал характерда ҳам бўлади. Синтактик стилистика учун нейтрал характердаги синтактик воситалар эмас, нутқ услубларига хосланган функционал синтактик воситалар муҳимдир.

Нейтрал ва функционал синтаксис иш кўради. Лекин буларнинг нисбати ҳамма услубларда бир хил эмас. Масалан, илмий ва расмий иш қоғозларида нейтраллик устун бўлади. Бадий, поэтик,

публицистик услублар учун нейтрал синтаксис билан бир қаторда, синтактик фигуралар, инверсия, тўлиқсиз гаплар, синтактик компрессия (тежамкорлик), эмоционал-экспрессивлик ифодаловчи бошқа синтактик конструкциялар характерлидир.

3-§. ИЛМИЙ УСЛУБ СИНТАКСИСИ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Илмий нутқ учун фикрни аниқ, логик изчиллик билан ифодалаш характерлидир. Бунда исбот ва хулоса, конкрет материал ва уни умумлаштириш, сабаб ва натижа муносабатлари ўзаро боғлиқ ҳолда ифодаланади. Илмий услубнинг анча мураккаблиги, унда кузатиш ва эксперимент туфайли эришилган хулосаларни умумлаштиришда турли логик муносабатларни ифодаловчи кўпгаб синтактик воситаларнинг кенг қўлланиш сабаби ҳам мана шундадир.

Умуман, ифоданинг логик изчил бўлиши, бунда логик уқув, логик зеҳн, логик қобилиятга мўлжалланиши, мана шу мақсадда ифоданинг интеллектуал элементларига кўп мурожаат қилинши илмий услубнинг асосий белгиларидан ҳисобланади.

Илмий услуб учун қатъий логик изчиллик, текст компонентларининг узвий боғлиқ бўлиши муҳимдир. Маълум бир абзацдаги гапларнинг кейингиси олдинги гапда ифода қилинган фикрни тўлдириб боради. Бу ҳол текст структурасининг тизма шаклда бўлишини таъминлайди.

Илмий асарлар мулоҳаза ва исботдан иборат бўлади. Исбот аниқ баён қилинади. Бунинг учун ифоданинг тўлиқ бўлиши лозим. Шунга қўра ҳам илмий текстлар учун тўлиқ гаплар характерли. Бунда тўлиқсиз гап фикрнинг аниқлигига путур етказилади.

Илмий услубда от билан ифодаланган гап бўлаклари, жумладан от-кесимлар, қаратувчи-қаралмиш бирикмалари кўп қўлланади.

Илмий ифодада логик изчилликни таъминловчи муайян сўз тартибига амал қилиш муҳимдир. Бунда ўзбек адабий тилининг грамматик қурилиши талабларига риоя қилинади. Шу билан бирга, фикрни аниқ, изчил ифодалаш учун баъзан гап бўлақларининг тартибини ўзгартиш ҳам мумкин.

Илмий нутқнинг ўзига хос белгиларидан яна бири унда қўшма гап, унинг мураккаб типларининг кенг қўлланишидир. Қўшма гап компонентлари кўпинча семантик муносабатларни аниқроқ ифодаловчи боғловчи ва боғловчи вазифасидаги бошқа воситалар орқали бирикади. Жуда кўп ҳолларда *чунки, шунинг учун, шу сабабли* каби боғловчилар, шарт майли ва равишдош формалари, -дек аффикси кабилардан кенг фойдаланилади.

Илмий услубда пассив конструкцияли гаплар, бир составли гап типларидан эгаси топилмайдиган гаплар кенг ишлатилади.

Илмий асарларнинг исбот, хулоса қисмларида *шундай экан, айтилади, деб аталади, масалан, тўхтаб ўтайлик, диққат қилайлик, диққат қилинг, қиёсланг, қиёс қилинг* каби иборалардан кенг фойдаланилади.

Илмий текстлар учун ўқувчининг диққатини баён қилинаётган ҳодисага жалб қилиш мақсадида айрим сўзлар, сўз бирикмалари, гапларни ажратиш, ҳавола ва турли изоҳлар бериш ҳам характер-лидир.

4-§. СЎЗЛАШУВ УСЛУБИНИНГ СИНТАКТИК ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Сўзлашув услуби сўзлашув нутқи тушунчасидан фарқ қилади. Сўзлашув нутқи адабий сўзлашув услуби бўлиб, тилнинг адабий нормаларига мос келади. У «ишланган», «тартибга солинган» бўлиб, касби ёки мутахассислигидан қатъи назар, шу тилда сўзлашувчи ҳар бир киши учун тушунарли бўлган асосий услуб ҳисобланади. Адабий сўзлашув нутқи алоқа тематикасига боғлиқ бўлмайди. Оддий сўзлашув услуби эса кишиларнинг турмуши, ҳаётий тематикаси билан боғлиқ бўлади. Лекин улар ўртасида маълум боғланиш бор: сўзлашув услуби экспрессивлик ифода қилувчи элементларни адабий сўзлашув нутқидан олади. Адабий сўзлашув нутқининг ўзича экспрессивлик ифода қиладиган ҳодисалари оддий сўзлашув услубига кириб боради. Шу билан бирга, адабий сўзлашув нутқида нейтрал бўлган айрим ҳодисалар ҳам оддий сўзлашувда экспрессивлик ифода қилиши мумкин.

Сўзлашув услуби деганда оддий сўзлашув услуби кўзда тутилади. Халқ оғзаки ижоди асарлари, саҳна асарлари, прозаик асарлардаги персонажлар нутқи кабилар ҳам сўзлашув услубини ташкил қилади. Сўзлашув услуби эркин ҳолда шаклланиши билан фарқланади, унда эмоционаллик кучли бўлади. Сўзлашув нутқида адабий сўзлашув нутқиға хос элементларнинг бирор жиҳатдан адабий тил нормаларига мос келмайдиган конструкцияларининг қўлланиши мумкинлиги ҳам унинг характерли белгиларидан ҳисобланади.

Сўзлашув нутқи синтактикасининг ўзига хос белгилари унинг нутқ моментидида шаклланиши билан боғлиқ бўлади. Сўзловчи суҳбат давомида ўз нутқини олдиндан тайёрлаш, уни «ишлаш» имкониятиға эға бўлмайди. Бунда суҳбатдошлар бевосита қатнашиб, бир-бирини осонлик билан тушунаверадилар. Бунда нутқ сўзланиб турган ситуация, нутқнинг диалог формасида бўлиши ҳам муҳим роль ўйнайди.

Суҳбатдошлар орасида расмий муносабатнинг бўлмаслиги, яъни муносабатларнинг нейтрал бўлиши, ифоданинг кўрсатмасиз шаклланиши, яъни ундан расмийлик (лекция, доклад, ахборот) талаб қилинмаганлиги учун оддий сўзлашув нутқи эркин бўлади. Бунда тўлиқсиз гапларнинг кўп қўлланиши сабаби ҳам мана шундадир. Сўзловчи кўпинча имо-ишора билан чегараланади, оҳанг ва турли имо-ишоралар фикрнинг тўғри англашилишиға ёрдам беради.

Оддий сўзлашувда кўпинча кундалик турмуш билан боғлиқ бўлган воқеалар ҳақида фикр юритилади. Шунинг учун ҳам нутқ турли эмоционал бўёққа эға бўлади. Бу ҳол нутққа аффективлик тусини беради.

Сўзлашув услуби кўпроқ диалогик характерда бўлади. Бу ҳол сўзлашув услубининг синтактик қурилишини белгилайди.

Оддий сўзлашувнинг асосий синтактик белгилари қуйидагилар:

1. Сўзлашув услуби синтаксиснинг ўзига хос асосий белгиси гапларнинг синтактик қурилишида намоён бўлади. Бунда, илмий услубга қарама-қарши ўлароқ, фикр кўпроқ тўлиқсиз гап шаклида ифодаланади. Бу ситуация, турли имо-ишоралар, олдинги гаплар, сўроқларга жавоб бўлиш, суҳбатдошларнинг баён қилинаётган фикрга бўлган муносабати, хабар қилинаётган воқеа билан қанчалик таниш бўлиши, суҳбатдошлар бир-бирини қанчалик тушунаётганлиги каби омиллар билан белгиланади.

Ихчам ва содда формадаги гаплар кенг қўлланади. Булар тингловчининг айтилаётган фикрни тез англаб олишини осонлаштиради. Бундай содда гаплар ихчамлиги билангина эмас, халқнинг кундалик турмуш шаронтига алоқадор бўлиши билан ҳам характерланади.

2. Фақат кесимдан ташкил топган тўлиқсиз гаплар кўп қўлланади. Бундай гаплар кўпинча такрорланиб келиб, ифода таъсирчанлигини кучайтиради.

Маълум бир фикр суҳбатдошлар томонидан қисмма-қисм ифодаланиши ҳам мумкин.

3. Оддий сўзлашувда, айниқса, халқ оғзаки ижоди асарларида кесими кўпинча *сифатдош + эмиш*, *сифатдош + экан* конструкциялари ҳамда тусланган равишдошлар билан ифодаланган гаплар кўп ишлатилади. Бунда воқеа-ҳодисанинг эшитилганлиги, ҳикоя қилинаётганлиги ифодаланади. Бу ҳолат функционал стилларнинг бошқа кўринишларида деярли учрамайди.

4. Мақол ва ҳикматли сўзлар, турли халқ иборалари кенг қўлланади. Булар, бир томондан, ифоданинг таъсирчанлигини оширса, иккинчи томондан, ифоданинг ҳаётий тажрибага асосланганлигини кўрсатиб, нутқнинг янада халқчил бўлишига хизмат қилади.

5. Бунда қўшма гапларга ҳам тез-тез мурожаат қилинади. Лекин қўшма гапларнинг компонентлари қисқа, ихчам формада бўлади. Бунда боғланган қўшма гапларга қараганда боғловчисиз қўшма гаплар, эргашган қўшма гаплар кўп кузатилади. Нутқнинг бу кўринишида кўчирма гаплар алоҳида ажратилмайди. Улар кўпинча автор гапи билан бириккан ҳолда қўлланади.

6. Сўзлашув услуби учун айтилган фикрни бошқа формада такрорлаш ҳам характерлидир. Бу вақтда кейинги гаплар биринчи гапдан англашилган фикрни изоҳлаш, чуқурлаштириш, конкретлаштириш учун хизмат қилади.

7. Оддий сўзлашув учун, айниқса, инверсия характерлидир. Бунда ҳол-кесим, тўлдирувчи-кесим, эга-кесим инверсиялари кўп кузатилади. Оддий сўзлашув услубида қаратувчининг қаралмишдан кейин келиш ҳоллари ҳам учрайди.

5-§. БАДИЙ УСЛУБ СИНТАКСИСИ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Бадий нутқ коммуникатив ва эстетик функция бажаради. «Бадий услубнинг бошқа услублардан ажралиб турадиган асосий белгиси,— деб ёзади А. И. Ефимов,— унинг эстетик функцияси, образлилиги ва экспрессивлигидир»¹. Бу ҳол унинг умуман стилини, жумладан, синтактик қобилини белгилайди.

Бадий услубнинг қўлланиш доираси жуда кенг бўлиб, тематик ва стилистик томондан чегараланмаган. Бунда барча услуб имкониятларидан фойдаланилади, шу билан бирга, адабий тил нормаларидан чекинлиши мумкин.

Бадий услубнинг ўзига хос синтактик белгилари умумхалқ тилининг бой имкониятларидан қанчалик ўринли фойдаланилганлигини аниқлаш орқали очилади.

Умумхалқ тили ёзувчи ихтиёрига гап қурилишининг тайёр ва қатъийлаштирилган усулларидан танлаб фойдаланиш имкониятини ҳам беради.

Бадий услуб синтаксиси сифатловчининг кенг қўлланиши, сўз тартибда тескари, субъектив тартибга кенг йўл қўйилиши, риторик сўроқ ва ундов гаплар, синтактик фигураларнинг кўп қўлланиши каби ҳолатлар билан характерланади.

6-§. СИНТАКТИК СИНОНИМИЯ СТИЛИСТИК ВОСИТА СИФАТИДА

Фикрни тўғри ва таъсирчан ифодалашда синтактик синонимия имкониятидан кенг фойдаланилади. Синтактик синонимия нутқ услубларини фарқлашда муҳим стилистик воситадир. Тушунча ёки фикрнинг у ёки бу ифода варианты нутқ услубининг маълум тури учун типик бўлса, бошқаси учун типик бўлмаслиги мумкин.

Синтактик синонимия коннотатив², бир хил маъноли синтактик бирликлардир. Булар структурага кўра бир хил бўлиши шарт эмас. Структура жиҳатидан турлича бўлган синтактик бирликлар ҳам қўшимча маъно оттенкасига эга бўлиб ёки бирор услуб учун характерли бўлиб, синтактик бир хил маъноли синонимия ҳосил қилиши мумкин. Бунда содда гап билан қўшма гап, бир составли гап билан икки составли гап, равишдош оборот билан содда гап, бўлакларга ажралмайдиган гаплар билан бўлакларга ажраладиган гаплар ва типик конструкцияларнинг синонимия ҳосил қилиши мумкинлиги кўзда тутилади.

Стилистикада *синоним* ва *вариант* тушунчалари фарқ қилинади. Синоним маъно оттенкасини кўрсатади. Вариант эса аниқ маъно оттенкасига эга бўлмайди. У бир маъно оттенкаси доирасида бўлади. «Вариантлар,— деб ёзади Е. И. Шендельс,— синоним ҳисобланмайди, улар ё маъно жиҳатидан бир хил дублет

¹ А. И. Ефимов. Стилистика русского языка, М., 1969, 5-бет.

² Латинча *соп* ва *попо* сўзларидан олинган бўлиб, маъно қўшиш деган тушунчани ифодалайди.

бўлади ёки маъносидаги фарқи грамматик маънолар системасига таъсир кўрсатмайди»¹. Қ и ё с л а н г : *Бу боққа жуда кўп меҳнатимиз сингган. (О.) Меҳнатимиз бу боққа жуда кўп сингган; Албатта, гапиринг, албатта, яхшими? (Ж. А.) Гапиринг, яхшими?*

Умумлашган грамматик маъно синонимик гапларнинг маъносидан келиб чиқади. Умумий маъно турлича усуллар билан ифодаланади. Синтактик синонимия нутқда мана шулардан танлаб олиб қўллаш имконини беради.

Синтаксисга функционал ёндашиш синонимик группалардан қанчалик ўринли фойдаланилганини аниқлашга хизмат қилади. Тилни яхши ўзлаштиришда синонимияни билиш муҳимдир. «Юксак нутқий маданийлик,— деб ёзади Г. А. Золотова,— фикрни турли усуллар билан ифода қила олиш, коммуникатив вазифага кўра тил воситаларидан аниқ ва мақсадга мувофиғини танлай олишдадир»².

Синтактик синонимия гап бўлаги, сўз бирикмаси, гап доирасида бўлиши мумкин.

7-§. ГАП БЎЛАҚЛАРИ СИНОНИМИЯСИ

Гап бўлагига оид синонимия лексик синонимияга бирмунча ўхшаса-да, фарқли томонлари ҳам бор: лексик синонимияда лексемалар, уларнинг лексик маъноси ҳисобга олинса, синтактик синонимияда гап бўлақлари ҳақида фикр юритилади. Унинг маъноси билан бир қаторда структураси ва формаси ҳам ҳисобга олинади.

Одатда, гап бўлақларининг ҳар бири синонимия ҳосил қилиши мумкин. Қуйида бош бўлақлардан кесим, иккинчи даражали бўлақлардан тўлдирувчи ва ҳоллар синонимиясини кўриб ўтамиз:

1. Бир составли гапларнинг бир турида кесим ҳаракат номи (*ўқиш, ўқимоқ, ўқув*) ҳамда *керак, зарур, лозим, даркор* каби сўзларнинг қўшилишидан ташкил топган конструкциялар билан ифодаланади. Булар кесим синонимиясидир. Ҳаракат номининг қайси формада келиши, кўрсатилган сўзларнинг қайси бири билан бирга келиши стилистик талабга боғлиқ.

Қ и ё с л а н г : *Жасоратларига офарин ўқимоқ керак. (О.) Лекин зарур вақтдагина тилга эрк бермоқ лозим. (О.) Шунинг учун уларни ғафлатдан уйғотиш даркор. (О.) Ақл, фаҳм-фаросат билан кўнғилни йўлга солиб туриш керак. (А. Қ.)* Бу гапларнинг барчасида кесим иш-ҳаракатни бажариш мажбурий, зарурий эканлигини ифода этапти. Бундан ташқари, кесим ўзига хос маъно оттенкасига ҳам эга.

Кўмакчили ва келишикли формадаги тўлдирувчи ва ҳоллар синонимия ҳосил қилади.

¹ О проблемах синтаксиса (синтаксические варианты). «Филологические науки», 1969, № 1.

² Золотова Г. А. О характере нормы в синтаксисе. «Синтаксис и норма» китоби, М., 1974, 146-бет.

Тўлдирувчи синонимияси: **Олим учун виждон ҳам ўткир илм каби зарур.** (Ж. А.) **Олимга виждон ҳам ўткир илм каби зарур.** Атрофда **ичишга** ярайдиган бир қултум сув кўринмасди. (Ж. А.) Атрофда **ичиш учун** ярайдиган бир қултум сув кўринмасди.

Ҳол синонимияси: Абдулла **севинганидан** сакраб юборай деди. (У. У.) Абдулла **севингани учун (сабабли)** сакраб юборай деди. Адолат ўзининг **довдираб қолганлиги сабабли** уялиб кетди. (С. З.) Адолат ўзининг **довдираб қолганлигидан** уялиб кетди.

Нутқда бундай синонимлар қатор келиши ҳам мумкин. Бу вақтда нутқ таъсирчанлиги, экспрессивлик кучаяди: **Лекин нима сабабдан, нима учун бундай қиладилар, билмайман.** («Саодат» журн.)

8-§. СЎЗ БИРИКМАСИ ДОИРАСИДА СИНОНИМИЯ

Бундай синонимия кўпроқ тобе бўлак формалари асосида ҳосил бўлади. Қўйида булардан баъзи намуналар келтирамиз.

Тобе бўлаги турли келишиқ формалари билан ифодаланган сўз бирикмалари синонимия ҳосил қилади.

Тобе бўлаги бош ва тушум келишиқлари билан ифодаланган сўз бирикмалари: **Зулфияни, боради, деб ўйладим.** — **Зулфия боради, деб ўйладим.**

Тобе бўлаги тушум ва жўналиш келишиқлари билан ифодаланган сўз бирикмалари — **Ўқишни ўргандим.** — **Ўқишга ўргандим; велосипедни минмоқ — велосипедга минмоқ.**

Биринчи компоненти қаратқич ва чиқиш келишиқлари билан ифодаланган сўз бирикмалари: **студентларнинг бири — студентлардан бири.**

Тобе бўлаги тушум ва ўрин-пайт келишиқлари билан ифодаланган сўз бирикмалари: **кўчада изғимоқ — кўчани изғимоқ.**

Тобе бўлаги тушум ва чиқиш келишиқлари билан ифодаланган сўз бирикмалари: **камчиликларни гапирмоқ — камчиликлардан гапирмоқ; эшитганларини гапирмоқ — эшитганларидан гапирмоқ; деворни ошиб ўтмоқ — девордан ошиб ўтмоқ.**

Келишиқли ва кўмакчили конструкциялар синонимия ҳосил қилади: **телефон орқали сўзлашмоқ — телефонда сўзлашмоқ; телевизор орқали кўрсатиш — телевизорда кўрсатиш; Зулфия учун олмоқ — Зулфияга олмоқ** ва бошқалар.

Қаратувчи-қаралмиш бирикмаси сифатловчи-сифатланмиш бирикмаси билан синонимия ҳосил қилади: **Группамиздаги барча студентлар спорт билан шуғулланади — Группамизнинг барча студентлари спорт билан шуғулланади.**

Шаклан қаратувчи-қаралмиш конструкциясига, мазмунан изоҳловчи-изоҳланмиш конструкциясига ўхшаб кетадиган **Тошкент шаҳри, «Социалистик Меҳнат Қаҳрамони» унвони, «Октябрь» массиви, «Пахтақайнар» колхози, Меҳнат Қизил байроқ ордени** каби конструкциялар (буларда предмет ниманингдир номи билан аталганлигини билдирганда) **деган** сўзи билан ҳосил бўлувчи конс-

трукцияларга синоним бўлади: *Тошкент шаҳри* — *Тошкент деган шаҳар*; *«Социалистик Меҳнат Қаҳрамони» унвони* — *«Социалистик Меҳнат Қаҳрамони» деган унвон каби*.

Шу типдаги, лекин предмет кимнингдир номи билан аталганини кўрсатувчи *Ленин майдони*, *Киров райони*, *Ворошилов кўчаси*, *I даражали Суворов ордени каби* конструкцияларга *номидаги*, *номи билан аталадиган*, *деб аталадиган* бирикмалари билан ҳосил бўладиган конструкциялар синоним бўлади: *Киров райони* — *Киров номидаги район* — *Киров номи билан аталадиган район каби*.

Аниқловчи-аниқланмиш бирикмаси тожикча изофали бирикма билан синонимия ҳосил қилади: *азим дарё* — *дарёйи азим*, *истироҳат боғи* — *боғи истироҳат*, *достон мадҳи* — *мадҳи достон*, *бедаво дард* — *дарди бедаво*, *нафс балоси* — *балойи нафс*, *суҳбат аҳли* — *аҳли суҳбат*.

Изофали бирикма кўпроқ бадий, сўзлашув услублари учун характерлидир. Айниқса, эски услубда ёзилган шеърый асарларда, тарихий темага онд прозаик асарларда изофали бирикмаларга кўп мурожаат қилинади.

9-§. ГАПЛАР СИНОНИМИЯСИ

Ўзбек тилида гап қурилиши бой стилистик имкониятларга эга. Қуйида содда ва қўшма гаплар доирасида юз берадиган синонимия баён қилинади:

Содда гап синонимияси

1. Икки составли ва бир составли гаплар синонимияси: *Элга қўшилган эр бўлади*, *элдан ажралган ер бўлади*. — *Элга қўшилсанг*, *эр бўласан*, *элдан ажралсанг*, *ер бўласан*.

Буларда бир хил типик мазмун ифодаланган. Аммо гап структураси икки хил: биринчи гап икки составли, иккинчи гап шахси умумлашган бир составли гапдир. Булар маъно оттенкасига кўра ҳам фарқ қилади: биринчи гапда ҳаётий тажриба ифодаланяпти, иккинчи гапда эса фикр умумга қаратиляпти. Бошқа мисол: *Ишқилиб, ўққа учиб кетмагин*, *ўртоқларинг билан енгинлар-у енгилманлар*. (Ғ. Ғ.) *Ишқилиб, сен ўққа учиб кетмагин*. Биринчи гап шахси аниқ бир составли гап, иккинчи гап — икки составли гап. Ҳар иккисиде бир хил типик мазмун ифодаланган. Лекин биринчи гапда диққат маркази ҳаракатга, иккинчисиде эса субъектга қаратилган. Шунингдек, *Сен мажлисда сўзга чиқишинг керак* типидеги икки составли гап *Сенга мажлисда сўзга чиқишга тўғри келади* типидеги эгаси топилмайдиган бир составли гапларга синоним бўлади.

2. Бир составли гаплар синонимияси: *Кечага таклиф қоғози билан киритишади* — *Кечага таклиф қоғози билан киритилади*.

Биринчи гап эгаси топилмайдиган гапларнинг шахси ноаниқ тури, иккинчисе эса эгаси топилмайдиган гапдир. Буларнинг уму-

мийлиги бир составли гапларнинг эгасиз тури бўлишида, мазмундаги фарқ биринчи гапда шахс ноаниқ бўлса ҳам, уни топиш мумкинлиги, иккинчи гапда эса ҳаракатнинг шахс истагига боғлиқ эмаслиги, эгани топиш мумкин эмаслигидадир.

3. Деярли барча риторик сўроқ гаплар ўз синонимига эга бўлади: *Менга нима қилибди?! Отдекман. Бир кун минг кун эмас. (У. У.)* Биринчи гапда *Менга ҳеч нарса қилгани йўқ* деган мазмун кучли эмоция билан ифодаланган. Ҳар икки гапда типик мазмун англашилади. Лекин уларнинг биринчиси риторик сўроқ гап, иккинчиси эса дарак гапдир. Биринчи гапда эмоционал экспрессивлик кучли, иккинчи гап эса оддий дарак гап. Биринчи гап кўпроқ сўзлашув, бадий, публицистик услубга хос, иккинчи гап эса услубнинг барча турларида қўлланаверади. Эгаси топилмайдиган бир составли гаплар шу типдаги сўроқ гаплар билан синонимия ҳосил қилади. *Илмни меҳнатсиз эгаллаб бўлмайди — Илмни меҳнатсиз эгаллаб бўладими?!*

4. Актив ва пассив конструкцияли гаплар синонимияси. Бунда бир хил типик мазмун актив ва пассив конструкцияли гаплар орқали ифодаланади: *Аълочи студентларга мукофотлар бериш Зулфия Назировна Раҳимовага топширилди. — Биз аълочи студентларга мукофотлар беришни Зулфия Назировна Раҳимовага топширдик; Расм Эркин Содиқович Ниёзов томонидан ишланди — Расмни Эркин Содиқович Ниёзов ишлади.* Ҳар икки мисолда бир хил типик мазмун ифодаланган. Лекин биринчиси пассив, иккинчиси — актив конструкцияли гап. Биринчи гапда эга ҳаракатни ўзига қабул қилган объектни, иккинчи гапда эса ҳаракатни бажарувчи шахсни ифодалаган.

5. Тасдиқ ва инкор формадаги гаплар синонимияси: *Қараб тур, сени отанга чақмасамми! (О.) — Қараб тур, сени отанга чақиб берай.* Ҳар икки гапда типик мазмун ифода қилинган. Лекин биринчи гап инкор формасида, иккинчиси эса тасдиқ гапдир. Биринчиси эмоционал экспрессивликка эга бўлиб, кўпроқ сўзлашув услубига хос. Бундай гаплар илмий, расмий иш қоғози услубларига хос адабиётларда учрамайди.

Қўшма гаплар синонимияси

Боғланган қўшма гапларнинг боғловчили тури боғловчисиз тури билан, эргашган қўшма гапларнинг ёрдамчили тури ёрдамчисиз тури билан синонимия ҳосил қилади.

Қўшма гапларнинг боғловчили ёки ёрдамчили турлари кўпроқ китобий нутқ учун, боғловчисиз турлари сўзлашув нутқи учун характерлидир.

Боғланган қўшма гаплар синонимияси

Мен ўзимнинг кимлигимни сизга айтиб бердим, аммо сиз ўзингизнинг кимлигингизни айтиб бермадингиз. (С. Аҳм.) Мен ўзимнинг кимлигимни сизга айтиб бердим, сиз ўзингизнинг кимлигингизни

нгизни айтиб бермадингиз. Ҳар икки гапда зидлик муносабати ифодаланган. Лекин биринчиси — боғланган қўшма гап, иккинчиси эса боғловчисиз қўшма гапдир.

Эргашган қўшма гаплар синонимияси

Отахоннинг юраги шув этиб кетди, чунки тўппончани ўз кўзи билан биринчи кўриши эди. (Ас. М.) — Отахоннинг юраги шув этиб кетди: тўппончани ўз кўзи билан биринчи кўриши эди. Ҳунар ўрган, чунки ҳунарда кўп сир. (Низомий.) — Ҳунар ўрган, ҳунарда кўп сир. Ҳар икки мисолда бир хил типик мазмун ифода этилган. Лекин биринчи гуруҳ гаплар эргашган қўшма гап, иккинчи гуруҳ гаплар эса боғловчисиз қўшма гаплардир.

Қўшма ва содда гаплар синонимияси

Бунда кўпинча тўлдирувчи ва эга эргаш гапли қўшма гаплар содда гаплар билан синонимия ҳосил қилади.

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап ва содда гап синонимияси: Билиб қўйки, сени Ватан кутади. (Ғ. Ғ.) — Сени Ватан кутишини билиб қўй. Биласизми, Зебихон, ҳаммадан кўп ишлагим келади? (С. Аҳм.) — Зебихон, ҳаммадан кўп ишлагим келишини биласизми?

Шуни ҳам айтиш керакки, ундов кўпинча ўзига хос мимика билан айтилади.

Эга эргаш гапли қўшма гап ва содда гап синонимияси

Боғловчисиз қўшма гап ва содда гап синонимияси

Эсингиздами, бузилган иморатларнинг ўрнини тозалашга чиқардик? (П. Қ.) — Бузилган иморатларнинг ўрнини тозалашга чиққанамиз эсингиздами? Абдулланинг ҳали-ҳали эсидаки, қишлоқда уруш йиллари Дадабой амаки деган бир одам яшарди. (У. У.) Қишлоқда уруш йиллари Дадабой амаки деган бир одам яшагани Абдулланинг ҳали-ҳали эсида.

Халқларнинг тиллари бир хил эмас, бил! (Ғ. Ғ.) — Халқларнинг тиллари бир хил эмаслигини бил!

Қўчирма гапли конструкциялар ўзлаштира гап билан синонимия ҳосил қилади: *«Бизнинг ғазалимиз эл орасида бир қадар шуҳрат топганлиги ҳақида ривоятлар бор»,— деди Навоий камтарлик билан. (О.) — Навоий камтарлик билан ўз ғазали эл орасида бир қадар шуҳрат топганлиги ҳақида ривоят борлигини айтди.*

Ҳозирги замон ўзбек тилининг гап қурилишида синтактик синонимия имкониятлари жуда катта. Лекин келтирилган фактик материалларнинг ўзиёқ синтактик синонимия стилистик восита эканлигидан далолат беради. «Умуман стилистикада, шу жумладан, практик стилистикада,— деб ёзади Д. Э. Розенталь,— сино-

нимия масаласи марказий ўринни эгаллайди»¹. Синонимия тасвирий воситалар системасига кириб, нутқ маданияти билан боғлиқ бўлгани учун ҳам, уни ўрганувчи соҳа — стилистика тил ҳақидаги фанлар системасида асосий фанлар қаторидан ўрин олади. Грамматик синонимларни ўрганиш тилнинг грамматик системасини чуқурроқ билишга ҳам ёрдам беради.

10-§. ИФОДА МАҚСАДИГА ҚЎРА ГАП ТУРЛАРИНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Гаплар ифода мақсадига қўра дарак гап, сўроқ гап, буйруқ гапларга бўлинади. Кузатилган мақсадга қараб нутқ услубларининг барчасида бу тип гаплардан фойдаланилади. Буларнинг ҳар бири, нутқ услубларида қўлланишига қараб, айрим ўзига хос белгиларга эга бўлади.

Д а р а к г а п. Бунда ҳукм-муҳокама ифодаланади. Бирор воқеа-ҳодиса ҳақида хабар қилиш ёки предметда белгининг мавжудлигини тасдиқлаш ёки инкор қилиш лозим топилса, дарак гапга мурожаат қилинади. Бунда нутқ кўпроқ монолог тарзида бўлади. Диалогик нутқда (кўпроқ жавобда) ҳам кўпинча дарак гаплардан фойдаланилади:

— *Бола-чақангиз борми?*

— *Бор эди. Хотиним... Сизнинг болаларингиздай иккита қора кўз ўғлим бор эди. Ҳаммасидан ажралдим. (П. Т.)*

Дарак гаплар, хабар билан бир қаторда, гумон, севинч, ачиниш, ғурур, орзу-истак каби маъноларни ҳам ифодалайди. Бунда кесим формаси муҳим роль ўйнайди: *Биз тинчлик иштаймиз. Зулфия саёҳатдан қайтгандир. Бугун ҳаво очиқ бўлар* гапларини қиёс қилиб кўрайлик. Бу гапларнинг ҳаммасида ҳам бирор воқеа-ҳодиса ифодаланаяпти. Бундан ташқари, биричи гапда истак, иккинчи ва учинчи гапларда эса гумон ҳам ифодаланган. Бу кесимнинг лексик маъноси ва унинг формаси билан боғлиқ.

Дарак гапларнинг кесими от ёки отлашган сўзлар билан ифодаланганда, гап тасвирий характерда бўлади. Бунда бирор предметнинг характеристикаси ифодаланади: *Менинг акам — инженер.*

Дарак гаплар нутқда бошқа гап турларига қараганда кўп қўлланади. Одатда, бутун бир текст дарак гапдан ташкил топади.

Дарак гаплар нутқ услубларининг ҳар бир турида қўлланади. Илмий, расмий ва иш қоғозлари услубига оид текстлар деярли дарак гаплардан иборат бўлади. Бадий ва публицистик, сўзлашув услубларида ҳам дарак гаплардан кенг фойдаланилади. Бадий адабиётда табиат манзараси, образларнинг портрети, уларнинг ҳолати, асосан дарак гаплар орқали ифодаланади. Драма асарларидаги ремаркалар, турли изоҳлар фақат дарак гаплардан иборат бўлади.

¹ Д. Э. Розенталь. Практическая стилистика русского языка, М., 1965, 20-бет.

Дарак гап бирор воқеа-ҳодиса ҳақидаги хабарни ифодалаганда тинч оҳанг билан талаффуз қилинади, оҳанг кесим томон пайсайиб боради. Гап таркибидаги бирор бўлак логик ургу олса, оҳанг кўтарилиб, кейин яна сусаяди. Дарак гап гумон, севинч кабилар ифодалаганда, интонация ҳам шунга мосланади.

Сўроқ гап. Бунда сўзловчи учун номаълум бўлган бирор предмет, ҳаракат-ҳолат, белги ҳақидаги сўроқ ифодаланади. Сўроқ гапларда суҳбатдош сўзловчининг сўроғига жавоб беришга, унга ўз муносабатини билдиришга ундалади. Бундан ташқари, сўроқ гаплар сўроқ йўли билан билдирилган ҳайрат, таажжуб, ҳаяжон, буйруқ, гумон каби маъноларни ифодалаши ҳам мумкин.

Сўроқ гаплар қутиладиган жавоб характериға кўра бир-бириға қарама-қарши бўлган икки группаға бўлинади.

Биринчи группаға тасдиқ ёки инкор талаб қиладиган сўроқ гаплар киради. Бунда сўроқ гап сўроқ олмошларисиз, интонация ёки сўроқ юкламалари орқали ҳосил қилинади, гап таркибида сўзловчи учун номаълум бўлган нарса, воқеа-ҳодиса номи учрайди. Бундай сўроқ гаплар кўпроқ *-ми* юкламаси ёрдамида ҳосил бўлади. Улар бадий, публицистик, илмий, сўзлашув услубларига онд адабиётларда кенг қўлланади.

-чи сўроқ юкламаси ёрдамида тузилган сўроқ гаплар эса сўзлашув нутқи учун характерли бўлиб, тўлиқсиз гаплардагина қўлланади.

-а юкламаси ёрдамида тузилган сўроқ гаплар ҳам сўзлашув нутқиға хос бўлиб, тўлиқ гапларда ҳам, тўлиқсиз гапларда ҳам қўлланаверади. Бу юклама баъзан мустақил ҳолда сўроқ гап бўлиб келиши ҳам мумкин. Бу сўзловчи тингловчи фикрини эшитмай ёки англамай қолганда юз беради:

— *А?*— *деди эшон, кўзлари бақрайиб.* (П. Т.)

Наҳотки юкламаси таажжуб ифодаланган сўроқ гаплар таркибида келади. Бундай гаплар кўпроқ бадий, публицистик, сўзлашув услубларида қўлланади.

Ёлғиз интонация ёрдамида тузилган сўроқ гаплар ҳам сўзлашув нутқиға хос бўлиб, улар таркибида *шекилли, чоғи* каби сўзлар ҳам келади. Бундай сўроқ гапда тахмин, гумон оттенкаси бўлади.

Биринчи группаға онд сўроқ гапларнинг жавоби ҳамма вақт ҳам тасдиқ ёки инкор (*ҳа, йўқ*) формаларида бўлавермайди. Баъзан жавобда *ҳа, йўқ* гапларини қўллаб бўлмайди: *Умуман, улар билиши керакми-йўқми?* (У. У.) *Бу нима? Унгимми ёки тушимми?* (П. Т.) *Уқийсанми ёки ишлайсанми? Яна дам оласанми ё бўлдимми?* Бу тип гаплар асосан бадий, публицистик ва сўзлашув услублари учун характерлидир.

Баъзан жавоб *ҳа, йўқ* сўзларидан кейин унинг маъносини ифодаловчи конструкция билан кенгайтирилади. Бу вақтда *ҳа* ва *йўқ* сўзлари кириш функциясини бажариб, маъно таъкидланиб, нутқнинг таъсирчанлиги ортади.

— *Ҳа, нега йўғлаяпти? Ё бирор нарса дедингизми?*— *деди эшонваччаларига отинойи.*

— *Йўқ, ҳеч нарса деганимиз йўқ!*— деди Сайфулла.

— *Ўзи йиғлапти.* (П. Т.)

Баъзан суҳбатдош тасдиқлаш ёки инкор қилиш ўрнига сўроқ беради: сўзловчининг сўроғига суҳбатдош сўроқ билан жавоб беради. Бу тип гаплар жавоб-сўроқ гап ҳисобланади:

— *Сиз ҳам шу ерда ўқийсизми, ака?*— деди Элмурод.

— *Нимаиди?*

— *Сайфулла акамни имлаб қўйсангиз.* (П. Т.)

Бу тип сўроқ гапларга жавоб баъзан тингловчи томонидан эмас, сўзловчининг ўзи томонидан берилади. Бу вақтда нутқ эмоционаллиги, фикр таъсирчанлиги ортади. Бу кўпроқ публицистик нутққа хос: *Ахир, Жазоир ва унинг халқи сенга нима қилди? Сенга тегдими, бирон нарсагени ўғирладими? Сенинг уйингга бостириб кирдими? Бирор танга зарар бердими, ишларингга ара-лашдими? Йўқ, асло.* (В. З.) Бунда инкор маъноси кучаяди.

Нутқда баъзан сўзловчи сўроқ жавобини кутмасдан, ўз фикрини давом эттираверади. Бу вақтда жавоб контекст ва вазиятдан англашилиб туради: *Энди бу ёққа қара: ҳу анави мадрасани кўрдингми? Ҳу ана. Ана шу ердан ўтасану, муюлишга чиқасан.* (П. Т.)

Бу тип сўроқ гапларнинг таркибда нима сўроқ олмоши ҳам ишлатилади. Бу вақтда нима олмошидан кейин қисқа пауза бўлиб, у сўзловчининг тингловчига сўроқ беришини англади, сўроқ гап сўроқ юкламаси ёрдамида шаклланади: *Нима, оғзингизга ёқмадими? — деб сўради Эргаш.* (П. Т.) Бундай сўроқ гаплар сўзлашув услубига хосдир.

Биринчи типга онд сўроқ гаплар жавоби тасдиқ ёки инкор формасида бўлмаслиги ҳам мумкин:

— *Яхши битирдингизми?*

— *Ёмон эмас,— Абдулла олтин медаль олганини айтишга уялди.* (У. У.) Бунда жавоб ҳа формасида ҳам бўлиши мумкин эди. Лекин ёзувчи ўз қаҳрамонининг камтарлигини кўрсатиш учун *Ёмон эмас* гапини қўллаган.

Бадний адабиётда нутқ таъсирчанлигини ошириш учун сўзловчининг ўзига ўзи савол бериши усулидан кенг фойдаланилади: *У ўзига савол беради: «Мабодо, мен буни илгарироқ, масалан, аввалги кун ёки кеча сезган бўлсам, ҳаётимни, қулаётган иморатимни, ёнгин ўз гирдобига ютаётган уйимни, эримнинг номуси, сadoқатини омон сақлаб қола билармидим? У ўз саволига ўзи жавоб бера олмади.* (Ҳ. Ғ.)

Баъзан бу тип сўроқ гаплар таркибда а юкламаси келади. Бу сўроқ маъносини кучайтиради: *Ҳаммасини айтиб берайми ҳозир, а? (П. Т.) Ишқ ўтида ёнган яна бирон тентак ўзини дарёга ташладими ё, а? — кулимсираб сўради у.* (Й. Ш.)

Бадний нутқнинг эмоционал-экспрессивлигини ошириш учун бу формадаги гаплардан кенг фойдаланилади: *Кўча, трамвай ва троллейбуслардаги одамларнинг шодиёна сўзлари ва ҳаяжонли ифодаларини айтмайсизми? Билетлар бир неча кун олдин сотилиб, тарқатилиб бўлган.* (В. З.) Булар-ку бутун-бутун республика, йи-

рик шаҳарларнинг беминнат дўстлиги оқибати. Айрим кишиларнинг қалб ҳароратларини айтмайсизми? (Р. Ф.) Бунда фикр сўроқ юклаган кесим орқали таъкидланяпти. Бундай гаплар ҳаяжон билан айтилаётган буйруқ гаплар (...ҳаяжонли ифодаларингизни айтинг... қалб ҳароратларини айтинг!) синонимидир.

Бу тип сўроқ гапларнинг расмий услубга хос қуйидаги кўринишига эътибор берайлик: *Лойиҳага ўзгартишлар бўладими?* (Овозлар: Йўқ.) *Кимки шу қарор қабул қилинсин деса, қўл кўтарсин. Туширинг. Қаршилар? Йўқ. Бетарафлар? Йўқ.* («Ўз ССР Олий Советининг мажлислари» китобидан.) Бунда биринчи гап савол-жавоб характерида. Иккинчи ва учинчи сўроқ гапларда эса жавоб вазиятига кўра (*ҳеч ким қўл кўтармаган*) сўзловчининг ўзи томонидан берилган. Сўроқ гапларда эса савол ифодаловчи бўлак (бу ўрнида кесим) туширилган. Бу хил савол-жавобларни диалогик нутқнинг алоҳида бир кўриниши деб қараш мумкин.

Сўроқ гапларнинг иккинчи типда сўзловчи учун уни қизиқтирган фикрнинг бирор элементи номаълум бўлади. Сўзловчи ҳаракатни бажарувчи шахсни, белгиси, ўрни, пайти, сабаби, мақсадини билишни истайди. Бу вақтда сўзловчи учун номаълум бўлган нарсанинг номи гапда аталмасдан, унга ишора қилинади, гап таркибига сўроқ олмошлари (*ким, нима, қандай, нега, қаерда, нечанчи, қачон, нимага* кабилар) киритилади. Сўроқ гапларнинг бу тури нутқ услубларининг сўзлашув, бадий, публицистик турларида кўп қўлланади:

Ҳамма нарса ер устида. Ер ўзи ниманинг устида? (Қ. М.)

Сўроқ гап таркибида сўроқ олмошлари бир нечта бўлиши ҳам мумкин. Бунда сўзловчига номаълум бўлган бир қанча нарса ҳақидаги сўроқ ифодаланади: *Ким нима тўғрисида гапирмоқчи?*

Баъзан сўзловчи ўзига номаълум бўлган кўп нарсани билишга интилади. Бу вақтда бирин-кетин сўроқ берилаверади. Бу кўпроқ бадий ва сўзлашув услубига хос бўлиб, фикрнинг таъсирчан бўлиши учун хизмат қилади:

— *Нима деяпти, а, амаки? Қанақа озодлик бўляпти-а? Қимларга озодлик бўляпти?* (П. Т.)

Бирин-кетин берилган сўроқлар сўроқ гапларнинг ҳар икки типига оид бўлади: *Ҳеч атрофга қарайсанми: ўртоқларинг, ўзинг катори қароллар, батрақлар нима қилди, нима қилаётинти?* (А. Қ.)

Айвонда тик турган отинойи сўради:

— *Тўп отишдимми? Нима бало бўлди тағин?* (П. Т.) *Бу йлкада ким кучлироқ: одамларми, Амуми?* (Ғ. Ғ.) *Ахир, сиз кимсиз? Умрзоқов — катта хўжаликнинг раҳбари, совхоз халқининг отаси, партиянинг чўлдаги ишончли вакилими ёки эс-хушини таниб олмаган енгилтак йиғитчами?* (Ҳ. Ғ.)

— *Нега пошшолар уришади? Уришмаса бўлмайдимми?— ўксиниб сўради Элмурод.* (П. Т.)

Сўроқ гаплар таркибида баъзан қани сўроқ олмоши кириш вазифасида келиб, таъкид учун хизмат қилади:

— Қани, хўш, нималар бўлди? Ким нима деди? Қани, айт-чи? (П. Т.)

Тарихий мавзуда ёзилган асарларда қандай олмоши ўрнида не қўлланиши кузатилади: *Хўш, Алишер, ҳалиги чолнинг бошига не кулфат тушибдур?* (В. С.)

Сўроқ гаплар, сўзловчининг қандай жавоб кутишига қараб ҳам турлича тузилади:

1. Сўроқ гапларда сўзловчи жавобнинг қандай бўлишини олдиндан тасаввур қилолмайди: *Профессорникига бориш керакми, йўқми?* (У. У.) *Тоғаси, холаси бўлди нима-ю, бўлмади нима?* (П. Т.)

2. Сўроқ гапларда жавобнинг ижобий бўлишига шубҳа билдирилади. Бу тип гаплар таркибида баъзан ахир кириш сўзи келтирилиб, маъно кучайтирилади:— *Нима, хўжайининг уст-бош бермайдимми?* — *Ҳа-ҳа, — деди эшон эсга олиб, — анави, оқ пошшога қарши бош кўтарган рабочий-да. Ахир, у аблаҳни бадарға қилиб юбормабмидилар?* (П. Т.)

Сўроқ гапларнинг бу типда ҳам баъзан жавоб сўзловчининг ўзи томонидан берилади. Бу билан нутқнинг эмоционал-экспрессивлиги янада ортади, ифодаланган фикрнинг ўқувчи томонидан англашилиши анча осон бўлади. Сўроқ гапларнинг бу тури бадний ва публицистик услуб учун характерлидир: *Ахир, Ўзбекистонда олий маълумотнинг асосчиси ҳисобланган Ўрта Осиё Давлат университетини ким яратди?.. Ленин, Совет ҳукумати декрети билан келган бир гуруҳ рус, украин олимлари!* (В. В.) *Туркманистондаги мўъжизаларнинг илдизи нимада? Саҳрони кўқартирган, Ялнатган, ўша саҳрони, она-юртимни суғориб, гуллатиб, яшнатиб юборган ўша дарёйи азимнинг манбаи қаерда? Шунда мен яна ва яна қадрдонимиз Ильичнинг улуғ ва ёрқин даҳосига таъзим қиламан.* (Б. Қ.)

Баъзан сўроқ гаплар кетма-кет келиб, конкрет жавоб талаб қилмайди. Улар фақат асар қаҳрамонларининг ички дунёсини тўлароқ очиб учун, фикрнинг таъсирчан бўлиши учун хизмат қилади. Бундай сўроқ гаплар бадний, сўзлашув ҳамда публицистик услубларда кўп қўлланади:— *Ленин!.. Бу киши қаерда турадилар? Мен кўрсам бўладими?* (П. Т.)

Сўроқ гаплар расмий-юрдик текстларда деярли қўлланмайди. Илмий услубга оид адабиётларда баъзан ўқувчининг диққатини бирор масалага тортиш воситаси сифатида сўроқ гапларга мурожаат қилинади. Бундай сўроқ гаплар кўпинча илмий тадқиқот проблемаларини белгилашда қўлланади:

Моддий майдон қандай хоссаларга эга? Энг аввало, моддий майдон хоссаларини билишни ер тортиши ва электромагнит ҳодисаларини текширишдан бошламоқ керак. Ер шарининг ҳар қандай нуқтасида турли хилдаги жисм ерга тортилади. Ер атрофида Ернинг марказига йўналган кучлар таъсири пайдо бўлади. Бу эса ўз навбатида тортиш майдонини вужудга келтиради. Шунга ўхшаш хусусият электромагнит майдонига ҳам хосдир. («В. И. Ленин ва ҳозирги замон табиёти» тўплами.)

Сўроқ гаплар илмий услубга оид адабиётларнинг амалий қисмларида (топшириқ ва масалаларда) кўп қўлланади. Бундай сўроқлардан айримларининг жавоби қўлланма охирида кўрсатилади.

Баъзи сўроқ гаплар жавоби билан (жавоб сўзловчининг ўзи томонидан берилганда) шундай бирикиб кетадики, уларни сўроқ ва жавобга ажратиш сунъийликка олиб келади: *Сиз жон-жигар укаларингиз қони учун қонга қон, жонга жон олдингизми — олдингиз. Қурбон бўлган ўртоқларингиз билан биргаликда пулемётни ишга солиб, душманни мудофаа маррасига қувдингизми — қувдингиз. (К. Я.)*

Бу тип гаплар сўзлашув, бадий, публицистик услуб учун характерли бўлиб, фикрнинг аниқ ва таъсирчан бўлишига хизмат қилади.

Сўроқ гапларда сўроқ олмошларининг қўлланиши услубнинг қандайлигига (китобий ёки сўзлашув услуби) ҳам боғлиқ. Масалан, *қаерда, қаерга, қаердан* олмошлари ёрдамида тузилган сўроқ гаплар китобий характерда бўлса, *қаёқда, қаёққа, қаёқдан* олмошлари иштирокида тузилган сўроқ гаплар сўзлашув нутқида хосдир. *Қандай, қанақа, қалай* олмошларининг сўроқ гапларда қўлланиши стилистик аҳамиятга эга бўлади. **Қ и ё с л а н г:** *Қандай одам? Қанақа ўқиш? Ишлар қалай?*

Сўроқ гаплар сўзлашув нутқида сўроқ интонацияси билан айтилади. Бунда сўроқ махсус лексик-грамматик воситалар орқали ифодаланса, кучли оҳанг билан айтилади: оҳанг кўтарилиб боради. Логик урғунинг қайси гап бўлагига тушишига қараб, оҳанг ўзгариши ҳам мумкин. Масалан, логик урғу сўроқ гап бошидаги бўлакка тушса, оҳанг пасайиб боради, гап охиридаги бўлакка тушса, оҳанг кўтарилиб боради, гап ўртасидаги бўлакка тушса, оҳанг кўтарилиб пасаяди. Сўроқ олмошлари ёрдамида тузилган сўроқ гапларда оҳанг сўроқ олмошида кўтарилади.

Буйруқ гап. Бунда тингловчини бирор ишни бажариш ёки бажармасликка ундаш, даъват этишдан ташқари, дўқ, қатъий буйруқ, илтимос, маслаҳат, ялиниш, таклиф кабилар ҳам ифода қилинади. Буйруқ гапларнинг бўлишсиз формаси фақат *-иа* аффикси орқали шаклланади.

Буйруқ гаплар бадий адабиётларда, диалог формасидаги нутқда, расмий-иш қоғозлари услубида, турли чақириқларда, илмий услубга оид машқ ва топшириқларда кўп қўлланади. Буйруқ гапнинг кесими кўпинча буйруқ майлидаги феъллар билан ифодаланган бўлади: *Йўқол, кўзимга кўринма! (И. Р.) Абу Саид:— Яна не гағво? Чақиринг, кирсин! (В. С.)*

Совет ёшлари! Фан асосларини чуқурроқ эгаллангиз! (Чақириқлардан.) 43-машқ. Уқинг ва қайси нутқ услубига оидлигини айтинг. («Ўзбек тили» дарсл.)

Буйруқ гапларнинг бу турида кесим таркибида *-гин (-гил)* аффикси келиши ҳам мумкин. Бу вақтда буйруқ илтимос, сўраш оттенкасига эга бўлади: *Авалло, у қизга эътибор бермади. Фа-*

қат ёнидаги ҳамроҳига «Қарагин, анча дурустгина қизга ўхшайди»,— деди. (М. Қ.)

Кесак отиб ёвни енганми ҳеч халқ?!

Қилич таққил, бўлмайд десанг қонга ғарқ. (Ҳ. О.)

Буйруқ гаплар кўпинча иккинчи шахсга қаратилгани учун ҳам уларда ундалма қўллашга зарурият қолмайди. Лекин иш-ҳаракатнинг кимга қаратилганлигини конкретлаштириш мақсадида бундай гаплар таркибида ундалма қўлланиши ҳам мумкин: *Э қуёш, кўрсат юзинг, тунда бағир қонланмасин. (С. Абд.)*

Буйруққа таажжуб оттенкасини бериш учун гап кесими юклама олиб келади: *Колхознинг қовунини ким пойлайди? Гапингни қара-я! (С. Абд.)*

Буйруқ гаплар кесими буйруқ майлининг I шахс формаси билан ифодаланган бўлса, истак, ҳаракатни бажаришга хоҳиш, аҳд қилиш, сўзловчининг ўзи иштирокида иш-ҳаракатни бажаришга ундаш кабилар ифодаланади. Бундай гаплар сўзлашув ва бадий услубга хос текстларда кўп учрайди: *Олимжон ака, ерларимизни қондириб-қондириб суграйлик, ана шунда бу ерлар ҳам ҳосил кони бўлади. (Ш. Р.)*

Бадий услубда баъзан бу тип гапларнинг кесимига *-ин* аффикси қўшилиб келади. Бунда таъкидлаш, кучайтириш каби оттенкалар ифода қилинади:

Қайси бир истак баёнин ошкоро айлайин,

Қайси дардимни дейин ҳамда кимга даъво айлайин. (С. Абд.)

Буйруқ гап кесими илтимос маъносини англатса, феълнинг шарт майли билан ифода қилиниши мумкин: *Кечаги китобингни бериб турсанг.* Баъзан бу тип гаплар *-чи* юкломаси билан келиб, қисташ, ташвишланиш оттенкаларига эга бўлади: *Тез-тез ёзсанг-чи!*

-чи юкломаси буйруқ майли билан ифодаланган кесимга ҳам қўшилиб келади. Бу вақтда дўқ-пўписа ифодаланади: *Қани, гапириб кўрсин-чи!*

Буйруқ гап кесими ижро майли билан ифодаланиши мумкин: *Ишламаганинга қўймайман, ишлайсан.*

Буйруқ гап кесими ҳаракат номи *керак, зарур, лозим, даркор* формасидаги конструкциялар билан ифодаланганда, иш-ҳаракатни бажариш зарурийлиги ёки зарур эмаслиги англашилади: *Ваъдага вафо қилмоқ керак. (Мақол.)*

Буйруқ гаплар илмий услубга оид адабиётларда ҳам қўлланади. Баъзан ўқувчининг диққатини баён этилаётган фикрга жалб қилиш учун *Қиёсланг, Яна бир масалага аҳамият беринг, Чоғиштиринг* типдаги буйруқ гапларга мурожаат этилади.

Расмий услубга хос турли қарор ва буйруқларда буйруқ гаплар кўп қўлланади. Бунда буйруқ гапнинг кесими кўпинча феълнинг мажҳуллик нисбати билан ифодаланади. Бу вақтда ҳаракат объекти бош келишиқ формасида бўлиб, гапда эга вазифасида келади: *Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети қарор қилади:*

1- модда. *Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг никоҳ ва оила кодекси тасдиқлансин ва у 1969 йил 1 октябрдан бошлаб амалга киритилсин.* («ЎзССРнинг никоҳ ва оила кодекси»дан.)

Буйруқ гапларнинг айрим типлари стандарт ҳолда бўлиб, уларда истак, маслаҳат оттенкалари сезилиб туради. Бу тип гаплар сўзлашув услубига хослиги билан характерланади: *Барака топинг. Ҳушёр бўлинг. Яхши қолинг. Хафа бўлманг. Бор бўлинг. Шукур қилинг. Мадад қилинг. Авф этинг. Соғ-саломат бўлинг. Айланиб кетай. Ургилай* каби гаплар мана шундай гаплардир.

Буйруқ гапларнинг иккинчи шахсга қаратилган баъзи турларининг кесими учинчи шахс формасида келади: *Қани, кирсинлар!* (С. Абд.) Бу тип гаплар кўпроқ сўзлашув услубига хосдир.

Буйруқ гап ўзига хос оҳанг билан айтилади. Бунда оҳанг гапнинг модал маъноларига қараб турлича бўлади. Қатъий буйруқ, дўқ кабилар ифода қилинганда, кучли оҳанг билан айтилади. Маслаҳат, таклиф кабилар ифодаланганда эса, оҳанг кучсизроқ, лекин дарак гап оҳангидан кучлироқ бўлади.

Ундов гап. Ундов гапларда сўзловчининг ички ҳис-ҳаяжони, туйғуси ёки воқеликка бўлган турли эмоционал муносабати ифодаланади. Сўзловчининг ички ҳаяжони, туйғусини ифода қилувчи гаплар соф ундов гаплардир. Бунда эмоционаллик гапнинг асосий маъзини ташкил қилади. Дарак, сўроқ, буйруқ гаплар ҳам ҳис-ҳаяжон билан айтилиб, ундов гапга айланиши мумкин. Буларда асосий мақсад маълум фикрни ифода қилиш бўлиб, эмоция, эффектларни ифодалаш эса қўшимча вазифадир.

Ундов гап таркибидаги эмоция ифодаловчи бўлак кучли оҳанг билан айтилади.

Ундов гапларда завқланиш, шодлик, ҳайратланиш, таажжуб, ачиниш, ғазаб, нафрат каби ички кечинмалар ифодаланади. Умуман, ундов гаплар эмоционаллиги билан ажралиб туради. Улар кўпроқ бадий, сўзлашув ва публицистик услублар учун характерлидир. Уларнинг шаклланишида *қандай, қанақа, нақадар, қанча, қайси* каби эмоционал-кучайтирув маъносидаги олмошлар, ундов сўзлар нштирок этади. Булардан ташқари, интонация ҳам бу тип гапларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди:

Кремль, сен томон михланди кўзлар!

Хаёллар дунёдай сен томон оқди.

Абадий порловчи ёқут юлдузлар

Аламли дилларга машғаллар ёқди!

Ёқди ва ёқажак! Ҳаёт нури у!

Юртим ифтихори, бахт сурури у!

У борки, қуёш ҳам жилмайиб боқди. (Т. Ф.)

Капсанчилар қишлоғи шунақа чиройлики! (А. Қ.) Тинч ва озод меҳнат қилиш, илми, маърифатли бўлиш, осуда яшаш қандай бахт! (В. З.)

Ундов гаплар фақат ундов сўзларнинг ўзидан ташкил топиши ҳам мумкин:

— *Войдод! Бу мени ўлдиради.* (Ҳ. Ғ.)

— *Ҳа-ҳа!*— деди Рисолат буви чўзиб.— *Шунақами ҳали, ишлаб бўлсан.* (С. З.)

Бу тип гаплар диалог формасидаги нутққа хос бўлиб, бўлакларга ажралмайдиган гапларнинг бир кўринишидир.

Ундов гапларда тартиб муҳим роль ўйнайди. Кесимнинг пре-
позитив ҳолда келишининг ўзи эмпфаза ҳосил қилади. *Яшасин га-
лабаларимизнинг илҳомчиси ва ташкилотчиси жонажон Комму-
нистик партиямиз! Ҳа, зое кетмади ўша курашлар, уйқусиз тун-
лар!*— деди у илгаригидек жўшиб. (И. Ш.)

Ундов гаплар расмий-юрдик текстларда қўлланмайди. Баъ-
зан илмий услубга оид адабиётларда, илмий баҳсларда ундов
гапларга мурожаат қилинади.

11-§. ТАСДИҚ ВА ИНКОР ГАПЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Баъзи синтактик адабиётларда гапнинг бу турлари соф логик категория деб четлаб ўтилади. Гарчи тасдиқ ва инкор логик категория бўлиб, барча тиллар учун умумий бўлса ҳам, лекин барча тилларда ифодаланишига кўра фарқ қилади. Бу стилистик жиҳатдан ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Тасдиқ ва инкор гаплар ифодаланган фикрнинг объектив воқе-
ликка бўлган муносабатига кўра ажратилади.

Тасдиқ гаплар фикрни тасдиқлайди, инкор гаплар эса фикр-
ни инкор қилади. Тасдиқ гапларда маълум грамматик кўрсаткич
бўлмайди.

Нутқда инкор формасидаги гап тасдиқни ифодалаши мумкин:
У келмайди-я! Бу гап инкор формасида бўлиб, тасдиқ (*У келади*)
ни экспрессивлик орқали ифодалаб, сўзлашув услубига хос. *Рози*
бўлмасликка иложи йўқ эди типигаги гаплар ҳам тасдиқни ифо-
далайди. Бу гап таркибидаги ҳаракат номи (*рози бўлмаслик*)
нинг бўлишсиз формада келиши билан боғлиқдир.

Тасдиқнинг оддий формасидан бошқа экспрессив формаси ҳам
мавжуд. Қ и ё с л а н г: *Рағно келди — Рағнонинг келмаслиги мум-
кин эмас эди.* Бундай экспрессив тасдиқ маъно оттенкаси билан
оддий тасдиқдан фарқ қилади.

Гап кесими составли бўлиб, инкор формаси етакчи феъл —
равишда келганда, тасдиқ ифодаланади. Бундай гаплар кўпроқ
риторик сўроқ гап бўлади:— *Э, ука, шундоқ канал қазилади-ю,
ҳукумат тақдирламай қўядими?!* (С. А.)

Гапда икки инкор кўрсаткичи қўлланса тасдиқ англашилади,
бунда тасдиқ кучайиб, гап модал оттенка олади: *Одатда, келган*
вакиллар ётоқхоналарни ҳам бирма-бир кўздан кечирмай кетмас
эдилар. (П. Т.) *Ғулумжоннинг бошида бирор илмий асар яратиш*
фикри ҳам йўқ эмас. (Ж. А.)

Сўзлашув нутқда баъзан бу тип конструкциялардан кейин

тасдиқ ифодаловчи сўз ҳам келтирилиб, тасдиқ кучайтирилади: *Заводимизда интизом йўқ эмас, бор.*

Инкор махсус грамматик кўрсаткичлар, лексик, синтактик, интонацион воситалар орқали ифодаланади. Бўлишсизлик аффикси *-ма*, тўлиқсиз феълнинг бўлишсиз формаси *эмас*, *на* юкламаси, *йўқ* сўзи мана шундай кўрсаткичлардир.

Баъзи адабиётларда *ҳеч*, *сира*, *асло* каби сўзларга инкор ифодалашнинг лексик воситаси деб қаралади. Агар масалага чуқурроқ ёндашилса, булар инкор гап ҳосил қилмаслиги равшанлашади. (*Ҳеч ўқиди, асло ўқиди, сира ўқиди* деб гап тузиб бўлмайди.) Аммо бу элементлар инкор гап таркибида келади: *Элмурод ўзини ҳеч бундай хурсанд сезмаган эди. (П. Т.)* Бу гапнинг инкор гап бўлиши грамматик форма (*-ма*) туфайлидир. Гап таркибида келган *ҳеч* сўзи инкорни кучайтириш учун хизмат қилган.

Инкор гап шаклланишида *-ма* аффикси актив иштирок этади: *«Азиз ватандошларим,— деб ёзилганди қоғозда,— она-тупроғимизни фашист газандалари қўлига топшириб қўйманглар!» (Ж. А.)*

-ма аффикси составли кесимларнинг етакчи феълга ҳам, кўмакчи феълга ҳам қўшила олади. Бу вақтда инкор бутун гап мазмунига тегишли бўлади. Лекин гап мазмунида оз бўлса-да фарқ бўлади. Қ и ё с л а н г: *Биз хонага сиғишмай қолдик. Мен бу ерда ишлай олмадим.*

Етакчи феъл *кет*, *ташла*, *юбор* каби кўмакчи феъллар билан келганда *-ма* аффикси кўмакчи феълга қўшилади: *қарашиб юбормади*. Агар *-ма* аффикси етакчи феълга қўшилса, конструкция табнати ўзгаради: кесим содда кесимга айланади, унинг етакчи қисми ҳолга айланади: *Раъно ишламай юролмади*.

Бўлишсизлик ҳосил қилувчи *эмас* элементи фақат *-ган* ва *-моқчи* ёрдамида ясалувчи ўтган ва келаси замон формаларига қўшилади: *ўқиган эмас, ўқимоқчи эмас*.

Бўлишсизлик *-ма*, *эмас* элементлари орқали ифодаланган инкор гаплар маъно оттенкалари билан фарқ қилади: инкор *эмас* орқали ифодаланганда, инкор маъноси алоҳида таъкидланади.

Инкор гап *йўқ* сўзи орқали ҳам тузилади. Бунда икки ҳолат юз беради: *йўқ* сўзи мустақил ҳолда кесим вазифасида келади: *Атрофда одам йўқ*. Бунда инкор ҳозирги замон тушунчаси билан боғлиқ. Инкор ўтган замон тушунчаси билан боғлиқ бўлса, кесим таркибида *эди*, *экан*, *эмиш* каби сўзлар келади. Кесим таркибида бу сўзлардан қайси бири келишига қараб, гап турли маъно оттенкасига эга бўлади: *Афсуски, бу гапга қойил қоладиган одам атрофда йўқ эди. (С. Аҳм.) Афсуски, бу гапга қойил қоладиган одам атрофда йўқ экан. Афсуски, бу гапга қойил қоладиган одам атрофда йўқ эмиш*. Биринчи гапда ҳикоя, иккинчи гапда эшитганлик, учинчи гапда гумон оттенкалари ифодаланган. Инкор келаси замон билан боғлиқ бўлса, кесим таркибида бўлади сўзи келади: *Афсуски, бу гапга қойил қоладиган одам атрофда*

йўқ бўлади. Бундай кесимлар составли кесим саналади: етакчи бўлак асосий маънони, *бўлади* сўзи қўшимча маъно ифода этади.

Йўқ сўзи орқали инкор ифодалаш *-ма, эмас* элементлари орқали инкор ифодалашга қараганда анча чегараланган. Бу сўз фақат *-ган* ва *-ётган* аффикслари билан ясалган ўтган ва ҳозирги замон феъллари билан бирга қўлланади. Бу вақтда феъл эгалик аффикслари билан ҳам келади: *борганим йўқ, борганинг йўқ.* Бу конструкция сўзлашув услубида *борган йўқман, борган йўқсан* шаклида ҳам учрайди. Инкор гап кесимининг бу кўриниши ўзига хос бўлади: кесим таркибидаги ҳар икки компонент ўз лексик маъносини сақлайди.

Кесими узоқ ўтган замон феъли ва *йўқ* сўзи билан ифодаланган инкор гаплар кесими узоқ ўтган замон формаси + *эмас* конструкцияси билан ифодаланган инкор гаплар билан синтактик синонимия ҳосил қилади: *ўқигани йўқ — ўқимаган, ўқиган эмас.*

Йўқ сўзи бўлакларга ажралмайдиган гап шаклида мустақил ҳолда ҳам қўлланиши мумкин. Бу ҳол диалог формасидаги нутқ учун характерлидир. Баъзан бу конструкциядан кейин яна инкор ифодаловчи конструкция келиши ҳам мумкин. Бу вақтда инкор кучайтирилиб, конкретлаштирилади:

— *Сиз Тошкентда Раънони кўрасизми?*

— *Йўқ, кўрмайман.*

Инкор гап на ёрдамчиси орқали ҳам тузилади. Бунда на ёрдамчиси феъл-кесим олдидан келади. Феъл бўлиши формада ҳам, бўлишсиз формада ҳам бўлиши мумкин. Бўлишсиз формада бўлганда, инкор кучаяди. Қиёсланг: *Зулфия на ўқийди, на ёзади. — Зулфия на ўқимайди, на ёзмайди.*

Инкор гаплар баъзан интонация ёрдамида ифодаланиши мумкин. Бунда гапнинг структураси ўзига хос бўлади: *Бу вазифани якка ўзингиз бажариб бўлсиз. Қошки, яхши ўқиса.* Баъзан инкор тасдиқ формадаги гаплар орқали ифодаланади. Бунда интонациянинг роли катта бўлади: *Келади-я? (Келмайди.)*

Баъзан суҳбатдош тасдиғидан ҳайратланиб, сўзловчи унинг фикрига қарши ёки унга киноя қилиб, унинг гапини қайтаради. Бунда интонация муҳим роль ўйнайди, такрорланган олдинги тасдиқ гап инкор ифода қилади: *У хизматчи. — У хизматчи?*

Инкор гапнинг маълум бир қисмининг у ёки бу формада такрорланиши инкорни кучайтиради: *Бу замонда ҳеч ким хор бўлмайди, зор бўлмайди. (С. Аҳм.)*

12-§. БИР СОСТАВЛИ ГАПЛАРНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Бир составли гапларнинг структура асоси (грамматик маркази) эга ёки кесимдан иборат бўлади.

Бир составли гаплар, структура асосининг табиатига кўра, яъни структура асоси гапнинг бош бўлаклари эга ёки кесимдан бўлишига қараб, эгасиз ва кесимсиз гаплардан иборат бўлади.

Эгасиз гапларнинг структура асоси кесим бўлиб, унинг табиати икки хил: айрим гапларнинг кесимидан унинг эгасини топиш

мумкин: кесим эганинг сўроғини қабул қилади. Баъзиларида эса эгани топиб бўлмайди: кесим эганинг сўроғини қабул қилмайди. Қуйидаги икки гапни қиёсланг:— *Ҳозирлик кўрингиз, токи ғафлатда қолиб пушаймон бўлмайлик!*— асабланиб деди Ҳусайн Бойқаро. (О.)

*Ақча билан ўлчаб бўлмас у бошни,
Танга билан тўсиб бўлмас қуёшни. (Ҳ. О.)*

Эгасиз гаплар, кесим табиатига кўра, эгаси топиладиган ва эгаси топилмайдиган гапларга бўлинади.

Эгаси топиладиган гапларда иш-ҳаракатни бажарувчи шахс аниқ, ноаниқ, умумлашган бўлади. Шунга кўра, бу тип гаплар шахси аниқ, шахси ноаниқ, шахси умумлашган гапларга бўлинади.

Шахси аниқ гап. Бунда гапнинг эгаси бўлмайди. Унинг структура асоси кесимдан иборат бўлади. Кесим феълнинг ҳар учала шахс формаси билан ифодаланади¹. Гапнинг кесимига қараб, ҳаракат қайси шахс (*мен — биз, сең — сиз, у*) томонидан бажарилаётганлигини аниқ билиш мумкин.

Бир составли гаплар ичида бундай гаплар нутқда энг кўп қўлланади. Кишилик олмошлари билан ифодаланган эганинг қўлланмаслиги айниқса поэзия учун характерлидир. Бундай гаплар нутққа экспрессив-эмоционал оттенка беради, нутқни силлиқлаштиради, уни яна ҳам таъсирчан, ифодали қилади, фикрнинг йўналиш марказини кесимга кўчиради:

*Яхшилигин билиб яхшилик қайтар,
Аммо бил: нокадан ёмонлик қайтар,
Инсонни дўст қилар ҳурмат ва ишонч,
Яхшиликка мудом яхшилик қайтар. (М. Бобоев.)*

— *Тур ўрнингдан! Менга айтмоқчи бўлган ҳасратинг шуми? Чик ўйдан! Башарангни кўрмай!*— қичқирди Маҳбуба. (А. Убайдулла.) *Кўришдик, ҳол-аҳвол сўрашдик. (С. З.) Додҳоҳ. Боришни бўйнига қўяман. Қани, кўнмасин-чи. (Юзбошига.) Кирсин! (С. А.)*

Шахси аниқ гаплар кесимнинг учинчи шахс формаси кўпинча кўчма маънода қўлланиб, II шахсга қаратилган бўлади. Бу диалог формасидаги нутққагина хосдир: *Гапирсинлар, эшитайлик!*— *илтимос билан боқди Умарали. (О.) Муқимий. Саломат бўлсинлар! (С. Абд.) — Бизни ранжитмасинлар. Шаҳзодалар ўртасида низо, жанг улуғ Темурдан сўнг одат тусига кўчганки, таажжубга асло ҳожат йўқ. (В. С.)*

Шахси аниқ гапнинг кесими феълнинг I шахс формаси билан ифодаланганда, II шахсга қаратилган буйруқ, илтимос, масла-

¹ Мавжуд адабиётларда бу тип гапларнинг бош бўлаги кесими феълнинг I ва II шахс формалари билан ифодаланиши қайд қилинади. Ўзбек тили материалларини кузатиш бу тип гапларнинг кесими III шахс формасидаги феъл билан ҳам ифодаланиши мумкинлигини исбот этади. Бу ҳақда қараёг: Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар. «Фан» нашриёти, Т., 1974, 112 — 113-бетлар.

ҳат оттенкаларини ифодалайди:— *Тилингизга шакар, отахон, қани, кетдик.* (Ҳ. Ғ.)

Баъзан I шахснинг кўплик формаси бирлик маъноси учун ҳам қўлланади. Бу вақтда гап ҳурмат, кесатиш, камтарлик оттенкаларига эга бўлади: *Маҳмуддан гина қилди:— Келинг. Маҳмудхон, нечук? Қанақа шамол учирди?— Мана, келдик.* (А. Убайдулла.)

Баъзан шахси аниқ гаплар диалог формасидаги нутқда кетма-кет келади: *Буюринг! Табриклайман!* (П. Қ.)

Бирдан ортиқ шахси аниқ гаплар логик ва интонацион жиҳатдан бирикиб, қўшма гап ҳосил қилиши мумкин. Бундай қўшма гаплар мураккаб фикрни ихчам формада ифодалаш учун хизмат қилади: Демак, келишдик-а, бизнинг институтимизга кирасиз. (Ж. А.)

— *Кийинаверинг, қарамайман.* (Ү. Ҳ.)

Балх ҳокими Қоплонбек кирмоқ тилайдир.

— *Айтинг, кирсин.* (В. С.)

Шахси аниқ гапларнинг баъзи типлари сўзлашув услубида расм-одат ифодаловчи конструкцияларга айланиб бормоқда: *Хуш кўрдик. Салом бердик* ва бошқалар.

Шахси ноаниқ гап. Бундай гапларнинг кесими феълнинг III шахс формаси билан ифодаланади. Лекин кесимидан иш-ҳаракатни бажарувчи шахси аниқлаб бўлмайди. Бунда эга, А. М. Пешковский айтганидек, нутқдан маълум мақсадда четлаштирилади, бажарувчи шахс маълум мақсадда номаълум, ноаниқ бўлади¹.

Шахси ноаниқ гапнинг кесими кўпроқ III шахсдаги номаълум шахснинг иш-ҳаракатини ифодалайди. Бунга бош бўлакнинг III шахс билан муносабатга киришуви туфайли эришилади. Бундай гаплар бадиний, публицистик, сўзлашув услубларида кучли стилистик воситадир: *Лениннинг улуғворлигини кўрсатиш учун сифат истаб, энг яхши эпитет деб, қуёшга ўхшатадилар.* (В. Зоҳидов.)

Тана — қўргон, дард — меҳмон дейдилар. (К. Я.) *Идора хизматчиларининг бир мажлисида Сулаймоновни роса сулайтиришди.* (А. Қ.) *Муҳаббат ҳар қандай балони, ҳатто ўлимни ҳам енгади, деб жуда тўғри айтишган.* (С. З.)

Шахси ноаниқ гапларда эганинг қўлланмаслиги қуйидаги ҳолатларда юз беради:

1. Бажарувчи шахс сўзловчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам номаълум бўлади: *Деҳқонбой ака, деворий газета чиқди. Клубга осиб қўйишди.* (А. Қ.) *Кечаси бир неча полициячини ўлдиришибди, деган хабар оғиздан-оғизга ўтиб юрарди.* (М. Қ.)

2. Ҳаракатни бажарувчи шахс сўзловчи учун маълум бўлади, лекин у нутқда қўлланмайди: сўзловчининг ҳам, тингловчининг ҳам диққат маркази ҳаракатга қаратилади: *Бизни Ленин олдига вакил қилиб юборишди.* (Н. П.) *Сизга ҳали Умри тўғрисида гапиришди.* (А. Қ.)

¹ А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, 371-бет.

3. Ҳаракатни бажарувчи шахсни аташ мўлжалланмайди. Асосий диққат ҳаракатга жалб қилинишидан ташқари, сўзловчи бирор сабабга кўра уни ифода қилишни ноқулай деб билади: *Николай Васильевич! Телефонга! Полкдан чақиришяпти.* (Н. С.)

4. Ҳаракатни бажарувчи шахс контекстдан билиниб туради. Шунинг учун ҳам у нутқда қўлланмайди: *Эшитганмиз, чиройли қизларни тортиқ қилиб, подшодан катта амал оладилар.* (О.) *Э, йл, Норлат, кеча тақсирот бўлди, ҳаммамизнинг ишлаганимизни текшириб чиқдилар.* (Ҳусайн Шамс.)

5. Ҳаракатни бажарувчи шахсни сўзловчи аниқ кўрсата олмади: *Орадан кўп ўтмасдан, Бадиуззамоннинг келганидан хабар беришди.* (О.)

6. Бажарувчи сўзловчи шахснинг ўзи бўлиши мумкин. Лекин тингловчи шахснинг диққатини бунга жалб қилиш талаб этилмайди. Бу вақтда бажарувчи шахс номаълум кўпчилик билан қўшилиб кетади: *Уларни колхоз машъаллари деб аташади.* («Ўзб. мад.»)

Шахси ноаниқ гаплар илмий адабиётларда, расмий услуб ва иш қоғозларида деярли қўлланмайди: илмий асарлар, расмий иш қоғозларида бажарувчи шахснинг аниқ бўлиши талаб этилади.

Шахси умумлашган гап. Бунда бош бўлак кесимдан иборат бўлиб, ҳар уч шахс билан муносабатда бўлади. Бундай гапларда ҳаракат умумга қаратилиб, ҳаётини хулосалар, умумий қоидалар, меҳнат якунлари, умумлашган мулоҳазалар ифодаланади. Сўзловчи бу тип гапларни қўллаш билан ўз хабарига насиҳат, маслаҳат, ундаш тусини беради, ифодаланаётган ҳаракатнинг типиклигини таъкидлайди.

Шахси умумлашган гаплар семантик жиҳатдан қуйидаги хусусиятларга эга бўлади:

1. Иш-ҳаракат, умуман, барчага қаратилади. Бу кўпроқ чақириқ, ундаш характерида бўлади: *Коммунизм ғалабаси сари олға! Ўзининг бутун кучи ва қувватини, билимини ҳормай-толмай халқ хизматига сарф этаётган ўқитувчиларимизни шарафлайлик!*

2. Халқнинг донолиги, анъанаси, узоқ асрлик ҳаётини тажрибалари, умумий қоидалар, умумлашган мулоҳазалар ифодаланади. Булар умумга қаратилади, конкрет ўрин ё вақт билан боғланмайди. Шунинг учун ҳам бу тип гаплар кўпинча мақол характерида бўлади: *Оз-оз ўрганиб олим бўлур. Эшитмаганмисиз, қадимгилардан қолган бир гап бор: қизга олтин тахт эмас, бармоқдай бахт тила.* (О.) *Ўзинг сув ичадиган қудуққа тулурма.*

Бадий адабиётда, ташвиқот-тарғибот ишларида, дидактик характердаги нутқларда шахси умумлашган гаплардан таъсирчанлик воситаси сифатида кенг фойдаланилади. Бу тип гапларда кириш ва киритма конструкциялар, модал сўз ва юкламалар деярли қўлланмайди.

Эгаси топилмайдиган гап. Бу тип гапларда кесим орқали гапнинг эгасини топиб бўлмайди. Лекин ҳаракат субъекти бирор шахсга боғланмаган ҳолда мавжуд бўлади.

Эгаси топилмайдиган гапнинг кесими грамматик шахсни кўрсатади, лекин шахс ёки предметни кўрсатмайди. У бирор воқеа-ҳодиса ҳақида тасдиқ ёки инкор, сўроқ ифода қилади, холос. Бундай гапларнинг бош бўлаги кўпинча составли ёки мураккаб формада бўлиб, доимо III шахснинг бирлик формасида келади.

Эгаси топилмайдиган гапларнинг семантик-стилистик белгиларни қуйидагича:

1. Ҳаракатнинг бажарилишига йўл қўйилиш-қўйилмаслиги ифодаланади, бунда эга тушунчаси бажарувчи шахс тушунчасига мос келади. Лекин у қўлланмайди. Ҳаракатни бажариш учун йўл қўйиш-қўйилмаслиги кесимдан англашилади: *Қўзиев (файласуфона). Йўқ, Мавлон ака, битта мих билан иморат солиб бўлмайди.* (А. Қ.)

— *Ҳа, қизларнинг кўнглини тушуниб бўлмайди.* (П. Т.)

Эгаси топилмайдиган гапларнинг бу типи нутқда кўпинча риторик сўроқ гап шаклида бўлади. *Қандоқ қилай, умрда бир бўладиган тўйни ташлаб кетиб бўладими?!* (А. Қ.)

Эгаси топилмайдиган гаплар нутқда баъзан тўлиқсиз гап шаклида ҳам қўлланади: *Қозихонага у нима учун борган экан, нега ўзини пичоқлабди, билиб бўлмади.* (А. Қ.)

2. Киши истаги, иродасига боғлиқ бўлмаган ҳаракат ёки ҳолатни ифода қилади: *Дастлаб, қўрғоннинг шикастларини тузатишга киришилди.* (О.)

3. Иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарилиши мумкин ёки мумкин эмаслиги ифода қилинади: *Офтобхон. Тошни тоғдан кўчириш мумкин, лекин менинг айтганимни муҳайё қилиш мумкин эмас.* (Я.)

4. Иш-ҳаракат ёки ҳолатни бажариш зарур-зарур эмаслиги ифодаланади. Бош бўлак ҳаракат номи ва *керак, зарур, лозим, даркор, ҳожат, маъқул, шарт* каби сўзли конструкциялар билан ифодаланади: *Қўзиевга сушилка солдириш керак.* (А. Қ.) *Жасоратларига офарин ўқимоқ керак.* (О.)

Баъзан бош бўлак эди тўлиқсиз феъли билан келади. Бунда гап уқтириш оттенкасини олади. Одилов. *Эндими! Шунини Деҳқонбойга илгарироқ маслаҳат бериш керак эди.* (А. Қ.)

Бош бўлак -дир элементи билан келса, зарурийлик таъкидланади: *Утга ташлаб кабоб қилмоқ лозимдир.* (Ҳ. О.)

Эгаси топилмайдиган гапларнинг бу тури бадний адабиётда, расмий қозғоларда, доклад ва суҳбатларда кенг қўлланади. Бу тип гаплар сўроқ гап вазифасида келганда, бадний адабиётда, айниқса, асар қаҳрамонларининг ички дунёсини очишда, воқеа ривожига кенг фойдаланилади. Масалан, Ғафур Ғулом Ёдгорнинг ички кечинмаларини очиш учун мана шу тип гапдан жуда ўринли фойдаланган: *Нима қилиш керак? Ахир «Ҳой биродарлар, бу хотин менинг хотиним эмас. Мен ёлланиб уни қўйдим, боланинг ҳам ҳали қиз-ўғиллигини билмайман,— десам, балоза қоламан. Балки жиноий масъулиятга тортарлар. Гарансиб қолдим».* (Ғ. Ғ.)

Бадий адабиётда воқеаларни ривожлантириш усули сифатида бу тип гаплардан кенг фойдаланилади. Бундай гап кўпинча мурожаат, чақирув оттенкасига эга бўлади:— *Халойиқ!— деди Йўлчи ҳаяжонланиб.— Бўш келманглар, оёқни тираш керак, муштни кўрсатиш керак.* (О.)

Фикрни лўнда ифодалаш мақсадида кўпинча бу тип гаплар йиғиқ ҳолда, иккинчи даражали бўлакларсиз қўлланади: *Боятдан бери жонимни куйдириб сизга нима деяман? Бўрттириш керак, акаси, бўрттириш!* («С. Ўзб.») Бунда бўрттириш экспрессия учун такрорланган.

5. Ноилжликдан келиб чиққан заруриятнинг бажарилиш-бажарилмаслиги ифодаланади: *Қовун сайилчилар кечки пайт келишиб қолишса, ош қилишга тўғри келади.* (С. Абд.)

Эгаси топилмайдиган гаплар барча нутқ услубларида қўлланади:

Ленин мақбараси! Тўғриси айтсам, уни ҳеч қандай сўз билан етарли таърифлаб бўлмайди. (В. З.) *Дунёда ҳамма нарсани унутиш мумкин дир. Лекин қалбинга яширинган илк туйғуларингни айтиб отамлашган, эзгу ниятларингни ўртага солган азиз дўстингни унутиб бўлармиди?* (Ж. А.) *Тез-тез лекция ва докладлар қилишимга, айниқса ёшларимиз олдида тез-тез сўзлашга тўғри келади.* (Т. Қориниёзий.)

Илмий услубга оид адабиётларда эгаси топилмайдиган гапларга кўп мурожаат қилинади. Бунда ҳодиса ва ҳаракатлар унинг субъектини кўрсатмасдан ифодаланади. Иш-ҳаракат, ҳолатни сўзловчига боғламай, ундан четлаштириб ифодалаш, уни таъкидлашда бу тип гаплар энг қулай воситадир: *Мисолдаги сифатдошга қўшилган эгалик аффиксини у боғланиб келган отга қўйса ҳам бўлади.* (Ўзб. т. грам., I т.)

Эгаси топилмайдиган гаплар фикр, сезги ва ҳис-туйғумизнинг барча оттенкаларини ифодалаш воситаларидандир.

Номинатив гап. Бу кесимсиз гапларнинг асосий кўринишидир. Бунда предмет, воқеа-ҳодисаларнинг номи аталиб, унинг мавжудлиги тасдиқланади.

Номинатив гап бадий ва публицистик услубда кучли стилистик воситадир. Айниқса, проза ва поэзияда, драма ремаркаларида шароитни тасвирлашда номинатив гаплардан кенг фойдаланилади. Ёзувчи предмет, воқеа-ҳодисаларнинг номини атаб, уларнинг мавжудлигини тасдиқлаш орқали китобхонни воқеа ривож шароитига олиб кириди. Табиат манзараси тасвирини беришда, образлар портретини чизишда, воқеани лўнда қилиб ифодалашда номинатив гаплар муҳим стилистик восита бўлиб хизмат қилади: *Миллий нақшлар билан безалган меҳмонхона, маданият саройи, магазинлар, ранг-баранг гуллари билан дилни хушнуд этувчи кенг-кенг майдонлар, ишчи шаҳарчалари, комсомол кўли, ойнадай шаффоф йўллар... Моҳидил сайр қилиб тўймасди.* (Ж. А.)

Номинатив гап грамматик қурилиши лўнда бўлганлиги учун ҳам сўз усталари бу тип гапларни кўпроқ қўллайдилар. Бу тип

гаплар сюжетнинг тез ривожланишига имкон беради. Айниқса, нутқ бошида қўлланган номинатив гаплар кўпроқ шу функцияни бажаради. Унинг мазмуни кейинги гапларда очилишига ўқувчи диққатини жалб қилади: *Мана бўзлик. Бунда қанча семиз, серҳосил ерлар ястаниб ётибди. Бўз ўтларнинг минг-миг йиллардан буён чириб ётган илдиэлари бу ерларни ўғитлаб, семиртириб юборган, агар сув бўлсами, тоғ-тоғ ҳосил битарди.* (Ш. Р.)

Баъзан номинатив гап текст охирида келади. Бунда у олдинги гап билан семантик муносабатда бўлиб, яқун, хулоса ифодалайди. *Қизнинг отаси, Мирзакаримбойнинг йигирма йиллик хизматкори, бир кечада Салимбойваччани чавақлаб, ўлигини жарга тепаиб юборди. Ана офат! (О.) Ҳали айтмоқчи эдим, айтишининг мавриди келди. Амирбойнинг Янгиқўрғонда юз танобдан ошиқ ери бўла туриб, озгина қарзим учун қозига чақиртирди, икки таноб еримни ўзига ўтқазиб олди. Мана озор, мана ҳақсизлик.* (С. Абд.)

Номинатив гап баъзан олдинги фикр билан кейинги фикрни боғлаш учун ҳам хизмат қилади: *Қор кучли ёғарди. Кўчалар, томлар, деворлар, дарахлар оппоқ. Сокин, ғариб қиш оқшоми. Қор капалаклари Йўлчининг қошларига, киприкларига қўнади, юзларига ёпишиб томчиланади. (О.) Мингбулоқда албатта яхши бўлган эди. Тунги сайиллар, ширин орзулар, Гулчеҳранинг майин қўллари, қўнғироқдек овози, ажойиб гаплари. Уни севмасдан бўлармиди». (У. У.)*

Номинатив гап нўъдмет, воқеа-ҳодисаларнинг мавжудлигини, унинг бошқа воқеа-ҳодисалар билан алоқада эканлигини ҳам таъкидлайди. Номинатив гапларда ифодаланадиган эмоционаллик (хурсандлик, шодлик, қайғу, ажабланиш ва бошқалар)нинг ўзи мана шу алоқанинг мавжудлигини кўрсатади.

Номинатив гаплар мураккаб қўшма гап шаклида келиб, пейзаж картиналарининг умумий тасвирини ифода қилади.

Номинатив гапнинг қўлланиши кўпинча кишининг ҳолатига боғлиқ бўлади. Киши ҳаяжонланганда кўпроқ фикрни қисқа ифодалайди. Номинатив гаплар фикрни қисқа ифодалаш, жой ё вақтни тежаш мақсадида ҳам кенг қўлланади. Бу, айниқса, репортаж, хотира дафтарлари, саёҳатчиларнинг ён дафтарларида кўп ишлатилади. Драма, киносценарияларнинг бутун-бутун ремаркалари номинатив гаплардан иборат бўлади.

Номинатив гаплар илмий асарларда, сўзлашув услубида жуда кам қўлланади.

13-§. БУЛАКЛАРГА АЖРАЛМАЙДИГАН ГАПЛАРНИНГ СЎЗЛАШУВ УСЛУБИ УЧУН ТИПИКЛИГИ

Сўзлашув услубида содда, ихчам гаплар кўп қўлланади. Гапларнинг энг қисқа формаси — бўлақларга ажралмайдиган гаплар — функционал услубларнинг сўзлашув услуби учун типикдир. Бу тип гаплар турли маъноларни ифодалайди:

1. Таҳсинни ифодалайди: Раҳим. *Ҳа, ҳа... Иккаласини ҳам омон-эсон қамоққа олдириб, ғаллаларини қишлоққа жўнатдик.* Шумилов. **Офарин!** (Н. С.) Ленин (табассум қилиб). **Ташаккур! Утиринглар!** (Я.)

Кўпинча бундай гаплар маънони кучайтириш, эмоционаллик учун такрорланиб келади: *Дўснат билан Бувинисо хўжайинга эгилиб қуллуқ қилишди.*

— **Куллук, қуллуқ!**— деди Дўснат. (П. Т.)

— *Ҳа, ҳа, офарин, офарин, отангиз раҳматлик кўп доно одам эдилар.* (П. Т.) Гаффор. **Баракалла, йигитлар, баракалла.** Бу ким, қандай аёл? (Н. С.)

2. Сўроқни ифодалайди: Раҳимов. *Биламан, чайирсиз, Соҳибчангал айтагандай, миҳдай йигитсиз.* **Шундайми?** (Я.)

— *Э, мен сизни ўзбек деб юрибман.*

— **Шунақами?**— деди Ғани ака ва мулойим кулди. (П. Т.)

3. Тасдиқни ифодалайди: Мансур. *Қўрқмасжон! Сен бир бу ёққа келиб кетмайсанми? Қўрқмас. Хўп бўлади.* (Н. С.) Ленин. *Лида Александровна, мана бу телеграммани Царицинга юборинг. Секретарь. Хўп бўлади, Владимир Ильич.* (Я.)

Бундай гаплар ҳам такрор ҳолда қўлланиб, маънони кучайтириш учун хизмат қилади:

— **Хўп, ука, хўп.** Эрталаб жўнаймиз,— деди шошилиб Дўснат. (П. Т.)

4. Буйруқни ифодалайди: Полторацкий (Ғазаб билан столга мушт уриб). **Бас, сичқон назарида мушукдан зўр махлуқ йўқ...** (Я.) *Бир қўлида сопол обдаста кўтарган, ўлик башара, новча бир аёл ҳовли юзида пайдо бўлди-ю, эркакча товуш билан:*

— **Пўшт! Пўшт! Пўшт!**— деб хитоб қилди. (П. Т.)

5. Расм-одатни ифодалайди: Сардор (кириб). **Салом! Генерал жаноблари ўзларидаларми?** Темир. *Тил — юракнинг калити. Хўп. Ишонганим бўлсин, хайр, гулим!* (Я.) Тўраҳонбой. **Ваалайкум ассалом, бормисан, болам?** (Я.)

6. Ҳис-ҳаяжонни ифодалайди: Зухра. **Войдод! Қутқаринглар!** (Н. С.)

— **Уфф!** Қўрқиб кетдим, Абдулла, сизмисиз? (У. У.) *Болалар завқ билан шовқин солишди:*

— **Ур-ра-а!** (П. Т.)

Сўзлашув услубида вокатив гаплар ҳам кенг қўлланади. Бунда ундалма қўшимча маъно (дўқ, ғазаб, чақириқ, ажабланиш, шодлик, таъна, ўпка-гина, пичинг, ялиниш, афсусланиш, тақиқлаш кабилар) олиб, вокатив гапга айланади:

Ислом. *Ота, сизга нима бўлди!* **Отажон!**.. (Я.)

Зеби (кўриб даҳшатга тушади). **Ғанижон ака!.. Ғанижон ака!!** (Я.)

Вокатив гапларни ундалмалардан фарқ қилиш керак. Бунинг учун қуйидаги мисол характерли:

Бўталарим!— деди ота ёш тўкиб,
Вагондан вагонга чопиб, эгтикиб.
Бўталарим! Иссиқ уйларингиз бор...
Ошингиз, нонингиз, чойингиз тайёр. (Ҳ. Ғ.)

Бунда биринчи «Бўталарим!» вокатив гап бўлиб, мурожаатдан ташқари, чақриш оттенкасига ҳам эга. Иккинчи «Бўталарим!» эса ундалмадир. Бунда фақат сўзловчи нутқи қаратилган шахс ифода қилинган. Бу мисол бўлақларга ажралмайдиган гаплар баъзан шеърятда ҳам учраб туришини кўрсатади.

Бўлақларга ажралмайдиган гаплар нутқда турли маъно ифода қилиб, кетма-кет келиши ҳам мумкин. Бу нутқнинг эмоционал-экспрессивлигини таъминлайди:— *Войдод! Аяжон!!! — қичқирди кимдир.* (У. У.)

Сўзлашув услубида бўлақларга ажралмайдиган гапларнинг дин билан боғлиқ бўлган айрим типлари ҳам учрайди. Мисоллар: *Ҳай, ҳайтовур, тан-жонинг соғ, ўт-бетинг синмай-нетмай келибсан. Шукур!*— деди отинойи. (П. Т.)

Назаров. *Иншоолло, Тошкентга яна қайтиб борамиз.* (Я.)

— *Худога шукур, отинойи, худога шукур! Чарчамай-нетмай юрибсизми?* (П. Т.)

Бу тип гаплар дин аҳллари, халқ оммасининг айрим табақалари нутқи учун характерлидир.

Сўзлашув услубида диалоглар баъзан фақат бўлақларга ажралмайдиган гаплардан ташкил топади:

Темир. *Гуласал!*

Гуласал (нимжон, қалтироқ овоз билан). *Лаббай!*

Темир. *Раҳмат.* (Я.)

14-§. ГАП БУЛАҚЛАРИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ҚУЛЛАНИШИ

Гап бўлақлари нутқ услубларида қўлланишига кўра ўзига хос хусусиятларга эга. Бу кўпроқ уларнинг ифодаланиши, формаси, қўлланишида кўринади.

Эга кўпинча кишилик олмошининг биринчи ва иккинчи шахс формалари билан ифодаланади. Бунда эга логик урғу олган бўлса, нутқда доим сақланади. Бошқа ҳолатларда (кесим шахс-сон ифода қилувчи формантларга эга бўлганда) унинг қўлланмаслиги кўп кузатилади: *Мен бутун ҳаётимни ўқитувчилик ишига бағишлайман. Бутун ҳаётимни ўқитувчилик ишига бағишлайман.* Иккинчи гапда кесим формаси асосий роль ўйнаган.

Мен олмоши билан ифодаланган эга кўпинча публицистик нутқда туширилмайди. Бу публицистик нутқ табиатида келиб чиқади: сўзловчи шахс муҳим ҳисобланиб, суҳбатдош диққати субъектга қаратилган бўлади: Мен бу ерда мана шу улғу рус халқи, унинг азамат пролетариати ҳақида бир неча сўз айтмоқчиман. (В. Зоҳидов.) *Лекин бахт тушунчаси бахтли ҳаёт тушунчасидан юқорироқ туради — мен бу гапни ёшларга айтаётирман.* (Т. Қориниёзий.)

Бу жиҳатдан илмий услуб ўзгача: унда бундай эга ўрнида биринчи шахснинг кўплик формаси қўлланади. Умуман, илмий услубда ҳаракат субъектини кўрсатмаслик тенденцияси кучли.

Эганинг бир составли гап турларидан шахси аниқ, шахси ноаниқ, шахси умумлашган турларида қўлланмаслиги норма ҳисобланади, уни туширилган ёки яширилган деб бўлмайди. Агар эга нутққа киритилса, гапнинг мазмуни ҳам, структураси ҳам ўзгаради. Қ и ё с л а н г: *Бошингга қилич келса ҳам, тўғри гапир.— Бошингга қилич келса ҳам, сен тўғри гапир.*

Сўзлашув услубида эга ситуацияга кўра нутқда қўлланмайди: *Бир группа студентлар олимпиададан қайтаётган ўртоқларини кутиб олиш учун вокзал перронига чиқишади. Узоқдан поезд кўринади. Шу вақтда кутувчилардан бири Ана келяпти деб юборади. Яна мисол: Терим машинаси йўлда кўринган заҳоти онаси:*

— *Келди! Келди!*— деб, бизга пешвоз чиқди. (П. Қ.)

Топишмоқларда ҳаракат субъектини топиш талаб этилса, эга қўлланмайди:

*Сочларингни силайди,
Кўролмайсан қўлини.
Қулоғингга шивирлар,
Тушунмайсан тилини. (Ш.)*

Эга актив ва пассив конструкцияли гапларда маъносига кўра ўзгачадир. Актив конструкцияли гапларда эга ҳаракат субъектини ифодалайди. Пассив конструкцияли гапларда эса ҳаракат объектни ифодалайди. Эга объектни ифодалаганда, ҳаракат субъекти доим шахс оти бўлиб, кўмакчили конструкция ёки жўналиш келишиги формасидаги сўзлар билан ифодаланади. Қ и ё с л а н г: *Тўй маҳали, ҳамма ўйин-кулги билан банд эди. (Ж. А.) Мутахассисга берилган отвод масаласи суд, прокурор, терговчи ёки суриштирув ўтказган шахс томонидан ҳал қилинади. («Ўзбекистон ССР Жиноят процессуал кодекси»дан.) Чопиқ ишлари Маҳфузага топширилди.*

Пассив конструкцияли гаплар кўпроқ китобий нутқда, унинг расмий-идоравий услубида қўлланади. Сўзлашув услубида эса эга субъектни ифодалайди.

Кесим, нутқ услубларида қўлланишига кўра, айрим хусусиятларга эга. Масалан, от-кесим (содда от-кесим ҳам, составли от-кесим ҳам) кўпроқ илмий ва расмий идоравий услубларга, феъл-кесим (содда феъл-кесим ҳам, составли феъл-кесим ҳам) эса кўпроқ сўзлашув, бадий, публицистик услубларга хосдир. Бу ҳол уларнинг мақсад ва вазифалари билан изоҳланади. Қ и ё с л а н г:

Илмий услубдан: *Организм билан муҳит бир бутун системадир. Бу системани ҳосил қилувчи иккала компонент зиддият бирлигини ташкил қилади. Бу зиддият организмнинг яшаш манбаидир ва муҳитнинг ўзгарishi, ривожланиши воситаларидан биридир. («В. И. Ленин ва ҳозирги замон табиъети».)*

Расмий-идоравий услубдан: *Сайлов биносида овоз бериш вақтида сайлов тўғрисида агитация қилишга йўл қўйилмайди.*

Сайлов биносида тартиб сақланиши учун участка сайлов комиссиясининг раиси жавобгардир. («СССР Конституцияси»дан.)

Бадий услубдан: *Икромжон на бўри товушини эшитар, на юзларига урилаётган қамишларнинг шитирлашини эшитар эди. (С. А.)*

Сўзлашув услубидан:— *Сени аканг боқолмай тақачига топширган экан. — деди Эргаш, — мени ўз отам қашшоқликдан бир бойга топширди. (П. Т.)*

Публицистик услубдан: *Бу концерт кечасидан кўчага бепоеън Ватанимиз, ажойиб халқимиз, нуруний ҳаётимиз учун ифтихор туйғуси билан мағрурланиб чиққанимизда бир аччиқ тарихий фактни айтиб беришди менга. (В. З.)*

Кесим илмий ва расмий-идоравий услубларда кўпроқ учинчи шахс формасидаги мажҳуллик ва ўзлик нисбати формасидаги феъллар билан ифодаланади. Бу вақтда илмий услубда кесим феълнинг ижро майли, расмий-идоравий услубда буйруқ майли орқали берилади. Бадий, сўзлашув услубларида эса бундай кесимлар нисбатан кам учрайди.

Феълнинг биринчи шахс бирлик формаси билан ифодаланган кесим илмий услубда кузатилмайди. Бунинг ўрнида унинг кўплик формаси ишлатилади: *Ўзлик даража формаси объектли феълни объектсиз феълга айлантиришини кўрган эдик. (Ўзб. т. грам., 1 т.)*

Бадий, публицистик ва сўзлашув услубларида составли феъл-кесимларнинг мураккаб формалари кўп кузатилади:

— *Майли, мен сизни саводли қилганим бўлсин!*— деди Элмурод. (П. Т.)

— *Онам бетоб бўлиб қолувди: рўзгорга қарашидим,*— деди аста. (П. Т.)

Составли феъл-кесимларнинг ҳар икки компоненти тусловчи қўшимчалар олиб келиш ҳоллари ҳам учрайди. Бундай кесимлар кўпроқ сўзлашув услубига хос: *Бу киши ҳидлаб ўтирмайди, тўғри ёйди-қўяди. (А. Қ.) Бирпасда Икромжоннинг қадди букилди-қолди. (С. А.) Тракторист бўлдинг-қўйдинг. (У. Ў.)*

Сўзлашув услубида кесимнинг яна шундай кўринишлари учрайди: *Дадаси болагинамни койигани койиган. (С. А.) Энди сизнинг этагингизни ушлаганим-ушлаган, Урмонжон ака. (А. Қ.)*

Бу мисолларда кесим таркибидаги ҳар икки сўз ўз лексик маъносини сақлаган.

Нутқда субъект ва предикатни кенг ифодалаш зарурияти тўғрисида иккинчи даражали бўлақларга муурожаат этилади. Илмий услуб учун кўпроқ от ёки отлашган сўзлар билан ифодаланган иккинчи даражали бўлақлар муҳим бўлса, бадий услуб учун сифат, равиш, уларнинг ўрнида қўлланувчи олмош, феълнинг сифатдош, равишдош формалари билан ифодаланган иккинчи даражали бўлақлар характерлидир.

Бадий услубдан: *Кабинет бирин-кетин илжайишиб кириб келган катта-кичик ва бир хил кўкиш форма кийган болалар билан тўлди. (П. Т.)*

Бадий услубнинг образлилигига сабаб унда сифатловчиларнинг кўп қўлланишидир. Кўпинча бир предмет сифатдош оборотлар, эга-кесим шаклидаги ёйиқ аниқловчилар ҳамда уюшган ва уюлмаган сифатловчилар билан аниқланади. Баъзан сифатдош оборотлар бирдан ортиқ келиши ҳам мумкин: *Қисқа-ю, далилли чин сўз «Правда» — Енгил, тўрт саҳифа оламга машҳур.* (F. F.)

Бу ҳол публицистик услуб учун ҳам характерли: *Ҳар бириси асрларга тенг келадиган бу азамат йиллар шу дўстлик, шу ҳамкорликнинг тантанасидир.* (В. З.)

Нутқ услубларининг бошқа турларида ҳам сифатловчига кўп мурожаат қилинади. Лекин бадий услуб сифатловчиларнинг кўп қўлланиши билан бошқа услублардан хийла ажралиб туради.

Сўзлашув услубида шу услубагина хос айрим сифатловчилар кўзга ташланади: *Гўрингдан тутун чиққур Раҳматилла домла айтган эди.* (А. Қ.)

Қаратувчи-қаралмиш конструкцияси бадий ва сўзлашув услубларига нисбатан илмий услубда кўпроқ қўлланади. Бу услубнинг экстралингвистик белгиси билан изоҳланади.

Қаратувчининг белгили-белгисиз қўлланиши мавжуд адабиётларда кенг ёритилган.

Нутқда бирдан ортиқ қаратқич қатор келиши мумкин. Бу вақтда уларнинг бири белгили, қолганлари белгисиз қўлланади: *В. И. Ленин — СССР халқлари қон-қардошлигининг буюк ишодкори.* Бунда учинчи қаратувчи белгили қўлланган. Бунинг белгисиз қўлланиши мумкин эмас. Бу унинг ўз аниқловчисига эга бўлиши, таркибида эгалик аффиксининг мавжудлиги, қаралмиш билан дистант ҳолда бўлиши билан изоҳланади. Бундай пайтларда қаратувчи доимо белгили қўлланади. Буни қаратувчи ва қаралмишнинг семантикаси ҳам, услуб ҳам тақозо қилади.

Контакт ҳолатда келган қаратувчи ва қаралмиш конструкциясида қаратувчи услуб талабига кўра белгили ва белгисиз келиши мумкин. Қуйидаги гапга диққат қилайлик: *Моҳидил кундан-кун инсон табиатининг нақадар мураккаблигини чуқурроқ тушуна бошлади.* (Ж. А.) Бу гапдаги белгисиз қаратувчининг белгили қўллаш мумкин: *Моҳидил кундан-кун инсоннинг табиати нақадар мураккаблигини янада чуқурроқ тушуна бошлади.* Бу ҳар икки гап маъно оттенкаси билан фарқ қилади. Биринчи гапда инсон табиатининг нақадар мураккаблиги, иккинчи гапда эса қарашлилик маъноси таъкидланяпти.

Қаратувчи поэзияда баъзан вазн, туроқ талабига кўра белгисиз қўлланиши мумкин:

*Чексиз улуғ Ватан ҳар қафт тупроғи
Сиз босган қадам-ла бўлди чаманзор.* (F. F.)

Қаратувчи-қаралмиш конструкцияларида компрессия (тежамкорлик) қонунияти асосида қаратувчи қўлланмаслиги, қарашлилик маъноси фақат эгалик формасидаги отлар билан ифодаланиши ҳам мумкин: *Нутқинг дoston ҳам бўлмасин, қисқа рубоий ҳам*

бўлмасин, ўртамиёна газал бўлсин. (Ҳ. Ғ.) **Ақлинг моғор босмаганими бу?** (А. Қ.)

Сўзлашув услубида эгалик аффикслари қўлланмасдан тааллуқлилик белгисиз ифодаланishi мумкин. *Эсимни танибманки, бизнинг хонадонда аёлга қўл кўтарган кимсани билмайман.* («Саодат» журн.)

— Қани, юринг, — деди Турсунали ака ўрнидан туриб. — **Бизнинг қизнинг чойидан ичамиз.** (У. У.)

Бу ҳол поэзияда ҳам учрайди. Буни вази ва туроқ тақозо қилади:

*Мукаммал одамни яратмак учун
Фақат бизнинг қонун бўлади асос.* (Ғ. Ғ.)

Воситасиз тўлдирувчининг белгили-белгисиз қўлланиши ҳам стилистик аҳамият касб этади. Бу ҳолат мавжуд лингвистик адабиётларда, дарсликнинг «Морфологик стилистика» бобида кенг изоҳланган. Бу ўринда қуйидагиларга тўхталиб ўтамиз:

Келишикларнинг маънолари кўмакчиларнинг маънолари ва функциялари билан муносабатдор бўлиши мумкин. Бу ҳол нутқда келишикли ва кўмакчили конструкциялар синонимиясини юзага келтиради: *телефонда гаплашдим — телефон орқали гаплашдим.*

Айрим ўринларда жўналиш келишиги — *томон* кўмакчисили конструкция билан синонимия ҳосил қилади. Бундай конструкциялар таркибида келишик аффикси қўлланиши ҳам мумкин: *Сайёра йигитларни марказий фонтан томон бошлаб кетди.* (У. У.) Баъзан кўмакчи келишик аффиксини олиб келиши ҳам мумкин: *Алёша дарё бўйидаги ўтлоқ томонга қараб-қараб қўярди.* (Ж. А.) *Йигит истар-истамас чодир томонга кета бошлади.* (С. Аҳм.)

Ўзбек адабий тилида келишик формали гап бўлаклари стандарт ҳолда бўлади: ҳар бир келишик битта грамматик формага эга. Сўзлашув ва бадий услубларда эса уларнинг бошқача кўринишлари ҳам қўлланади.

Поэзияда баъзан қаратувчи аффикси *-н* шаклида учрайди.

*Бу Ватан — Советлар халқин тупроғи,
Муқаддас, даҳлсиз — буни билиб қўй!* (Ғ. Ғ.)

Қаратувчи аффикси сўзлашув услубида *-ни* шаклида қўлланади: *Фойдаси йўқ ҳозир гапиришни.* (У. У.)

Воситасиз тўлдирувчи аффикси *-ни* поэтик асарларда баъзан *-н*, классик адабиётда *-и* шаклида учрайди.

*Душман келиб боғимдан гул узолмас,
Гўдакларнинг тинч уйқусин бузолмас.* (У.)

*Ҳар фасл ўз ишин билсин,
Қишвой қишлигин қилсин.* (Қ. М.)

Адл қулоғи-ла эшит ҳолими. (М.)

Сўзлашув услубида *-ни* аффикси *-ди*, *-ти* шаклида ҳам учрайди.

Ёзма ёдгорликлар, классик адабиёт ва фольклор асарларида чиқиш келишиги формасидаги гап бўлаклари аффикси *-дин*, *-тин*, *-тан*, *-нан* шаклида келади:

*Бу ҳикмат Русиянинг давлатидин,
Бўлибдур илмнинг хосиятидин. (Фурқат.)*

Гавҳар балчиққа тушгани билан, қиммати йўқолмас ва ўз баҳосидин қолмас. (И. С.)

Жўналиш келишиги формасидаги гап бўлагининг аффикси поэзияда *-а* шаклида ҳам учрайди:

*Дугонажон, дугона,
Чеҳранг зеби-зебона,
Овоз қилиб ҳар ёна,
Бизларни, э дурдона,
Чақирдингми бу ёна? (В. С.)*

15-§. ГАПДА СЎЗ ТАРТИБИНING СТИЛИСТИК ВАЗИФАСИ

Сўз тартиби нутқ услубларининг дифференциялашувида асосий омиллардандир.

Одатда, гап бўлаклари, асосий информациядан ташқари, ёрдамчи информация ҳам ташийди. Шунга кўра, гапнинг кўп элементлари логик-грамматик томондан полисемик (полифункционал) характерда бўлади. Қуйидаги икки гапни қиёслайлик: *Хосият хола ўчоқ бошида чой қайнатмоқда эди. (П. Қ.)— Бордир, ахир, гул ҳаётда яшамоққа ҳаққимиз! («Саодат» журн.)*. Биринчи гапда эга ёрдамчи информация, иккинчи гапда эса асосий информация ташияпти.

Сўз тартибига оид адабиётлар ҳамда фактик материалларга кўра, ўзбек тилида сўз тартиби ҳақида гап борганда асосий информация ташувчи бўлақлар гап охирида, ёрдамчи информация ташувчи бўлақлар эса гап бошида келади. Гап бошида келиб, ёрдамчи информация ташувчи бўлақ логик-грамматик субъект, гап охирида келиб, асосий информация ташувчи бўлақ логик-грамматик предикат бўлиб келади.

Гапда ёрдамчи информация ташувчи бўлақ тема, берилган деб, асосий информация ташувчи бўлақ рема, янгилик деб ҳам юритилади. Лекин шу нарса аниқки, тема ёрдамчи информацияни, рема эса тема ҳақидаги информация (асосий информация)ни ифодалайди.

Сўз тартибини ўрганишда гапнинг актуал бўлиниши билан формал бўлиниши бир-бирига зид қўйилмайди. Аксинча, улар бир-бирини тўлдиради.

Гапда сўз тартиби синтактик ва стилистик роль ўйнайди. Тартиб синтактик роль ўйнаганда, унинг ўзгариши конструкциянинг семантик-грамматик табиатини ўзгартади. Қиёс қилинг:

Кўм-кўк дала. — Дала кўм-кўк. Москва — СССР пойтахти. — СССР пойтахти — Москва.

Тартиб стилистик роль ўйнаганда, унинг ўзгариши гап мазмуни ва грамматик табиатини бутунлай ўзгартиб юбормайди. Бундай сўз тартибининг ўзгариши маълум мазмун ўзгариши, стилистик оттенка билан боғлиқ бўлади.

Синтактик адабиётларда эга ва кесим тартиби ҳақида гап борганда объектив, нормал, тўғри тартибда эга кесимдан олдин, тескари, субъектив, инверсион тартибда эга кесимдан кейин келиши кўрсатилади. Эга ва кесимнинг нормал, объектив, тўғри тартиби кўпроқ дарак гапларга хос бўлиб, илмий, расмий иш қоғозлари услуби учун характерлидир. Сўзлашув, бадий ва публицистик услубга оид адабиётларда эса бу тартиб ўзгариши мумкин. Бу вақтда сўзловчи ҳукм белгисини муҳим деб билиб, уни ҳукм предметидан олдин келтиради. Бунда инверсия ҳодисаси юз беради. Бу тескари, субъектив тартиб деб ҳам аталади.

Кесимнинг эгадан олдин келтирилиши нутқни таъсирчан, эмоционал қилади: — *Қуриб кетсин бу Тошкент zilzilаси, ҳеч эсингиздан чиқмайди-я. (П. Қ.) Қалбларни ҳаяжонга соларди, ҳаёт-мамот жангининг даҳшатларини эслатарди бу учрашув. (Р. Ф.)*

Инверсиянинг бу турида баъзан эмоционаллик жуда кучли бўлади. Бу вақтда бундай гаплар охирида ёзувда ундов белгиси қўйилади: *Ҳа, зое кетмади ўша курашлар, уйқусиз тунлар! — деди у илгаригидек жўшиб. (И. Ш.) Қандай ажойиб йигит бўлибди у! (У. У.)*

Эга-кесим инверсияси кўпинча сўроқ гапларда учрайди: *Эсинг-дами Катта Фарғона каналини қуриш қандай бошлангани? (И. Ш.) Шунча ҳам бўладими одам деган? (У. У.)*

Эга ва кесим состави кенг бўлганда, улар бутун состави билан инверсияга учрайди: *Шуниси ҳам борки, озмунча асрий ҳикмат, сабоқ ва ҳақиқатларни ўзида мужассамлаштирганми, ахир, бу азамат ва қуёшли диёр! (В. З.) Эсингизга тушдимми Катта Фарғона каналининг қандай бошлангани? — ўзига хос синчковлик билан сўради у. (И. Ш.)*

Чақириқларда кўпинча кесим биринчи ўринга қўйилади. Бу экспрессивлик, эмоционаллик учун хизмат қилади: *Яшасин қаҳрамон совет халқи!*

Эга ва кесим инверсиясида кесимнинг кесимлик аффиксларига эга бўлиши, тусланган феъл билан ифодаланиши, эганинг у олмоши билан ифодаланиши кабилар грамматик асос бўлади.

Эга ва кесим инверсияси айниқса поэзия учун характерлидир. Бунда вазн, қофия, туроқ талаби билан кўпинча кесим эгадан олдин келиб, бадийлик учун, фикр таъсирчанлиги учун ва экспрессивлик учун хизмат қилади:

*Шунча узун манзил-манзил қўниб ўтар самолёт,
Ҳисобидан адашади ҳар қандай математик. (Ф. Ф.)*

Автор гапи кўчирма гапдан кейин ёки у узилган жойда келганда, доимо кесим эгадан олдин келади.— *Бор, эшикни занжирла!— деб буюрди синглисига Сайфулла. (П. Т.)*

Тўғри, нормал, объектив тартибда тўлдирувчи ва ҳол кесимдан олдин келади. Бу илмий, расмий иш қоғозлари услуги ҳамда бадий нутқ учун характерлидир. Сўзлашув услубида эса бу ҳолат кўпинча инверсияга учрайди. Умуман, сўзлашув услубида инверсия ҳодисаси кучлидир. Кўпинча кесим логик ажратиш, экспрессивлик учун хизмат қилганда, унга алоқадор бўлган тўлдирувчи ва ҳоллар ундан кейин келтирилади.

Тўлдирувчи ва кесим инверсияси: *Овозингни чиқарсанг... Ҳа билиб қўй!... Кўрдингми кучимни? (П. Т.) Битта ўзингни боққанимиз ҳам етади. Йўқот пияниста ўртоқларингни. (У. Ҳ.) Розимисизлар, полвонлар, Алининг иш боши бўлишига. (С. Аҳм.) Қанчалик ажойиб сўзлар! Қанчалик ҳикмат, ҳақиқат бор уларда! (В. Зоҳидов.)*

Ҳол ва кесим инверсияси: *Ичимга чироқ ёқса, ёримасди ўша кунлари. (Я.) Ёдгор ундан кўз узмай ўтираркан, негадир гап-лашгиси келди шу топда. (У. Ҳ.) Бир доктор келганмиш Тошкентдан. Шунини чақиришмоқчи. (У. У.)*

Тўғри тартибда аниқловчи аниқланмишдан олдин келади. Бадий ва сўзлашув услубларида эса бу тартиб инверсияга учраши мумкин:

— *Ҳеч кими йўқ шўрликнинг, — деди отиний, етимнинг ҳолига ачингандай. (П. Т.)*

Поэзияда қофия, вазн, туроқ талабига кўра составли кесим таркибида ҳам тартиб ўзгариши учрайди: *Халқимнинг юрагида қайнаган севинчи Урал тоғларига ҳам қилиб бўлмайди қиёс. (Ғ. Ғ.) Билмаганин ўрганиб, Одамзод топди камол. (Ғ. Ғ.)*

Сўзлашув услубида баъзан ажратилган бўлақлар ҳам гап охирида келтирилади: *Кечқурун идорада мажлис бор, соат еттида. (С. Аҳм.)*

Инверсия бой стилистик имкониятларга эга. Лекин ундан ўринли ва тўғри фойдаланиш зарур.

А. М. Пешковский таъкидлаганидек, ҳар қандай тескари тартиб текстда эстетик жиҳатдан ўзини оқлаши керак¹.

16-§. УЮШИҚ БУЛАКЛАРНИНГ СТИЛИСТИК ВАЗИФАЛАРИ

Уюшиқ бўлақлар стилистик планда тасвирий воситалар гуруҳига киради. Бундай бўлақлар ёрдамида умумий картиналарнинг деталлари, ҳаракат динамикаси тасвирланади, кучли экспрессивлик ифода қилувчи эпитетлар қатори ҳосил қилинади:

*Йигитлар халқларнинг мақтови-кўрки,
Наслнинг жавҳари, давлат таянчи,
Юртнинг ободлиги, тўйлар сабаби,
Элнинг гуркираши, файзи, қувончи. (Ғ. Ғ.)*

¹ А. М. Пешковский. Вопросы методики русского языка, лингвистики и стилистики, М.—Л., 1930, 157-бет.

Одам ўқийди, ишлайди, дардга чалинади, қийинчиликларга учрайди, оила қуради, бола тарбиялайди, дўст орттиради, яхшиликдан қувонади, ёмонликдан азоб чекади, адолат, ҳақиқат учун курашади. (Ҳ. Ғ.)

Феъл кесимларнинг уюшиб келиши нутқнинг динамиклиги ҳақида тасаввур беради: *Дилдор илгарилари ҳам эри билан кўп марта баҳслашган, айтишган, уришган, аразлашган. (Ҳ. Ғ.)*

Уюшиқ бўлақлар маънони кучайтириш учун ҳам хизмат қилади. Бу кўпроқ ҳоллар, сифатловчилар уюшиб келганда юз беради: *Инсониятга биринчи марта радио ва телеграфни, самолёт ва ракета техникасининг асосини берган Ломоносов ва Сеченевни, Тимирязев ва Павловни, Лобачевский ва Докучаевни берган, ҳамма фанларнинг деярли барча соҳасида оламшумул аҳамиятли янгиликлар яратган ва гуманистик принципларга асосланган, фаннинг тарихда мисли кўрилмаган даражада янги-янги нур манбаларини очиб берган яна ўша рус халқи бўлди. (В. З.)*

*Соатлар кунларни, кунлар ҳафтани,
Ҳафталар ойларни тугдирганидек,
Аълочи номини асло бўшатмай,
Синфдан синфга кўчарман тетик. (Ғ. Ғ.)*

Уюшиқ сифатловчилар нутқнинг экспрессивлиги учун хизмат қилади: *Ҳамро Раҳимов тўладан келган, ўрта бўй, қўйкўз, буғдой ранг, қирқ ёшлардан ошмаган киши экан. (Ж. А.) Бир кун новча ва қотма, узун бурунли, шаҳло кўз, қоп-қора юзли, гапирганда оғзида олтин тишлари ярқирайдиган бир одам меҳмон бўлди. (П. Т.)*

Уюшиқ бўлақлар саноқ ифода қилади. Саноқнинг тугалланганлигининг оддий логик формаси уюшиқ бўлақларнинг охириги жуфт бўлаги орасида ва боғловчининг қўлланишидир:

*Атом қуввати пок қалбингизда
Ва сиздан кутади тақдирин жаҳон,
Жаҳон, замон, халқлар, Ватан ва давлат
Сизга таянади, сизсиз посбон. (Ғ. Ғ.)*

Қуёшни на қотилнинг қиличи, на алдайдиган китоб билан, на тошдан ҳамда темир панжаралардан қилинган турма, на атом қуроли ва на кимнингдир этаги билан ёпиб-яшириб бўлмайди. (В. З.)

Мана шу вазифада ҳам, билан сўзлари ҳам келади. Бу вақтда бу сўзлар такрорланмасдан охириги уюшиқ бўлақ таркибида келади: *Моҳидил пинагини бузмади, тутақиб ҳам кетмади. (Ж. А.) Ҳамма столларнинг ичи-ю усти турли-туман лойиҳалар, қўлланмалар, илтимосномалар, кўрсатмалар билан тўлиб кетган. (Ҳ. Ғ.)*

Уюшиқ бўлақлар баъзан синонимик қатор ҳосил қилиши мумкин. Бундай синонимлар бир предмет, ҳодиса ёки белгини ҳар томонлама характерлайди. Бу, айниқса, бадий, публицистик услубда

кўп учрайди: *Бошқа илож қолмагач, она энг тубан бир «ҳунар»га тутинди, дўкдорларга, мулкдорларга, бадавлат одамларга янада зиёд давлат тилаб, хайр-садақа сўрай бошлади.* (П. Т.)

Услуг учун уюшиқ бўлақларнинг қайси формада келиши ҳам муҳимдир. Одатда, уюшиқ бўлақлар кўмакчили ва келишикли формада, бирлик ёки кўплик формада, эгалик ва шахс-сон аффиксларини олган ҳолатда, уюшиқ бўлақ кесим бўлганда тўлиқ шаклланган ёки қисман шаклланган ҳолда қўлланади. Бунда икки ҳолат кўзга ташланади: уюшиқ бўлақларнинг охириги таркибида келган келишиқ аффикси, кўмакчи, кўплик формаси, эгалик ва шахс-сон аффикслари, составли кесимнинг иккинчи компоненти уюшиқ бўлақларнинг ҳаммаси учун умумий бўлади. Бундай формантлар, кўмакчилар, кўмакчи ёки тўлиқсиз феъллар уюшиқ бўлақларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида қўшилиши ёки улар билан алоҳида-алоҳида келиши мумкин. Бу нутқнинг логик-грамматик, стилистик хусусиятлари билан изоҳланади.

Уюшиқ бўлақлар ифодалаган тушунчалар алоҳида таъкидланганда, морфологик формант ва кўмакчилар, уюшиқ бўлақларнинг ҳар бирига қўшилиб келади. Бу кўпроқ илмий, расмий-идоравий услубга хос. Бу услубнинг экстралингвистик белгиси билан изоҳланади: *Аффиксларнинг тарихий ҳаёт йўлини ўрганиш уларнинг актив-пассивлигини, унумли-унумсизлигини, маҳсулли-маҳсулсизлигини яна конкретлаштиришга ёрдам беради.* (Ўзб. т. грам., I т.)

Бу ҳол бадий, публицистик, сўзлашув услубларида ҳам кузатилади: *Моҳидил сув юзидан назарини олиб, трасса томонга тикилиб қолди. Балки шу туришда дунёга келадиган янги-янги далаларни, боғларни, яйловларни кўз олдига келтираётгандир.* (Ж. А.) *Қанчадан-қанча ажойиб йигитлар, қизлар жасорат кўрсатишяпти!* (Х. Ғ.)

*Ер юзи инсонники
Мазмун жаҳони билан,
Денгиз осмони билан,
Бойлиги, кони билан,
Вақти-замони билан,
Барча имкони билан.* (Ғ. Ғ.)

Уюшиқ бўлақлар ўзига оид сўзлар билан ортиқ даражада кенгайиб келса, уларнинг ҳар бири грамматик формант олиши, кўмакчи билан келиши мумкин: *Москванинг қатор кинотеатрлари экранларини ўн кун ичида банд қилган ва томошабинларнинг мақтовига сазовор бўлган ўзбек фильмларини, марказий кутубхонада ташкил этилган ва москваликларни жуда хурсанд қилган Ўзбекистон китоб ва плакатлари виставкасини, Пушкин номли тасвирий санъат музейида уюштирилган ва москвалик дўстларимизни ҳайратда қолдирган ўзбек халқ ҳунармандчилик маҳсулотларини ҳамда «Республика рассомларининг асарлари» кўргазмасини айтмайсизми?* (В. З.)

Уюшиқ бўлақларнинг ҳар бири ёки охиригининг грамматик формант олиши, кўмакчи билан келиши уларни бириктириб кел-

ган боғловчиларнинг табиатига ҳам боғлиқ. Масалан, уюшиқ бўлаклар такрорланувчи боғловчилар билан бирикиб келганда, уюшиқ бўлакларнинг ҳар бири грамматик формант олиши ёки кўмакчи билан келиши мумкин. *Билан* ёрдамчиси билан бирикканда эса фақат охириги уюшиқ бўлак грамматик формант олади, кўмакчи билан келади: *Низомжон дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдарилиб бедор ётибди.* (С. Аҳм.) *Чироқлар тагида қўлтиқлашиб келаётган чиройли-чиройли учта қиз гоҳ Сатторга, гоҳ Розияга ҳавас билан тикилиб ўтишди.* (П. Қ.) *Ўрмонжон Сидиқ билан Қурбон отани созандалар ялла қилаётган даврадан топди.* (А. Қ.)

Грамматик формант, кўмакчи сўз, кўмакчи ёки тўлиқсиз феъллар, боғлама уюшиқ бўлакларнинг охиригида бўлиб, уюшиқ бўлакларининг ҳаммаси учун умумий бўлади.

Келишиқ аффиксларининг умумий бўлиши: *Смирнов, Ойқиз ва Погодинга ҳаммадан кўп ишлашга тўғри келарди.* (Ш. Рашидов.)

Кўплик формасининг умумий бўлиши: *Экспедиция составида тарихчи, археолог, тупроқшунос, табиатшунос ва ишчилар бор.* (Ж. А.)

Баъзан охириги уюшиқ бўлакда келган кўплик формаси умумий бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу кўпроқ бадийий услуб учун характерли: *Сочи, дўпписи, киприклари ҳам чангдан оқиши кўринади.* (П. Қ.)

Эгалик аффиксининг умумий бўлиши: *Ҳурматнинг бир марта, икки мартаси бўлмайди.*

Кўмакчиларнинг умумий бўлиши: *Ёзувчилар ҳам ўз асарларида табиатни асраш, давримизга муносиб уйлар бунёд қилиш учун интилаётган кишилар тўғрисида ёзишди.* (У. Ҳ.)

Кесим таркибидаги кўмакчи ва тўлиқсиз феълнинг умумий бўлиши:

Кўмакчи феъл: *Бора-бора Васида ҳам уни ёқтирадиган, янги очилган Навоий театрига у билан томошага тушадиган бўлди.* (У. Ҳ.)

Тўлиқсиз феъл: *Тўтихон хатни кўзларига суртар, ўпар, ҳидлар эди.* (С. Аҳм.)

Ҳаракат номи+керак конструкцияси билан ифодаланган кесимларда иккинчи компонент умумий бўлади: *Ёзувчилар союзидаги юмушлар ҳам анчагина. Ҳамкасбларим билан учрашишим, пьесам қўйилаётган театрга бориб келишим, китобим чиқаётган нашриётга кириб чиқишим керак.* (Я.)

Нутқ оҳангдорлиги, вазн, қофия талабига кўра уюшиқ бўлакларнинг бири грамматик формант олиши, бошқаси олмаслиги ҳам мумкин:

*Туркманда, ўзбек, қозоқ, қирғизда
Эл суйган бир номдор эди Гўрўғли.*

(«Чамбил қамали» достони.)

*Худди шу тарихингни,
Шу еринг, қуёшингни,
Билмингни, дўстлигингни
Кўролмайди капитал. (F. F.)*

Уюшиқ бўлақларнинг грамматик формант олиши ёки олмаслиги, кўмакчи сўзлар билан келиши ёки келмаслиги уюшиқ бўлақларнинг миқдори (уюшиқ бўлақлар қанча кўп бўлса, уларда грамматик формант ва кўмакчиларга зарурият шунча кучли бўлади), боғловчиларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги (боғловчилар ёрдамида бирикканда грамматик формант ва кўмакчиларга эҳтиёж кўп бўлади), уюшиқ бўлақларнинг семантик томондан узоқ-яқинлиги, бириктирувчи пауза (пауза қанча узун бўлса, грамматик формант ва кўмакчиларни такрорлашга эҳтиёж шунча кучли бўлади) каби ҳолатларга ҳам боғлиқ.

Гап бўлақлари кўпинча боғловчиларсиз, бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси ёрдамида уюшиб келади. Бу кўпроқ сўзлашув, бадний ва публицистик услубларга хос бўлиб, нутққа кескинлик тусини бериш эҳтиёжи билан изоҳланади. Мисоллар:

Бадий услубдан: *Мана бунни чинакам фидокорлик, ҳақиқий муҳаббат деса бўлади. (Ж. А.) Низомжон ўз иши билан, ахлоқи билан кўпчиликнинг оғзига тушиб қолганди. (С. Аҳм.)*

Публицистик услубдан: *Ташаббус ташаббусни туғдиради. Унга, халқ ташаббусига, мадад беринг, у қанот ростлайди, парвоз қилади! (И. Шамшаров.) Бизнинг Коммунистик партиямиз ҳаётда гўзалликлар, эзгуликлар яратувчи буюк ижодкордир. (Зулфия.)*

Сўзлашув услубидан: — *Ҳа, мулла. Чарчамасдан, сиқилмасдан юрибсанми? (П. Т.) Ойижон, қавму қариндошлар саломат, тинч эканми? (В. С.)*

Уюшиқ бўлақларнинг ёйиқ ҳолда келиши, уларнинг боғловчиларсиз, бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси билан боғланишни тақозо қилади: *Партбюро аъзолари, идора хизматчиларидан бир неча киши, бригадирлар, звено бошлиқларидан иборат яқин йигирма киши станцияга раисни кутиб олгани чиқшиди. (А. Қ.)*

Қаратувчи ва қаралмиш конструкциялари бутун ҳолда ҳам уюшиб келади. Бу вақтда улар кўпинча боғловчиларсиз, бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси ёрдамида уюшади: *Тракторларнинг тириллаши, тоғ-тоғ харсанг тошлар, тунроқ уюмларининг қулаши, ваҳимали гумбурлашлар — буларнинг ҳаммаси ҳақиқий жанг майдонини эслатарди. (Ж. А.) Болохона бўғотларидан мусичаларнинг ҳув-ҳуви, попишакларнинг кукуси эшитила бошлади. (П. Т.)*

Поэзияда уюшиқ бўлақлар қатори кенг бўлса, улар қофия, вазн, туроқ талабига кўра группаланиб келиши мумкин:

*Мен Сяо, Робсон билан, Пабло Неруда билан,
Нексе, Барбослар билан суҳбатда бўлган киши. (F. F.)*

*Меҳнат, муҳаббатнинг, шараф, номуснинг
Халқимиз қалбида тантанаси-чун,
Фараҳли кўкракда ёқут маржондай,
Қўллардан итқитманг бу иннинг учин. (F. F.)*

Ҳам сўзи такрорланиб келганда икки хил маънони англатади: ҳам сўзи ўзи алоқадор сўздан кейин келса, айириб кўрсатиш, таъкидлаш, олдин келса, фақат таъкидлаш маънолари англашилади. Қ и ё с л а н г: *Шаҳарда хайр сўровчилар кўпайган эди. Улар хайр сўраб чўзган қўллари билан дўкандорларни ҳам, косибларни ҳам, хонадонларни ҳам, йўловчиларни ҳам, бозорчиларни ҳам, бозордаги чойхўрларни ҳам безор қилардилар. (П. Т.)— Ленинград — шу революциянинг ҳам жарчиси, ҳам бешиги, ҳам тўнғич фарзанди! (В. Зоҳидов.) — Пулемёт ўқни ҳам отади, ҳам сочади. (Я.)*

* Биринчи тип гапларда уюшиқ бўлақлар ҳам айириб кўрсатиш, ҳам таъкидлаш учун қўлланган. Бунда гап бўлақларининг уюшиб келиши бириктирувчи пауза ва санаш оҳанги ёрдамида юз бeryпти. Уюшиқ бўлақлар таркибидаги ҳам сўзини тушириб қолдирсак ҳам, уюшиқ бўлақларнинг бирикиш усули ўзгармайди: фақат уюшиқ бўлақлар таъкидланмаган, айириб кўрсатилмаган бўлади. Иккинчи тип гапларда эса ҳам сўзи фақат таъкидлаш учун хизмат қилган. Бунда ҳам уюшиқ бўлақлар бириктирувчи пауза ва санаш оҳанги ёрдамида уюшган. Демак, ҳам сўзи такрорланиб келганда, уюшиқ бўлақлар бириктирувчи пауза ва санаш оҳанги ёрдамида бирикади. Ҳам сўзи эса ўзи алоқадор бўлган сўзнинг маъносини таъкидлаш, уни айириб кўрсатиш учун қўлланган. Демак, ҳам сўзи такрорланиб қўлланганда юклама ҳисобланади.

На сўзининг вазифаси нутқда ҳам сўзининг вазифасига ўхшаб кетади. У ўзи алоқадор бўлган сўз таркибида инкор маъносини ифода қилади. Бунда икки ҳолат бор: биринчи ҳолатда инкор ифода қилади, иккинчи ҳолатда инкорни таъкидлайди, кучайтиради. Қ и ё с қ и л и н г: 1. *Унинг кўзларида на ҳасрат, на ҳаяжон аломати бор эди ҳозир. (Ж. А.)* 2. *На тўқайнинг, на чўлнинг поёни кўринмасди. (С. Аҳм.)* 3. *Онасига эргашиб борар экан, шу тўғрида хаёл сурди, бунинг на боши ва на охири йўқ эди. (П. Т.)* Биринчи тип гаплар бўлишли формада бўлиб, бунда на сўзи инкор ифода қиляпти, иккинчи тип гаплар бўлишсиз формада бўлиб, бунда инкор таъкидланяпти. Ҳар икки ҳолатда ҳам на сўзи боғловчи функциясини бажармай, инкор ифода қиляпти. Уюшиқ бўлақларнинг боғланиши бириктирувчи пауза ва санаш оҳанги туфайлидир. Шунга кўра, на сўзини боғловчи эмас, юклама деб қараш керак бўлади.

Поэзияда туроқ, вазн талабига кўра уюшиқ бўлақларнинг айрим компонентлари таркибида на юкламаси тушириб қолдирилади:

*Ўз-ўзни англамоқ қадим йўлида
Кўп карра адашди тинмағур инсон.*

*Бу йўлда раҳнамо бўла олмади
На забур, на таврот, на инжил, қуръон. (Ғ. Ғ.)*

Қуйидаги тип уюшиқ бўлақлар ҳам бириктирувчи пауза ва санаш оҳанги билан уюшиб келган: *Ўзини кўрмаганман-ку, эшитганман-да!* (Ж. А.) Гапнинг ҳар икки уюшиқ бўлаги таркибида юклама бор. Гап таркибига зидлов боғловчиси (*лекин*)нинг киритилиши маънони янада кучайтиради.

Келтирилган мисолларда уюшиқ бўлақлар ўзаро боғловчиларсиз бириктирувчи пауза ва санаш оҳанги ёрдамида бирикиб, фикрнинг равон, таъсирчан ифодаланиши учун хизмат қилган. Улар орасига боғловчи киритиш услуб равонлигига, оҳангдорликка, ифодалиликка, кескинликка путур етказди.

Илмий ва расмий услубларда уюшиқ бўлақларнинг қўлланишида айрим ўзига хослик кузатилади: илмий текстларда уюшиқ бўлақлар рақам — (1), (2), (3), ҳарф (а), (б), (в) шаклларида ҳам кўрсатилади. Расмий услубда, айниқса, юридик адабиётларда, уюшиқ бўлақлар алоҳида-алоҳида сатрда ҳам берилади. Баъзан уюшиқ бўлақлар анча кенг бўлиб, улар алоҳида абзацдан ёзилади. Бундай ҳолатларда уюшиқ бўлақлар ёзма нутқда нуқтали вергул (;) билан ажратилади.

17-§. УЮШИҚ БЎЛАҚЛАРДА БОҒЛОВЧИЛАР

Гап бўлақларининг уюшиб келишида боғловчилар актив иштирок этади:

1. Бириктирувчи боғловчилардан *ва, ҳам, ҳамда, билан* уюшиқ бўлақларни бириктириб келади. Лекин улар англатган семантик муносабати, ўзига хос стилистик хусусияти билан фарқ қилади.

Ва боғловчиси икки уюшиқ бўлақни боғлайди. Бу жиҳатдан у *ҳам, ҳамда* боғловчилари ва боғловчи вазифасида келган билан кўмакчисига ўхшайди. Лекин улар стилистик жиҳатдан фарқ қилади. Гап бўлақларининг *ва* боғловчиси билан уюшиб келиши кўпроқ китобий нутққа, *ҳам, билан* орқали уюшиб келиши эса бадий ва сўзлашув услубларига хос. *Шу билан саёҳат ва суҳбат тамом бўлди. (А. Қ.) Бетон ётқизиш анчагина маҳорат ва эпчиллик талаб қиларди. (Ш. Р.)* 2. Уйнинг тўридаги столда соч қўйган бир эркак билан бир аёл гаплашиб ўтиришарди. (П. Т.)— Менинг назаримда, бундай ўтириш қулай ҳам яхши — деб қўшимча қилди меҳмон. («Саодат» журн.)

Ҳам, ва, билан ёрдамчилари фақат икки уюшиқ бўлақни боғлайди. *Ҳамда* боғловчиси стилистик ранг-баранглик учун ҳам қўлланади: *Уқши ва меҳнат қилиш ҳамда дам олиш ҳар бир инсон ҳаёти учун заруриятдир.*

Билан кўмакчиси уюшиқ бўлақларни бошқа бириктирувчи боғловчиларга нисбатан зич боғлайди. Бу сўз ёрдамида боғланган уюшиқ бўлақлар орасида паузанинг нисбатан қисқа бўлишини ҳам шу билан изоҳлаш мумкин.

Ва боғловчиси нутқда бириктирувчи боғловчилар ичида энг кўп қўлланадигани бўлиб, бадиний, публицистик, расмий-идоравий услубларда, айниқса, илмий текстларда кўп қўлланади.

Илмий услубда санокнинг тугалланганлигини кўрсатувчи ва, ҳамда боғловчилари вазифасида **шунингдек** сўзи ҳам келади: *Бош келишиқдиги от, олмош, ҳаракат номи, шунингдек, отлашган сўз турли синтактик вазифаларда келади.* («Ўзбек т. грам.», I т.)

Бириктирувчи боғловчилар вазифасида *-у, -ю, -да* юкламалари ҳам келади. Булар кўпроқ уюшиқ кесимларни, қаратувчи-қаралмиш конструкцияларини зичроқ бириктириб келиш учун ишлатилади: *Дилдор унга ажабланиб қаради-да, кулиб юборди.* (С. Аҳм.) *Севинчлари момақалдироқдек гумбирлаб, чақмоқдек бир зум ярақлади-ю, ўчди.* (У. Ҳ.)

Ва боғловчиси жуфт-жуфт бўлиб уюшган гап бўлаклари орасида келади. Бу вақтда бўлақлар ўзаро бириктирувчи пауза ва санаш оҳанги билан бирикади. Бундай уюшиқ бўлақлар кўпроқ публицистик услуб учун характерли бўлиб, нутқни таъсирчан ва эмоционал-экспрессив қилади: *Минг-минг йиллар ичида қашшоқлик ва ҳуқуқсизлик, зулм ва қадрсизлик, тақдир ва қамчи — мана шуларгина инсоннинг қисмати бўлди.* (В. З.) *Совет олими ва ёзувчисининг, совет санъаткори ва умуман зиёлисининг офарини ҳамда тилаги шу.* (В. З.)

2. Зидлов боғловчиларидан *лекин, бироқ, аммо* синонимик характердадир. Булар ёрдамида кўпроқ кесимлар уюшиб келади. Бу вақтда уюшиқ бўлақларнинг бир компоненти ифода қилинган маънони тасдиқлайди, иккинчи компоненти эса инкор қилади. Бу вақтда бири бўлишли, иккинчиси бўлишсиз формада келади. Баъзан уюшиқ бўлақлар орасида *-у (-ю)* юкламаси келиб, маънони кучайтириши мумкин: *Нафиса Нигор опанинг бу содда ва самимий сўзларидан бир оқарди, бир қизарди-ю, аммо эътироз билдирмади.* (Ҳ. Ғ.) *Ҳақиқат эгилади-ю, аммо синмайди.* (Ж. А.)

Зидлов боғловчиларининг бу маънолари *-у (-ю)* юкламаси ёрдамида ҳам ифода қилиниши мумкин. Бу кўпроқ сўзлашув услуби учун характерли: *Роҳила институтга келди-ю, лекцияга кирмади.*

Зидлов боғловчилари билан бошқа гап бўлаклари ҳам уюшиб келиши мумкин. Лекин бу кам учрайди: *Кўндан унутилган, аммо қадрдон бир ҳид димоғига урилди.* (С. А.) *Ушанда трест бошлиғининг юпатганлари, насиҳат қилгани, аммо у ўқишига кетаман, деб туриб олгани ҳозир Едгорнинг кўз ўнгидан бир-бир ўтди.* (У. Ҳ.)

Зидлов муносабати эмас тўлиқсиз феъли орқали ҳам ифодаланлади. Бунда икки ҳолат бор: а) уюшиқ бўлақларнинг биринчи компоненти орқали ифодаланган маъно рад этилади; б) уюшиқ бўлақлар ифода қилган маъно зидланади. Бунда лексик антонимлар қатнашади. Қиёслаганг: 1. *Иллатни чимчилаб олиб ташлаш керак эмас, таги билан кўпориш керак.* (А. Қ.) *Бу сир эмас, даҳшатли бир ҳақиқат эди.* (П. Т.) *Ҳозир ўйлаш эмас, ҳаракат қилиш керак, Алишер!* (В. С.) 2. *Ренат кичик одам эмас,*

катта одам. Бу тип уюшиқ бўлақлар бириктирувчи пауза ва санаш оҳанги билан боғланади.

Уюшиқ бўлақларнинг биринчи (рад этувчи) компоненти ўз ичига уюшиб келиши ҳам мумкин: *У кўпинча эртани эмас, тақдирини эмас, онасининг олиб келадиган овқатини кутарди. (С. А.)*

эмас ёрдамида уюшиб келган бўлақларнинг биринчи компоненти компрессия (тежамкорлик) принципи бўйича тўлиқсиз ҳолда ҳам келади: туширилган бўлақ иккинчи компонент орқали англашилиб туради: *Шунинг учун раис унга бир эмас, иккита отни бериштиб қўйган эди. (П. Қ.)*

Сўзлашув услубида зидлик муносабатини ифодаловчи эмас сўзининг ўзаги (э) туширилиши ҳам мумкин. Бу вақтда эмас биринчи уюшувчи бўлақ билан қўшилиб кетади: *Боламас, бало ўстирибман! (У. У.)* Баъзан биринчи компонент иккинчиси билан зич бирикиб кетиб, бир гап бўлагидек ҳисобланади: *Меҳнат қилса бир кунмас, бир кун Ҳусанхон акалар унинг оёғига бош қўйишади. (У. У.)*

Зидлов муносабати ифодаланган бу хил уюшиқ бўлақлар орасида баъзан балки, йўқ сўзлари келтирилади. Булар биринчи компонент ифода қилган маънони рад этишни кучайтиради: *Машҳур олимлар кўп ўйлаганларидан эмас, балки ҳаётдан тўғри сабоқ ола билганлари учун ҳам ном қозонганлар. (Ж. А.)* Бу гапларни менга Нуъмонжон эмас, йўқ, Бузрукхўжа Усмонхўжаев гапириб берди. (И. Ш.) *Бу тип аффиксларнинг бир қанчаси нарсақурол отигина эмас, балки ҳолат-ҳаракат оти ҳам ясайди. (Ўзб. т. грам. I т.)*

Зидлов муносабати фақат балки боғловчиси ёрдамида ифодаланиши ҳам мумкин: *Аста сарғиш рангга кира бошлаган қор энди ғарчилламас, балки шилл-шилл қиларди. (Ж. А.)*

3. Уюшиқ бўлақларда айирув боғловчиларининг ҳаммаси такрорланиб келади. Булардан *ё, ёки, ёхуд, ёинки* ёлғиз ҳолда ҳам қўлланади. *Бормисан ўзинг ёки йўқмисан? (Ж. А.)*

Ё, ёки боғловчилари такрорланиб келганда таъкид, айримлик кучли бўлади. Қ и ё с л а н г: *Ўзинг бормисан ё йўқмисан?— Ўзинг ё бормисан, ё йўқмисан?*

Боғловчиларнинг такрори нутқни равонлаштиради.

Айирув боғловчиларининг ҳаммаси такрор ҳолда қўллана олади. Бунда икки ҳолат бор: айнан такрорланади: *ё-ё, ёки-ёки*, иккинчи айирувчи боғловчи ўрнида бошқаси келади: *ё-ёки, ё-ёхуд, ёки-ёхуд, ёки-ёинки.*

Айирувчи боғловчилардан *ё, ёки, ёхуд, ёинки* уюшиқ бўлақлардан бирининг бўлишини кўрсатади. *У ё Пўлат билан тенг бўлиши, ё ундан баланд бўлиши керак. (У. У.)— Э, келинжон, бу кўчатлар ҳосилга киргунча мен ё борман, ё йўқ! (П. Қ.)*

Айирув боғловчиларидан *гоҳ-гоҳ, гоҳо-гоҳо, дам-дам, бир-бир* фақат такрорланиб қўлланади: *Сен гоҳ қашшоқ, гоҳ бадавлат, гоҳ қочқинчи, гоҳ зиндон асири, гоҳ ҳукмдорларга маслаҳатчи, гоҳ султонларнинг ҳамтовоғи бўласан. («Абу Али ибн Сино қиссаси»дан.)*

Бундай боғловчилар галма-галликни ифодалайди. Мана шу вазифада ҳали сўзи ҳам келади: *Чол ҳали у нарсани, ҳали бу нарсани у ёқдан-бу ёққа отарди.* (С. А.)

Бу тип конструкцияларда баъзан охириги уюшиқ бўлакни тушириб қолдириш ҳолини учрайди: *Гоҳ чўл қийинчиликлари, гоҳ студентларнинг ўзига хос романтикаси, шаҳар ҳаёти тилга олинар.* (Мухаммад Салом.) Бунда учинчи уюшиқ бўлакдаги гоҳ боғловчиси туширилган. Лекин бу такрорланган бўлак функциясига маълум даражада путур етказган: таъкид, айириб кўрсатиш кучсизланган, бу стилистик нуқсон ҳисобланади.

Қуйидаги конструкцияда эса бошқа ҳолни кўрамиз: *У гоҳ оқарар, гоҳ қизарар, узук-юлуқ саволлари билан ҳаяжонини билдириб қўяр эди.* (Ҳ. Ғ.) Бунда сўнги жуфт уюшиқ бўлақлар орасида гоҳ боғловчиси туширилган: биринчи ва иккинчи компонент билан учинчи компонент боғловчиларсиз — бириктирувчи пауза ва санаш оҳанги билан бириккан.

Уюшиқ бўлақлар сўзлашув услубида баъзан -ми юкломаси ёрдамида боғланиши ҳам мумкин. Бунда уюшиқ бўлақлар ифодалаётган маънонинг бири бўлиши мумкинлиги англашилади: *Бу ни-ма, тушимми, ўнгимми?* (У. Ҳ.)

18-§. УМУМЛАШТИРУВЧИ БИРЛИКЛАРНИНГ ҚўЛЛАНИШИ

Уюшиқ бўлақларда умумлаштирувчи бирликлар функционал қўлланишига кўра фарқ қилади.

Илмий нутқда умумлаштирувчи бирликлар одатда жинс тушунчасини билдириб, тур тушунчасини ифодаловчи уюшиқ бўлақлардан олдин келади. *Ҳозирги ўзбек адабий тилида олти келишикли система мавжуд: бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, чиқиш келишиги, жўналиш келишиги, ўрин келишиги.* (Ўзб. т. грам. I т.)

Бу ҳол бадиий ва публицистик услубда ҳам кузатилади. Лекин буларда умумлашган бирликларнинг қўлланиши анча мураккаб. Бир томондан, умумлаштирувчи бирлик жинс тушунчасини, уюшиқ бўлақлар эса тур тушунчасини доимо айнан ифодалайвермайди. Бундан ташқари, кўпинча умумлаштирувчи бирлик вазифасида жамлик билдирувчи бошқа сўзлар, масалан, *ҳаммаси, бутун* кабилар қўлланади. Булар уюшиқ бўлақлардан олдин ҳам, кейин ҳам келиши мумкин. Баъзан бундай сўзлар такрорланиб келиб, маънони кучайтиради.

а) жинс ва тур тушунчалари ифодаланади: *«Инсоннинг ҳам-ма ери: юзи ҳам, кийими ҳам, қалби ҳам, фикри ҳам гўзал бўлиши керак».* (А. П. Чехов.)

б) жинс ва тур тушунчалари айнан ифодаланмайди: *Касалхона хизматчиларидан уч киши: оқ фартук кийган ҳамшира қиз, санитар кампир ва бояги навбатчи врач касалхона эшигида кўриқчилар.* (Ҳ. Ғ.) *Айниқса, аёлларимиз аҳволи аянч. Уларнинг бошида уч тегирмон тоши айланар эди: замон зўравонлари, жоҳил эрлар ва чиммату чордевор.* (В. З.)

в) умумлаштирувчи бирлик вазифасида бошқа сўзлар келади: *Бу бригадаларга қарашгани ёшу қари, эркак-аёл — бутун қишлоқ кўчиб чиқди. (А. Қ.) Юриш-туришдаги табиийлик, ҳаддан ошмаслик, меъёрида иш қилиш — ана шуларнинг ўзи ҳақиқий гўзаллик ва яхши дид ҳисобланади.*

г) умумлаштирувчи бирлик вазифасида келган сўзлар такрорланиб келади: *Бутун кўчалар, лампочка шодаларига беланиб мағрур кўкка бўй чўзган телевизор минораси, курант, баланд-баланд бинолар, сквер-боғлар — ҳамма-ҳаммаси жуда гўзал. (Ж. А.)*

д) умумлаштирувчи бирликдан олдин хуллас, жамики сўзлари келади. Бунда маъно кучайтирилади: *Улкан вокзалда ва минерал сув сотадиган кичик дўконда, автобус ва ҳатто такси машинада, кўча деворида ва мактаб коридорида, киноларда ва одамлар кийимларининг значок қадаб қўядиган жойларида, ёш ва қарияларнинг чеҳра ҳамда табассумларида — хуллас, ҳамма ерда гуллаган совет Ўзбекистонининг санъати ва адабиёти декадасидан нишон бор. (В. З.) Унда Фарғона яллалари, рус қўшиқлари, татар лапарлари, туркман қўшиқлари, Хоразм рақслари — жамики рангбаранг куй ва ўйинлар ижро этилди. (Х. Ғ.)*

Баъзан умумлаштирувчи бирлик уюшиқ бўлақларнинг ҳам олдидан, ҳам кетидан келтирилиб, жамлик, умумлашганлик маънолари кучайтирилади: *Шу минутда ҳамма нарса — шу муҳташам вокзал биноси ҳам, бир-бирини қувиб ўтаётган турнақатор машиналар ҳам, кенг вокзал майдони ўртасидаги баҳайбат кўсак нусха фонтан ҳам — ҳамма-ҳаммаси уни қувонтирар, унинг борлигидан ва бахтиёрлигидан дарак бериб турарди. (У. У.)*

Умумлаштирувчи бирлик ва уюшиқ бўлақлар изоҳ муносабатини ифодалайди. Бу вақтда умумлаштирувчи бирликдан кейин яъни, жумладан, хусусан, масалан каби сўзлар келтирилади. Булар изоҳ муносабатини кучайтиради ёки қўшимча оттенка ифодалайди: *Бугун қурувчилар икки маросимни, яъни республикамиз юбилейи-ю, ажойиб ғалабаларини нишонлайдилар. (Ж. А.) Уйдаги ҳамма ишлар, хусусан пол ювиш, овқат қилиш бугун менинг зиммамда. (Муҳаммад Салом.)*

19-§. УНДАЛМА СТИЛИСТИК ВОСИТА СИФАТИДА

Ундалма, сўзловчи нутқи қаратилган шахс, жонли ва жонсиз предметни ифодалашига кўра, кучли стилистик восита ҳисобланади. Ундалмалар сўзловчининг тингловчига муносабатини ифодалаб, баҳо характеристикаси оттенкаси (ижобий, салбий, нейтрал, кўтаринки-тантана кабилар)га эга бўлади.

Ундалма ўзининг лексик-грамматик табиати билан, ундашдан ташқари, бу вазифада келган шахс, предметларни характерлайди ҳам. Уларнинг кўпчилиги экспрессив характерда бўлиб, қўлланишига кўра турли хусусиятга эгадир.

Ундалмалар кўпроқ сўзлашув, бадий, публицистик услубларда, қисман расмий-идоравий услубда қўлланади. Илмий услубда ундалмага деярли мурожаат қилинмайди.

Ундалмаларни баҳо характеристикаси оттенкасини ифодалашига кўра, икки катта группага ажратиш мумкин:

1. Стилистик нейтрал ундалмалар. Бундай ундалмаларда сўзловчининг баҳо характеристикаси нейтрал бўлади. Бундай ундалмалар кўпроқ сўзлашув, расмий-идоравий услубларга хос:— *Сени, Дийрова, Карим ҳам, директор ҳам лақиллатишибди. (Ҳ. Ғ.).— Айтгандай, буви, келинойим тузукмилар? (У. У.)— Мен сизни истаган ерингизга олиб бориб қўяман, доктор! (Ҳ. Ғ.) Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз! Совет ёшлари, фан асосларини чуқурроқ эгаллангиз!*

Монологик нутқда қўлланадиган *Депутат ўртоқлар, Делегат ўртоқлар* каби ундалмалар логик жиҳатдан бутун текстга қаратилган бўлади.

2. Баҳо характеристикаси ифодаловчи ундалмалар эмоционал-экспрессив бўёққа эга бўлиб, фақат нутқ адресатини ифодаламай, уни характерлайди, унга муносабат билдиради.

Бу ҳол қуйидаги факторлар билан боғлиқ:

1) Ундалма ўз лексик маъносига кўра баҳо ифодалайди. Бу ижобий ёки салбий бўлиши мумкин:— *Ҳа, мен сенга буви бўлман, гиргиттон. (Ҳ. Ғ.)— Чучварани хом санабсан, ифлос! (С. Аҳм.)*

2) Баҳо характери, ундалманинг образлилиги у билан бирга келган сўзларга боғлиқ. Образли аниқловчилар, изоҳловчилар билан келган ундалмалар нутқни образли қилади: *Курашайтган муаззам Шарқдаги азиз биродарларимиз! Қудратли совет халқлари сизларга ажойиб баҳор байрами саломини ва севгисини йўллайди, сизларга яна ҳам улуғвор ютуқлар тилайди. (В. З.)*

*Ватан агар бўлса бир чаман,
Сиз қўйнида хандон ғунчалар,
Эй, сиз менинг кичик дўстларим,
Ватанимиз севар шунчалар. (З. Д.)*

Сифатловчиларнинг уюшиб келиши ундалманинг баҳо характеристикаси ифодалашини кучайтиради:

*Кўнгли пок, мушфиқ, озод муҳтарам оналар,
Улуғ айём кунидир — байрамингиз муборак.
Забардаст, бардошли, қунту ихлосли,
Азамат ўғиллар, отинча қизлар,
Азиз кўксингизда, юрак устида
Порласа ярашар олтин медаллар. (Ғ. Ғ.)*

3) Баҳо ифодалашда интонациянинг ҳам роли каттадир. Ундалманинг турли интонация билан айтилиши унинг турли маъно оттенкалари ифода қилишини таъминлайди. Бу, айниқса, ундалма ундов сўзлар билан келганда яққол сезилади:

*Сенми келдинг мени қутлашга,
Сенми кулдинг, ҳой ёнар қуёш? (Т. Фаттоҳ.)*

— **Ҳой яхшилар**, сизлардан илтимос: машина ичига семичка пўчоғи ташланмасин.

Баъзан ундов сўзларнинг ўзи ундалма вазифасида келади. Бу вақтда сўзловчи нутқи қаратилган шахс контекст ёки ситуациядан билиниб туради: *Нима қилаётибсан, эй,— деди Дўсрат хотинига,— ақлингни едингми? (П. Т.) Эй, суюнчи олмасдан, нега кўрсатар эканман сени? (Я.) Ҳой! Овқатдан дарак борми?!— қичқирди кимдир. (У. У.)*

4) Ундалманинг баҳо характеристикаси ифода қилишида эгалик ҳамда *-жон, -хон, -ча, -чоқ* аффиксларидан фойдаланилади: *Сизга нима бўлди, синглим, нега йиғлайсиз? Ма, кўзичоқ, бу ўз боғимизнинг олмаси! (Ҳ. Ф.) Шаҳзодам, совғаларни келтириб қўйдик. (В. С.) Йигитча, тушмайсизми?— деди кимдир орқадан. (У. У.) Қани, Синчалакхон, мана буни кийиб олинг-чи! (А. Қ.) Хафамисиз? Ростини айтинг, пошшоҳон, айланай? (Ж. А.)*

Сўзлашув услубида ундалманинг III шахс эгалик аффикси билан келиши кузатилади: *Вой, отаси, келдингизми? Нима гап? (П. Т.) Хўп, жонидан акаси, хўп!— деди ҳалиги одам. (П. Т.)*

5) Сўзлашув услубида буйруқ майлининг I шахс бирлик формасининг ундалма вазифасида келиш ҳоллари учрайди: *Ҳой, айланай, соғ-саломат юрибсизми? (П. Т.) Ўзингиз ўйланг, айланай, олтита болани боқиб осонми? (У. У.) Азизахондан хат борми, ўргулай? (С. А.)*

6) Ундалмаларнинг такрорланиб келиши ҳам баҳо характеристикаси оттенкасини кучайтиради. Бу сўзлашув, бадий ва публицистик услублар учун характерлидир:

— **Ҳой, юксак тоғ, юксак тоғ,**
— **Дея ёлворди ўтлоқ,**
Не бўлармиш бизни ҳам
Кўксимиздан кетса ғам. (Ҳ. Ф.)

Оҳ, табиат, табиат, мунча бешафқат бўлмасанг! (Ж. А.)

Баъзан гап бошида келган ундалма гап охирида такрорланади:— *Мен Елқин акамнинг:— Турсун, қаёққа йўқ бўлдинг, Турсун? деган ҳайқириғидан чўчиб уйғондим. (П. Қ.)*

7) Ундалмалар градация (кучайтириш) учун хизмат қилади. Бунда ундалмалар маъно жиҳатидан яқин ёки синоним сўз бўлади: *Азизу мўътабар замин! Она ер! Гардингни кўзларимга тўтиёй қилгум, табаррук тупроқ! Сенга на бўлди? Нега бунчалик безовталандинг? (Р. Ф.) — Ҳа, аблаҳ, ёлғончи, муттаҳам!.. Кет бу ердан, кўзимга кўринма!.. (П. Т.)*

Ундалма умумлаштирувчи бирлик ва уюшиқ ундалмалар шаклида ҳам учрайди: *Азиз тожик дўстларимиз: тожик пахтакори ва агрономи, тожик ишчиси ва олими, ажойиб сеҳргар тожик доктори ва санъаткори! Сизларнинг меҳнатингиз ва пахтангиз ўзларингизга ўхшаган бениҳоя кўркам ва гўзал! (В. З.)*

Маълум шахсга қаратилган ундалмалар баъзан сўзлашув услубида *жон* сўзи билан келади. Бу вақтда ундалма илтижо от-

тенкасига эга бўлади:— Менга қара, барака топкур. Мени тинч қўйинг. **Жон ука, тинч қўйинг.** (С. А.)

Бу ҳол баъзан поэзияда ҳам кузатилади:

**Жон ўртоқ, жоним ўртоқ,
Эртага кел барвақтроқ.** (F. F.)

Сўзлашув услубида ундалма таркиби баъзан мураккаб ҳолда бўлади:

Эй менинг ёруғ шамим! Ёруғ шамимгина эмас. Йўқ. Эй кўзимнинг равшан нури! Сўзларингнинг латофати юз минг жондан ортиқ. (Н.)

Сўзлашув услубида асли бир гап шаклида бўлган конструкциялар ҳам ундалма вазифасида келади. Буларнинг маълум қисми фразеологизмга айланиб кетган: *Нима қилмоқчисан ўзинг, ер юткур?* (У. У.) — *Бўйинг узилгур, туш бу ёққа!..* (П. Т.)

Расмий-идоравий услубда ундалмалар сўзловчи нутқи қаратилган шахсни ифодалайди. Бадийий, публицистик, сўзлашув услубларида эса ундалмалар жонли ва жонсиз предметларга қаратилиши ҳам мумкин. Бундай ундалмалар нутқнинг эмоционал-экспрессивлиги учун хизмат қилади: *Эй-вой, осмон йироқ-у ер қаттиқ. Чархинг бузилсин, фалак!* (П. Т.) *Хайр, ҳурматли 1958, уш келибсиз, азиз 1959!* (В. З.) *Совет кишидан фахрлан, жаҳон! Фахрлан, кенг фазо! Совет кишисин номи билан Бугун аталмиш осмон, Яша, эй Инсон!* (Шукрулло.)

Ундалма бадийий адабиётда персонажлар нутқини характерлаш учун ҳам хизмат қилади. Масалан, тарихий темада ёзилган асарларда эскирган сўз бўлган ундалмаларга мурожаат қилинади: *Чақиртирган экансиз, аъло ҳазрат?* (В. С.)

8) Ундалмаларнинг гапдаги ўрни (гап бошида, ўртасида, охирида) ҳам баҳони кучайтиришда муҳимдир. Одатда, баҳо ундалмалари гап охирида келиб, гапдан пауза билан ажратилади: *Кел, фикран бўлса-да, яна бир ўпай, яна бир қучай сени, эй азиз Москвам!* (В. З.) *Тўғри айтасиз, эгачи!— деб унинг сўзларини тасдиқлади.* (Ҳ. Ғ.) — *Менга ножўя гап айтдингиз, кўёв!* (С. А.)

Сўзлашув услубига хос бўлакларга ажралмайдиган гапларда ҳам ундалма кўпинча гап охирида келади: *Хайр, дўстим!*

Мураккаб таркибли ва ундов сўзли ундалмалар нутқ қаратилган шахс диққатини жалб этиш учун қўлланганда, гап бошида келади. Бу вақтда ундалма билан гап орасида пауза чўзиқроқ бўлади: **Депутат ўртоқлар!** *Ушбу сессия бутун мамлакатимиз КПСС XXV съездига қизғин тайёргарлик кўраётган бир пайтда ўтмоқда.* («ЎзССР Олий Советининг мажлислари» китобидан.) — **Ўртоқ Шарипов, сиз бизга ўхшаган оддий одам эмас.** (У. У.) — **Хотин, бир гап миямни пармалаб турибди.** (С. А.)

**Бағри кенг, ота шаҳар,
Қўноқларга чиқ пешвоз.
Салом бер, қўлга сув қуй,
Йўлнинг ҳордиғини ёз.** (F. F.)

*О, Гуржистон рамзи бўлган гўзал қиз,
Бахтинг билан мангу яша, чўкма тиз. (Ш.)*

Ундалма гап ўртасида келганда ҳам кўпинча баҳо характеристикасини ифода қилади. Бунда у қисқароқ пауза билан ажратилади:

*Сафарингиз, шерим, бехатар бўлсин,
Бизга ҳам ёруғ кун муяссар бўлсин. (В. С.)*

Ундалмалар кўпинча гап бошида келади. Буни тилшунос олим А. Р. Сайфуллаевнинг статистик кузатишлари ҳам исботлайди. Олимнинг маълумотига кўра, Абдулла Қаҳҳорнинг «Оғриқ тишлар» асарида ҳаммаси бўлиб 172 ундалма қўлланган бўлиб, шундан 93 таси гап бошида, 43 таси гап ўртасида, 33 таси эса гап охирида келган¹.

20-§. КИРИШЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ҚўЛЛАНИШИ

Киришлар сўз, сўз бирикмаси, гап шаклида бўлиб, барча нутқ услубларида қўлланади. Лекин уларнинг маълум қисми нутқ услубларининг ҳаммасида қўлланиб, нейтрал ҳолатда бўлса, айримлари нутқ услубларининг бирида кўп, бирида оз қўлланиши ёки бир нутқ услубига хосланганлиги билан фарқ қилади. Бу қуйидагича:

1. Киришлар сўзловчи шахснинг айтилаётган фикрга бўлган муносабатини ифодалайди. Булар қуйидаги семантик-стилистик хусусиятларга эгадирлар:

1. Ишонч ёки тасдиқ ифодалайди. Бу тип киришлар деярли барча нутқ услублари учун характерли. Лекин булар сўзлашув, бадий, публицистик услубларда нисбатан кўпроқ қўлланади: *Зокир ота, шубҳасиз, жуда тажрибали пахтакор. (А. Қ.) Дарҳақиқат, Ленин асос солган Совет давлати Шарқ халқларининг самими дўстидир. (В. З.)*

Бу услубларда киришларнинг яна қуйидаги кўринишлари учрайди: *Чиндан ҳам, кўнгли равшан тортгандай бўлди. (Ҳ. Ғ.) Сиздан, кўрарсиз, яхши тракторчи чиқади. (С. А.) Газетада сиз ҳақингизда шу маълумотни ўқиганимда, очиги, ишонмагандим. (Ҳ. Н.) Тўғриси айтганда, ақл-заковатингга қойилман, огайни. (Ж. А.) Аниқроқ қилиб айтганда, бундай феълларнинг маъноси, асосан, ундов сўзга хос маъно билан «демоқ» феълнинг маъноси йиғиндисига мос келади. (Ўзб. т. грам., I т.) Гапнинг тўғриси бу хил сайру саёҳатлардан сўнг, у баъзан уйга қайтмасди. («Абу Али ибн Сино қиссаси»дан.)*

Бу тип киришлардан сўзсиз, ўз-ўзидан, аниқки кабилар кўпроқ илмий услуб учун характерлидир:

¹ А. Р. Сайфуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундалма, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1968 йил, 66-бет.

Агар равишдош формасидаги феъл кейинги феълнинг белгисини кўрсатса, **ўз-ўзидан**, кейинги феъл мустақил феъл бўлади. (Ўзб. т. грам., 1 т.)

2. Гумон ифода қилади. Бу тип киришлар ҳам кўпроқ сўзлашув, бадий ва публицистик услубларга хосдир: **Афтидан**, **Даврон унга жой банд қилиб ўтирибди!** (П. Қ.) **Менинг сўзларим сизга, эҳтимол, ачиқ татиётгандир.** (Ҳ. Ғ.) **Бошлаган ишимиз оло таолога ёқмади, чоғи.** (С. Аҳм.) **Сирини айтишига, юрагини бўшашига ғурури йўл бермади, шекилли.** (Ҳ. Ғ.) — **Балки, бу бахтдир, балки, бахтсизликдир!** (Ҳ. Ғ.)

Илмий, расмий-идоравий услубнинг экстралингвистик белгилари бу тип кириш конструкцияларнинг илмий, расмий-идоравий текстларда қўлланишини чегаралайди.

Сўзлашув услубида **башарти**, **борди-ю** киришлари кўп қўлланади: **Борди-ю, ўша юлдузларда инсон ҳам бўлса-чи?** (Ж. А.) **Башарти, Ҳақима кеч қолса-чи?**

Сўзлашув услубида ким билади конструкцияси ҳам нутқдаги вазифаси ва маъносига кўра кириш функциясида келади: **Мана шу воқеа, ким билади, нима учундир Абдулланинг хаёлидан сира кўтарилмасди.** (У. У.)

3. Орзу-умид, истак, мамнунлик ифодалайди. Бу тип киришлар кўпроқ сўзлашув услубига хос: **Эҳ, ишқилиб, омон бўлайлилигу, хизматимиз сингсин-да.** (П. Т.) **Қани энди, бошқа сарой шоирларимиз ҳам шундоқ машқ қилишса.** (В. С.) **Кошкийди, Навоий суҳбатига муяссар бўлсам.** (В. С.) **Яхшиямки, эшик маҳкам берк экан.** (Ж. А.) **Хайрият, кўришдик, дўстим Алишер!** (В. С.)

4. Таъажжуб ифодалайди. Бу тип киришлар кўпроқ сўзлашув, бадий, публицистик услубларда қўлланиб, илмий, расмий-идоравий услубларда кузатилмайдди: **Нима бало, юртларингда пиёз йўқми?** (П. Т.) **Наҳотки, шунчалик оташин туйғулар, бадий нодир ифодалар Зарофатнинг юрагида яшириниб ётган бўлса!** (М. Муҳамедов.) **Тавба, бунчалик ҳам қийноқ бўладими одамга?** (У. У.) **Қиз чўчиб тушди:— Вой! Одам борлигини билмаман-а, қаранг...** (Ж. А.)

5. Ухшатиш ифодалайди. Бу тип кириш конструкциялар ҳам сўзлашув, бадий услубларга хос: **Оқшом пардаси қоплаган кўча. Хийбонда қуёш чарақлаб кетди, мисоли.** (Р. Ф.)

6. Таъкид ифодалайди: **Ахир, ҳар бир давр ўз романтикасини яратади-ку!** (Ж. А.) **Навоийнинг қўлида қилич эмас, қалам бор, холос.** (В. С.) **Қайтага, бора-бора сўққабошдай ёлғизланиб қолиши турган гап.** (Ж. А.)

7. Тахмин ифодалайди. Бу тип киришлар илмий, расмий-идоравий услубларда деярли қўлланмайди, чунки илмий услубда фикрнинг аниқ ифодаланиши талаб этилади. Булар, асосан, сўзлашув услуби учун характерлидир: **Дилдорнинг бошига оғир бир иш тушган, чамамда.** (Ҳ. Ғ.)

II. Айтилаётган фикрнинг кимга қарашли эканлигини ифода-лайди. Бу тип киришлардан **менимча, фикримча, назаримда, ай-тишларича, билишимча...** айтмоқчи кабилар кўпроқ сўзлашув, ба-дий ва публицистик услуб учун характерли: **Билишимча, На-воий шаҳридаги уйлар шу тартибда жойлаштирилганки, кўзни зериктирмайди.** (У. Ҳ.) **Менимча, у бугун-эрта танҳо қолгани, ўйи-ни ўйлаб олгани маъқул.** (Ҳ. Ф.) **Айтишларича, унинг фикри шун-дай эди.** (Я.) **Биз, раисимиз айтмоқчи, энди эсини таниган бола-даймиз: кўп нарсага, қизиқамиз.** (А. Қ.) **Назаримда, рўзгор ва ошхона ишларини Дилнозхоннинг онаси қилар экан.** (П. Қ.)

Бу тип киришлардан **бизнингча, бизнинг фикримизча, унингча, маълум бўлишича, ... нинг қайд қилишича, ... нинг фикрига кў-ра, ... нинг ёзишича** кабилар илмий услуб учун, айниқса, унинг илмий баҳс соҳаси учун характерлидир.

Расмий-юридик услубда эса ... га мувофиқ, ... га биноан, ... бўйича, ... га асосан каби киришлар кўп учрайди. Бундай ки-ришлар кўпинча ёйиқ аниқловчилар, уюшиқ бўлақлар ҳисобига кенгайиб келади: **Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг 48-мод-дада назарда тутилган асослар бўйича, шахснинг маъмурий жавобгарликка тортилши билан суд, прокурор, шунингдек, про-курорнинг розилигини олган ҳолда терговчи ва суриштирув ор-гани жиноий ишни тўхтатишга ҳақлидирлар.** («Ўзбекистон ССР Жиноят процессуал кодекси»дан.) **Ўзбекистон ССР Конституция-сининг 105—108-моддаларига мувофиқ, Ўзбекистон ССРда ҳам-ма судлар сайлов асосида ташкил қилинади.** («Сайлов система-си»дан.)

III. Айтилаётган фикрнинг олдинги фикр билан алоқасини ифодалайди. Бунда қўйидаги ҳолатлар кузатилади:

1. Бир гап, абзац ёки мураккаб синтактик бутунлик таркиби-да айтилган кейинги фикр олдинги фикр билан муносабатда бў-лади. Бунда кўпинча кейинги киришли гап олдинги фикр ҳуло-саси, якунидайд ҳисобланади. Бу вазифада сўзлашув, бадий, пуб-лицистик услубларда **бундан чиқди, қўйинг-чи, барибир, яхшиси, шу-шу, қилди-қилди, шундай қилиб, бир сўз билан айтганда, хул-ласи калом, вассалом, бинобарин, қарабсизки, қўйингки, умуман** каби сўзлар келади.

Сўзлашув услубида: **Яхшиси, сиёсатни қўййлик, мавлоно Қул-муҳаммад! (В. С.) Қўйинг-чи, иккови ҳам ичикиб, озиб-тўзиб ҳа-лок бўлибди-да...** (П. Т.)— **Шунақа қилиб, қизингизни кимга бе-расиз, Мастурабону?** (Ж. А.) **Шу-шу, уларнинг орасидан қил ўт-майдиغان бўлиб кетди.** (У. У.)

Публицистик услубда: **Бир сўз билан айтганда, табиат аёлни алоҳида маҳорат ва муҳаббат билан яратиб, унга сеҳрли гўзал-лик ва беқиёс қудрат бағишлаган.** (В. З.) **Шундай қилиб, бояги жойдан тўппа-тўғри Смоленскка бориб тушдик.** (Я.) **Бизнинг тўғ-римизда нима демасинлар, барибир, биз ўзимизнинг кенг, ёрқин ва ҳаётбахш йўлимиздан бораверамиз.** (В. З.)

Бадий услубдан: **Шундай қилиб, монтажчилар коллективида яна бир зарбдор пайвандчи туғилди.** (Ж. А.) **Бинобарин, унинг**

бир гапи иккинчисига зид бўлмаслиги шарт. (Ҳ. Ғ.) Чумолилар ғужғон ўйнашади, ниначи, тиллақўнғиз, сариқари, чигирткалар — қўйингки, ҳаммаси беташвиш, шу жаннат фароғатидан баҳраманд. (Ж. А.) **Қарабсизки**, ҳамма ёқ бояги-боягидай. (Ж. А.) **Умуман**, Дилдор Низомжонга кўринмасликка ҳаракат қиларди. (С. А.) **Ҳаётда**, меҳнатда, жангу жадалда Қаҳрамон халқлармиз, хулласи калом. (Ғ. Ғ.)

Илмий услубда бу вазифада кўпроқ демак, умуман олганда, шундай экан кабилар келади: Морфология билан боғлиқ бўлган товуш ҳодисалари... морфономия (фономорфология)да ўлчанади: **Умуман олганда**, морфологиягина эмас, балки ҳамма қисмлар ҳам товуш ҳодисаси билан боғлиқ. (Ўзб. т. грам., I т.) **Куч-қудрат** каби сўз англатадиган кўплик грамматик кўплик эмас, **демак**, бу ерда кўпликнинг синтактик ифодаланиши ҳақида гапириш ноўрин. (Ўзб. т. грам., I т.). Бу белги-хусусиятлар ўтган замон феълнинг синтактик формаларининг бирортасида ҳам йўқ. **Шундай экан**, бу формаларнинг бирортаси ҳам эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи формаларнинг бирортаси билан бир гурпуага киритилиши мумкин эмас. (Ўзб. т. грам., I т.)

Бир абзац, мураккаб синтактик бутунликда айтилган фикр олдинги текстда айтилган фикр билан муносабатга киришиб, унинг хулосаси, якуини ифодалайди. Бу вақтда кўринадики, англашиладики, кўриб ўтдикки, хуллас каби киришлар келади. Бу ҳол кўпроқ илмий услуб учун характерлидир: **Кўринадики**, тусловчи таркибида **-лар** кўрсаткичи ё кўплик маъносини, ёки сизлаш маъносини ифодалашга хизмат қилади. (Ўзб. т. грам., I т.) **Кўриб ўтдикки**, кўмакчи феълларнинг ҳар бири ўзи бирикиб келган равишдош формасидаги феълнинг (асосий феълнинг) маъносига турли қўшимча маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. (Ўзб. т. грам., I т.)

Айтилаётган фикрнинг олдинги фикр билан алоқасини ифодаловчи киришларнинг бир гурпуаси айтиб ўтилганларни эслатиш учун хизмат қилади. Бу вазифада айтгандай, айтганча, айтмоқчи, дарвоқе, нима бўлди-ю, бунини қарангки, қаранг каби киришлар келади. Булар кўпроқ сўзлашув услуби, қисман публицистик услубга хос бўлиб, гап бошида келади: **Ҳа**, **айтгандек**, **райондан ҳар қайсимизга бир кўйлақдан атлас юборишди**. (А. Қ.) **Айтгандай**, олтин медаль билан табриклайман, — деди профессор. (У. У.) **Айтмоқчи**, **Қўйқорнинг ўғли мендан олдин кетган эди**, хат-хабар борми ундан? (С. А.) **Айтганча**, ўзларингизни қайси шамол учирди? (Муҳаммад Салом.) **Дарвоқе**, унинг илтижосини ўша топда бирдан-бир эшитган — Моҳидил бўлди. (Ж. А.) **Бунини қарангки**, душман бизнинг расчётимизни мажақлаш учун бир неча бор тўпга тутди. (Я.) **Нима бўлди-ю**, Москванинг мусаффо ҳавосига ва беқиёс ҳуснига тўйиш учун яна бир марта Горький кўчаси бўйлаб йўлга тушдик. (В. З.)

IV. Айтилаётган фикрнинг тартибини ифодалайди. Бу вазифада биринчидан, иккинчидан, аввало, ниҳоят, сўнгра, охири, дастлаб, иннайкейин каби сўзлар келади. Булардан ниҳоят, дастлаб,

аввало, охири кабилар бадий, публицистик, сўзлашув услубларида кўпроқ қўлланади: *Ниҳоят, Сидиқжон ҳозир эмас, бир-икки кундан кейин боришга ваъда берди.* (А. Қ.) **Дастлаб, Абу Алига ҳеч нарса халақит бермайдигандай туюлди.** (Смирнова-Ракитина.)

Сўзлашув услуби учун **иннайкейин** кириши хос: *Иннайкейин-чи, колхоз правлениесининг биринчи даражали вазифаси — хотин-қизларга қулай шароит яратиш.* (Ҳ. Н.) **Иннайкейин, бу масалада бировнинг маслаҳати билан иш тутиб бўладими?** (У. У.)

Биринчидан, иккинчидан каби кириш сўзлар кўпроқ илмий услубга хосдир. Булар ёрдами билан илмий хулосалар, исботлар, уларнинг асослари саналади: *Кўринадик, биринчидан, предикатив сиңтагма гап бўлиб келса, эга бўлак таркибидаги эгалик кўрсаткичи уч шахс-сонда ўзгаради, бундай синтагма бирор бўлак (масалан, сифатловчи) бўлиб келса, «ички» эгадаги эгалик шахслар буйича ўзгариш хусусиятини йўқотади. Иккинчидан, предикатив синтагма гап бўлиб келса, тикланувчи негиз ҳақида гапириши мумкин (Менинг болам кўп каби), бундай предикатив синтагма бирор бўлак вазифасида келса, тикланувчи негиз ҳақида гапириб бўлмайди.* (Ўзб. т. грам., I т.)

V. Фикрнинг одатда юз бериб турадиган воқеа-ҳодисани англатишини ифодалайди. Бу вазифада одатда, одатга кўра, одат бўйича каби киришлар келади. Булар нутқ услублари учун нейтраллиги билан ажралиб туради: *Одатда, бунинг ҳаммаси зўр газ босимиға қарши қилинар экан.* (П. Қ.)— *Одат бўйича, аввал идораға кириб, кейин бошқа ёқларға кетадилар* (Ҳ. Ф.) *ган аффикси билан ясалган феъл формаси, одатда, ҳаракатни ҳолат тарзида ифодалайди.* (Ўзб. т. грам., I т.)

21-§. КИРИТМАЛАРНИНГ НУТҚДА ҚЎЛЛАНИШИ

Нутқ процессида айтилаётган фикрнинг тингловчига тўла етиб бориши учун гап мазмунига ёки унинг айрим бўлаклари маъносига онд қўшимча изоҳ, маълумотлар бериш зарурияти туғилади. Бу зарурият нутқда киритмаларни қўллаш эҳтиёжини келтириб чиқаради. Булар гап билан логик жиҳатдан муносабатга киришади.

Киритмалар тушунарсиз ёки тушунилиши қийин сўзлар (диалектизм, профессионализм, термин, жаргон, архаизм, историзм кабилар) маъносини, айрим лексик birlikларнинг талаффузи ёки этимологиясини изоҳлаш, сўзловчининг субъектив-эмоционал муносабатини ифодалаш, хабар манбаини кўрсатиш, қўшимча маълумотлар бериш учун хизмат қилиб, айрим бўлак, бирикма, гап шаклида бўлади.

Одатда, сўзлашув услубида киритмаларга кўпроқ эҳтиёж сезилади. Бундай нутқнинг олдиндан ўйлаб шакллантирилмаслиги, яъни фикрни тайёргарликсиз ифодалаш нутққа киритмалар киритиш заруратини туғдиради. Бу нутқ ситуацияси, нутқнинг ким-

га қаратилганлиги, унинг ёши, билими, касби, шеvasи каби ҳолатлар билан боғлиқ бўлади. Персонажлар нутқида учрайдиган киритмалар персонажларнинг ўзига хос табиати, характерини очиш учун, унинг нутқини стиллаштиришга қаратилган турли тил воситаларини изоҳлаш ёки шарҳлаш учун хизмат қилади: *Опам (у онасини опа дерди) ухламай ўтиргандирлар...* (Ҳ. Ҳ.) *...умуман, биз (Борис билан мен) бу ернинг шароитини билмасмишимиз.* (Ас. М.)

Киритмалар бадий ва публицистик услубларда ҳам фикр баён қилишнинг махус усули ҳисобланиб, персонаж кечинмалари, образлар ҳаракатининг ички мотивлари, ҳис-ҳаяжоннинг сабаблари, тасвирланаётган воқеликка бўлган муносабат кабиларни ифодалайди, ифода қилинаётган фикрни изоҳлайди ёки бу ҳақда қўшимча маълумот беради: *Шундай кезларда (бунақа кезлар икки-уч бор бўлган) Азизхон кетишга шайилмайди.* (С. А.) *Бир кун кечқурун ётоққа қайтганимда (у энди кўп вақтини кутубхонада ўтказарди) вахтёр кампир унга хат узатди.* (Ҳ. Ҳ.) *Ота ва онасини қишлоқда яна ўша подшо Николай замонида таркалган қандайдир оғир касаллик (вабо бўлса керак) жуда қисқа вақт ичида шафқатсиз олиб кетди.* (В. З.) *Устози профессор Данилович ўз шогирдининг қобилиятли йигит эканлигини мақтар, у билан фахрланарди ҳам. (Ким билади дейсиз, балки бу гапларни Ҳошимнинг ўзи тарқатгандир).* (Ж. А.) *Инсон (бу ерда фақат шу ажойиб номга сазовор ва лойиқ бўлганларнигина кўзда тутамиз) шундай бир борлиқки, ҳаётда унинг улуглиги ва қудратини, гўзаллиги ва олижаноблигини ўлчайдиган ҳеч қандай нарса йўқ!* (В. З.)

Илмий ва расмий-идоравий услубларда фикрни аниқ ифода қилиш зарурати туфайли киритмаларга тез-тез муружаат қилинади: *Бу нарса сўзнинг ўзаро боғланган уч хил структурага эга эканлигини кўрсатади: сўзнинг семантик структураси (сўз англатадиган маъноларнинг бутун системаси), сўзнинг фонетик структураси (сўзнинг типик фонетик хусусиятлари), сўзнинг морфологик структураси (морфемаларга бўлиниши).* (Ўзб. т. грам., I т.) *Ўзбекистон ССРнинг Никоҳ ва оила кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисида. Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг 1969 йил 25 сентябрдаги Фармони (ЎзССР Олий Советининг Ведомостлари, 1969 й., № 27).*

ҚУШМА ГАП СТИЛИСТИКАСИ

1-§. БОҒЛОВЧИЛИ ВА БОҒЛОВЧИСИЗ ҚУШМА ГАПЛАР. УЛАР ОРАСИДАГИ СИНОНИМИЯ

Ушбу гапларни солиштириб кўрайлик: *Партия қўлимиздан етаклади ва биз ғалаба қилдик. Партия қўлимиздан етаклади-ю, биз ғалаба қилдик. Партия қўлимиздан етаклагани учун, ...Партия қўлимиздан етаклаб, ... Партия қўлимиздан етаклагач, ... Партия қўлимиздан етаклади: биз ғалаба қилдик.*

Бу гаплар мазмун томондан бир хил ёки жуда яқин: ҳаммасида ҳам сабаб-натija муносабати ифодаланган. Улар ўзаро синонимик гаплар қаторини юзага келтиради ва исталганидан фойдаланиш мумкин бўлади. Лекин бу гаплар грамматик томондан, маъно оттенкасида маълум даражада бир-биридан фарқ қилади: бу, аввало, боғловчиларда, оҳангда, гаплар тартибида кўринади.

Эргашиш йўли билан ҳосил бўлган қўшма гапларнинг аксарияти икки хил қўлланади: боғловчи орқали ва боғловчисиз — ёлғиз оҳанг воситасида: *Биламизки, тинчлик урушни енгади. — Биламиз: тинчлик урушни енгади. Тил — инструмент, шунинг учун уни яхши билиб олинг. — Тил — инструмент: уни яхши билиб олинг.*

Боғловчили ва боғловчисиз қўшма гаплар аввало услуб талаби билан қўлланади. Масалан, илмий нутқда фактлар қиёсланади, фикр исботланади, нарса-ҳодисалар орасидаги мантиқий боғланиш қайд этилади. Бунда баъзан грамматик белгилар — ишоралар муҳим кўрсаткич саналади: *Агар бирор нуқтадан айланага икки уринма ўтказилса, уларнинг ўша нуқтадан уриниш нуқтасигача бўлган кесмалари тенг ва айланиш маркази шу уринмани ҳосил қилган бурчакнинг биссектрисасида ётади. (Дарсликдан.)*

Бу ҳол публицистик ва юридик манбалар учун ҳам хосдир: *Агар ихтиро ёки рационализаторлик таклифи бир неча шахс томонидан берилган бўлса, улар шерик авторлар бўладилар ва уларнинг ҳар қайсиларига таклифни яратишда автор бўлганликларини гувоҳлантирадиган ҳужжатлар олиш ҳуқуқи берилади. («ЎзССР граждaнлик ҳуқуқи»дан.)*

Айирувчи боғловчилар (гоҳ, баъзан, дам, ёки ва б.) гап мазмунини ёки қўшимча маънони тайин этишда муҳим белги саналади: улар бирдан ортиқ ҳаракат-ҳолатни сайлаб олиш ёки ҳо-

днсаларнинг навбатма-навбат бўлаётганини кўрсатиш мақсадида қўлланади: *Гоҳ елкасида кўтарди тўлқин, Гоҳ эса муздек сув қуйди бошимдан.* (Э. В.) *Балки устоз Ойбекдек бўлиб, Ёзжаксан янги бир дoston, Балки Ҳабиб Абдулла бўлиб, Саҳроларда очажаксан кон.* (А. О.) *Баъзан равон тугилса мисра, баъзан бир сўз — соатлаб меҳнат.* (Ж. Ж.)

Умумлашган ва қиёсий муносабат ифодаловчи гапларда нисбий олмошлар ҳалқа вазифасини бажаради, демак, бундай конструкциялар ҳам доимо боғловчилар орқали шаклланади: *Кимики бўлса инсон, бўлса одам, Халойиқнинг ғамин ейди дамодам.* (Н.) *Қаерда саодат қуриб ошён, Халқи ҳаётидан миннатдор бўлса, Шу ерда қўшиқдан жаранглар осмон.* (Ғ. Ғ.) *Нима эксанг, шуни ўрасан.* (Мақол.)

Бўлишсизлик — инкор билдирган гаплар ҳам боғловчили қўлланади. Бу вақтда *на* боғловчиси ҳам ўз вазифасида (қатъий бўлишсизлик, кучайтириш), ҳам боғловчи ўрнида келади: *На сен назар қилдинг ҳолимга бир бор, На мен айта олдим сенга бирор сўз.* (А. О.)

Ҳозирги ўзбек тили нутқ стилларининг қарийб ҳаммасида, айниқса бадний ва публицистик асарларда компонентлари *ҳатто, фақат, ёлғиз, -гина* юкламалари; *яъни, масалан, айниқса, жумладан, шахсан* каби кириш сўзлар; *дейлик, демак, бошқача айтганда, шундай қилиб* каби феъл-киришлар, *шу билан бирга, шундай қилиб* каби бирикмалар, *эмас* тўлиқсиз феъли ва бошқалар ёрдамида боғланган қўшма гап типлари кўп учрайди. Бу воситалар, асосан, услубий вазифа бажаради: улар орқали шаклланган қўшма гаплар миқдор-қурилиши жиҳатидан боғловчили қўшма гапнинг у ёки бу типига (боғланган ё эргаш гапли) ўхшаса ҳам, мазмун-ҳукм нуқтан назаридан ўзига хос айрим томонлари билан ажралиб туради. Бундай гапларда айни бир фикр икки солда гап орқали берилиб, иккинчи қисм биринчи гапда берилган фикрга аниқлик киритади, изоҳлайди; у ёки бу белгини таъкидлаш, кучайтириш мақсадида у гап алоҳида зарб билан айтилади; факт ё ҳодисалар солиштирилади; ниҳоят, бадний ва публицистик асарларда фикр тадрижий ривожлантирилади (градация). Илмий нутқда эса ана шу икки гап орқали умумийлик ва хусусийлик орасидаги нисбат очилади.

Яшагил, кетмоним, ноним, меҳнатим, Яъни она-Ватан, сенга ташаккур! (Ғ. Ғ.) *Ҳозиргина сизларга сўзлаб берганим ҳам хаёл, тўғрироғи, у совхозимизнинг бундан уч йил кейин, 1980 йилда, қандай бўлиши ҳақидаги тасавурларим.* (Газетадан.) *Меваси чунонан ширин, айниқса, узумлари тилни ёради.* («С. Ўзб.») *Пахта байрами чинакам халқ сайлига айланди, томошага ҳатто гўдаклар ҳам келишган эди. Бемор боланинг нерв системасида ҳам баъзи ўзгаришлар юз беради, яъни бола алаҳсирайди, талвасага тушади.* (Газетадан.)

Қўшма гап қисмларини боғловчи воситалар муҳим грамматик ва стилистик вазифа бажаради. Улар ёрдамида содда гаплар бирикиб, бир бутун шаклга киради.

Стилистик томондан эса турли маъно ҳамда услуб бўёқларини беришда, содда гапларни чегаралашда, уларнинг ўзаро муносабатини белгилашда, айниқса, эргаш гапнинг нима мақсадда қўлланганини кўрсатишда боғловчилар ўзига хос ўрин тутади: *Саломлар алиқсиз қолмасин учун, Тинчлик дафтарига чекамиз имзо. (Ш.)*— Бу гапда мақсад, ҳолат ва мойиллик маъноларини ифодалашда *-син учун* элементи муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолади.

Боғловчили қўшма гапларда ифода имкониятлари, боғловчисиз конструкцияларга нисбатан, хийла кенг бўлади. Жумладан, эргаштирувчи боғловчи орқали ҳосил бўлган қўшма гапларда бирор стилистик эҳтиёж билан эргаш гапнинг ўрнини ўзгартиш (инверсия) мумкин: *Она кулганда, олам яшарар.— Олам яшарар, она кулганда. Шаҳарларда ишга чиқиб эл, Одам билан тўлар Текстиль.— Одам билан тўлар Текстиль, Шаҳарларда ишга чиқиб эл. (Ҳ. О.)*

Иккинчи бир ҳолат: қўшма гап қисмларининг ўзаро бирикшида лексик-семантик талаблар асос бўла олади. Жумладан, бош гапнинг кесими ўтимли феъл билан ифодаланса, албатта, тўлдирувчи эргаш гап қўлланади: *Халққа айтинг: мен асло ўлганим йўқ. (Ҳ. О.)* Бу гапда етакчи нарса айтинг феълдир; унинг мазмунини тўлдириш учун эргаш гап талаб қилинмоқда. Бундай вақтда боғловчига у қадар эҳтиёж сезилмайди, аксинча, содда гап ичидаги айрим сўзлар (бўлақлар) мазмунига қараб, эргаш гап танланади ва улар махсус изоҳ оҳанги орқали бириктирилади.

Бундай қўшма гапларда боғловчилар ҳам қўлланади, лекин улар фақат стилистик вазифа бажаради. Айниқса, поэтик нутқда боғловчилардан вазн, бўғин, қофия учун фойдаланилади. Тарихий манбаларда кетма-кет қўлланган бир хил типдаги гапларнинг икки усулда берилиши характерлидир:

Дедиким, ишқ ўтидин де фасона?

Деди: куймай киши топмас нишона.

Деди: жонингни олса лаъли ёди?

Дедиким, ушбудир жоним муроди. (Н.)

Бу ҳол ҳозирги ўзбек тилида ҳам учрайди.

Боғловчисиз қўшма гаплар учун яна қуйидаги тип гапларни ҳам киритиш мумкин:

1. Бош гап таркибида кўпинча кўрсатиш олмошлари (*у, бу, шу*) ва уларнинг турли формалари (*уни, шуни* ва б.) бўлади: *Одатим шу: ишнинг чаласини ёмон кўраман. (О.) Элда шундай ҳикмат бор: қари билганни пари билмас.*

Бундай гаплар оғзаки нутқда кўп учрайди.

2. Қўшма гап қисмларида антонимлар қўлланиб, улар ёрдамида гаплар мазмуни аниқланади: *Ишлаган тишлайди — ишлаган кишнайдди. (Мақол.) Яхши ошини ейди, ёмон — бошини. (Мақол.)*

3. Айрим гапларда бўлақлар такрорланиши мумкин: *Бунда булбул китоб ўқийди, бунда қуртлар ипак тўқийди. (Ҳ. О.)*

4. Қўшма гапнинг биринчи қисми шундай мазмун ифодалаб, шундай оҳанг билан айтиладики, ундан кейин иккинчи гап кераклиги аниқ сезилиб туради: *Шукур, бепарзанд эмасман: икки ўғилчам, бир қизим бор. (О.)*

Бу гап, аввало, ихчамлиги, таъсирчанлиги, равлонлиги билан ажралиб турибди.

Айниқса, бадий нутқда бир неча содда гап воситасида бирор шахсга характеристика берилса ёки табиат манзараси чизилса, ортиқча белгига ўрин қолмайди. Агар улар орасида ҳар сафар бирор боғловчи қўллайверсак, ифодага «ортиқча» юк бўлади; айрим боғловчи такрорланиб қолса, фикр ғализлашади. Поэтик асарда ритм, вазн талаби туфайли боғловчига сира эҳтиёж қолмаслиги мумкин. Х. Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеъри фикримизнинг ёрқин далилидир. Айрим гапларга ҳатто «мажбуран» ҳам боғловчи киритиб бўлмайди: *Дарёлар қуриydi, нурайди тоғлар, Хазон бўлар ҳатто ям-яшил боғлар... Она меҳри яшар қалбларда, Дилларни-дилларга умрбод боғлар...*

Боғловчисиз шаклланган коңструкциялар мазмунан узвий боғлиқ бўлади; улар шундай тартибда жойлашадики, бир гап иккинчиси учун жуда зарур элементга айланади, бир-бирини талаб қилади¹. Улар орасидаги оҳанг эса ифодага тасвирийлик, образлилик, жонлилики киритади.

М. В. Ломоносов боғловчиларни мажозий усулда михга ўхшатиб, қизиқ бир қиёс қилган эди. Икки тахтани бириктириб турган мих қанчалик кўринмаса, буюмнинг яхлит экани, бир бутунлиги шунчалик ишончли бўлгани каби, икки ва ундан ортиқ содда гап орасида боғловчи бўлмаса (ёки қанчалик оз бўлса), нутқ парчаси шунчалик жипс, мантиқан бир бутун бўлади².

Умуман, боғловчисиз қўшма гапларда таъсирий бўёқ, тасвирийлик, жозибалилик кучли бўлади; ифода равлонлиги туфайли енгил ўқилади ҳам.

Боғловчисиз қўшма гаплар боғловчили қўшма гапларга синоним бўлиб, услуб томондан икки хил қўлланади:

а) боғланган қўшма гапга тенг келадиган боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмлари пайт билдирса, улар орасига зарур топилса (эксперимент тариқасида) бириктирувчи боғловчини, зидлик муносабати ифодаланса, *лекин, аммо, бироқ* боғловчиларидан бирини (баъзан *-у, -ю, -да* юкламаларини) қўйиш мумкин: *Офтоб сўнди, уфқда қип-қизил шафақ ёнди. (С. Аҳм.) — Офтоб сўнди ва уфқда қип-қизил шафақ ёнди. Булбул кетди — гул қолди; — Булбул кетди, лекин гул қолди. Олам қуёш билан ёруғ, одам эса илм билан; — Олам қуёш билан ёруғ, одам — илм билан.*

Бу гаплар мазмунан бир-бирига тенг бўлиб, ифода ва услубда эса озми-кўпми фарқ қилади.

¹ Ғ. Абдураҳмонов. Қўшма гап синтаксиси асослари. Т., ФАН, 1958, 235-бет; А. Ғуломов, М. Асқарова. Ҳозирги ўзбек тили. Т., 1961, 248-бет.

² М. В. Ломоносов. Риторика, III қисм, 5-боб, 325-бет.

б) боғловчисиз қўшма гапларнинг катта бир қисми эргаш гапли қўшма гапларга синоним бўлади. Бундай гапларда мазмун яхлитлиги, фикрий бутунлик устун бўлгани учун, кўп вақт боғловчи талаб ҳам қилинмайди. Айниқса, жонли сўзлашув ва бадий асарларда боғловчисиз шаклланган қўшма гаплар кенг тарқалган. Агар қиёслаш зарур бўлса, мазмун талаб этган эргаштирувчи боғловчини қўйиб, параллел конструкция (синоним-гаплар) ҳосил қилиш мумкин.

Мисоллар: *Эътироф этдилар: ҳалол меҳнат бу! (Миртемир.)— Эътироф этдиларки, ҳалол меҳнат бу. Отангиз бор: белингиз бақувват, ўғлим. (О.)— Отангиз бор, шунинг учун белингиз бақувват, ўғлим. Юрт тинч—сен тинч.—Юрт тинч бўлса, сен ҳам тинч.*

Ухшатиш, қиёс, изоҳлаш, сабаб, шарт, натижа муносабатларини ифодаловчи гапларда боғловчиларни ишлатмай, унинг ўрнида оҳангдан (ва аксинча) фойдаланиш ва айти ўша мазмунни бериш мумкин. Табиийки, бундай ҳолда ҳам услубий жиҳатдан маълум даражада фарқ бўлади. Жумладан, боғловчисиз қўшма гапларда айрим мазмуний муносабатлар хийла умумлашиб кетади: *Сен яна келдинг, ясанди дунё, Саҳроларга тўшалди гилам. (У.)* Бу гапда пайт, сабаб, натижа маънолари қоришиб кетган.

2-§. БОҒЛОВЧИЛАРНИНГ УСЛУБИЙ ВАЗИФАСИ, УЛАР ОРАСИДАГИ СИНОНИМИЯ

Кўнглимни завқ асир этди-ю, ёш боладай ҳар ён югурдим. (Х. О.)

Кўнглимни завқ асир этди ва ёш боладай ҳар ён югурдим.

Кўнглимни завқ асир этгач, ёш боладай ҳар ён югурдим.

Кўнглимни завқ асир этиб, ёш боладай ҳар ён югурдим.

Кўнглимни завқ асир этгани учун, ёш боладай ҳар ён югурдим.

Кўнглимни завқ асир этганда, ёш боладай ҳар ён югурдим.

Бу конструкциянинг боғловчига қараб ўзгарадиган вариантларини яна келтириш мумкин. Қўшма гапда боғловчи воситаларининг кўплиги, асосий мазмундан ташқари, хилма-хил стилистик маъно ҳамда бўёқларни беришга имкон яратади¹. Юқоридagi ҳар бир гапда стилистик маънолар (сабаб, натижа, ҳолат, пайт)ни ифодалаш учун турли боғловчилардан фойдаланилди.

Боғловчилар кўпроқ китобий услубга хосдир.

Ва боғловчиси, асосан, икки содда гап орасида келиб, хилма-хил маъно оттенкаларини ифодалаш учун хизмат қилади. Поэтик ва публицистик нутқда бу маъноларни аниқ бериш учун *ва* боғловчисидан ташқари, турли кўмакчи ва юкламалардан ҳам фой-

¹ А. Потебня. Из записок по русской грамматике. М. — Л., 1941, 166-бет. В. В. Виноградов. Стиль Пушкина, М., 1941, 286-бет.

даланилади: *Дунё ёруғ эди ва ҳатто Ялтирарди сойда қора сув.* (Ҳ. О.) *Ўрмалайман ва борган сари Очилади бу ҳолнинг сири.* (Ҳ. О.) *Она бўлиб мени қучди-ю ўлкам, Ота бўлиб бошимни си-лади халқим.* (Э. В.)

Ҳамда, ҳам боғловчилари нисбатан кам қўлланади. Лекин публицистика ва бадий нутқда, баъзан илмий услубда бу боғловчининг такрорий шаклидан фойдаланилади: *Ер ҳам соз, ўғит ҳам яхши.* (У.) *Ҳеч кимнинг бели ҳам оғримади, юрагига қил сиғмай-диган пайти ҳам бўлмади.* (А. Қ.)

Ҳам боғловчиси такрор қўлланиб, гапда инкор маъноси берилса, унинг ўрнида на боғловчисидан фойдаланиш мумкин; бу вақтда кучайтириш ва таъкид отенкалари ифодаланади. Қисмлар бўлишли формада қолади: *На ота қолди, на она қолди.* (У.) *Аммо на у, на бу тарафдан на бир нарса кўринар, на бир шарпа эшитиларди.* (Ч. А.)

Демак, на боғловчиси бундай ҳолда ҳам юклама, ҳам боғловчи вазифасини бажаради.

Лекин, бироқ, аммо боғловчилари ёрдамида кўпроқ тазод (антитеза) ҳосил қилинади: *Эй сен, буюк шаҳар, музаффар пойтахт, Шоҳи жаҳонларни тупроққа қординг, Аммо менга ясаб шундай тахт, Жаҳон шоҳи қилиб кўтардинг.* (Э. В.)

Бу боғловчилар ўрнида *фақат, ёлғиз, -у (-ю), -да* юкламалари, *эмас, бўлса, эса* феъллари, *балки сўзи* келиб, хилма-хил маъно бўёқлари (кутилмаганлик, тўсиқсизлик, зидлик, таъкид, кпноя, воқеа-ҳодисаларнинг алмашинуви каби) ифодаланади. Бу ҳол сўзлашув, бадий ва публицистик нутқда кўпроқ учрайди.

-у (-ю), -да юкламалари бириктирув боғловчиларига синоним бўла олади. Бу вақтда қиёслаш, зидлик, тенглик, сабаб, натижа каби маънолар англашилади: *Машина хўп яхши нарса-ю, ўзига яраша унинг ҳам нағмалари бор-да.* (С. А.) *Икки йил бурунги воқеани эслайман-у, вужудим титрайди.* (И. Сулаймон.)

Демак, зидлов, бириктирув, қиёс, инкор боғловчилари орасида услубий вазифадошлик бор. Шунинг учун ҳатто зидлик билдирган гапларда баъзан ва боғловчиси ҳам қўлланиши мумкин: *Бахт ахтарар ва қора тақдир Мазах билан қилар ҳақорат.* (Ҳ. О.) *Ҳамма ухлар ва фақат тунни Менинг ўзим қариши олурман.* (Ҳ. О.)

Бундай ҳолда қўшма гап қисмлари орасидаги мазмуний муносабатни аниқлашда контекст етакчи роль ўйнайди: *Анор сўзлар ва Зайнаб қалби Тол баргидай дир-дир қалтирар.* (Ҳ. О.)

Ҳозирги замон поэтик асарларида, баъзан прозада ҳам, хилма-хил услубий бўёқларни (риторика, савол, таъкид) бериш учун ҳатто боғланган қўшма гап қисмлари орасида эргаштирувчи боғловчи вазифасида келадиган *-чи* юкламаси қўлланмоқда: *Бир челақ сув бўлиб айланар жаҳон, Мен-чи, бир томчиман ўша тўлқинда.* (Э. В.) *Офтоб оламни яратгани рост, Она-чи, одамни яратган зот.* (Ж. Ж.)

Классик адабиётда ҳам, бугунги поэтик ва публицистик асарларда ҳам бир гапнинг ўзида икки ва ундан ортиқ ҳар хил маъ-

ноли боғловчилар қўлланиб, услубий вазифа бажарганини кўриш мумкин: *Агарчи аҳли наводур вале ул ой боқмас. (Н.) Лекин у камроқ топилди, гарчи бисёр истадим. (Н.) Агарчи подшо эмас ул одам ва лекин подшолардан эмас кам. (Фурқат.) Унча бўлмасак ҳам илмда бизлар, Аммо кучли эди одоб, андиша. (Э. В.) Мен-ку, майли, Тўққизинчи май шарофати билан яшадим. Аммо у-чи, қон кечди тинмай, Кўрмай кетди зафар нашъасин. (Ю. Шомансур.)*— Бу гапда иккита (-ку, -чи) эргаштирувчи боғловчи, битта бириктирув-зидлов боғловчиси бўлиб, етакчи мазмун *яшамоқ* ва *кўрмай кетмоқ* феъллари устига юклатилган, демак, боғловчилар қўшимча маъно ифодалаб, услубий вазифа бажарган.

Бу фактлар синонимиянинг боғловчилар орасида ҳам кучли эканини кўрсатади. Лекин синонимия — бу, тенглик, бир хиллик эмас; бунинг устига, тилда ҳам бирор заруриятсиз, эҳтиёжсиз ўзгариш юз бермайди. Демак, боғловчиларнинг якка ёки қўшалок, ҳатто уч марта қўлланиши ҳам муайян мақсад билан боғлангандир: таъкид ва зидлик маъносини бериш учун *-у (-ю), -да* юкламалари билан бир қаторда *лекин, аммо, бироқ* боғловчиларни ҳам қўлланади: *Колхозда ишларим бошдан ошиб ётибди-ю, лекин келмасликка иложим йўқ. (Ас. М.) Ташналигим қонди-ю, аммо Яна ортди қалб ҳарорати. (Э. В.)*

Тенглик ва зидлик маъноларини ифодалаш учун *ва, лекин (биноқ, аммо)* боғловчилари ёнма-ён келади: *Дўсти содиқ йўқ экан, деб ўртаниб қуйма ва лек Меҳр уйин кенг очсанг, Эркин, дўст бўлур бегона ҳам. (Э. В.) Солиҳ Махдум хасис, ... Ва лекин табиат хасис эмас... (А. Қод.)*

Тенглик ва айирув маъноларини бир йўла бериш учун *ва, ё (ёки)* боғловчилари ишлатилади: *Кўл узра оққушлар парвоз этдими Ва ё ўйларингни олиб кетдим, Сочларингни силаб ўтганда шамол? (Э. В.)*

Зарурият туфайли баъзан, айниқса, сўзлашув услубида икки бир хил боғловчи ёнма-ён келади: *Аммо лекин, Шоҳистахоним, ваҳима бўлиб қолибсиз. (У.)*

Хуллас, боғловчиларнинг ўзига хос моҳияти, гапда ўз ўрни ва услубий вазифаси бўлади. Бадний адабиётда, баъзан публицистикада тенг боғловчилардан олдин нуқта қўйиб, иккинчи гапни бош ҳарф билан бериш ҳоллари ҳам учрайди. Айрим манбаларда бу гапларни алоҳида содда гаплар тарзида тасниф этишга мойинлик бор. Бизнингча, *аммо, лекин, бироқ, ё, ва* каби боғловчилардан олдин қўйилган нуқта ёзувчининг ихтиёри билан боғлиқ ҳодисадир (стилистик принцип). Гапларни эса бир-биридан ажратиб бўлмайди, улар ўз мазмуни билан бири иккинчисининг таркибий қисмига айланади ва яхлит ҳолда зидлик, айририш ё бириктирув муносабатини ифодалайди. Демак, бундай гапларнинг қўшма гап эканини асослашда боғловчи муҳим белги бўлиб қолади: *Сув бўйида сайр қилиб юрган одамлар беҳисоб. Аммо Саттор билан Розия учун оламда гўё икковидан бошқа ҳеч ким йўқ. (П. Қ.) Ҳозирги тарбия яхши. Ҳеч шубҳасиз яхши! Лекин камчилиги йўқми? (А. Қ.)*

Айрим феъл формаларни (-гач, -ганда, -иб) ўрни билан бириктирувчи боғловчилар (ва, ҳам, ҳамда) ўрнида қўлланишни мумкин: *Орадан ўн йил ўтди ва гўзал Фарғона Бориб туташа олди коммунизмга.* (F. F.) *Орадан ўн йил ўтиб (ўтгач, ўтганда ва б.), гўзал Фарғона бориб туташа олди коммунизмга.*

Ҳозирги нутқ жанрларида -гач, -иб формаларининг вазифаси анча кенг. Масалан, -гач, -иб формалари услуб талаби билан баъзан эргаштирувчи боғловчилар (*чунки, шунинг учун, -гани учун ва б.*) вазифасини бажаради: *Фарзанди бу ерда студент бўлгач, Отаси яшайди тинч ва осуда.* (F. F.) *Латифжонга ҳарбий хизмат ёқиб қолиб, умрбод Армияда қолишга қарор қилди. Аммо уруш бошланиб, бу иш қолиб кетди.* (С. А.)

-ган, -да, -иш, -ши билан, -гач, -иб каби формалар ўрнида (пайт маъноси ифодаланганда) -ми юкламаларидан фойдаланиш мумкин: *Самолёт қўшимча қанот боғларми, Москва ўзига маънавий тортар.* (F. F.) *Ток берилиши билан, станоклар ишга тушади.— Ток берилди...*

-ган (-кан, -қан...) формасидан кейин келиб, пайт билдирган -да (келишник формаси) ўрнида турли кўмакчилар (*чоғда, пайтда, зумда, ҳамон, дамда ва бошқалар*) қўлланади: *Кремль куранти занг урган дамда, Қон тўла тепади жонон юраклар.* (F. F.)

Сифатдош формаси (кўпроқ -ган ва унинг фонетик вариантлари) билан бирга келадиган -да ўрнида феълнинг бошқа функционал формаларни (-иб, -гач), шунингдек, иш оти формасидан кейин билан кўмакчисини келтириш (-ши билан) орқали ҳосил этилган воситалардан фойдаланиш мумкин: *Тонг отганда, сиёҳдон устига тушар қуёш.— Тонг отиши билан,— Тонг отиб...*¹

Феъл формалари маъно ҳамда вазифа жиҳатидан ўзаро яқин бўлганлиги учун гапда бир-бирининг ўрнида қўлланаверади. Булар, айниқса, -иб, -гач, -ган, -да, -иш билан, -ган чоғда (пайтда) ва уларнинг фонетик вариантларида очиқ кўринади. Ўрни билан равишдош ва сифатдош формалари ўрнида ҳатто -са (шарт) формаси ҳам келиши мумкин: *Дутор чалиб ўтирсам, тори узилиб кетди.* (*Дутор чалиб ўтирган эдим ва бошқалар.*)

Бундай вақтда асосий маъно (пайт) сақланиб қолади. Лекин турли формалар ўзига хос қўшимча маъно бўёқларини (тезлик, шарт, ҳолат, кутилмаганлик ва бошқалар) ифодалайди.

Ўхшатиш эргаш гапни ўзаро боғлайдиган воситалар ҳам бир-бирининг ўрнини қоплайди: -дек, -дай, каби, гўё, худди, янглиғ, ўхшаб, бамисоли ва бошқалар: *Бахтимга ўхшайди юлдузлар, гўё Менинг тупроғимда энг гўзал баҳор.* (Рауф Парви.) *Олтин бошоқлар енгил чайқалади, гўё ҳаёт париси узун киприкларини тикиб, она-ерга таъзим қилаётгандай.* (Газетадан.)

Сабаб эргаш гапда қўлланидиган ҳамма боғловчилар бир-бирининг синоними саналади: *Бахтим бор, шунинг учун ҳар нарса*

¹ Феъл формалари ҳақида атрофлича маълумот олиш учун қаранг: А. Ҳожиёв. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, «Ўқитувчи», 1979, 59 — 63-бетлар.

кўзимга гўзал кўринади. Бахтим борки, ... Бахтим бор бўлгани учун, ... , Бахтим борлиги сабабли, ... Бахтим борлигидан,

Тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғловчи воситалар ҳам бирига жуда яқин туради, шунга кўра улар ўзаро алмашиниб қўлланилиши мумкин: *Дўстларнинг ҳақ сўзи аччиқ бўлса ҳам (аччиқ бўлса-да, аччиқ бўлишига қарамай, аччиқ бўлган ҳолда, аччиқ бўлгани билан...), ақлли одам уни ғаразли сўздан устун қўяди. Ота-онам бўла туриб, детдомга жойлашишига тўғри келди. (С. А.) Ер кўпчиб ёганига қарамай, гўзани суғораверишди. Қуёш ҳамма ерга баравар нур сочган ҳолда, боғда гул, чўлда янтоқ кўкаради. (Н.)*

Зидликни кучайтириш учун шеърятда, баъзан публицистикада ана шу феъл формалари билан бир қаторда *афсус, барибир, қанча* каби модал сўзлар, юклама вазифасидаги ҳам боғловчиси, айрим олмошлар қўлланиши мумкин: *Қанчаки узоқда яшамай ундан, Қалбимда севгиси, меҳри порлайди. (Ж. Ж.) Июнь ойи келиб ҳам, кунлар дурустроқ исимади. Олисда шахарлар вайрон бўлишига, одамлар ўққа учушига қарамай, баҳор барибир одамлар қалбига аллақандай илиқлик олиб келди. (С. А.)*

Оғзаки сўзлашув услубида феълнинг шарт майли, ундан кейин аниқ майли такрор қўлланиб, тўсиқсиз эргаш гап билан бош гап ўзаро *-ки* юкламаси ёрдамида боғланади: *Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса кетадики, бундай гапнинг алами кетмайди. (С. А.)*

Кейинги конструкциялар ўзидаги стилистик бўёқ маъноларининг кучлилиги билан ажралиб туради.

Демак, айрим эргаш гаплар мазмунин билан ҳам, боғловчи воситалари билан ҳам бир-бирига синоним бўла олади.

Эргаш гапларнинг иккинчи бир типи бош гапга нисбий-сўроқ олмошларни ёрдамида боғланиб, ғоятда умумлашган-қиёсий мазмун муносабатларини ифодалаш учун хизмат қилади. Бу олмошлар қаторига *ким, нима, қайси, қаер, қандай, қачон, қанча, нечта* нечанчи олмошлари, уларнинг турли шакллари ёки кўмакчили ҳолатлари киради.

Нисбий олмошлар иштирокида шаклланган қўшма гаплар оғзаки сўзлашув услубида кам (нисбатан) учрайди: *Катта арава қайси йўлдан юрса, кичиги ҳам шу йўлдан боради.* Публицистик ва поэтик нутқда эса бу олмошлар ёрдамида шаклланган гаплар етакчи ўрин эгаллайди: Алишер Навоийнинг 1941 йилда нашр этилган «Афоризмлар»идаги қўшма гаплар ичида 50 дан ортиқ конструкция нисбий олмошлар воситасида ҳосил бўлганки, уларнинг аксариятини *ким* олмоши ёрдамида боғланган эргаш гапли қўшма гаплар ташкил этади. Бу бежиз эмас, албатта: публицистик нутқда асосий объект шахс саналади, сўзловчининг бош ғояси ана шу шахс билан боғлиқ бўлади: *Ким қуёш нуридан ниҳон қилди, Бадрни мис табақ гўмон қилди. Ким йўлса ҳиммат илгидан кушоди, Не топсин — ким, топилгандир муроди. Ким бўрилиғ этса қовла они, Ул ер ити бирла овла они.*

Нисбий-сўроқ олмошили конструкциялар ҳозирги адабий тилимида ҳам кенг тарқалган.

Нисбий-сўроқ олмошлари, айниқса *ким олмоши* ўрнида классик манбаларда *ҳар ким, биров, улки, киши* сўзлари қўлланиб, сўроқ олмошининг синоними вазифасини бажарган. Лекин маънода умумийлик оттенкаси сақланган: *Бировким бир оёқ ош учун қул, Юзига керакдир қозоннинг қароси. (Н.) Улки буюриб, ўзи қилмағай Ва ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай. (Н.) Ҳар кишиким бировга қозғай чоҳ, Тушгай ул чоҳ уза ўзи ногоҳ.*

Қўшма гап ва унинг боғловчилари билан алоқадор бўлган масалалардан бири содда гаплар тартибидир. Қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўз ўрни бўлади. Бу ўрин, айниқса, боғловчисиз конструкцияларда қатъийдир. Боғловчили қўшма гапларда эса содда гапларнинг ўрни айрим боғловчиларнинг қўлланишига қараб тайинланади. Жумладан, *чунки* боғловчиси орқали боғланган сабаб эргаш гап, одатда, иккинчи ўринда келади: *Ҳалол меҳнат қилиш энг яхши одат, Чунки меҳнат берди бизга саодат. («Хат»дан.)*

Сабаб эргаш гап бош гапга *-ки, учун, шунинг учун, деб, -ганидан, сабабли* каби воситалар ёрдамида боғланса, ҳар доим биринчи ўринда келади: *Ҳар кун ортар кўзларимда нур, Шунинг учун йўқ асло ғамим. (Ҳ. О.)*

Боғловчи эргаш гап учун муҳим белгидир. Бош ва эргаш гапларнинг мазмуний муносабатини, эргаш гапларнинг турини аниқлашда боғловчилар маълум даражада роль ўйнайди. Бош ва эргаш гапларнинг ўрни стилистик ва логик талабларга кўра ўзгариши мумкин, бунда мазмунга путур етмайди. Ҳатто оғзаки сўзлашув услубида фикран биринчи ўринга қўйилган содда гап, масалан, иккинчи ўринда келиши лозим бўлган бош гап биринчи ўринда қўлланиди ва услуб томондан ўзини оқлайди: *Эгилганга эгилгин, бошинг ерга теккунча. (Мақол.)*

Поэтик асарларда эса вазн, қофия, туроқ кабилар талаби билан бош ва эргаш гапларнинг ўрин алмашуви (инверсия) табиий бир ҳол саналади. Ҳол эргаш гапларнинг деярли ҳаммасида инверсия ҳодисаси бор: *Улуғ муаллимдан мен олдим ўртак, юлдузлар қуёшдан нур олганидек. (А. О.) Тонг-ла қуёш чиқар, ўғлим кулганда. (Э. О.) Ҳар киши тер тўкиб қилади меҳнат, Халқимнинг турмуши обод бўлсин деб. (Ғ. Ғ.) Дунё сенга гўзал кўринар, ўзи қанча эски бўлса ҳам. (Ҳ. О.) Бахт топилмас ҳеч бир замонда, Эл қул бўлса, бўлса яланғоч. (Ҳ. О.) Мени кутгил, енгса ҳам ҳижрон. (К. Симонов.) Колхоз эрур саодат, Қим қилса тўғри меҳнат. (Ҳабибий.)*

Бу ҳол илмий ва публицистик нутқда ҳам учрайди: *Санъат асарининг ҳаммаси шу сабабли бадиийдирки, улардан бирорта сўз, товуш ёки чизиқчани бошқаси билан алмаштириб бўлмайди. (В. Белинский.)*

Шундай қилиб, ҳозирги ўзбек тилида (қисман классик асарларда ҳам) эргаш гап бош гапга нисбатан тўрт хил ўринлашуви мумкин:

а) бош гапдан олдин: *Терлар олтин бўлиб, оппоқ бахт бўлиб, Барака қўшилди кузда хирмонга.* (М. Бобоев.) Бу ҳол эргаш гапларнинг аксарияти учун нормадир.

б) бош гапдан кейин: *Кишининг ҳолини сўзидан билиш мумкин, чунки сўз кишининг кўнглидан хабар беради.* («Қобуснома» дан.) *От ҳам боқдим, маверид келса, Жангга миниб чопсин деб.* (Ҳ. О.)

в) бош гапнинг ўртасида: *Зебихон, тоға кўнса, Найманга кетади.* (С. Аҳм.) *Рўзимат, кулги босилмасдан, сўзини давом эттирди.* (А. Қ.)

г) эргаш гап бош гапнинг икки томонида келади: *Шараф қўл ёзмаси деб аталган бу катта хатда, Билиб қўйки, азизим, Сенинг улуг номинг бор.* (F. F.)

Эргаш гаплар тартиби эркинлигининг асосий сабабларидан бири ёзувчи ё сўзловчининг услубидир: автор бирор боғловчини танлаб, шунга кўра бош ва эргаш гаплар тартибини ҳам белгилайди: *Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи мева берса...* Лекин боғловчисиз қўшма гапларда қисмлар тартиби маълум даражада қатъий бўлади: *Жисмимиз йўқолур — ўчмас номимиз.* (Ҳ. О.)

3-§. ЭРГАШ ГАПНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Эргаш гап ҳам грамматик томондан, худди содда гап типлари каби, нисбий тугал фикр билдиради, ўзига хос оҳанг билан айтилади; ўзида предикативлик белгиларини сақлайди. Лекин семантик ва стилистик томондан, худди иккинчи даражали бўлақлар каби, жуда муҳим услубий вазифа бажаради: берилган гап мазмунига бирор аниқлик киритади, бирор муҳим ўринни изоҳлайди, умумий тушунчани конкретлаштиради, мазмунни тўлдиради; ўрни билан ҳатто зарур бадний восита (ўхшатиш, сифатлаш, муболаға каби) сифатида қўлланади. Демак, эргаш гапдан, аввало, гап олдига қўйилган фикрий талаб, «алоқа эҳтиёжи» туфайли фойдаланилади.

Иккинчи даражали бўлақлар бош бўлақларга қиёсан олинган терминдир. Аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол бош бўлақларсиз қўлланмайди; эга ва кесимга эргашиб, доим тобе вазифада келади. Лекин айрим йиғиқ гапларни истисно қилганда, аксарият гап иккинчи даражали бўлақларсиз қўлланмайди. Бирор гапнинг тўла шаклини, тугаллигини ва етакчи маъносини кўрсатишда иккинчи даражали бўлақлар ўзига хос моҳият касб этади.

Солиштиринг: *Навоий туғилди.* — *Навоий 1441 йилда Ҳиротда туғилди.*

Эргаш гаплар ҳақида ҳам шуни айтишга тўғри келади. Ҳозирги ўзбек тилининг ҳамма нутқ услубларида «*Нур борки, соя бор*», «*Одам борки, одамларнинг нақшидир*», «*Сездимки, раис хафа*» типдаги конструкциялар кўп учрайди. Ҳар икки қисмда ҳам маълум бир мақсад бор, ҳар бири ўзига хос интонацион тугалликка эга. Лекин услуб томондан «*Соя бор*», «*Одам бор*», «*Сездим*» гапларида нимадир, жуда зарур, ҳукмни ойдинлаштириш эҳтиё-

жини қондирадиган бўлак етишмайди. Буни гапларнинг мантиқий йўналиши ҳам, структура ҳам, ифода ҳам аниқ кўрсатиб турибди; биринчи бош гапга (*Соя бор*) сабаб ҳоли, иккинчи бош гапга (*Одам борки*) аниқловчи, учинчисига (*Сездим*) тўлдирувчи зарур.

Академик В. В. Виноградов рус тили фактлари асосида «*Мен Москвани биламан*» типдаги гаплар билан «*биламан(ки)*» гапларини чоғиштириб, кейинги типда фикрни тўлароқ ифодалаш учун зарур бирор бўлакнинг етишмаслигини таъкидлайди.

Мана шундай ҳолларда бош гапда ифодаланмай қолган, лекин фикрий аниқлик учун жуда «зарур» бўлган бўлак ўрнида бутун бир гап олинади: *Мен биламан(ки), иқбол бизники.*— *Иқбол бизники* гапи бош гапнинг *биламан* феълдан англашилган маънони тўлдириш учун хизмат қилади.

Иқбол бизники типдаги гаплар икки хил вазифа бажаради: а) нисбатан тугал фикр билдиради, ўзида предикативликни ифодалайди, интонацион тугалликка эга — гап учун хос ҳамма белгилари мавжуд; б) лекин иккинчи бир ҳолатда у тўлдирувчига ўхшаб, унинг саволларига жавоб бўлади, иккинчи даражали бўлак учун хос бўлган белгиларни кўрсатади. Бош гапда ифодаланмай қолган бўлак ўрнини қоплаб (компенсация), стилистик вазифа бажаради: фикрга аниқлик киритади, гап қурилишига маълум даража таъсир этади.

Бош гапда ифодаланмай қолган бирор бўлак ўрнида эквивалент тарзида бирор эргаш гап олинishi мумкин.

Эга ўрнида: *Ҳаммага маълумки* (н и м а?), *пахтанинг сифати унинг тезроқ териб олинishiга ҳам боғлиқ.*

Кесим ўрнида: *У ҳам донгдор. Пахтачилик институтида ўқийди...* *Лекин Умаровдан фарқи — у ҳали ёш.* («С. Ўзб.»)— Биринчи гапда (*Умаровдан фарқи*) кесим, *У ҳали ёш* гапи бош гапнинг *фарқи* деган эгаси учун кесимлик функциясини бажаради.

Тўлдирувчи ўрнида: *Сен сездингми* (н и м ани?), *бизнинг нафасдан Қоинотда отган эди нур.* (З.)

Аниқловчи ўрнида: *Бир йлкаки* (қ а н д а й?), *тупроғида олтин гуллайди.* (О.)

Ҳол ўрнида: *Мен осмонга қўл узатганда, Сайёралар қўнар кафтимга.* (Э. В.)

Бундай конструкцияларда бош ва эргаш гаплар семантик жиҳатдан бир-бирининг зарур элементига айланади: бири иккинчисисиз қўлланмайди. Тўлдирувчи эргаш гап билан бош гап орасидаги мазмуний яхлитлик худди ўтимли феъл билан воситасиз тўлдирувчининг алоқаси кабидир: улар бир-бирининг моҳиятини кўрсатади; ўз маъноси билан бири иккинчисининг таркибий қисмига айланади, эргаш гап турини аниқлашда ҳам қўшма гап яхлит ҳолда олинади. Бу фикрнинг исботи учун ана шундай қўшма гапларни содда гапга айлантириш кифоя: эргаш гап содда гапнинг жуда муҳим ёйиқ бўлагига айланиб, асосий гап таркибидан мустақкам ўрин олади: *Кўрдимки, командир келаётир.*— *Командир*

нинг келаётганини кўрдим. Сездимки, дарё саёз.— Дарёнинг саёзлигини сездим.

Булар стилистикада параллел конструкциялар номи билан юритилади. Улардан бири (*Сенинг яхшилигингни биламан. Йиқилганни суяйдиган одамлар бор*) жонли нутқда кўпроқ қўлланса, иккинчиси (*Биламан: сен яхшисан. Одамлар бор: йиқилганни суяйди.*) бадий ва публицистик нутқда кенг тарқалган.

Бош гапнинг кесими феъл билан ифодаланса, эргаш гапларга кўпроқ талаб бўлади: ҳаракат ва ҳолатни конкретлаштириш учун бир қатор гап бўлаклари зарур бўлиб қолади. Жумладан, ўрин ва пайт «ҳаракатларнинг асосий яшаш формаси»¹ бўлиб, бош гапда ана шу тушунчаларни ифодаловчи гап бўлаклари яширинса, гап мазмунининг ўзи пайт ё ўрин ҳолларининг зарурлигини кўрсатиб туради ва ана шу бўлақлар ўрнида пайт эргаш гап ё ўрин эргаш гап қўлланади: *Сен ёвни қувиган чоғда, Уқ ташисам пайдарпай сенга.* (З.) *Одам одамликни эгаллаб олгач (қачон?), Бир этак юлдузни тўкди коинот.* (F. F.)

Бадий ва публицистик нутқда нисбий олмошли конструкциялар кўп учрайди. Бунда мазмун ғоят умумлашган бўлади. Бу вақтда эргаш гап шахс, предмет, ўрин, ҳолат, сифат-белгилар орасидаги муносабатни қиёслаш, уларга маълум даражада аниқлик киритиш учун хизмат қилади: *Ким эгри бўлса, сўзи ҳам тўғри эмас.* (Н.) *Ҳар кимки вафо қилса, вафо топгусидир.* (Бобир.) *Кимки мард эрур, инсоф лозим.* (Фузулий.) *Қайга десанг, қайтмай борурман.* (Ҳ. О.)— Биринчи эргаш гап бош гап учун аниқловчилик, иккинчи эргаш гап бош гап учун эга, учинчи эргаш гап (*Кимки мард эрур*) бош гап учун тўлдирувчи ва тўртинчи эргаш гап (*Қайга десанг...*) бош гап учун ўрин ҳоли вазифасини бажарган.

Бош гапда ифодаланмай қолган бўлак ўрнида баъзан *шу, шунни, у, унга, ундан, у ерда, йша* каби кўрсатиш олмошларини қўллаш мумкин. Бу вақтда бош гап шаклан тўлиқ гап тусини олади, лекин мазмунда яна тўлиқсизлик сезилади; бу олмошлар ҳам «ғоят умумлашган», «мавҳум» нарса-тушунчаларни билдиради ва изоҳ талаб қилади. Бундай ҳолатда ҳам эргаш гап бош гапнинг олмош бўлагини изоҳлаб, унинг мавҳум маъносини очади: *Шундан хурсандманки, улар Элободни ҳам билар эканлар.* (О.) *Қаерда аҳиллик бўлса, шу ерда барака бор. Ким кинавар ўлса, иста андин қочмоқ.* (Н.)

Бундай гаплар ёйиқ содда гапга айлантирилганда, эргаш гап бош гапнинг олмош бўлаги ўрнини эгаллайди: *Ким истаса салтанат саховатдир анга шарт.— Салтанат истаганга саховат шарт.* (Н.) *Ким кинавар ўлса, иста андин қочмоқ.— Қасосчидан қоч. Онг билан виждон, аввало, шунни тақозо этадики, олим ўз тили ва дили билан барчага намуна бўлиши лозим.— Онг билан виждон олимнинг, аввало, ўз тили ва дили билан барчага намуна бўлишини тақозо этади. Одам борки, бўрини ҳам солади йўлга.* (С. Акб.)— *Одам бўрини ҳам йўлга сола олади. Қаерда*

¹ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. 1950, 49-бет.

навбахор ёмғири қуйса, Хушбўй ўт-ўланга қопланади ер.— Навбахор ёмғири қуйган жойда ер ўт-ўланга қопланади.

Албатта бу гаплар орасига узил-кесил тенглик қўйиб бўлмайди: ҳукмда, мақсадда яқинлик бўлади, лекин гап таркибида, боғловчиларда, демак, қўшма гап ва ёйиқ содда гап орасида айрим тафовутлар бўлади.

4-§. РАВИШДОШ ОБОРОТ ВА ҚУШМА ГАП СТИЛИСТИКАСИ

Равишдош ўзига эргашган сўзлар билан кенгайиб, қуйидаги гап бўлаклари билан синонимик муносабатда бўлади:

1. Бирикмалли кесимлар билан: *Хотин узоқ йиғлади, эрига қаттиқ гапирганига пушаймон бўлди, ўзини қарғади, ўлим тилади.— ...эрига қаттиқ гапирганига пушаймон бўлиб, ўзини қарғади...* (С. А.)

Ҳар икки вариант ҳам бир хил мазмун англатади. Лекин биринчи тип гаплар кўпроқ оғзаки нутқ учун хосдир: унда ҳаракат-ҳолатлар кетма-кет қайд этилади ва санаш (тенглик) оҳанги билан айтилади. Равишдош оборотли гаплар эса кўпроқ бадний ва публицистик нутқда қўлланиб, таъсирий томонни ва қўшимча маънолари билан ажралиб туради. Фезъл равишдош шаклида турса, икки хил вазифа бажаради: а) дастлабки маъно — ҳаракат ё ҳолатни билдиради; б) асосий фезъл-кесимдан англашилган иш-ҳаракатнинг қайтарзда бажарилганини, сабабини, пайтини, зидлик ва бошқа маъно бўёқларини ҳам англашиб, бош бўлак билан релятив¹ муносабатга киришади: *Фарзанд доғи ҳар қандай иродали кишини ҳам букиб, юзига ажин солади.* (С. А.) *Улуғ йўлда етаклаб, мактабингга элтмоқчи.* (Ф. Ф.)

Маъно томондан ўзаро яқин бўлган равишдошлар якка ҳолда ҳам қўлланиб, уюшади; бунда фикр кучайтирилади, тадрижий ривожлантирилади: *Эй Фарғона, Эй мушкул кунлар боласини тишида тишлаб, ювиб, тараб, севиб, ўпиб, опичлаб, Эй бахтларни балоғатга етказган она!* (Ҳ. О.)

Равишдош оборот ўз тузилиши билан айрим эргаш гапларга ўхшаб кетади: улар орасида баъзан синонимия ҳосил бўлади. Бундай ёйиқ структураларни бир оз ўзгартиш билан эргаш гапли қўшма гап ҳосил қилиш ва, аксинча, эргаш гапли конструкцияларни оборотли содда гапга айлантириш мумкин: *Нури Гулнорни жўнатгандан сўнг, анча вақт хаёл суриб ўтирди.* (О.) *Гулнор жўнаб кетгандан сўнг, Нури анча вақт хаёл суриб ўтирди. У йўлда Алимардонни кўриб, ноқулай аҳволга тушди.* (У. Ҳ.)— *Йўлда Алимардон кўриниб, у ноқулай аҳволга тушди. Анвар эса кўздан йўқолиб, Раънонинг мажруҳ юрагида яна бир жароҳат очган эди.* (А. Қод.)— *Анвар эса кўздан йўқолиб, Раънонинг мажруҳ юрагида яна янги бир жароҳат очилган эди.*

¹ Релятив нисбат, муносабат, белги тушунчаларини билдиради. Равишдош оборот ҳақида қаранг: Ўзбек тили грамматикаси, II қисм, ЎзФАН, 1976, 208-бет.

Бундай конструкцияларнинг ўзига хос мазмун ва услубий хусусиятлари бўлади, албатта. Равишдош кесим вазифасида келса, эга ҳақидаги тасаввурни ифодалайди; оборот бўлса, асосий феълга боғланиб, турли ҳолат маънолари англашилади.

Равишдош билан ифодаланган ёйиқ гап бўлакларини эргаш гапга айлантириш учун гап ичида айрим грамматик ўзгаришлар қилинади, феълнинг нисбий формалари алмаштирилади. Жумладан, равишдош мажҳул нисбатда қўлланса, унга эргашган сўз бош келишиқда келтирилади: *Мезбон дастурхон ёзиб, энди чой-нон қўйган эди...; Дастурхон ёзилиб, мезбон энди чой-нон қўйган эди.*

Оборотдаги ўтимли феъл ўтимсиз формада қўлланса ҳам, эргаш гапли қўшма гап ҳосил бўлади: *Машинист паровозни тўхташиб, навбатчидан бир қоғоз олди. Паровоз тўхтаб, машинист навбатчидан бир қоғоз олди.*

Айрим ҳолларда асосий феъл-қесимнинг формасини ўзгартиш мумкин. Бу вақтда етакчи эга равишдош билан предикативлик муносабатига киришади, бош гапдаги от эса бош келишиқда келиб, кесим билан мослашади: *Қўшиқ кўнгилларга ёқиб, дардни кўтарди.— Қўшиқ кўнгилларга ёқиб, дард кўтарилди.*

Гап структурасини ўзгартиш автор услубига боғлиқдир: *Колхоз теримни бошлаб, ўн иш кунда планни бажарди.— Колхоз теримни бошлаб, план ўн иш кунда бажарилди.— Терим бошланиб, колхоз ўн иш кунда планни бажарди.*

5-§. СИФАТДОШ ОБОРОТ ВА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАП СТИЛИСТИКАСИ

Қуйидаги гапларни солиштиринг:

1. *Жаҳлни кечиктирган ютар, Экинни кечиктирган ютқазар. (Мақол.)— Ким жаҳлни кечиктирса, у ютади, Ким экинни кечиктирса, ютқазади.*

2. *Ишлаб топганнинг оши лаззатли бўлади. (Мақол.)— Ким ишлаб топса, оши лаззатли бўлади.*

3. *Интилганга толе ёр. (Мақол.)— Ким интилса, унга толе ёрдир.*

Таркибида сифатдош бўлган конструкциялар ва нисбий олмошлар ёрдамида шаклланган гаплар ўзаро синонимик қатор ҳосил қилади. Улар бир-бирини тақозо этади, мазмунда фарқ қилмайди. Лекин содда гап формалари кўпроқ оғзаки сўзлашув услубида, қўшма гаплар (*ким, нима, қаер* олмошлари билан келган типлар) публицистик ва бадий нутқда учрайди.

Ёйиқ (мураккаб) конструкцияларда бир хил формалар (*...ган, ...ган*)¹ такрорланиб қолмасин учун, синоним формалар танлаш ва улардан энг мувофиғини қўллаш услуб томондан тўғри ҳисобланади: *Раъно оҳистагина Анвар ёнига келиб, сунага суянди, икки қўли билан иягини кўтариб, оралиқдан Анварнинг*

¹ В. И. Ленин. Тўла танланган асарлар, 5-нашри, 6-том, Т., 1973, 288-бет.

тахририга қаради, Анвар ҳам мулойимгина кулимсираб, Раънога кўз қирини ташлаб олгач, гўё илтифотсиз, яна қаламини қоралаб, қоғоз устига бир-икки калима ёзди, аммо учинчи калмага ўтганда, қалами қўлида, ўйлашиб қолди ва боягидек ёнидагига кулимсираб қаради. Раънонинг кўзи ҳам унга тўқнашиб, бир оз бир-бирларига кулимсираган ҳолда тикилишдилар. (А. Қод.)

Сифатдош формаларни ортиқча такрорламаслик йўлларидан бири оборот ўрнида эргаш гапли қўшма гаплардан фойдаланишдир. Сифатдош оборотлар билан айрим эргаш гаплар орасида параллеллик бор. Масалан, нисбий олмош ёрдамида ҳосил қилинадиган кўпгина эргаш гаплар сифатдош оборотларга синоним бўлади: *Баҳорни ёмон кўрган одам қалдирғоч уясини бузади. — Қим баҳорни ёмон кўрса, қалдирғоч уясини бузади.* Иккинчи гап ўзидаги мазмун ҳажми билан, қўшимча маънолар (қиёслаш, шарт, модаллик каби) билан ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Ленин асосий мазмунда (предикативлик, ҳукмда) оборотли содда гап билан олмошли конструкциялар орасида тенглик мавжуддир. Шунинг учун ифодада ҳар иккисидан қулайини танлаб олиш мумкин: *Ленин кўрсатган йўлдан бориб, ғалаба қилдик. Ленин қандай йўл кўрсатган бўлса, шу йўлдан бориб ғалаба қилдик. Ҳақ йўлида бир ҳарф ўқитган кишининг хизматини юз ганж билан ҳам адо этиб бўлмайди. — Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила, Айламоқ бўлмас адо ҳаққин анинг юз ганж ила.* (Н.)

Сифатдош оборотларни эргаш гапга айлантиришнинг яна бир йўли бор: сифатдошдан кейинги от сифатдошдан олдин қўлланади ва бош келишик формаси орқали предикатив алоқа ҳосил қилинади: *Қўйнинг изидан кетган қўзи каби, Орқангдан қолмасдан жўнадим жанга. — Қўйнинг изидан қўзи кетган каби, ...* (Ҳ. О.) *Навбаҳор қуёшидан нур эмган ниҳол каби, Сизнинг шуурингиздан мен ҳам баҳраманд бўлдим.* (Э. В.) *Ниҳол навбаҳор қуёшидан нур эмгани каби, мен ҳам ...*

6-§. МУРАККАБ ҚУШМА ГАПЛАР СТИЛИСТИКАСИ

Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романида Раънонинг ташқи кўринишини таъриф-тавсифлаш учун биргина абзацда 28 содда гапдан фойдаланади. Агар айрим ўринларда ишлатилган нуқтани шартли белги — услуб талаби билан қўйилган, деб фарз қилсак, ана шу содда гаплар бир бутун образнинг, гўё бир картинанинг таркибий қисмлари саналиб, бизга чиройли расмнинг турли бўёқларини эслатади: бир-бирини муқояса қилади, тўлдирди, изоҳлайди; белгилар ўхшатилади; бири иккинчисининг сабаб-натijasини кўрсатади; орада ёзувчининг ҳис-туйғулари ҳам ўрин олади. Хуллас, ўзаро боғланган бир неча гап ёрдамида тугалликка эга бўлган яхлит бир манзара чизилади, гўё ўзига хос бир ишо юзага келади. Бундай гаплар мазмун ҳажмининг кенглиги, боғловчиларнинг кўплиги, содда гаплар ўртасидаги муносабатларнинг хилма-хиллиги билан ажралиб туради.

Солиҳ Маҳдумнинг салбий характеристикаси бўйича биргина ўринни автор Раъно тилидан қуйидагича беради:

*Еғлар тўқилса ерга, ётиб ялар тақсирим,
Бўлса бозорда пастлик, сотиб олар тақсирим,
Менинг учун бир зирак, Раъно бонуга жевак,
Деса ойим, «Не керак?» — юмма талар тақсирим;
— Кулоқ тешиш фазл эмас, пулни топиш ҳазил эмас,
«Жевак тақиш фарз эмас!» — ғовға солар тақсирим.*

Мураккаб қўшма гаплар бир неча воқеани санаш мақсадида қўлланса, санаш оҳанги билан айтилади. Айрим ўринлар турли воситалар билан ажратилса, қайд этилса, оҳанг бир оз кўтарилади:

Кун ботган, тоғлар устидаги нафис бўёқлар сўнган, лекин ҳали ёруғ; пастдаги сой, сойнинг у юзидаги тор кўчалар, машъум полиз, узоқда, боғлар орасида, оқариб турган мактаб — ҳаммаси, ҳатто тўғон бўйидаги терак учида — уясида қўниб ўтирган лайлаккача аниқ кўринадди, гўё офтоб сўниши билан, қишлоқни тўсиб турган аллақандай парда кўтарилган-у, ҳамма нарса бўлакча бир тиниқлик касб этган. (О. Ё.)

Мураккаб қўшма гаплар орасидаги муносабат алмаша бошла-са (тобелик тенглик билан ва, аксинча, тенг маъно тобелик билан), оҳанг ҳам бир оз кўтарилади: *Меҳнат қанчалик оғир бўлмасин, Машраблар турмушдан нолишмайди, чунки иш оғирлашган сайин, улар ўзларини фронтга, урушда юрган йигитларга яқинроқ ҳис этишади-ю, виждонлари қийналмайди, ҳатто ёздаги кўнгилисиз воқеалар... эсларидан чиқади, чунки фронт деган сўз олдида буларнинг ҳаммаси қандайдир жуда майда кўринадди, фақат бир нарса йигитларни сал қийнайди: у ҳам бўлса Гулчехра! (О. Ё.)*

Мураккаб қўшма гаплар баъзан оғзаки сўзлашув услубида ҳам учрайди: *Дунёда нима ёмон, десалар, ўлим ёмон, деб жавоб берадилар. Лекин, ўғлим, ўлимдан ҳам ёмон нарса бор: бу — обрўйнинг тўкилиши.*

Бадний тилда қўлланган мураккаб қўшма гаплар орқали кўпроқ табиат манзараси чизилади:

*Айвони шифтига қовун осар чол,
Бир ёқда кеч олма, шохлари ларзон,
Анор шодалари ловиллар ял-ял,
Шарбатга лиммо-лим катта мис қозон;
Шиннининг қиёмга келар чоғи — куз,
Томларда майизу туршакни кўринг.
Қучоққа сиғмайди ҳар битта тарвуз,
Чойнакдай анорни эзинг-у, сўринг,
Бебаҳо куз бу!*

(Т. Ҳамид.)

Мураккаб қўшма гаплар ёрдамида шахснинг руҳий-маънавий кайфияти билан боғланган муаммолар ёки бошқаларнинг ана шу ҳолатга муносабати ифода этилади:

Кийинтирсам сени баҳорга,
Юлдузларни ўрасам қорга,
Олиб келиб олдинга қўйсам,
Ҳам юлдузни, ҳам сени суйсам;
То тонггача сўйласам эртақ,

Чечак териб этак ва этак,
Оёғинга келтириб тўксам,
Сени мақтаб, ағёрни сўксам,
Шунда сенинг кўнглинг тўлурми,
Айтганларинг бажо бўлурми?
(Ҳ. О.)

Табиат тасвири берилган гапларда баднийлик, мусиқийлик, жозиба кучли бўлади:

*Булбуллари наъма, соз этиб,
Чечаклари ишва, ноз этиб,
Оғочларни сарафроз этиб,
Ҳусни тўлиб, етилар баҳор.*

Мураккаб қўшма гаплар публицистик-поэтик асарларда, айниқса, кенг тарқалган. Факт ва далилларни қиёслаш, тегишли хулоса чиқариш, икки нарсани қарама-қарши қўйиш каби услубий мақсадлар мураккаб қўшма гаплар ёрдамида берилади:

*Одоб сўзи бир сўз, лекин айтаверсак, тури кўп;
Катта бир сўз деганида, дарров десак: — Лаббай, хўп
Ва бажарсак биз уларнинг айтганларин шу замон,
Шунинг ўзи бир одобдир — одобсизлик кўп ёмон.*

(Т. Йўлдош.)

Ҳаётимиз — дарё, тубида инжу, Одамлар шу дарё тубида ғаввос,

Биров шодлик топар, бошқаси қайғу; Ким яшар, ким эса кун кўрар лоҳас. (С. Воҳидов.)

Матбуот тилида, бадний асарларнинг публицистик саҳифаларида учрайдиган мураккаб қўшма гапларда воқеалар саналади, муҳим ўринлар изоҳланади, ҳаракат-ҳолатнинг натижаси кўрсатилади: *Сўнги пайтда ишлар анча юришиб кетди; ёзда чекилган қийинчиликлар, қилинган оғир меҳнат беҳуда кетмади: пахта яши бўлди, колхоз районда илғорлар сафида боряпти: айниқса, Қизил Армия фондаги 500 000 сўм ўтказиб, алоҳида танк заказ этишга қарор қилингандан бери, колхознинг обрўси ошиб кетди.* (О. Ё.)

Мураккаб ижтимоий ҳодисалар ифодаланган қўшма гапларда фикр тадрижий ривожланиб боради, бир тасвир иккинчиси билан алмашади, ўқувчида атрофлича тасаввур билан бир қаторда, чуқур ҳиссиёт уйғотади:

*Боғларда барқ уриб очилганда гул,
Ҳаёт ишқи билан сайраса булбул,
Шафтоли, узумлар шарбатга тўлса,
Кўк юлдузлар билан чароғон бўлса,
Олтин табассум-ла кулганда қуёш,
Қувноқ чақалоқлар кўтарганда бош,
Шеър ўқилганда, чалинганда соз,*

*Яллалар фалакка этганда парвоз,
Ҳаёт ва бахт нури қиздирса танни,
Ҳар неки эслатса улуғ Ватанни,
Ҳаяжонга тўлиб сизни ўйлаймиз,
Ширин суҳбатларда сизни сўйлаймиз. (У.)*

Бундай гапларнинг баъзи типлари бир-бирини тўлдириш учун қўлланади, яъни содда гапларнинг ҳар бири айрим-айрим воқеа-ҳодисалар ҳақида хабар-ҳукм билдирмайди, балки тўлдиради, изоҳлайди; қўшимча тафсилот беради; яна бири олдинги фикрларни кенгайтиради, кучайтиради, янги маъно бўёқлари ва таъсирий белгиларни олиб киради. Шундай қилиб, градация юзага келади. Агар эргаш гаплар типини орттирилса, градация ҳам икки ва ундан ортиқ бўлади:

*Гарчи қопласа ҳам ўлкани ёнғин,
Ёзган бўлса ҳамки ўлим қанотин,
Гарчи бало, офат, даҳшат, мусибат
Ёнган гулзорларда чопса ҳам отин,
Мен баҳор қўшиғин куйлайман дадил,
Чунки бу — ғалаба, ҳақликнинг сози,
Чунки бу — абадий бахтнинг ялласи,
Чунки бу — сўнмовчи ҳаёт овози. (У.)*

Бу ерда биринчи учта тўсиқсиз эргаш гап бир фикрни, охириги учта сабаб эргаш гап иккинчи бир фикрни тўлалигича — тафсилоти билан ифодалаш мақсадига бўйсунган.

Мураккаб қўшма гаплар ҳамма нутқ услубларида кенг қўлланади ва автор учун энг қулай, энг типик, энг ҳаракатчан, энг оммавий нутқ воситалари танлаб олиш имконини беради. Уларни усталик билан танлаб олиш муҳимдир.

Қўшма гап ҳам муайян стилистик талаблар асосида тузилади. Буларга, аввало мантиқий талаблар, сўнгра грамматик талаблар киради.

Бундай талаблар ҳамма нутқ жанрлари олдига, ҳар бир сўзловчи ё автор олдига бир хил даражада қўйилади. Қўшма гапларнинг ўта ёйиқлиги, айрим боғловчилардан фойдаланиш, боғловчи-синонимлар ўрнини алмаштириш (*Раҳбарлик шу бўлган, сурғат қандай қилиб кўтарилади?* — «С. Ўзб.»), маъно ҳамда услубга зарар келтирмаган ҳолда гаплар ўрнини ўзгартириш (инверсия), қўшма гап қисмларини боғловчилар ёки оҳанг ёрдамида бириктириш ва бошқа бир қатор масалалар авторнинг услубий нуқтаи назаридан баҳоланиши мумкин. Лекин ҳамма бирдек амал қилиши лозим бўлган айрим мантиқий талаблар ҳам бор.

Жумладан, қўшма гап мазмун томондан ўзаро ғоят зич боғланган, бир-бирига ҳалқа сингари киришиб кетадиган, биридаги маъно иккинчиси томонидан кенгроқ очилиши, изоҳланиши шарт бўлган, бири иккинчисининг сабабини ё натижасини, пайтини ё мақсадини кўрсатадиган содда гапларнинг бирикишидан юзага келади. Улар яхлит бўлиб, тугал фикр билдиради, тугаллик интона-

цияси билан айтилади; шаклан икки ва ундан ортиқ предикатив марказга ажратилш мумкин бўлса-да, мазмунан уларни бир-бирисиз қўллаб бўлмайди, қўшма гапдаги ҳар бир содда гап бир бутуннинг таркибий қисмлари тарзида тушунилади, нечта содда гап бўлишидан қатъи назар, биргина мураккаб тафсилотни, шахс характеристикасини, пейзажни, табиат ва жамият ҳодисаларини ифодалайди¹. Айниқса, бадий текстлардаги қўшма гаплар мураккаб картинанинг муҳим элементи, айрим детал, жуда зарур бўёғи сингари ўрин тутади. А. Қодирий, Ойбек каби санъаткорларнинг прозаик асарлари ана шу фикримизга етарли факт — мисол беради.

Поэтик асарлар ичида Ҳ. Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеъри, Э. Воҳидовнинг «Ўзбекистон» фаҳрияси, А. Ориповнинг худди шу номдаги балладаси ва бошқа шеърлар мураккаб қўшма гап таркибидаги содда гапларни танлаш ва мутаносиб жойлаштириш санъатининг энг яхши намуналари саналади. Улардаги ҳар бир гап бизнинг кўз олдимизда табиат ё шахс ҳақида, ҳодиса ёки бирор руҳий ҳолат ҳақида, худди рассом полотносидаги оригинал бўёқлар каби, яхлит манзара ҳосил қилиш учун хизмат этади.

Қўшма гапларнинг моҳияти ва стилистик қиммати улардаги содда гапларнинг сони билан эмас, уларнинг мантиқан тўғри танланиши, тартиби, боғловчиларни меъёрида қўллаш, бунда боғловчи-синонимлардан фойдаланиш кабилар билан ўлчанади. Мана шу талабларга амал қилинмаса, қўшма гап деб олинган конструкциялар формал жиҳатдан тўғри бўлса ҳам, мазмун ҳамда услуб томондан ўзини оқламайди.

Машҳур ёзувчи К. Фединнинг сўз ҳақидаги ушбу фикрини бевосита гапга ҳам татбиқ этиш мумкин:

«Сўз аниқлиги фақат стилнинг, оқилона диднинггина талаби бўлиб қолмай, ҳаммадан олдин мазмун талабидир. Маҳорат мазмунга хизмат қилмаса, бу — алдамчилик саналади. Бу нарса формализм дейилади².

«Назмда ҳам асл анга маъни дурур, Бўлсин анинг сурати ҳар не дурур»,— деганда, улуг ўзбек шоири сўз ва гапларнинг шакли билан мазмуни орасидаги мувофиқлики назарда тутганлиги Навоий услубининг етакчи мезонларига ёрқин далилдир.

Демак, қўшма гап, аввало, мазмунан бир-бирини тақозо этувчи содда гаплар йиғиндисиدير: улар ўзидаги маъно орқали бир-бирига боғланади.

Баъзан содда гапларнинг «тасодифий» тизмасидан ҳосил бўлган, мантиқан бир-бирига мос тушмайдиган қисмлардан тузилган қўшма гаплар ҳозирги адабий тил стилларида учраб туради: *Ватанга муносиб фарзанд бўламиз, Жангларда чиниқдик, ўқиймиз аъло; Денгизда сузамиз, кўкда учамиз. Меҳнатда тобландик, юрт дер тасанно!* («Ёшлик дафтари», I том, 32-бет.)

¹ А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. Изд. АПН, М., 1952, 265-бет.

² Русские писатели о языке. М., 1954.

Қўшма гап тузишда учрайдиган асосий стилистик хатолар қуйидагилардан иборат:

1. Мазмунан ва мантиқан мос бўлмаган гаплар қатори тузилиб, қўшма гап сифатида берилади: *Янги ҳосилларга барака бўлиб, Қор ёғсин далага, шудгорга қишда; Уқитувчиларга, ўқувчиларга ғалаба тилаймиз ўқишда, ишда.* (У.) Қиш, қор, шудгор, деҳқончилик ва бошқа тушунчалр ҳар ҳолда ўқувчилик ва ўқитувчилик касбига оид муҳокама билан у қадар боғланмайди. Қўпроқ шеърий парчаларда учрайдиган бундай гапларда қофия, вазн олға сурилади-да, қўшма гап учун хос бўлган мазмун яхлитлиги унутилади.

2. Гап бўлаклари ва бош гап билан эргаш гап ўрнини нотўғри белгилаш, бунда ҳаракат ё ҳолатнинг бўлиш навбатини ҳисобга олмаслик: *Тоғлар боши оқариб, тонг ота бошлади.* (У. Исмоилов.) — Бу гапда тонг отиши билан боғланган ҳукм биринчи ўринда ифода этилиши керак.

3. Боғловчиларни ортиқча ё ўринсиз қўллаш, ҳатто айрим оборот ёки гапларни зўрма-зўраки қўллаш натижасида ифодада ғализлик юзага келиши мумкин: *Ҳикмат икки йилдан бери мактаб деворий газетасини ўз расмлари билан безатади. Бу унга ёт эмас. Болалар: «Қойил қилибсан-ку, Ҳикмат!» — деса ажабланмайди, чунки бунинг нимасига ажабланади: ўзи кўриб юрган нарсаларни чизяпти.* (Шухрат. «Эскиз» ҳикоясидан.) — Бу гапда иккинчи содда гап ва чунки боғловчиси ортиқча.

4. Боғловчиларни танлашда мантиқий амалларга риоя қилмаслик. Тўғри, шеъриятда баъзан ҳижо талаби туфайли иккита бир-бирига зид боғловчи бир ўринда қўлланади: *Ва лекин шу фурсатда қалбимда ҳасрат билан Ўзбегим диёрининг кечмишини ўйлайман.* (Э. В.) Прозанк асарларда эса шундай қилиш хато саналади: *У жуда мунғайиб қолди ва лекин шартта орқасига бурилиб, ўз пулемёти қошига келиб чўкди.* (С. Муқанов. «Қаҳрамон қиз», С. Худойберганов таржимаси.)

5. Боғловчисиз қўшма гапларда айрим бўлақлар такрорланади. Бунда услуб талаблари асосга олинади ва гапнинг ифода равонлиги сақланади. Агар гапда қайтарилган бўлак ўзини оқламаса, норма бузилган бўлади. Қўшма гап тузганда шу ўрин ҳам назарда тутилиши керак: *Еридан айрилган етти йил йиғлар, Элидан айрилган ўлгунча йиғлар.* — Бу гапда кесим такрорланган, услуб томондан бу такрор ўринли ҳисобланади: халқ мақолларининг структураси шуни тақозо этади. Оддий тасвирий гапларда эса гап бўлаклари ё бирикмалар такрорланмаслиги керак. А. Навоий бу ҳақда шундай ўғит беради:

*Бир деганни икки демак хўб эмас,
Сўз чу такрор ўлди — дилкаш эмас.*

Шу нуқтаи назардан қуйидаги такрор услуб томондан ўзини оқламаган: *Алимардоннинг қўллари пардадан пардага енгилгина кўچار, тошқин садолар енгилгина кўچار эди.* (У. Ҳ.)

6. Грамматик формалар такрори ҳақида ҳам шуни айтиш керак. Вазн, қофия, туроқ, градация талаби билан бўладиган такрор услуб томондан ўринли саналади. Лекин бирор мақсадсиз қайтарилган формалар нутқни оғирлаштиради, ифода таъсирини сусайтиради, қулоққа ёқимсиз эшитилади. Бу вақтда қўшма гаплар синонимиясидан фойдаланиш тавсия этилади. Агар бир гапда бир неча форма (улар бир хил бўлса ҳам, турлича бўлса ҳам) такрор келиб қолса, айрим оборотларни эргаш гап шаклига айлантириб бериш мумкин: *Йиғлаб-йиғлаб чарчаган Раҳбархон қизарган кўзларини чаман бўлиб очилган ўрик гулларига тикиб, айвонда ўтирар эди. (Ҳ. Нўъмон.)*— Бу гапда сифатдош ва равишдош формаларининг уч мартадан қайтарилиши ифода-услуб нормаларига бир оз путур етказган.

7-§. КҶЧИРМА ГАПДАН УСЛУБИЙ МАҚСАДДА ФОЙДАЛАНИШ

Ўзгаларнинг ҳеч ўзгарисиз, сўзма-сўз берилган гапи кўчирма гап бўлиб, унда ҳам, аввало, тугал фикр, ҳис-туйғу ифодаланлади. Шу билан бирга, ёзувчи кўчирма гапдан услубий мақсадда ҳам фойдаланади: унинг воситасида образ яратилади, қаҳрамонга маълум даражада характеристика берилади. Баъзи персонажлар нутқидан уларнинг ички дунёсини, ташқи қиёфасини, табиатини ҳам англаб олиш мумкин:

— *Чеховми? Ҳимм... буржуазия реализми тўғрисида сўзлаганда, энг аввал, унинг объектига диққат қилиш керак. Буржуазия реалистлари тушунган улар акс эттирган объектив воқеликни англаш лозим бўлади. Турган гапки, Чеховнинг ижоди бошдан-оёқ, бутун моҳияти билан илк буржуазия реализми, яъни... ҳимм... Мукаррам, товуққа мояк қўйдингми? Қўйиш керак, бўлмаса дайди бўлиб кетади... Тавба, товуқдан ҳам аҳмоқ жонивор йўқ — мояк қўйсанг, туғади! Нима учун мояк қўйсанг, туғади? Хўроз нима учун саҳарда қичқиради? Ажойиб психология! Биология ўқийсизларми? (А. Қ.)*

Ижобий қаҳрамонлар тўғрисида ҳам шуни айтиш керак. Павел Корчагин, Йўлчи каби персонажларнинг ўзига хос тадрижий ўсиш ва революцион кайфиятларини чизишда авторлар кўпроқ уларнинг нутқларидан фойдаланганлар.

Драматик асарларда қатнашувчи шахсларнинг репликалари, автор ремаркалари ҳам айрим қаҳрамонлар характерини ёки улар орасидаги муносабатларни тушунишда ўзига хос ўрин тутади:

Холмат (ўзича). Вой хом калла-ей, сен ҳали ҳайвон деб юрган эдингми?

Холмат (ўзича). Мана қўй, деб тумшугига солмайсанми, сийниталогни!

Холмат (ўзича). Бўлмаса ҳали сурма ичган итдек овози бўғилиб, имоматга ўта олмай қоладилар. (Имомга.) Чарчамайсиз, домла почча, фақат қуруқ қошиқ оғиз йиртади, холос! Сад-

қаи гапингиз кетсин бу гадога! Бунга ўхшаган мингта сарпоёқдан сизлар учун бойга ўхшаган битта ҳўл таёқ яхши! (Ҳ. Ҳ.)

Навоий кулади. Мансур кириб ерга ташиланади, йиглаб, Навоийнинг этагини ўпади.

Ҳарам. Соғлари паришон, озгин Гули тўшакда ётибди. Нозик қўллари билан Алишер берган девонни кўкрагига босган. Енида энага. («Алишер Навоий» драмасидан.)

Кўчирма гап кўпроқ автор гапи билан бирга қўлланади. Бу вақтда ҳар икки содда гап бирикиб, тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлади: кўчирма гап ҳам автор гапини, унинг кесимидан англашилган хилма-хил маъноларни тўлдиради. Автор гапининг кесими, асосан, *айтмоқ* ва *демоқ* феълларининг тусланган (аниқ) формалари орқали ифодаланади. Кўчирма гапли қўшма гапларни услуб талабларига кўра, турлича қуриш мумкин: *М. Горький айтган эди: «Сўз барча фикрлар ва фактлар либосидир».* «Сўз барча фикрлар ва фактлар либосидир»,— деган эди *М. Горький*.

Кўчирма гапдан шу тарзда фойдаланилса, *айтмоқ*, *демоқ* феъллари бетараф маънода — хабар қилиш, хабарни айтиш усули вазифасидагина ишлатилади. Бу вақтда кўчирма гап оғзаки нутқда ўзига хос оҳанг билан айтилади, ёзувда эса қўштирноқ орқали белгиланади ва ҳар икки гап орасидаги чегара аниқланади.

Бу феъллар бош гапнинг кесими бўлиб келиши, кўчирма гап эса уни тўлдириши мумкин. Бу вақтда ҳар икки қисм *-ки*, *-ми*, *-чи*, *-ку* юкламалари, *деб* равишдоши, кўп вақт эса ёлғиз изоҳ оҳанги орқали боғланиб, яхлит бир гап шаклини олиши мумкин: *Бир донишманд айтган эдики, бекорчилик ҳар қандай ёвузликнинг онасидир. Бир донишманд айтган эди: «Бекорчилик...».*

Турли нутқ услубига қараб, *айтмоқ*, *демоқ* феълларининг бир неча синонимидан фойдаланиш мумкин. Жумладан, публицистикада оддий хабар айтилса, мазкур феълларнинг одатдаги шакллари қўлланади: *Докладчи айтдики, қишлоқларимиз қиёфасини тубдан ўзгартиш учун кураш давом этади.*

Агар бу феъллар орқали услуб бўёқлари, таъсирийлик ҳам берилмоқчи бўлса, *таъкидламоқ*, *уқтирмоқ*, *эътироф этмоқ*, *қайд қилмоқ*, *эслатмоқ*, *огоҳлантирмоқ*, *тўхталмоқ*, *даъво қилмоқ*, *таъна қилмоқ*, *таърифламоқ*, *талаб қилмоқ*, *мурожаат қилмоқ*, *ўтинмоқ*, *ёлвормоқ*, *сўрамоқ* каби феъл-синонимлардан фойдаланилади.

Мисоллар: *Нотиқлар таъкидладиларки, шаҳар меҳнаткашлари КПСС МҚнинг саноатни янада ривожлантириш олдига қўйган вазифаларини бажариш учун курашда катта муваффақиятларни қўлга киритдилар. («С. Ўзб.»)* *Ўтиниб сўрайман: тезроқ отинг. (М. Лермонтов.) Аввало, шуни қайд қилиш керакки, дўстлик мавҳум нарса эмас, у йўқдан пайдо бўлмайди. (В. З.)*

Турли нутқ услубларида *сўрамоқ* ўрнида *илтимос қилмоқ*, *арз қилмоқ* (*арз айламак* — арханк форма каби) формалар; *пичирламоқ*, *шивирламоқ*, *дўнғилламоқ*, *вақилламоқ* (ва бошқа кўринишлари), *жавоб бермоқ*, *эълон қилмоқ*, *маълум қилмоқ* ва бошқа

феъллар қўлланади: *Хонга арз айладиларким, Лашкар қилди бу мулк элини абтар. (М. Солиҳ.) Тўғри, бир кун юмилганда кўз, Дўстлар эълон қилар, сўлди деб. (О.)*

Бундай феъллар маъносини янада очиш, фикрни кучайтириш, тингловчига буюриш, даъват, эслатиш каби мақсадларда бош гап таркибида *-ки, -чи, -ми, -ку* каби юкламаларни ҳам келтириш мумкин: *Қани айтинг-чи, бу шиферларни қайси колхозчига бердингиз? (Н. Сафаров.) Айтдим-ку, борамиз деб.*

Сўзловчининг хилма-хил кайфияти, ҳис-туйғуси, ҳаракат ва ҳолати, мимикасини айнан бериш учун хабар қилиш, сўроқлаш инфодаловчи феъллар ўрнида автор кўпинча *кулимсирамоқ, шод бўлмоқ, табассум қилмоқ, жилмаймоқ, илжаймоқ, очилиб кетмоқ, олқишламоқ, қарши олмоқ, сўзини бўлмоқ, рад этмоқ, ман қилмоқ, қайтармоқ, маъқулламоқ, тасдиқламоқ, бош ирғамоқ, ҳис этмоқ, ўйламоқ, тасаввур қилмоқ, назарда тутмоқ, ишонтирмоқ, асөгламоқ, исбот этмоқ, таажжубланмоқ, буюрмоқ, тушунтирмоқ, эслатмоқ, жеркмоқ, аччиқланмоқ, койимоқ, бўғилмоқ, кесатмоқ, ғовға солмоқ, юзига солмоқ, шовқин кўтармоқ, оҳ чекмоқ, бақирмоқ* каби модаллик маъноси кучли бўлган феъл ёки феъл-иборалардан фойдаланади:

Анвар ўйланиб яна кулимсиди:— Сенинг фотиҳанг бўлмасин? (А. Қод.) Моҳлар ойим Рағнони бағридан чиқариб буюрди:— Бор, Анвар акангга салом қил. (А. Қод.) Рағно тўхтаб, Маҳмудни койишга мажбур бўлди:— Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд! (А. Қод.) «Қулоқ тешиш фазл эмас, пулни топиш ҳазил эмас, жевак тақши фарз эмас!»— ғовға солар тақсирим. (А. Қод.) Фаришта ҳам шунчалик бўлар деб ўйлаб қолдим. (А. Қод.) Маҳдум кўлини бир-бирига уриб оҳ чекди:— Шарманда бўлдим, расво бўлдим! (А. Қод.) Шаҳодат муфти бош чайқади:— Биз янглишамиз. (А. Қод.) Сафар бўзчи Маматқулнинг сўзини бўлди:— Кимга ёмонлабди? (А. Қод.)

Автор гапининг кесими айрим ҳолларда, айниқса, қўшма гап нчида келиб, ҳар икки гапда бир хил шаклда такрорлангудай бўлса, иккинчи автор гапида тушиб қолади ва тўлиқсиз формада қўлланади:

— *Қай дарахтдан топар одамзод иқбол?*

— *Биров:— «Олма»,— дебди, биров:— «Олхўри».*

(С. Қўқонбеков.)

Бадий асарларда диалогларни бериш ёзувчининг ихтиёрига боғлиқ: шахслар гапи орасида (олдин ё кейин) автор гапи ҳам келтирилиши мумкин. Шеърларда ҳам ўрни билан автор гапидан фойдаланилади:

Биринчи синфда кўп зийрак қиз

Деди муаллимга: «Домла, сўраймиз:

— «А»дан бошлангангиз Сиз алифбени;

«Л»дан бошлаб беринг: «Ленин» ёзамиз. (М. Ш.)

Кўчирма ва автор гапи орасида, айниқса, мазмун яқинлиги кучли бўлади: биринчиси иккинчисини тўлдиради. Шунинг учун бундай конструкцияларни шаклан ўзгартириш ва икки содда гапни бирлаштириб, бир гапга келтириш мумкин. Бу вақтда мазмун сақланган ҳолда, гап бўлақларининг миқдори ва шакли ўзгаради: кўчирма гапнинг кесими тўлдирувчига, эгаси эса қаратқич аниқловчига айланади: *Донолардан бири айтган эди: «Ҳеч кимга ёмонлик қилмаган одам элга ёқади».*— *Донолардан бири ҳеч кимга ёмонлик қилмаган одамнинг элга ёқишини айтган эди.*

Демак, кўчирма ва ўзлаштира гап орасида синонимия: — параллеллик бўлади.

Кўчирма гап ўзлаштира гапга ўзига хос грамматик қонун қоидалар ва стилистик талаблар асосида айлантирилади.

Кўчирма гапнинг кесими от, сифат, равиш ва сон билан ифодаланса, уни тўлдирувчига айлантиришда экан тўлиқсиз феълидан ҳам фойдаланилади: *«Ёлгон сўздан олам безор»,— деган эди Абай.*— *Абай ёлгон сўздан олам безор эканини айтган эди.*

Айрим гапларни эса ўзлаштира гапга айлантириш учун кўшимча воситалардан фойдаланилади: — *Сен уй эгасидан қочиб ўтирма, ўзи менинг оғам... Тузукми, Раъно? — деди Анвар. (А. Қод.)*

Анвар уй эгасининг ўзига оға эканлигини, шунинг учун ундан қочмасликни Раънодан илтимос қилди.

Ҳис-туйғу кучли ифодаланган гапларни, сўз-гапларни ҳатто ўзлаштира гапга ҳам айлантириб бўлмайди: *У фавқулодда бир нарса кашф этгандай ҳовлиқиб: «Чироқ! Электр» — деди. (А. Қ.)*

Бундай гапларни бирор эҳтиёж билан ўзлаштира гапга айлантириш зарур бўлса, гапни қайта қуриш керак: *У бирдан ялт этиб кўзига ташланган электр чироқни кўриб, фавқулодда бир нарса кашф этгандай ҳовлиқиб «чироқ» ва «электр» сўзларини айтиб юборди.*

Кўчирма гапли қўшма гапнинг яна бир синоними тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплардир. Булар икки хил бўлади:

1. *Айтди, деди, уқтирди* (68-бетга қаранг) феълларидан кейин *-ки (-ким), деб* каби боғловчилар қўлланади: *Ҳикматой сьезд делегатларини ишонтириб айтдики, унинг бригадаси бу йил ҳар гектар ердан олиндиған ҳосилни 50 центнерга етказади.*

2. *Айтди, деди, уқтирди, ваъда берди* каби феъл-кесимлардан кейин изоҳий интонациядан фойдаланилади; бу вақтда бош ва эргаш гаплар (автор гапи ва кўчирма гап) орасига икки нуқта қўйилади: *Дейман: қувончингга тор келур жаҳон... (Э. В.) Мен ундан сўрадим: меҳрингни қўйиб, шунчалар саралаб гул тердинг кимга? Ишидан кўзини узмайин синглим, қисқа жавоб берди: ўқитувчимга. (С. Зуннунова.)*

Кўчирма гаплар кириш сўз ё иборали содда гаплар орқали ҳам берилиши мумкин: *Абу Али ибн Синонинг айтишича, агар ҳавода чанг бўлмаса, одам минг йил яшаши мумкин.*

9-§. МУРАКҚАБ СИНТАКТИК БУТУНЛИК

Академик В. В. Виноградов қайд қилганидек, «Стилистик синтаксиснинг бутунлай янги соҳаси пайдо бўлиб, унинг асосини мураккаб синтактик бутунлик қурилиши масалалари ташкил қилди»¹.

Одатда, ҳар қандай гап грамматик жиҳатдан тугаллиги билан ажралиб туради. Бу эга ёки кесим группаси, ёки уларнинг бири (бир составли гапларда) орқали шаклланиб, интонацион бутунликка эга бўлади. Фикран эса контекстан ажратиб олинган гап, одатда, тугал бўлмайди. Унинг тугал фикр аниқлиги контекстга боғлиқдир. И. А. Попованинг ёзишича, «Гапни қўлланиш шароитдан ажратиб қараш, яъни уни реал мавжудлиги шароитида қарамаслик тил устидан зўравонлик қилишдан бошқа нарса эмас»².

Гапнинг реал «ҳаёти» боғланиши нутқ оқимида номоён бўлади. Контекстан ажратиб олинган гап грамматик мустақиллигини сақласа ҳам, контекстдаги бошқа гаплар билан боғлиқ бўлган фикрий тугаллигини йўқотади. Нутқ оқимидан ажратиб олинган гапларнинг фикран мустақиллиги нисбийдир. Фақат айрим гапларгина, масалан, мақол ва ҳикматли сўзларнинг айрим турлари, баъзи инфорацион ёки хроникал мақолалар таркибдаги гаплар, абзац вазифасида келган гаплар ўз табиати билан мустақил бўлиши мумкин. Абзац бошида келган гаплар ҳам бошқа гапларга нисбатан мустақил бўлади.

Фикран ва синтактик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлган гаплар бирлашмаси мураккаб синтактик бутунлик дейилади. Бунда фикр гапга нисбатан тўлиқ ифодаланади. Бу бутунлик контекст составида фикран гапга хос бўлмаган мустақилликка эга бўлади. Унинг компонентлари орасида пауза қўшма гап компонентлари орасидагига нисбатан чўзиқроқ бўлади, кесимлари эса мустақил формада бўлади. Қўшма гап компонентларида, айниқса эргашган қўшма гап компонентларида бу ҳол донмо кузатилавермайди.

Нутқда гапларнинг ўзаро боғланиши асосан олдинги гапдаги бирор бўлакни кейинги гапда такрорлаш, олдинги гап структураси қисмларини кейинги гапда кенгайтириш орқали юз беради:

Янги Тошкентим кўчаларини, осмонўпар биноларини, сўлим хиёбонларини завқ билан томоша қилиб, ажиб кошона қаршисида бир зум тўхтаيمان. Оппоқ мрамрдан тикланган чиннидай қаср. Бу бинони қўли гул усталар, мўъжизакор наққошлар яраттиди. Қадоқ қўл иморатсозлар ва моҳир муҳандислар унга кўрк ва фусун бахш этдилар. Иттифоқимизнинг турли шаҳарларидан келган қон-қардошларимиз бу қасрни биз билан бирга қуришти. Бу бино пойтахтимнинг айна марказида — Тошкент юрагида қад кўтарди. У Шарқ қуёши нурларига чўмилиб, оппоқ товланиб ту-

¹ Виноградов В. В. Русский язык, 1947, 764-бет.

² Попова И. А. Неполные предложения в совр. рус. языке. Труды Института языкознания АН СССР, 1953, 13 — 14-бет.

рибди. Бу бино — Ленин музейи. Уни халқимнинг улуғ Ильичга бўлган мангулик меҳр-муҳаббати барпо қилди. (Р. Ф.)

Бу текстда 9 та гап бўлиб, улар фикран ва грамматик жиҳатдан боғланиб, мураккаб синтактик бутунлик ташкил қилган. Бунинг таркибидаги ҳар бир гап грамматик жиҳатдан тугал, фикран эса тугал эмас. Масалан, 3-гап (*Бу бинони қўли гул усталар, мўъжизакор наққошлар яратишди*)ни олиб кўрайлик. Бу гапдаги *Бу бинони* конструкциясининг маъносини англаш учун олдинги гаплар керак бўлади. Ҳар бир гапда такрорланиб келган бўлақлар: *қаср, бу бинони, унга, бу қасрни, бу бинони, у, бу бино, уни* гапларни логик ва грамматик жиҳатдан ўзаро боғлаш учун хизмат қилган. Кўринадики, мураккаб синтактик бутунлик компонентларининг боғланишида лексик такрор, олмошлар муҳим роль ўйнайди.

Лексик такрор, айниқса, диалогик нутқда, поэзияда кўп учрайди. Бундан илмий, расмий-идоравий, публицистик нутқда ҳам кенг фойдаланилади. Бунга сабаб терминологиянинг барқарорлиги, аниқлиги учун синонимик вариантларга мурожаат қилинавермаслигидир.

Мураккаб синтактик бутунлик ўзига хос композицион тузилишга эга. Унинг компонентлари турли вазиятда бўлади. Одатда, унинг биринчи компоненти анча мустақил бўлиши билан бошқаларидан фарқ қилади. Бу гап бошловчи бўлиб, мураккаб синтактик бутунликни ташкил қилувчи синтактик марказ ҳисобланади. Кейинги гаплар фикрнинг ривожланишини ифода қилади. Охириги гап эса тугалловчи бўлиб, кўпроқ хулоса, натижа, якун ифодалайди. Қуйида илмий ва бадий текстдан мисол келтирамиз:

Адабиётларда -лар кўп маъноли битта аффикс сифатида талқин қилинади. Бундай ёндашув тарихий-этимологик нуқтаи назардангина тўғри. Ҳозирги тилнинг грамматик системасидан келиб чиқсак, ягона -лар аффиксиники деб келтириладиган баъзи маънолар ҳам мазмунан, ҳам вазифада мустақиллигини кўрамиз. Ана шундай маънолардан бири — ҳурмат маъноси. Мисолларни таҳлил қилиш кўрсатадики, ҳурмат маъносини ифодаловчи -лар алоҳида аффикс деб, сон категорияси ва эгалик категорияси системасидан ташқарида турувчи мустақил форма деб қаралиши лозим. (Ш. Раҳматуллаев.)

Она-бола ўз юртларига пиёда секин-аста етиб олиш ниятида йўлга чиқдилар. Улар боғлар, чорбоғларни оралаб, катта дала йўлига чиқдилар. Бироқ йўл-йўлакай онанинг дарди зўрайди. Юрган сари кўз олди қоронғилашиб, оёғи тола бошлади. У йўл четларига ўтирар, дам олар ва ҳол йиғиб ўзига келгач, яна туриб ҳаракат қилар эди. Лекин узоқ юролмадилар. Бувинисо ҳарсиллаб, оёқда туролмайдиган бўлиб қолди. (П. Т.)

Мураккаб синтактик бутунлик интонацион жиҳатдан ритмик-интонацион бутунлиги билан характерланади: бир мураккаб синтактик бутунлик иккинчисидан гаплар орасидаги паузага қараганда чўзиқроқ пауза билан ажратилади.

Мураккаб синтактик бутунлик логик бутунликни ифодалайди. Одатда, боғланишли нутқдан ажратиб олинган ҳукм фикрни тўлиқ ифода этолмайди. Ҳар бир ҳукмнинг диалектик табиати шундаки, у структура жиҳатидан тугал, фикран эса нотугал характерда бўлади. Фикр ривожига ўзаро боғлиқ бўлган ҳукмлар йиғиндисига орқали ифодаланади. Бунда ҳукмлар уларнинг компонентларини такрорлаш орқали боғланади. Бу вақтда олдинги ҳукмнинг предикати кейинги ҳукмнинг субъекти ёки, аксинча, олдинги ҳукмдаги субъект кейинги ҳукмда предикат вазифасида келиши мумкин. Мана шу асосда фикрлар бир томонлама ривожланаётган логик бутунликка бирлашади. Бу ҳам хулоса каби фикр формасидир.

Логик бутунлик кўпинча мураккаб синтактик бутунликка мос келади: *Бир дўкон айвонидаги темир бочкалар ёнида соч ва соқоли ўсган барзангисифат бир эркак ётибди. У касал эди. (П. Т.)* Бунда субъект эгага, предикат кесимга мос келган.

Логик бутунлик компонентлари мураккаб синтактик бутунлик компонентларига мос келмаслиги ҳам мумкин: *Овоз бериш натижалари умумий йиғилиш протоколига ёзилади. Протоколга йиғилиш президиумининг бутун состави қўл қўйди. (Юридик текстдан.)*— Биринчи гапда логик категория (субъект) грамматик категория (эга)га мос эмас: субъект ифода қилинмаган, лекин эга мавжуд.

Мураккаб синтактик бутунлик компонентларининг боғланиши

Гаплар бош ва иккинчи даражали бўлақлардан ташкил топади. Ўзбек тилида гапнинг асосий типини қуйидагича кўрсатиш мумкин: Э+К. Бу формула-модель турли лексемалар билан тўлдирилади: *Зулфия — ўқувчи, Ўрик гуллади.* Бу гапларда ифодаланган фикрнинг кейинги ривожига кейинги гапда биринчи гапдаги бирор бўлакнинг такрорланиб келишини тақозо қилади: а) кесим такрорланади: *Бу бино — мактаб. Унинг хоналари яхши жиҳозланган;* б) эга такрорланади: *Зулфия — ўқувчи. У Ленин номидаги 5-мактабда ўқийди.* Ҳар икки текстда такрор гапларнинг структуравий муносабатдорлигини, уларнинг ўзаро синтактик боғлиқлигини кўрсатиб турибди. Гапларнинг бу хил боғланиши т и з м а б оғ л а н и ш дейилади.

Тизма боғланиш бириктирувчи воситалар ёки гаплар орасидаги синтактик алоқалар орқали юз беради. Унинг компонентлари қўшма гап компонентларига нисбатан чўзиқроқ пауза билан айтилади. Бу уларнинг кесимига ҳам боғлиқ бўлади.

Мураккаб синтактик бутунлик компонентларининг тизма боғланиши кейинги йилларда ўрганилиши тобора кенг тус олаётган гапнинг актуал бўлинишига мос келади.

Гапнинг актуал бўлиниш назарияси гапни унда ифодаланаётган фикр билан боғлаб ўрганишни кўзда тутаяди. Мана шу асосда

гапда тема — берилган ва рема — янгилик ажратилади. Тема — фикр ҳаракатининг бошланиши, рема эса унинг асоси, ривожидир. Лекин фикр ривожини бир гапда тўхтаб қолмайди. Олдинги гап ремасини кейинги гапда темага айланади. Буни илмий асардан олинган қуйидаги мураккаб синтактик бутунликда кўриш мумкин:

Миццалали структура ҳужайра ичидаги алмашинув процесслари ва ҳужайранинг ҳаёт фаолияти учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу процесслар эса ўз навбатида протоплазманинг структурасини белгилайди. Протоплазманинг структурали боғланишларининг бузилиши янги оқсил миццалаларининг ҳосил бўлиши билан тикланади. («Гистология ва эмбриология асослари» дарслигидан.)

Бунда биринчи гапнинг ремаси (*Ҳужайра ичидаги алмашинув процесслари ва ҳужайранинг ҳаёт фаолияти учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга.*) иккинчи гапда тема (*бу процесслар*) бўлиб келган. Иккинчи гапнинг ремаси (*ўз навбатида протоплазманинг структурасини белгилайди*) эса учинчи гапнинг темасини (*протоплазманинг структурали боғланишларининг бузилиши*) ташкил қилган.

Тизма боғланиш нутқнинг барча функционал формалари учун характерли. Бу тафаккур табиатига, ҳукмларнинг боғланиш усулига мос бўлиб, фикр ривожини ифодалайди. Лекин нутқ услубларида у ўзига хос белгиларга эга бўлади. Масалан, илмий прозада логик изчилликни таъминлайди, публицистик текстларда синонимик олмошлардан кенг фойдаланилади. Бадий адабиётда тизма боғланишнинг қайси туридан фойдаланилиши ёзувчи услубининг индивидуаллигига боғлиқдир. Расмий-идоравий нутқда мураккаб синтактик бутунлик компонентларининг боғланишида лексик такор, олмошлар кенг қўлланади. Лекин бунда мураккаб синтактик бутунликлар кўпинча мустақил гаплардан иборат бўлади. Шунинг учун ҳам гапларнинг тизма боғланиши услубнинг бу тури учун жуда ҳам характерли эмас.

Мураккаб синтактик бутунлик компонентлари ўзаро параллеллигига кўра боғланиши ҳам мумкин. Бунда уларнинг барча ёки айрим бўлаклари бир хил формада бўлади. Бу п а р а л л е л б о г л а н и ш деб аталади.

Параллел боғланишда фикр тизма боғланишдаги каби биринкетин ураниб кетавермайди. Бунда фикр ривожини кўпинча тасвирий характерда бўлади. Бу кўпроқ бадий ва публицистик услуб учун хос. Масалан, публицистик услубдан:

Баҳор кунларининг тонг палласида ногаҳон шаҳри азимимиз ларзага келди. Гул япроғидаги шабнам доналари қуёш бетини кўрмай дув тўкилди. Мусаффо кўкни чанг-тўзон қоплади. Иморатларнинг оёқлари қалтираб тиззаси букилди, қобирғалари қарсиллаб, кўплари синди, этлари парча-парча бўлиб кетди, ўпкаси ҳарсиллади. Аммо алғов-далғов бўлган юрак бардош берди. (Р. Ф.)

Параллел боғланиш кўпинча анафора шаклида бўлади. Бунга қуйида поэзия ва публицистикадан мисол кетирамиз:

Бу — ўша —
Конгонинг асл фарзанди,
Улим азобини енгган қаҳрамон.
Бу — ўша —
дов юрак, мардларнинг марди,
Эркинлик ҳажрида жигар-бағри қон.
Бу — ўша —
қузғунга чанг солган бургут,
Ернинг йўлдошидай баланд парвози.
Бу — ўша —
сотқинлар ўч олган йигит,
Ҳамон қулоқларда янгерар овози.
Бу — ўша —
Лумумба,
ўлмаган,
тирик!
(М. Бобоев.)

Улар ўзлари учун зўр бериб инсоннинг жиққа-жиққа тўккан пешана тери ва меҳнатидан, инсон ақли ва қонидан олтин қуймоқдалар, замбарак ясамоқдалар. Улар Освинцем ва Хиросима фожиаларини сояда қолдириб кетадиган жиноятлар қилиш учун тайёрланмоқдалар, машқ қилмоқдалар. Улар араб халқларини қул, аёлларини чўри қилишга уринмоқдалар. Улар Венгрия ва Индонезия элларини қул қилиш учун ҳар қандай фитналар уюштирмоқдалар. Улар бизнинг жонажон Ватанимизни поймол қилиш учун, халқларимизни капитал ва монополистларга ет қилиш учун, шодиёна янги йил байрамларимизни аза мағракаларига айлантириш учун ўлиб-тирилиб уринмоқдалар. (В. З.)

Мураккаб синтактик бутунлик компонентларининг боғланиши аралаш ҳолда бўлиши ҳам мумкин: гаплар тизма ва параллел ҳолда боғланади:

Инсон бўлмаганда, қуёш фазонинг қайси бир бурчида турадиган олов массасигина бўлиб қолаберарди. Инсон бўлмаганда, булбулнинг қандай қиммати бўларди?! Унинг сайрашидан ҳеч ким маъно топмас, у учиб юрган қушларнинг бир тури бўлиб қолаберарди! (В. З.)

Бунда 1- ва 2-гап ўзаро параллел, кейинги гап билан эса тизма боғланиш асосида бирикиб, бир бутунлик ҳосил қилган.

Мураккаб синтактик бирликларни ўрганиш жуда кўп синтактик тушунчаларимизни, биринчи навбатда гап ҳақидаги тушунчаларимизни кенгайтиради, чуқурлаштиради. Гапни нутқнинг кичик бирлиги сифатида ўрганишдан ташқари, мураккаб синтактик бутунликнинг компоненти сифатида ўрганиш унинг диалектик табиатини очишга ёрдам беради: бир томондан, унинг фикран нисбий мустақилликка эга бўлган модель эканлиги, иккинчи томондан эса мураккаб синтактик бутунликдаги бошқа гаплар билан ҳам фикран, ҳам грамматик жиҳатдан боғлиқ эканлиги англашилади.

СИНТАКТИК ФИГУРАЛАР ВА ТРОПЛАР

1-§. СИНТАКТИК ФИГУРАЛАР

Стилистикага оид адабиётларда синтактик фигураларга тасвирийликнинг турли усуллари киритилади. Булар дастлаб поэзия доирасида, кейинчалик проза доирасида қарала бошланди. Кейинги йилларда нашр қилинган адабиётларда эса синтактик фигуралар бошқа услублар доирасида ҳам ўрганиляпти.

Синтактик фигуралар музика ва такрорланувчи музикал фразалар каби нутқни оҳангдор, таъсирчан ва жозибатор қилиш, шу йўл билан унинг тингловчи томонидан осонлик билан қабул қилинишида муҳим стилистик воситадир. Мана шунинг учун ҳам синтактик фигураларни маълум даражада нутқ музикаси деб аташ мумкин.

Қуйида синтактик фигураларнинг асосий кўринишлари (анафора, эпифора, композицион боғланиш, такрор, синтактик персонализм, антитеза, градация, риторик сўроқ) баён қилинади.

Анафора. Бунда бир қанча гаплар, строфалар, абзацлар бир хил конструкция билан бошланади. Бу параллелизм ҳосил қилиб, тингловчи-ўқувчи диққати такрорланувчи конструкцияларга тортилади. Анафоралар гаплар, строфалар, абзацларнинг ўзаро муносабатга киришиш усули бўлиб ҳам хизмат қилади.

Такрорланувчи бирликлар сўз, сўз бирикмаси, гап шаклида бўлиши мумкин. Бу кўпроқ бадий ва публицистик услубга хос.

Қуйидагилар анафора бўлиб келади:

1. Гап бўлагин. Бу сўз бирикмаси, гап, строфа ва қўшма гап компонентлари бошида келади.

1) Сўз бирикмаси бошида:

Инсон тафаккурига,

Бугун яна таъзим-ла:

Инсон жасоратига

Ташаккур!— дейди олам. (З. Д.)

Ҳар бир сўз, ҳар бир далил, ҳар бир таклифни қайта-қайта текшириб кўриш лозим. (Ш. Рашидов.) Ешлар, авлодлар меҳнати, матонатини кўриб, қувончим қалбимга сиғмай тошади! Аммо шу муҳит, шу қайноқ ҳаётда, шу гўзал инсонлар орасида, афсуски, Каримлар ҳам бор!.. (Ҳ. Ғ.)

2) Гап бошида: *Қайда партиямиз иш кўрар бўлса,*

Фидойи қўшиндай ёнбошидасиз.

Қайда бирор машғал гуркирар бўлса,

Мазлунда, ичида ва тошидасиз. (Ғ. Ғ.)

Ҳа, Ленин — бутун инсониятнинг порлоқ келажаги. Ленин энг ажойиб гўзаллик, беқиёс даҳо ва сўнмас зиё тимсолидир. Ленин — энг олижаноб инсонийлик намунаси. Ленин — янги тарих, янги ҳаёт ижодкори ва жарчиси. (В. З.) Бу — халқимизнинг, партиямизнинг аҳдномаси, азалий қарори, иш программаси. Бу — илғор башариятнинг кўп минг йиллик умид ва орзусининг ифода-си. (В. З.)

*Кўринур тишларга теккан шишадек
Капитализмнинг увоқ кукуни.*

*Кўринур даҳшатлар тўла туш каби
Мазлумлар оҳининг кўкда тутуни. (F. F.)*

Уғлим эркаланиб сўради мендан:

Нега бунча гўзал бугун наврўзи?

Нега бунча гул кўп бугун боғчада?

Нега бунча бугун қушлар сайроқи?

Нега нур ўйнайди ҳар япроқчада,

Боғбоннинг дўпписи бугун қайтоқи?

Нега бунча тиниқ офтобнинг юзи?

Нега бунча бугун шарқирайди сув?

Кўкда ўчмай қолган кимнинг юлдузи,

Нега бунча бугун тонготар сулув!

*— Уғлим, бугун Ленин туғилган кундир,
Тарихга нур ўйғрилган кундир. (Рамз Бобожон.)*

3) Қўшма гап компонентлари бошида:

Оламча мазмунни сиғдирган хатлар

Ёзади қутбдан кит овчилари,

Ёзади Қорақум инженерлари,

Ёзади чўққилар қишлоқчилари. (F. F.)

Меҳнат процессида меҳнатга кўра инсонлар бирлашадилар, бир-бирлари билан муносабат ўрнатадилар, меҳнат жамиятни яратади. Меҳнат инсонни яратади, меҳнат инсонни безайди, меҳнат одамни одам қилади. (В. З.)

Биров муомалани билади, биров билмайди, биров гапни ёғлаб гапиреди, биров тиканак боғлаб гапиреди... Шунинг учун иш билан келган одам гапни қайтарзда гапирганига эмас, нима деганига қаралса, дуруст бўлар. (А. Қ.)

4) Строфа бошида:

Бу ерда ҳамшиша йигитлик, баҳор,

Ранг-баранг товланиб кўрсатар жамол,

Инсонда қанчалар асл туйғу бор,

Ҳаммаси шу ердан топибди камол.

Э кўзим, ҳуснига тўйиб-тўйиб ол,

Бу ерда саодат, қудрату чирой

Санъат либосида намоёни этар... (Саид Назар.)

5) Абзац бошида:

Ленин деганда фавқул табиий ва фавқулодий, лекин қонуний мўъжизалар жамул-жами кўзимиз ўнгига келади.

*Ҳа, Ленин деганда фазилатларни ўзида мужассамлаштирган
Улуғ инсон фикримизда гавдаланади.*

*Ҳа, Ленин деганда янги давр — асрлар давом этган ғайри
инсоний тарихнинг таназзули, ниҳояти ва ҳақиқий тарихнинг бош-
ланиши, тактикаси даври кўзимиз ўнгига келади.*

*Ҳа, Ленин деганда тарих ва инсонни ижтимоий система ва ҳа-
ётни ақл талаб қилгандек янгилаш ишини бошлаган партия ва
қабдоқли кўллар кўзимиз ўнгида гавдаланади.*

*Ҳа, Ленин деганда илғор инсониятнинг асрий идеали — ком-
мунизм фикримизда гавдаланади. (В. З.)*

2. Кесим таркиби. Бунда кесим таркиби инверсияга учраб,
экспрессивлик ифода қилади:

*Теварак-атрофда нуқул шеър ўқиб,
Санъатни кўрсатар радио навоси,
Қайда бор биздаги паркларнинг гашти,
Қайда бор Комсомол кўлин ҳавоси! (Ғ. Ғ.)*

*Ахир, сенга нега керак бўлиб қолди ўсал ётган касалнинг жо-
ни, ёши етмишга етган қариянинг қони, сенлар туфайли етим қол-
ган бечора боланинг боши! Ахир, сенга нега керак бўлиб қолди
таланган, қонга бўялган бечораларнинг кулбасини ёндириши, кул
қилиши, бошпанасиз, офтобда жазирамада куйдириши?! (В. З.)*

3. Эга ва кесим составининг маълум қисми:

*Биз бу тақдирни халқ ҳаётининг тубдан ўзгарганлигидан кў-
риб турибмиз. Биз бу тақдирни бизнинг ўзбек элимизда юз бер-
ган ажойиб ўзгаришларда кўриб турибмиз. (З.)*

4. Гап. Бунда гап қўшма гапнинг биринчи компоненти бўлиб
ёки строфалар бошида келади:

*Москва бор — меҳнатда шараф эътибор,
Москва бор — муҳаббат шабнамдай тоза,
Москва бор — оламда тинчлик барқарор. (Ғ. Ғ.)*

5. Ёрдамчи сўз. Бу кўпроқ мисраларнинг ўртасида такрорла-
ниб келиб, фикрнинг кучли эмоционаллиги учун ҳам хизмат қи-
лади:

*Нада ота, на она қолди,
На бир кулба,
на хона қолди.
На бир паноҳ,
на бир ошиён,
На бир ғамхўр, на бир
меҳрибон
На бир сирдош, нада бир йўлдош,
На бир ўртоқ,
на бир қайғудош! (Ҳ. О.)*

6. Кириш сўз: *Шундай бўлаверса, эҳтимол, бу ердан, умуман,
газ разведкаси тугатилар! Эҳтимол, водопровод қуриб улгурма-*

симиздан бу посёлка ҳам кераксиз бўлиб қолар? **Эҳтимол**, биз Газлидаги ёки бошқа жойдаги газ разведкасига бориб қўшилармиз. (П. Қ.) Абдулла севиниб кетди. **Демак**, ҳамма нарса унинг Сайёра билан бўлишига қараб кетяпти. Демак, у Турсунали акага ёқади. У ўз институтига олади. Бу жуда аниқ. (У. У.) **Тўғри**, у ишчан, бироқ ишда тезоб. **Тўғри**, фикри кенг, чуқур қатламга қўл уради. (М. Ш.)

Эпифора. Бу — анафоранинг тескариси. Бу усул билан такрорланган конструкциянинг маъноси кучайтирилади. Анафора оғзаки ва ёзма нутқларда ҳам қўлланса, эпифора асосан ёзма нутқ учун характерлидир.

Қуйидагилар эпифора бўлиб келади:

1. Составли кесимларнинг ёрдамчи элементи:

*Лайлак келар, ёз бўлур,
Қаноти қоғоз бўлур.
Аълочи ўқувчи қизнинг
Ахлоқи ҳам саз бўлур.* (Ғ. Ғ.)

У жуда сулув, жуда дилбар, кўзлари хумор, қовоқлари бодом, қошлари қалам экан, орқасини қоплаган сунбул сочлари сарв қоматига кўрк-у, юзлари сутдек оқ, тиниқ экан. (Й. Ш.)

*Улуғ Ватанимиз осмон бўлса,
Биз уни безаган юлдузларимиз.
Умримиз муттасил бир жаҳон бўлса,
Биз уни порлатган кундузларимиз.* (Ғ. Ғ.)

2. Кесим:

*Иигирма баҳорни кўрган ёшим бор,
Ўн бешта диёримда қадрдоним бор,
Йўлбарслар ўз изидан қайтмагандай,
Бу йўлдан қайтмайдиган бардошим бор!* (М.)

Жувоннинг бутун берган дашноми ҳам бир бўлди-ю, ҳозир бодринг узатгани ҳам бир бўлди. (А. Қ.) Қалб изтироб чекиб **йиғламасди**, кўнгил дард билан **йиғламасди**, юрак ўртаниб **йиғламасди**, балки бутун вужуд қувониб, бахтиёрлик дарёсига шўнғиб-шўнғиб **йиғларди**. (Ж. Абд.) Тарихимиз ва тақдиримиз бир, қонимиз ва эътиқодимиз бир, одатимиз ва санъатимиз бир, манфаатимиз, рўзгоримиз ва ватанимиз бир. Шунинг учун ҳам сизларнинг ютуқларингиз билан шодланмасдан бўладими?! (М. З.)

3. Эга. Бу эга инверсияга учраганда юз беради: **Дўстлик сўзи жуда ажойиб, оҳангдор ва оҳанрабодир! Қанчалик улуғвор ва маънодор сўз — бу! Қанчалик тенги йўқ, бебаҳо сўз — бу!** (В. З.)

4. Кўчирма гапли конструкцияларда автор гапи: **Вақт ҳамма нарсадан кучли дейдилар, дунё, коинот беҳад дейдилар, қуёш, товуш ва нур ҳаракатини таажжубланарли тез дейдилар, атом ва водород қувватини тенгсиз ва беқиёс қудрат дейдилар.** (В. З.)

5. Строфалар охирида такрорланувчи мисралар.

Бунга Ғ. Ғулумнинг «Чин арафа» шеърндаги «Бу кун чин ара-

фадир», «Бу — сенинг имзонг» шеъридаги «Азиз ватандошим, бу — сенинг имзонг», З. Диёрнинг «Баҳор келди, ўртоқлар» шеъридаги «Баҳор келди, ўртоқлар» мисралари мисол бўла олади. Булар ҳар бир строфа охирида такрорланган. Эпифоранинг бу тури рефрик деб ҳам юритилади.

6. Композицион боғланиш. Бунда янги гап ёки строфа олдинги гап ёки строфа тугаган сўз билан бошланади. Бунда ўқувчи диққати такрорланган сўз ифода қилган маънога жалб қилинади:

*Дала-тишда тинди иш,
Келди меҳмон бўлиб қиш.
Қиш эмас, у — Қорбобо,
Совғалари бор бобо. (Шукур Саъдулла.)*

Такрор. Бу маънони кучайтириш, интенсивлик ва эмоционаллик учун хизмат қилади. Ш. Балли такрорнинг юзага келишини эмоционал импульслар билан изоҳлайди. «Қанча импульс бўлса, шунча такрор бўлади»¹, — деб ёзади у.

Сўзловчи ўз сезгиларига иборанинг мос эмаслигини англаб, сифатни миқдор билан тўлдиришга ҳаракат қилади. Бу такрорни юзага келтиради. Такрор эмоционал нутқни характерлайди.

Такрор турлича бўлади.

1. Такрор айнан бўлиб, ёнма-ён келади. Бу иккиланиш деб ҳам юритилади. Такрорнинг бу кўриниши қуйидаги формаларга эга:

а) Гап такрори: *Боғлар, бу бўстонлар, Ватан ва давлат, Бариси сизники, бари сизники. (Ғ. Ғ.) Ҳаммаси бўлади, ҳаммаси бўлади! — деди у ўзича, — боғлар ҳам, гуллар ҳам, тўю-томошалар ҳам. (Ж. Абд.)*

— *Тўхтанлар, тўхтанлар, ўртоқлар, — ўз фикрини исботламоқчи бўлди бош инженер. (Ж. А.)*

— *Вакил қиламиз! Вакил қиламиз!* — қизлар қувончларини ошкор билдириб чуғурлашди. (Ҳ. Ғ.)

— *Ҳа, ҳа, офарин, офарин, отангиз раҳматлик кўп доно одам эдилар-да! (П. Т.)*

— *Қуллуқ, қуллуқ!* — деди Дўснат. (П. Т.)

Такрорнинг бу кўриниши кўпроқ шахси аниқ бир составли гаплар, бўлақларга ажралмайдиган гаплардан иборат бўлади.

б) Гап бўлақлари такрори: *Икромжон йиғлади, йиғлади, йиғидан кўз ёшлари қуриди. (С. А.)*

*Шоҳимиз бўлсин омон, бўлсин омон
Турунча токи жаҳон, токи жаҳон. (В. С.)*

*Кетмаган бўлганда келарди бу чоқ,
Аллақачон кетган, кетган, ойижон! (В. С.)*

Кўзларидан ёш думалайверди, думалайверди. (С. А.) Қаранг, бир неча кун ичида, ҳа, бир неча кун ичида шундай воқеалар рўй бердики, улар умумбашарий аҳамиятга эга бўлган муваффақиятлардан дарак беради. (В. З.)

¹ Ш. Балли. Стилистика французского языка, 124-бет.

в) Ёрдамчи сўзлар такрори: *Низомжон акасининг гапларини чин юракдан эшитиб ўтирарди. Тўғри, қолиб шу ерда ишлаши керак. Рўзгорни ўзи қўлга олиши керак. Бироқ, бироқ Дилдор яшаётган уйда туришини у ўзини ўзи ҳақоратлаш деб биларди. (С. А.) Икромжон турган жойида бир қалқиб кетди. Бу бола нималар деяпти? Наҳотки, наҳотки, боласи яна нобуд бўлган бўлса? (С. А.)*

2. Такрор айнан бўлади. Лекин кейинги компонент бошқа бўлаклар билан кенгайиб келади. Бу маънони янада кучайтиради, янада таъкидлайди. Бундай такрорлар ҳам гап такрори, гап бўлаги такрори, ёрдамчи сўз такрори шаклида бўлиши мумкин.

а) Гап такрори: *Жуда ўзгариб кетибди, — ўйларди Абдулла уйга қайтар экан. — Жуда ўзгариб кетибди. Наҳотки, икки йил ичида шундай ўзгариш мумкин бўлса? (У. У.)*

б) Гап бўлаги такрори: *Байроқ, қизил байроқ ўрнатиш керак! (У. У.) Беғубор, жуда ҳам беғубор шабада эсди. (С. А.) Усмон-хўжаев хаёлга, маънос хаёлга чўмди. (Й. Ш.) Сувни, тўлиб-тўлиб оққан сувни кўрсам, кўзим қувонади, тўлқинида қулоч отсам кўнелим яйрайди. (Й. Ш.)*

в) Модал сўз такрори: *Афсус, минг афсуски, насиҳатимга қулоқ солмадингиз, маслаҳатимга юрмадингиз. Умурзоқов! (Ҳ. Ғ.)*

3. Такрор айнан бўлади. Лекин улар орасида бошқа конструкциялар келади:

— *Хўп, ука, хўп. Эрталаб жўнаймиз, — деди шошилиб Дўс-мат. (П. Т.)*

— *Секин, яхши қиз, секин, — деди шарфли йигит ҳамон кулиб. (У. Ҳ.)*

— *Тур, дейман, тур! (П. Т.)*

— *Қираверинг, Умталали, қираверинг. (С. А.)*

— *Тўхтанг, хў қори, тўхтанг! Бургага аччиқ қилиб, кўрпани куйдириш нимаси! (П. Т.)*

4. Такрорнинг иккинчи компоненти қисқарган шаклда бўлади:

— *Большевиклар зўр чиқибдилар, большевиклар! Эшитдингларми?... (П. Т.)*

— *Нега алдадингиз, нега? (У. Ҳ.)*

Гунафшалар очилди,

Чаккангга тақ, чаккангга.

Атир ҳиди сочилди,

Чаккангга тақ, чаккангга. (З. Д.)

Лениннинг олдиндан кўриб айтганларини биринчи бўлиб бажарамиз. Биринчи бўлиб! (Й. Ш.)

Синтактик параллелизм. Бунда структураси бир хил бўлган икки ёки ундан ортиқ гап кетма-кет келади. Бундай гапларнинг бўлаклари ҳам, уларнинг формаси ҳам бир хил бўлади. Бу синтактик симметрия ҳосил қилиб, ифодалиликни кучайтиради. *Холматжон учун Чортеракнинг сира қизиғи қолмаганди: на ота, на она, на бувиси бор унинг бу қишлоқда. На акаси, на укаси бор унинг*

Чортеракда. (С. А.) *Қуёшимиз ҳароратлироқ,— Юсупов мамнун жилмайди.— Тупроғимиз ҳам ширалироқ.* (Ҳ. Ғ.)

Антитеза. (Тазод.) Бу логик жиҳатдан қарама-қарши бўлган икки қутб (фикр, тушунча, сезги ва образлар)ни қиёслашдир. Бунда бири иккинчисини рад этади ёки инкор қилади. Таркибида антонимлар, грамматик зидлик муносабатини ҳамда тасдиқ ва инкор ифода қилувчи грамматик воситалар, шунингдек, ифодалиликнинг бошқа зидлаш воситаларни қўлланади: *Унинг ҳаёти баланд-паст бўлиши керак эмас, тўғри бўлиши керак.* (Ҳ. Ғ.) *Инсониятнинг истиқболи порлоқ, империализмнинг эса келажаги йўқ.* (В. З.) *Жамиятни, ундаги бойликларни яратган, ижод этган инсон меҳнатда, фалокатда, азобда, ҳалокатли аҳволда, хору зорликда бўлди. Паразитлар эса роҳатда, разолатда, қотиллик фаолиятида.* (В. З.) *Эгри озади — тўғри ўзади.* (Мақол.)

Градация. (Кучайтириш.) Бу ифодалиликни бирин-кетин кучайтириб ёки пасайтириб бориш усулидир. Агар ифодалилик бирин-кетин кучайтириб борилса, **климанс**, пасайтириб борилса, **антиклиманс** дейилади. Бунда ифодалиликнинг метафора, эпитет, синонимия каби воситаларидан фойдаланилади.

Градация гап, гап бўлаги шаклида бўлади.

Гап шаклида: *Қим ўз юрагини ўзи суғуриб олгиси келади? Кафтига қўнган қушни улоқтириб юборишга кўзи қиядиган одам борми? Ёдгор ҳам неча йиллардан буён алланечук бўм-бўш бўлиб ётган юрагини ёритган, иситган мана шу қуёшни қандоқ қилиб улоқтирсин? Ҳаёти энди мазмун касб эта бошлаганда, қалби энди нурли туйғуларга тўла бошлаганида қандоқ қилиб воз кечсин?* (Ҳ. Ғ.)

— Тиллабой қани?

— Кетди!— деди Элмурод.

— Кетди? Нега кетди? Хайрлашмасдан-а? (П. Т.) *У ўз юлдузи қуёшдек бўлишини истарди. Афсуски, бундай бўлмайди, бўлиши ҳам мумкин эмас.* (Ҳ. Ғ.) *Ҳа, сен бутун мавжудоту нарсалар оламидан улғусан, юқори турасан, сен ўлчовларнинг ўлчовисан, ҳар қандай ўзгаллик, қимматлилик ва ҳаёт мезонисан.* (В. З.)

Гап бўлаги шаклида. *У ҳар қандай тўсиқни ҳам енгиб ўтади, улғаяди, вояга етади.* (П. Т.)

Эҳ-е, озодлик, осудалик ва муҳтожсизлик тоғ ҳавоси ва зилол сувдай нақадар лаззатли, нақадар ўзгал, нақадар бебаҳо! (В. З.)

*Бу таълим руҳида тарбияланиб,
Ўзини таниди мазлум Фарбу Шарқ,*

Оқ билан қорани, кеча-кундузни,

Дўст билан душманни қила олди фарқ. (Ғ. Ғ.)

Риторик сўроқ. Бу экспрессив функция ташувчи синтактик воситалардандир.

Риторик сўроқ гапларда ифодаланган фикр соф сўроқ эмас: субъект янги информация олишни кўзда тутмайди, сўроқ жавоб талаб қилмайди, балки сўроқ орқали ҳукм ифодаланади. Унинг синтактик қурилиши логик мазмунга мос келмайди.

Риторик сўроқ гаплар экспрессив функция бажаради. Улар кўтаринки, кучли эмоция билан айтилади. Эмоция эса, бир томондан, заруриятнинг конкрет техник формаси бўлса, иккинчи томондан, индивид зарурияти нуқтаи назардан вазиятни баҳолаш, қайта созлаш, уни зарурий ҳаракатга тайёрлаш механизмидир.

Риторик сўроқларни функциясига кўра икки группага бўлиш мумкин. Биринчи группадаги риторик сўроқлар (жавоб талаб қилмайдиган мурожаат) адресати — тингловчига қандайдир таъсир кўрсатишга мўлжалланади: *Йигит учун мардлик, қаҳрамонликдан ўзга улугроқ, олийроқ бир фазилат борми?! (О.) Қайси ота ўз фарзандини севмайди? (Ш. Р.)*

Бу гапларда фикр кўтаринки руҳда кучли эмоция билан ифодаланяпти.

Иккинчи группадаги риторик сўроқлар фақат экспрессивлик функциясини бажариб, соф эмоционал таъсир кўрсатади:

*Қурашади икки тўлқин, қараб турайми?
Ёш тарихнинг темир қўлин четга бурайми? (О.)*

Риторик сўроқ гаплар бадий ва публицистик услублар учун типик бўлиб, баъзан сўзлашув услубида ҳам учрайди. Бунда риторик сўроқлар фикрни таъсирчан ифодалайди. Умуман, риторик сўроқ гаплар нутқда кучли стилистик восита бўлиб хизмат қилади: *Дўнани ким билмайди?! Унинг шухрати ва ташаббуси бутун трассага маълум. (Й. Ш.) Асрлар мобайнида қонли фожиялар, ҳалокатли ихтилофлар, ўлим ва вайроналик келтирувчи урушлар жамиятни чулғаб, инсониятнинг бошига нималарни солмади?! (В. З.) Оёғимни кесиб ҳам ташланглар, бир оёқ билан кимга кераклигим бор менинг? (Я.)*

Риторик сўроқ гап таркибида келадиган наҳотки, ахир сўзлари тасдиқнинг таъкидланиши учун хизмат қилади:

*Настарин шоҳида сайраган булбул,
Наҳотки, кўзингга бегона бўлса?! (Ф. Ф.)*

Наҳот шу одам бир вақтлар бўлса ҳам хотинига қўл кўтарган бўлса! Наҳот шу одам Тожихоннинг гапини иккита қилса! (А. Қ.) Бундай қийинчиликларни фақат шу йилгагина хос, дейиш нотўғри. Ахир, қайси йил деҳқон учун енгил келган? Қайси йил осонлик билан юқори ҳосил кўтарилган? Табиат ҳеч қачон эҳсонларини осонликча ҳада этган эмас. («Гулистон» журн.) Азим, сингилм Жамила! Мен сенинг номингни фараҳ ва алам билан тилга оламан. Сенинг ватанпарварлигинг ва қаҳрамонлигинг билан фахрланмасдан бўладими, ахир?! (В. З.)

Ахир кини сўзи кўпинча эғаси топилмайдиган бир составли гаплардан бўлган риторик сўроқ гаплар таркибида келади: *Москванинг ҳамма хизмат ва фазилатларини санаб тамом қилиб бўладими, ахир?! (В. З.) Бу улуг иш бизнинг Ватанда бошланди. Бунга беҳад хурсанд бўлмасдан бўладими, ахир?! (В. З.)*

Айрим риторик сўроқ гаплар соф сўроқ гапларга ўхшаб кетади. Уларнинг риторик сўроқ эканлигини интонация, контекст орқали англаш мумкин:

Саида заҳарханда қилди:

— *Колхозда хотин мукофотга бериладими? (А. Қ.)*

Баъзан мураккаб синтактик бутунликлар фақат риторик сўроқлардан иборат бўлиб, мураккаб фикрни кучли эмоция билан ифодалайди: *Бундай Ватаннинг, унинг халқининг ажойиб эски йилини улкан мамнуният билан кузатмасдан бўладими?! Уларнинг яна ҳам ажойиб янги йилини дунёларга тўғри келадиган шодлик билан кутиб олмасдан бўладими», ахир! (В. З.)*

2-§. ТРОПЛАР

Тилдаги кўпгина сўзлар ўз маъносидан бошқа маъноларни, ҳатто баъзан ўз маъносига қарама-қарши бўлган маъноларни ифодалаш учун ҳам қўлланади. Бир предмет белгиси бошқа бир предметга кўчирилади, ўхшатилади.

Адабий асарнинг бадий қимматини, ифодаличилигини, экспрессивликни кучайтириш учун бир нарсанинг номини, белгисини иккинчисига кўчириш ёки сўзларнинг умуман кўчма маънода ишлатилиши т р о п дейилади.

Онгимизда қандайдир хусусиятлари билан, белгилари билан бир-бирига яқин бўлган икки предмет ёки ҳодисани чоғиштириш, ўхшатиш тропга асос қилиб олинади. Яъни бирор предмет ёки воқеа-ҳодиса ҳақида аниқ, ёрқин тасаввур ҳосил қилиш учун унга бошқа бирор предмет ёки воқеанинг белгиси кўчирилади, ўхшатилади.

Троplarнинг қуйидаги асосий турлари мавжуд:

Метафора — грекча *metaphora* (кўчим, истиора) сўзидан олинган.

Нутққа образлилик, эмоция бериш мақсадида нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланиб, сўзлар ва ибораларнинг кўчма маънода ишлатилиши метафора дейилади. Масалан, кишининг ёшлигини *ғунча*, йигитлик даврини *умрнинг баҳори* каби сўз бирикмалари билан, *ўлди* сўзини *хазон бўлди*, *сўлди* сўзлари билан алмаштириш мумкин. Чунки бу сўзлар англатган маънолар ўртасида қандайдир умумийлик, яқинлик мавжуд.

Метафорани яширин ўхшатиш дейиш ҳам мумкин. Аммо оддий ўхшатиш ҳар доим асосий икки аъзодан ташкил топса (яъни нима қиёс қилинади, нима билан қиёс қилинади, қиёс қилинувчи ва қиёс қилинадиган предмет) метафорада фақат иккинчи аъзо — ўхшатилган нарса қолади, ўхшаган нарса тушириб қолдирилади ва у контекста очиқ сезилиб туради, демак, метафорада тасвирланаётган предмет ана шу иккинчи аъзо орқали идрок қилинади:

Ер устида оқди кўп қон,

Кўп букчайди мазлум деҳқон.

Мард боболар авлодидан баҳодир!

Арслон кучи билан тўлсин ҳар томир.

Ўқ ёмғирин, ўлим дўлин ёғдириб,

Кўтир итлар галасини тоза қир. (Ойбек. «Йигитларга»).

Метафора тузилишига кўра икки хил бўлади: содда ва кенгайган.

Содда метафора биргина сўздан ташкил топса, кенгайган метафора икки ёки ундан ортиқ сўздан тузилади. Масалан, *гумбаз* (осмон), *йиқилдим* (ёмон баҳо олдим маъносида.) — содда; *пўлат от, зангори кема* (пахта териш машинаси), *оқ олтин* (пахта), *қора олтин* (нефть), *зангори олов* (газ), *пўлат қуш* (самолёт) — кенгайган метафора саналади.

Бадий метафора билан лингвистик метафорани бир-биридан фарқлаш керак. Агар метафора предметнинг доимий номига айланиб қолган бўлса, у тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлади. Масалан, *ёй* — асли ёмғир ёққандан сўнг осмонда пайдо бўладиган ярим доира шаклидаги ёруғ чизиқ. Унинг номи тарихий жиҳатдан ов қуролига ҳам ўтган; *омон* — сифат, *Омон* — от; *какку* — тақлидий сўз, *какку* — қуш номи ва ҳ. к.

Бадий метафоранинг энг яхши намунасини Ҳ. Олимжон «Бахтлар водийси» шеърдан келтирилган қуйидаги парчада ҳам кўриш мумкин:

Кўм-кўк водийларда

Пўлат излардан (темир йўл — Р. Қ.)

Келаётир қора поезд

Учиб,

қарсиллаб,

Электрик томиридан (электр сими — Р. Қ.)

Оққан қонлардан (электр токи — Р. Қ.)

Бутун ўлка шимираётир

Чанқаб, ҳарсиллаб.

Метонимия — грекча *metonymia* сўздан олинган бўлиб, бошқача ном бериш деган маънони билдиради. Метонимия ҳодисаси ҳам сўзларнинг кўчма маъноси билан боғлиқ. Аммо бу ерда асосан бирор нарса ёки воқеа-ҳодисанинг номи бошқа бир нарса ёки ҳодисага кўчирилади. Бу предмет ёки воқеа-ҳодиса онгимизда бир-бири билан алоқадор тушунчаларни англатиши билан ўзаро боғланган бўлади. Метафорада бир-бирига ўхшаш предметларнинг белгилари кўчирилса, метонимияда бу икки предмет ташқи кўриниши ёки ички хусусиятлари билан бир-бирига қандайдир алоқаси бўлса ҳам, аммо, умуман бир-биридан фарқ қилувчи (бир-бирига ўхшамаган) предметларнинг белгилари чоғиштирилади.

Онгимизда автор билан унинг китоби, одамнинг махсус кийими (*Толстовка, Чарли Чаплин*) ва одам, овқат ва идиш-товоқ бир-бири билан узвий боғлиқ бўлади. Масалан, *Навоийнинг асарларини ўқидим* дейиш ўрнига *Навоийни ўқидим* деймиз, *бир товоқ овқат едим* дейиш ўрнига *бир товоқни туширдим, бир стакан сув ичдим* дейиш ўрнига *бир стакан ичдим, аудиториядаги студентлар кулди* дейиш ўрнига *аудитория кулди* деймиз.

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, метонимияда ҳам метафорадаги каби икки аъзодан биттаси тушириб қолдирилади.

Предметларнинг номларини бошқа предметларга ўтказишнинг бир неча хил кўринишлари мавжуд:

1. Бирор нарса ичидаги предметнинг маъноси ўша нарсага (идишга) ўтказилади: *бир товоқ палов едим дейиш ўрнига бир товоқни туширдим*, деймиз.

2. Авторнинг номи унинг асари ўрнида қўлланади: *Марксни ўқидим*, *Навоийни ўқидим* каби. Бу ерда *Маркс*, *Навоий* асарларини ўқидим деган маъно тушунилади.

Мисол:

*Фузулийни олдим қўлимга, Мажнун бўлиб йиғлаб қичқирди
Ва Навоий тушиб йўлимга, фарёд билан ўрнидан турди.
Лермонтовни ташламадим ҳеч, ахир қўйиб олдим Ҳофизни,
Пушкин менга кўрсатди ҳар кеч йиғлаб турган бир черкас
қизни.*

(Ҳ. Олимжон. «Шодликни куйлаганимнинг сабаби».)

3. Ҳаракат ёки унинг натижаси шу ҳаракатни бажарувчи қуролнинг номи билан алмаштирилади:

Унинг пероси қасос ўти билан ёнарди. (А. Н. Толстой.)

4. Бирор предметни у ясалган материал билан алмаштириш:

Ер куррасида бўлган пролетар

Салом,

дўстлик илҳоми —

пўлат карвонларда

ҳайқириб келажак. (F. F.)

5. Маълум ерда, мамлакатда, давлатда яшаб турган кишилар маъноси шу ерга, мамлакат ё давлатга кўчирилади: *«Мажлисга бутун қишлоқ келди»*. (А. Қ.) *Январнинг 15 ларида бутун қишлоқ тўғон қуришга отланди. Булар орасида ёшлар ва, айниқса, кексалар кўп эди.* (О.)

6. Конкрет тушунча номи ўрнида абстракт от қўлланиши мумкин: *Одамлар эснайди, мудрайди, мажлис раисга ҳўмрайиб қарайди.* (А. Қ.)

Синекдоха — грекча *synekdoche* сўзидан олинган. У метафоранинг бир тури бўлиб, предметнинг сони билан боғлиқ бўлади, яъни предметларнинг сон жиҳатидан бирининг (қисм, тўла) маъноси иккинчисига кўчирилади.

Бутун ўрнида қисм (ёҳуд, аксинча) ёки бирлик ўрнида кўплик (ва аксинча) қўлланишини ҳам бунга мисол сифатида кўрсатиш мумкин: *Буюк армиянинг солдати! Қуйидагиларга амал қилсанг, сенга ўқ тегмайди, енгилмайсан.* (А. Қ.) *Жангчи ўзбек! Сен билан бизнинг орамиз узоқ. Лекин кўнглимиз яқин. Биз сенинг нафас олганингни ҳам эшитамиз. Сен ҳам бизни эшитасан.* (Ҳ. О.)

Шунга ўхшаш *Россия* дейиш ўрнига *Москва*, ёки *ротамизда 175 солдат бор* дейиш ўрнига — *ротада 175 найза бор* дейиш ҳам синекдоханинг кўринишларидир.

Закаспий fronti учун сизда қанча куч бор?

Темур: Менда беш юз олтимиш найза. (К. Яшин, «Йўлчи юлдуз».)

Синекдоханинг қўйидаги кўринишлари мавжуд:

а) Бутун ўрнида қисм: баъзан бирор кишини чақириб учун унинг исми билан эмас, балки калласи катта бўлса, «эй калла», шляпа кийган бўлса, «эй шляпа» деб чақириб ҳолларини учра-тамиз;

б) кўплик ўрнида бирликни ишлатиш: *Сотувчи, харидор билан хушмуомалада бўл.*

Эпитет (сифатлаш) — грекча epitheton сўздан олинган бўлиб, изоҳловчи деган маънони беради. Эпитет — сифатлашнинг бир тури. Аммо у доимий сифатлашдан ўзининг экспрессивлиги, кўчма маънода ишлатилиши билан фарқ қилади. Эпитет — поэтик аниқловчи.

Эпитетнинг оддий аниқловчидан фарқи шундаки, у айтилган пайтда тасвирланаётган нарсанинг сўзловчи нуқтаи назарида муҳим ҳисобланган томонини таъкидлаб, бўрттириб кўрсатади. Айниқса, шеърини асарларда бу кўпроқ талаб қилинади. Чунки шеърини асарда прозаик асарга нисбатан сўзнинг эстетик ва эмоционал таъсири кучлироқ бўлиши керак. Бундай эпитет кўпинча қисқарган метафорага ўхшаб кетади. Шунинг учун бундай эпитетни метафорик эпитет деб ҳам юритилади.

*Гурурланиб поезд қичқириб, узоқларга томон учади,
Оқ буғлари енгил сузилиб, муздай ҳаволарни қучади. (У.)*

Айрим эпитетлар бирор предмет билан мустақкам боғланган бўлади. Масалан, *денгиз* деганимизда кўк ранг кўз олдимизга келади, шунинг учун, асосан, у *кўк* (*кўм-кўк*) сўзи билан бирга ишлатилади. Бундай эпитетлар доимий эпитетлардир. Доимий эпитет предмет ва воқеаларни индивидуал томондан характерламайди, эмоционаллик ҳосил қилмайди. Синтактик томондан ҳам улар анча турғун (яъни денгиз ҳамма вақт ҳам кўк, боғ асосан яшил каби).

Ўхшатиш. Ўхшатиш икки нарса ёки воқеа-ҳодиса ўртасидаги ўхшашликка асосланиб, уларнинг бири орқали иккинчисининг белгисини, моҳиятини тўлароқ, конкретроқ, бўрттириброқ кўрсатиб беришидир.

Ўхшатиш энг қадимги тасвирий воситалардан бири бўлиб, энг содда ва жуда кўп қўлланадиган синтактик ҳодиса ҳисобланади.

Тропнинг бир кўриниши сифатида ўхшатиш адабиётшуносликнинг ўрганиш объекти ҳисобланади; унинг ифодаланиш усуллари, структурал составини ўрганиш, шу билан бирга, гапнинг таркибий компоненти эканлиги ва, ниҳоят, умуман у тил факти сифатида тилшуносликнинг ҳам объекти ҳисобланади¹.

Ўхшатиш асосан нутқий ҳодиса ҳисобланади. Чунки маълум предмет бирор бошқа предметга ўхшатишга, худди шу предмет бошқа ўринда иккинчи нарсага ўхшатилиши мумкин.

¹ Қаранг: А. Тихонов, Р. Кунгуров. Сравнения в русском и узбекском языках, «Республиканская конференция по вопросам языкознания и методика преподавания иностранных языков», Алма-Ата, 1964 г., 73-бет.

Аммо юзни ойга, қизни гулга қиёс қилинадиган донмий ўхшатишлар борки, улар ҳам эмоционаллик, ҳам баҳолаш қийматини йўқотган. Бу типдаги ўхшатишларни лингвистик ҳодиса сифатида қараш керак.

Ўхшатиш тўрт асосий қисмдан таркиб топади:

*Боғлардаги қип-қизил лола
Бўлиб гўё ёқут пиёла,
Булоқлардан узатади сув,
Эл кўзидан қочади уйқу. (Ҳ. О.)*

Келтирилган мисолда ўхшатиладиган предмет (1) *лола*, ўхшатиладиган предмет (2) *пиёла*, асос (3) *ёқут* ва ўхшатиш воситаси — *гўё*.

Ўхшатиш структураси (матернал таркиби) ҳақида гапирганда яна қуйидаги структурал типларни кўрсатиш мумкин.

1) Ўхшатиш оборотлари. Бу ўхшатишнинг кўп тарқалган формасидан бири ҳисобланиб, баъзан ўхшатиш эргаш гапларга ўхшаб кетади. Аммо уларни аралаштирмаслик керак: «Ўхшатиш оборотлари, составлари қанча кенг бўлса ҳам, таркибларида эрга ва кесимлари бўлмагани учун эргаш гап бўла олмайдилар»¹. Мисоллар: *Сиддиқжон, худди аллақачон уйғонгану, шунга маҳтал бўлиб ётгандай, дарров ўрнидан турди. (А. Қ.) Мана Ўктам ҳаяжонланиб, гўё бутун далани қучоқлагуси келгандай, қизгин ва, баланд руҳ билан теримга кира бошлади. (О.)*

2) Ўхшатиш эргаш гаплари. Бундай гаплар нисбатан тугалланган, составида эса эгаси билан бирга кесими ҳам бўлади. Масалан:

*Эркаланиб ётади у Ватан тупроғида,
Еш бола ётгандай онанинг қучоғида. (Ҳ. О.)*

3) Ўхшатишнинг чиқиш келишиги қўшимчаси ёрдамида ифодаланган формаси: *Тўғри сўз қиличдан ўтқир. (Мақол.)*

*Хайл эса тездир ҳар бир қанотдан,
Орзу эса учқур ҳар қандай отдан. (Ҳ. О.)*

4) *-дай (-дек), -симон, -она, -омуз, -га, -асига, -ларча* аффикслари ёрдамида ифодаланган форма: *болаларча, ҳарбийчасига, стахановчасига, тоғдек, гулдек, ойдай, гулдай, мардона, шоирона, одамсимон маймун, кинояомуз кабилар.*

5) Сифат (*ўхшаш, тенг*), кўмакчи (*каби, сингари, қадар*), боғловчи (*гўё, гўёки*), олмош (*ўзи*), равиш (*айнан*) каби сўзлар воситасида ифодаланган форма.

6) Изоҳловчи изоҳланмиш муносабатидаги ўхшатишлар: *соғлигинг — бойлигинг. Масалан: Дала — супра, ҳар поя худди ўқлоғ-*

¹ Ф. Абдураҳмонов. Қўшма гап синтаксиси асослари, ЎзФА нашриёти Т., 1958, 204-бет.

дай... Тандир салмоғига ўзим тарозу. (С. Абдуқаҳҳор. «Ма'саллар», 24-бет.)

7) Ўхшатишнинг кенгайтирилган формаси. Бунда бир гапнинг ичида бир неча ўхшатиш бўлади. Гапнинг биринчи қисмида икки предмет чоғиштирилса, иккинчи қисмида яна икки предмет бир бири билан чоғиштирилади. Сўнгра улар яна бир-бирлари билан чоғиштирилади:

*Мени шерсиз, дединг, ёвлар қуёндир,
Қуёнларнинг иши сенга аёндир.*

(Уйғун ва И. Султонов. «Алишер Навоий» драмаси.)

8) Бирдан ортиқ восита иштирок этган форма:

Бу тасодифий йиғилиш худди колхоз мажлисига ўхшаб кетди. (Б. К.) Ана шу ҳақиқат гўё Адолатни уйқудан уйғотгандек бўлди, уни далага, меҳнатга чақирди. (И. Раҳим. «Чин муҳаббат», 10-бет.)

Ирония — грекча *eironeia* (билиб билмаганга олиш) сўзидан олинган.

Баъзан автор воқеани бамайлихотир, жиддий ҳолда ҳикоя қилади-ю, аммо сўзларни ўз асл маъносига қарама-қарши маънода қўллаб, бирор киши ёки ҳодиса устидан кесатиқ билан, масхараомуз яширин кулади.

Сўзлар ва ибораларнинг кесатиқ ва пичинг билан ўз маъносига қарама-қарши маънода ишлатилиши ирония (киноя) приёми дейилади.

Фридрих Энгельс 1882 йил 5 июнда Э. Бернштейнга ёзган хатда турмушдаги салбий воқеа-ҳодиса ва салбий характерларга қарши курашда ирония ва сарказмнинг аҳамиятига тўхтаб, уларнинг вульгаризмдан кўра кучлироқ қурол эканлигини таъкидлайди: «Бундай восита бор. У ҳам бўлса ирония, мазах, сарказмларни кўпроқ қўллашдир. Бу воситалар душманга ҳар қандай энг қўпол сўздан кўра кўпроқ таъсир қилади».

Ҳақиқатда ҳам *итвачча, малъун, аблаҳ, қабиҳ, бемаъни* типидagi вульгаристик сўзларни ўринли-ўринсиз ишлата бериш бадий адабиётда ҳам, турмушда ҳам нутқни нурсизлантиради, унинг кучини, таъсирини пасайтиради.

Ирония шундай приёмки, юзаки қараганда, сўзловчи жиддий гапираётганга ўхшайди, аммо унинг тагида ҳақиқий маънога қарши бўлган яширин кулги ётади:

1) *Навоий. Қўрқма! (Узукни олиб томоша қилади.) Қиммат-баҳо узук. Катта хизматлар эвазига мукофот қилиб берса арзийдиган узук. Ма!*

2) *Ҳусайн. Кошки, бошқа амирлар ҳам авомнинг тилини билса? Кошки ўзгаларни ғийбат қилувчилар ўз нуқсонларини ҳам билсалар! (Мажидиддинга киноя.)*

Ҳусайн. Алишер, мен хазинанинг аҳволидан беҳабар, сизга пул ваъда қилган эканман.

Навоий. Мен шоҳимнинг ваъдалари чин ва мўътабар деб ишонган эдим.

Ҳусайн. Мавлоно Мажидиддиннинг айтишига кўра, хазинада ақалли икки туман ҳам ақча қолмабдур.

Навоий. Мавлоно Мажидиддин айтган бўлсалар ишонмоқ керак, чунки Мавлоно ҳар нарсадан хабардор.

Мажидиддин. Шоҳим тўғри айтдилар... Хўш... хазинанинг аҳволи оғир, харажатлар кўп.

Навоий. Сўзларингизга ишонмоқ керак.

Мажидиддин (асабийлашади.) У ҳолда кинояларингизнинг маъноси нима? (Уйғун, И. Султон. «Алишер Навоий» драмаси.)

Антифраза ирониянинг бир кўриниши бўлиб, бирор шахс ёки предметга хос бўлган у ёки бу ижобий хусусият кулгили интонация билан инкор қилинади: *Жуда ақлли, нима ҳам дер эдик. (М. Г.) Яхши гап. Қандай яхши! Бир кишини алдаб, сўнг ўзини ҳеч нарсани билмаган киши қилиб кўрсатиш. (Оғзаки нутқдан).*

Сўзловчи ёки ёзувчи тасвирланаётган предметга муносабатини баъзан ўз тасвирида билдирса, баъзан персонажлар нутқи воқитида баён қилади. Масалан, А. Қаҳҳорнинг «Ўғри» ва «Майнз емаган хотин» ҳикояларида персонажлар нутқидаги ирониялардан ташқари, автор нутқида ҳам кучли ирониялардан фойдаланилганини кўрамыз: *Мулла Норқўзи сафарга кетадиган бўлиб қолди: кетишидан бир кун илгари хотинига айтиб, ўша фариштани олдириди ва ўрта эшик олдига бориб қиёматлик синглицидан илтимос қилди: синглим, мен ўн кунда қайтиб келаман, келгунимча ўртоғингиз билан бирга бўлинг. (А. Қ.) Эртасига эликбоши Қобил бобони бошлаб қайнотаси — Эгамберди пахтафурушнинг олдига олиб борди. Пахтафуруш чолнинг ҳолига кўп ачинди ва ерни ҳайдаб олгани битта эмас, иккита хўкиз берди, лекин «кичкинагина» шарт бор. Бу шарт кузда маълум бўлади. (А. Қ.)*

Бу ўринда А. Қаҳҳор «фаришта», «қиёматлик сингил», «чолнинг ҳолига кўп ачинди» каби сўз ва сўз бирикмаларини асл маъноларига жуда усталик билан қарши қўйган. Ҳақиқатда эса Норқўзи уйда хотини билан бирга туришини илтимос қилаётган киши фаришта ҳам эмас, сингил ҳам эмас, балки эркак киши эди. Ёки Эгамберди пахтафурушнинг чол аҳволига ачиниши ҳақида гапириш билан пахтафурушнинг ҳақиқий ачиниши эмас, балки судхўрлик ниятида ичдан хурсанд бўлаётганлигини сезиб турасиз. Натижада ёзувчи киноясига қўшилмасиз ва Эгамберди ва эликбошиларга нафрат билан қарайсиз.

Формал томондан, тропнинг бошқа кўпгина турлари пичинг, киноя тусини олиши мумкин. Иронияни, унинг характерини белгилашда интонациянинг аҳамияти катта, яъни сўздаги киноя унинг бошқа сўзлар билан алоқаси, бирикиши билан изоҳланмайди, балки предметнинг қандай муҳитда тасвирланаётганлиги билан белгиланади. Шунинг учун ҳар қандай сўз ҳам махсус муҳитда киноя

оттенкасига эга бўлиши мумкин. Масалан, бир неча киши тезликда уйдан чиқиш керак бўлганда бўйи паст кишига қараб: «Сизга қийин бўлади-да. Яна бошингизни эшикнинг пештоқига уриб олма-анг, чунки кейинги вақтлар бўйингиз ўсиб кетмоқда» дейилса, паст бўйли киши устидан кулинганлиги очик-ойдин сезилади.

Демак, ҳар қандай сўз ва ҳар қандай жумла маълум муҳитда интонация билан боғлиқ равишда киноя-пичинг маъносини бериши мумкин.

Сарказм. Грекча *sarkasmos* сўзидан олинган бўлиб (сўзма-сўз таржимаси қийнаш, озор бериш), аччиқ заҳарханда, истеҳзоли таъна, пичинг демакдир. Сарказм тасвирланаётган ёки мурожаат қилинаётган киши ёки нарсадан авторнинг устунлик ҳиссиётига асосланади.

Сарказм кўчма маънога эга бўлмайди, аммо авторнинг тасвирлаётган воқеа-ҳодисага муносабатини кўрсатади. Бу ҳам аччиқ кулги, таънага асосланган бўлади. Шу хусусияти билан ҳам сарказм иронияга анча яқинлашади. Сарказм кўпроқ сатирик асарларда, сатирик тасвирда қўлланади. Бунда кўпроқ шахс-предмет ёки воқеа-ҳодисанинг салбий томонлари фош қилинади.

Ҳу с а й н (боши қуйи солинган). Нечун аввалроқ билмадим. Янглишдим.

Нав о й и. Раҳнамо иблис бўлгач, янглишиши табиийдир. Тушган йўлингиз гоят мудҳиш йўл. Бу йўлдан борувчининг қонлардан кечиб, каллаларни депсиб ўтмай иложи йўқ.

Ҳу с а й н (оғир). Етар, Алишер... Мен сиздан бунчалик таъналарни кутмаган эдим.

Нав о й и. Мен сизни, мени Балхга юбориб, бунчалик марҳаматлар қиласиз деб ўйламаган эдим.

Перифраз. Кишиларнинг отларини ёки бошқа предметларнинг номини тўғридан-тўғри гапирмасдан, уларни турли хил сўз ёки тасвирий иборалар воситасида баён қилиш *п е р и ф р а з* дейилади. Бу термин перифраза, парафраз, парафраза деб ҳам юритилади.

Ҳар қандай номни бошқа ибора билан алмаштириш ҳам перифраз бўла бермайди. Алмаштирилган предмет билан тасвирий ибора ўртасида мазмуний жиҳатдан қандайдир боғлиқлик, яқинлик бўлиши керак. Шу билан бирга, у алмаштирилган нарсанинг муҳим, аҳамиятли томони, хусусияти тўғрисида ўқувчи ёки тингловчида равшан картина ҳосил қилиши лозим. Мисоллар:

Эй шонли инқилоб бешиги,

Бағринг букун чаман гул экан. (У.)

Эй, қалам тебратувчи азиз қадрдоним, Бухороий шарифда мундоғ бепарҳезлар ҳукуматдорликка миниб, сизнингдек аҳли илмларга озор берган бўлсалар, уларнинг ҳам жазоларини бергувчи Қаҳҳор зулжалол эгам бордир. (А. Қ.)

Агар биринчи гапда «инқилоб бешиги» ибораси орқали Ленинградни тушунсак, иккинчи гапда «қалам тебратувчи азиз қадрдоним» бирикмасидан шоир ёки ёзувчи, олим тушунилади. Кўпинча

биз илмий-танқидий ва публицистик асарларда Ҳамза ўрнида революция куйчиси, С. Айний ўрнида «Қулла»нинг автори, Ойбек ўрнида «Навий»нинг автори, Петр I ўрнида Петербургнинг асосчиси, Самарқанд ўрнида қадимги Суғдиёнанинг маркази типигаги жумлаларни учратамиз. Бундай вақтларда мисолимиздаги иккинчи гапни ўқиш билан кўзимиз олдида дарров биринчиси гавдаланади.

Муболаға ва литота. Муболаға — гипербола грекча *hyperbolé* сўздан олинган бўлиб, бўрттириш, орттириб кўрсатиш маъносини билдиради. Литота эса, аксинча, грекча *litotes* — ҳаддан ташқари кичрайтириб кўрсатиш маъносини билдиради. *Литота* термини ўрнида баъзан *мейозис* термини ҳам ишлатилади. Классик адабиётда бу санъат т а ф р и т деб юритилади.

Муболаға ва литота ҳам асосан кўчма маънога асосланган. Лекин тропнинг бошқа турларидаги кўчма маъно асосида қандайдир ўхшатилиш, ёки бошқа бирор предмет ва воқеа-ҳодиса тушунилса, ҳаддан ташқари кучайтириш ёки кичрайтириш тўғри маънода тушунмасликни талаб қилади:

*Узоқ йилларда қора чашмангдан
Оққан сиёҳларни ўлчасак агар,—
Қўлласам классик муболаға ман —
Дер эдим: тенг келар Қора денгизга!*

(М. Ш а й х з о д а. «Сиёҳдоним».)

*Уртоқларга унда табассум, қуёш каби, гулбаҳор каби
Қалбда ҳислар тошди беқўним, қалбда жаҳон ишқи ва ғами
Тўлқинига қоялар ҳам мўрт, Қалб шундай кенг, қуёш бир гугурт.*

(О й б е к. «Ленин».)

Муболаға приёмидан фойдаланаётганда у ҳақиқатга қайдаражада мос келишига аҳамият бериш керак. Акс ҳолда, муболаға бадий бўёқ бериш ўрнига ўқувчида ишончсизлик уйғотиши мумкин.

Аллегория. Грекча *allegoria* сўздан олинган бўлиб, қочириқ, кесатиш маъносини билдиради.

Тропнинг бир тури сифатида аллегория ҳам сўзларнинг кўчма маъносига асосланади. Ёзувчи абстракт (мавҳум) тушунчалар тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилиш ниятида уни бирор хусусияти билан яқинлашадиган конкрет предметлар орқали бадий қилиб тасвирлаб беради.

*Элга берсанг ошингни, эрлар силар бошингни.
Итга берсанг ошингни, итлар ғажир бошингни. (Мақол.)*

Кўрпанга қараб оёқ узат. (Мақол.)

«Сиддиқжон билан сўзлашиб турганини эмас, боққа тушганини билса ҳам терисига сомон тикади. Бу хусусда отасининг қамчисидан қон томар эди». Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига. (Мақол.)

Мисоллардаги *ит, кўрпа, сичқон, қамчи, сомон* сўзлари ўзининг тўғри предметлик маъносини англатиш учун ишлатилмаган, албатта.

Аллегория кўпроқ масал, эртак жанри учун характерлидир. Масалан, С. Абдуқаҳҳорнинг «Дарё билан Жилга» масалида «бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар» тушунчаси (идеяси) Дарё ва Жилга образлари орқали берилган. (Дарё Жилгага бизга қўшил дейишига қарамасдан, манманлик қилиб, чўлга томон йўл олади. Аммо йўлда қумлоққа дуч келиб, унга сингиб кетади.)

Аллегория чоғиштириладиган нарсалар ўртасида маълум алоқа бўлиши билан метонимияга ўхшаб кетади.

Символ. Символ метафоранинг бир кўринишидир. У грекча *symbolon* сўзидан олинган. *Symbolon* — қадимги грекларда махфий бир ташкилот аъзоларининг бир-бирларини билишлари учун қўлланган шартли белги.

Бадний нутқда ҳаётий воқеа, тушунча ва предметлар ифодаси учун сўзларнинг маълум равишда кўчма маънода ишлатилиши символ дейилади. Кўчма маънода ишлатилган сўз, бирикма ёки предмет, воқеа номи қандайдир бир хусусияти билан ўша ҳаётий воқеа ва тушунчаларни эслатиб туриши керак.

Масалан, *тонг* — қувноқлик, ёшлик, бахт рамзи (символи), *тун* бахтсизлик рамзидир.

Символ шоир-ёзувчиларнинг индивидуал дунёқараши билан боғлиқ. У кўпроқ предмет ёки воқеанинг кўриниши ва формаси эмас, балки шу ҳақда ёзувчи кўрганидан қолган сезги ва таассуротларига асосланади.

Ҳаётда символ кўп ишлатилади. Унинг турмуш билан боғлиқ равишда янги-янги турлари пайдо бўлмоқда. Масалан, *Уроқ* билан *Болга* бирлиги ишчи-деҳқон дўстлиги, бирдамлигини; *беш қиррали юлдуз* — беш қитъа; *Москва* — дўстлик, биродарлик, тенгликнинг рамзи, *Совет Армияси* эса дўстлик ва озод қилувчи куч рамзи сифатида бутун дунё халқларига маълум бўлди.

Жонлантириш. Жонлантириш метафоранинг махсус тури сифатида оғзаки нутқда ҳам, бадний нутқда ҳам ўхшатишлар каби жуда қадимдан ишлатилиб келинади. Бу шундай приёмки, унда кишиларнинг ҳаракатлари, ҳис-туйғулари, сўзлаш ва фикрлашлари жонсиз предметларга кўчирилади. Бошқача қилиб айтганда, жонсиз предметларни инсонлар каби ҳаракат қиладиган, фикрлайдиган, сўзлайдиган қилиб тасвирлаш жонлантириш дейилади. Жонлантириш приёмидан поэтик асарларда, эртак ва масалларда кўпроқ фойдаланилади:

*Саҳар чоғи... Кумуш каби шудрингдан
Сирға тақиб, яроғига бош қўйиб,
Гуллар туннинг қучоғида мудрайди...*

(У.)

*Вокзалда соат учдир. Москвада интизом,
Терлаб-пишиб ҳансираб, тўхтади паровоз ҳам. (F. F.)*

Жонлантириш приёми кўп томонлари билан аллегория ва апострофага ўхшаб кетади. Чунки аллегорияда ҳам, апострофа-

да ҳам жонлантириш борга ўхшайди. Лекин улар ўзига хос хусусиятлари билан бир-бирдан фарқ қилади.

Масалан, аллегорияда, юқорида айтганимиздек, ҳайвон ва жониворлар инсонлар каби ҳаракат қилади, улар каби гапиради. Уқувчи эса асосий эътиборини шу ҳайвонлар орқали тасвирланаётган инсон образига (кишиларга) қаратади. Демак, аллегорияда образлар системаси икки қатор ҳисобланади, яъни асарда тасвирланаётган ҳайвонлар образлари қатори ва улар орқали шу характердаги кишилар образлари қатори. Масалан, Гулханийнинг «Туя билан бўталоқ», «Тошбақа билан чаён», «Маймун билан нажжор», Криловнинг «Квартет» асарларини кўз олдингизга келтиринг. Бу асарларни ўқир эканмиз, аввало, туя билан бўталоқни, уларнинг ҳаракатини кўз олдимизга келтириш билан бирга, феодализм даврида оғир меҳнат остида қолиб кетган ҳуқуқсиз она ва ана шу меҳнат машаққатлари жабрини тортаётган, ҳали она сутни оғзидан кетмаган бола ҳам гавдаланади.

Ёки «Тошбақа билан чаён»да бу жониворлар ҳаракати билан бирга, киши учун меҳрибон, ҳақиқий дўст кишини тошбақа образи ва ҳар қандай яхшилик қилган кишига ҳам ёмонлик қиладиган, кишиларга зарар етказишни, «ниш уриш»ни ўзига касб қилиб олган кишини чаён образи орқали тушунамиз.

Жонлантиришда кишиларнинг ҳаракатлари, хусусиятлари жонсиз предметларга кўчирилади. Лекин бу жонсиз предметлар орқали аллегориядагидек одамлар тушунилмайди, балки унда жонсиз предметлар одамларга ўхшаб ҳаракат қилади, сўзлайди. Мисоллар:

*Ўрмонлар қарайди киприк остидан,
Баргига бурканган, мисоли хаста...
Оғир жангдан кейин жангчилар соқит
Янги чегарага йўл олди аста. (У.)*

Апострофа. Агар жонлантиришда жонсиз предметлар инсон сифатида ҳаракат қилса, апострофада жонсиз предметлар ҳаракат қилмайди, балки жонсиз нарсага жонли нарсадек мурожаат қилинади;

*Сиёҳдон, омон бўл, ишчан ҳамдамим,
Ишонки, сўққабош бўлмагайсан ҳеч!
Сени кўп безовта қилди қаламим,
Сен ҳам ухлатмагин мени эрта-кеч! (М. Ш.)*

Гапириладиган пайтда бўлмаган кишига шу ерда иштирок этаётгандек мурожаат қилиш ҳам апострофанинг кўринишларидан биридир.

*Қабрингга гулчамбар келтирдим, Ҳамза,
Диндан, инглиздан зериккан жонман.
Исодан, Мусодан, қуръон бурҳондан
Тонган коммунистман, оддий инсонман. (Ғ. Ғ.)*

Жонлантириш приёми, асосан, оғзаки ва поэтик нутқ учун хосдир. У публицистика, газета мақолалари, хабар, корреспонденция, илмий стилда кам ишлатилади.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
--------------------	---

СТИЛИСТИКАНИНГ УМУМИЙ МАСАЛАЛАРИ

1-§. Стилистика ва унинг вазифалари	6
2-§. Стил ҳақида тушунча	9
3-§. Сўзлашув стили	14
4-§. Расмий стиль	20
5-§. Илмий стиль	24
6-§. Публицистик стиль	26
7-§. Бадий стиль	30
8-§. Адабий тил нормалари ҳақида	36

ЛЕКСИК СТИЛИСТИКА

1-§. Сўз қўллаш	42
2-§. Актив ва пассив лугат составига оид сўзларнинг стилистик хусусиятлари	50
3-§. Қўлланиши чегараланган лексиканинг стилистик хусусиятлари	56
4-§. Эмоционал-экспрессив лексиканинг стилистик хусусиятлари	63
5-§. Ибора ва мақолларнинг стилистик хусусиятлари	68

МОРФОЛЮГИК СТИЛИСТИКА

1-§. От формаларининг стилистик хусусиятлари	75
2-§. Кўплик категориясининг стилистикаси	76
3-§. Келишик аффиксларининг стилистик хусусиятлари	79
4-§. Эгалик категориясининг стилистик хусусиятлари	95
5-§. Субъектив бəҳо формаларининг стилистик хусусиятлари	102
6-§. Сифат стилистикаси	109
7-§. Сифат ясовчи аффикслар синонимияси	111
8-§. Сон стилистикаси	113
9-§. Олмош стилистикаси	115
10-§. Феъл стилистикаси	128
11-§. Майл формаларининг стилистик хусусиятлари	132
12-§. Шахс-сон формаларининг стилистик хусусиятлари	135
13-§. Бўлишли-бўлишсизлик формалари стилистикаси	137

СИНТАКТИК СТИЛИСТИКА

1-§. Синтактик стилистиканинг мундарижаси, мақсад ва вазифалари	141
2-§. Синтаксиснинг стилистик имкониятлари	143
3-§. Илмий услуб синтаксиси элементлари	144
4-§. Сўзлашув услубининг синтактик элементлари	145
5-§. Бадий услуб синтаксиси элементлари	147
6-§. Синтактик синонимия стилистик восита сифатида	147
7-§. Гап бўлаклари синонимияси	148
8-§. Сўз бирикмаси донрасида синонимия	149
9-§. Гаплар синонимияси	150
10-§. Ифода мақсадида кўра гап турларининг стилистик хусусиятлари	153
11-§. Тасдиқ ва инкор гапларнинг қўлланиши	161
12-§. Бир составли гапларнинг стилистик хусусиятлари	163

13-§. Бўлақларга ажралмайдиган гапларнинг сўзлашув услуби учун типиклиги	169
14-§. Гап бўлақларининг функционал қўлланиши	171
15-§. Гапда сўз тартибининг стилистик вазифаси	176
16-§. Уюшиқ бўлақларнинг стилистик вазифалари	178
17-§. Уюшиқ бўлақларда боғловчилар	184
18-§. Умумлаштирувчи бирликларнинг қўлланиши	187
19-§. Ундалма стилистик восита сифатида	189
20-§. Киришларнинг функционал қўлланиши	190
21-§. Киришларнинг нутқда қўлланиши	192

ҚЎШМА ГАП СТИЛИСТИКАСИ

1-§. Боғловчили ва боғловчисиз қўшма гаплар. Улар орасидаги синонимия.	198
2-§. Боғловчиларнинг услубий вазифаси, улар орасидаги синонимия	202
3-§. Эргаш гапнинг стилистик хусусиятлари	206
4-§. Равишдош оборот ва эргаш гапли қўшма гап стилистикаси	211
5-§. Сифатдош оборот ва эргаш гапли қўшма гап стилистикаси	212
6-§. Мураккаб қўшма гаплар стилистикаси	213
7-§. Кўчирма гапдан услубий мақсадда фойдаланиш	219
8-§. Ҳазилга гап стилистикаси	222
9-§. Мураккаб синтактик бутунлик	223

СИНТАКТИК ФИГУРАЛАР ВА ТРОПЛАР

1-§. Синтактик фигуралар	228
2-§. Троплар	362

На узбекском языке

АНВАР ШОМАКСУДОВ, ИНАМДЖАН РАСУЛОВ
РАХМАТУЛЛА КУНГУРОВ, ХАСАН РУСТАМОВ

СТИЛИСТИКА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Пособие для студентов филологических факультетов
университетов и педагогических институтов

Ташкент «Ўқитувчи» 1983

Редакторлар: Х. Фуломова, М. Собирова
Бадний редактор П. А. Федоров
Техн. редактор Т. Грешикоза
Корректор К. Шарипова

ИБ 1878

Теринга берилди 20. 06. 1982 й. Босишга рухсат этилди 10.06. 1983 й. Формат 60×90^{1/16}.
Тип. қоғози № 1, «Литературная» гарн. Кегли 10, 8, шпонсиз. Юқори босма усулида босилди.
Шартли б. л. 15,5 Нашр. л. 14,7. Тиражи 6000. Зак. 2570. Баҳоси 85 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 241—80.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети
Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент,
Навоий кўчаси, 30. 1983 й.

Главное предприятие ТППО «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам
издательств, полиграфии и книжной торговли. г. Ташкент, ул. Навои, 30.